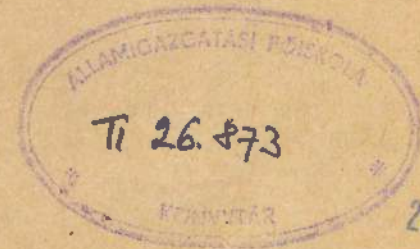

MAGYAR ALKOTMÁNY- ÉS JOGTÖRTÉNET

IRTA:
ECKHART FERENC
EGYETEMI NY. R. TANÁR

BUDAPEST, 1946.

POLITZER ZSIGMOND ÉS F.L.A.
jogi könyvkereskedés kiadása
BUDAPEST, IV., KECSKEMÉTI-UTCA 4.

1986

ELŐSZÓ.

A magyar alkotmány és jogtörténet utolsó összefoglaló munkái több, mint egy emberöltővel ezelőtt jelentek meg. Tudományos színvonaluk sok kritikát hívott ki maga ellen mind a hazai, mind a külföldi szakirodalomban. Ezek a századforduló hangulatában fogamzott munkák nagyon alkalmasak voltak itthon arra, hogy a nemzeti önhittséget növeljék és bizonyos felsőbbrendűség hitét ébresszék fel, a külföldön meg a tárgyilagosság hiányának a vádját keltsék fel ellenünk. A magyar jogtörténet kétségtelenül nem tartott lépést a történeti kutatások eredményeivel és azt hirdette, hogy az alkotmányfejlődés terén megelőztük Európa csaknem minden országát, az alkotmányosság intézményeit az őshazából hoztuk magunkkal és ezer éven át ápoltuk. Mi voltunk ez irodalom szerint Európának egyetlen közjogiasan gondolkozó népe. Ennek az irodalomnak a hatása alatt keletkezett történeti fejlődésünknek az a téves szemlélete, amely a jóval nagyobb számú jogászai műveltségű magyart elválasztotta a történeti műveltségű magyartól.

Mikor 1931-ben először mutattam erre rá gyűjteményes munkában (*A magyar történetírás új útjai*, 269—320. l.) a „hazafias“ sajtó teljes dühével támadt ellenem és a „nemzeti felháborodás“ vihara, amely a képviselőházban is megnyilvánult, majdnem elsöpört tanszékemről. A leghevesebb vádak voltak: kétségeket ébreszttek fel az ifjúságban alkotmányos intézményeink ősi jellege iránt, jogi és társadalmi viszonyainkat a szlávokéival hasonlítom össze és — a legnagyobb borzasztóság! — kételyeket támasztok a szentkorona-eszmével szemben. Hálával tartozom az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter, gróf Klebelsberg Kunó emlékének, aki a tudomány és az egyetemi tanítás szabadsága nevében védelmemre kelt, utalva az 1848-as demokráciának erre a nagy vívmányára.

A támadások után nem hátráltam meg, ha nem is tettem közzé a jogtanárt szinte kötelező „tankönyvet“. Tovább tanítottam mindazt, amit tudományos tárgyla-
gossággal helyesnek tartottam. Ma, nemzeti esélettségünk idejében bocsátom közre ezt a könyvet azzal a meggyőző-
dással, hogy hazafias dolgot cselekszem, ha a történeti
realitások iránti érzéket a jogásztársadalomban is felkel-
tem, amint azt eddig is tettem előadásaimban.

A jogintézmények alakulása minden időkben a társa-
dalom fejlődésétől függött, ezért e szempont érvényesíté-
sére különösen törekedtem. Régi jogtörténeti könyveink
úgyszólván csak a középkort tárgyalták, mint amelyben
állami önállóságunk és függetlenségünk teljes volt. Az
Ausztriával folytatott közjogi küzdelmek idejében nem
szívesen foglalkoztak a 400 éves Habsburg-korszakkal.
Ezt pótolni óhajtottam, mert nézetem szerint, ha a jog-
történet nem tudja a jelen viszonyait a multtal össze-
kapcsolni, úgy jogrégészetté válik. Szükségesnek tartom
az alkotmánytörténet tárgyalását 1848 nagy fordulatán
át 1944-ig folytatni, hiszen ma már nemcsak a dualizmus,
hanem a kormányzóság kora is a multé.

Az irodalmi utalásoknál lehetőleg olyan munkákra
hivatkozom, amelyek az illető kérdés irodalmáról is
bővebb felvilágosítást adnak. Itt-ott közvetlen forrásokra
is hivatkozom, így Hajnik Imrének a Nemzeti Múzeum
kézirattárában őrzött oklevélkivonatgyűjteményére és
Fejérpataky Lászlónak a M. Tud. Akadémia történeti
bizottságánál fekvő Zsigmond-kori oklevélmásolataira.

Budapest, 1946 nyarán.

Eckhart Ferenc.

I. ŐSKOR

ŐSTÖRTÉNET.

A magyarság őstörténetének megvilágítása az össze-
hasonlító nyelvészetnek a legutóbbi évtizedekben szerzett
érdeme. Miként a földtan a föld rétegeiből következtetést
tud vonni annak ősi életére, úgy a nyelvészet megállapít-
hatja a nyelv fejlődésének egymásutáni rétegeit s ebből
következtethet az egyes korszakok műveltségi állapotára.
Ha eredményeit a régészet és az összehasonlító néprajz
is alátámasztják, szilárdságuk erősebben növekszik.

Az urali alapnép, melyet a magyarság ősei a finn-
ugor népek és a szamojédok őseivel együtt alkottak, több
évezreddel Krisztus születése előtt az Ural hegység kö-
zépső vonalától nyugatra élhetett. Nyugati szomszédja
az indogermánság, a keleti a törökség ősnépe lehetett.
Az alapnépből a szamojédok váltak ki legelőbb. Az urali
nyelvcsalád többi része, a finn-ugor ősnép még ezután
több évszázadon át együtt élt a középső Volga vidéke és
az Ural hegység közötti nagy, sűrű erdővel borított dom-
bos, lankás területen Észak és Dél felé szétszórva. Innen
kisebb csoportokban szivárogtak széjjel évszázadok
folyamán és a kirajzott népek földrajzilag a rokonságuk
fokának megfelelő rendben helyezkedtek el. Azt, hogy a
magyarság a finn-ugor ősnépből szakadt ki, kétségtelenül
bizonyítják a testrészek, természeti jelenségek, számok
és tulajdonságok, elemi cselekvések, rokonsági viszonyok
jelölésére szolgáló szavak, továbbá a magyar szóragozás
és szóképzés összes jellemvonásai, amelyek a finn-ugor
nyelvekben is megtalálhatók.

Körülbélül a Krisztus előtti második évezredben a
finn-ugor ősnép két ágra szakadt: a nyugati finn (záir-
jén, votják, cseremis, mordvin, finn, észti, stb.) és a ke-
leti ugor (osztják, vogul és magyar) ágra. Az ugorok
őshazája a Vjatka, a Káma és talán a Pecsora felső folyá-

sainak vidékén volt, ahol a vogulok, miután egy részük a XIII—XIV. században az Ural túlsó oldalára költözött, a XVII. századig éltek. Az ugor ősnép szélső keleti ága volt a magyaroknak nyelvet adó nép. Nyugatszibériában, a Tobol és mellékfolyóinak vidékén kereshetjük ősi hazáját.

A finn-ugor ősnép műveltsége még igen alacsony színvonalú: zsákmányoló, halászó-vadászó fokon állott, amelyen a nyugati, finn-permi ág a szétválás után is sokáig megmaradt. Az ugor nyelvek közös szókincese viszont azt bizonyítja, hogy e népek már az együttélés idejében állattenyésztők voltak, sőt a lovat is ismerték és lovaglásra használták. A ló, másodfű ló, ló-fi (csikó) nyereg, ostor stb. szavak megvannak a vogul és az osztják nyelvben is. Az ugor ősnép az erdős vidékről lótarásra alkalmas, délibb steppére vonult a Krisztus előtti I. évezredben. Nagyobb családokban éltek, amelynek vagyonszövetségét a fiatalok házassága nem pontotta meg. A természetes szaporodás útján jöttek létre szélesebb körű vérségi kötelékek, nemzetségek. Apa, anya, fi, férj, vő, meny, ipa, napa, ángy, atval (mostoha apa), fial (mostoha fiú) e korbéli szavak. Mint általában a vadásznépeknél bizonyos műveltségi fokon az anyagi családi rendszer uralkodott náluk. Az anyajogú családban nem a férj, hanem az anya fivére a családfő. Ha ez megházasodott, új családjának nem ő volt a feje. A leszármazást csak anyai ágon tartották számon. Társadalmi szervezetük alapja a nagycsalád, a „had”. Ebben két-három nemzedék, 15—20 személy élt együtt. Nagyobb vagyoni s ennél fogva életszínvonalban megnyilvánuló különbségek nem állottak fenn közöttük. Néhány nagycsalád egyesüléséből keletkezett horda vagy falu volt a legmagasabb társadalmi képződmény, amelynek „önöke, az „úr” irányította a vadászatot, gondoskodott a zsákmány szétosztásáról, vezette a vérbosszú miatt harcba a horda tagjait. Ismerték a tizes számrendszert, használták a fémeket és kezdetleges kereskedelem is volt közöttük.

A vogulokkal és az osztjakkal együtt alkotott közös népből Krisztus születése körüli időben válhatott ki a magyarság és fejlődése legközelebbi rokonaitól teljesen eltérő volt. Míg a vogul-osztják nép a szláv terjeszkedés

elől kitérve és régi, halász-vadász életmódjához ragaszkodva az Ob zord vidékére szorult vissza, ahol népi fejlődése elsatnyult, műveltsége visszafejlődött, addig a magyarság a dél orosz pusztaságokon lovas-nomád néppé alakult át a honfoglalást megelőző ezer esztendő alatt. Elég hosszú idő arra, hogy egy nép műveltsége lényegesen megváltozzék és laza társadalmi állapotból magasabb állami szervezetre jusson, aminő a honfoglaláskori magyarságé volt.

Mint hogy a magyar nyelv gazdag korai török eredetű szókincséből a műveltség fejlődése szempontjából legfontosabb csoport a bolgár-török nyelvből jött, az átalakulásnak e nép hatása alatt kellett végbemennie. A bolgár-törökök útján ismerte meg a magyarság az összes háziállat-fajokat s a rabszolgákkal üzött föld-, kert- és szőlőművelést. A bolgárok tanították meg a magyarokat írni, amit az *ír*, *betű* és *szám* szavak bizonyítanak. Magasabb erkölcsi fogalmakhoz is (*érem*, *bűn*, *bocsát*, *egy* = szent) ezen a réven jutott nyelvünk. A bolgár-törökség útján nyert a magyarság katonai és politikai szervezetét is. Nem kell feltenni azt, hogy a nagy átalakulás, a nemzeti jelleg teljes megváltozása úgy ment végbe, hogy az Ural folyó vidékén lakó bolgár-török nép alávetette a szomszédos, alacsonyabb szervezetű magyarságot és mint külön törzset szervezte meg, századokon át keveredett, egybeolvadt vele. A magyarság önállóan is végrehajthatta ezt az átalakulást, elhagyván a csendesebb életű erdővidéket, átköltözvén az Ural keleti oldalára, az Isim és a Tobol vidékére. Az V. században, amikor a török népvándorlás hullámai elérték, nem kellett menekülnie ezek elől, hanem mint jellegében hasonló nép léphetett közöségbe velük.

Hogy a magyarság politikai szervezetének kifejlődéséről fogalmat alkothassunk magunknak, foglalkoznunk kell a török népek alakulási módjával. A pusztákat járó török-nomád társadalmi alakulás alapja az apajogú család, amelyet távolabbi rokonságot is felölelő kiszélesedésében a leszármazáson kívül a közös állatállomány tart össze. A család természetes szaporodásából, de másoknak, védelmet keresőknek a csatlakozásából is keletkeznek a *nemzetségek*, amelyeket a közös nyáj, annak gyarapítása és a legelőszerezés tart össze érdekközöségben. E nemzet-

ségek nem állandó, változatlan alakulatok. Egy-egy kiváló, vitéz, nagyobb vagyonszerző még a letelepedés idejében is új nemzetség megalapítójává vált, mennyivel inkább így kellett ennek lennie a nomád korban. Vándorlás és harcok közben a régi nemzetségek szétszóródnak, új, mesterséges nemzetségcsoportok keletkeznek. Ezekben is, miként a vérségi köteléken alapuló nemzetségekben, a nemzetségfő tartja fenn a rendet, akit előkelő, régi gazdag családból való származása vagy bölcsesége, de még inkább harci képessége tesz erre alkalmassá. Az ő tekintélyére főleg akkor van szükség, mikor a téli szállásokon a nemzetségek szűkebb területen szorulnak össze s így a villongásokra, csetepatéokra több az alkalom. A nemzetségek idővel a bírót állandóan elismerik és ha katonai tehetsége folytán parancsszava előnyt jelent az őt elismerő nemzetségeknek, vezér lesz belőle, az alatta álló vérségi és gazdasági alakulatokból pedig törzs. Ha a vezér más népalakulatokat, törzseket fegyverrel hatalmá alá hajt vagy azok látva, minő előnyököt jelent az alárendelés számukra, önként csatlakoznak, létrejön a nomád állam törzsszövetsége.

A török nomád állam magva, a fejedelem, a kán és családja, melynek tagjait az egyes törzsek élére rendelte, hogy ezek engedelmességét biztosítsa magának. Az állami szervezet a fejedelem családi kormányzása volt, s ez hol a hatalom bitorlásán, hol választáson alapult. A törzsek részéről e hatalom elismerésének mindig voltak bizonyos formái. A nomádok tudatában voltak annak, hogy államuk a dinasztiaiával áll vagy bukik és annak valamely természetfeletti, mitikus eredetet tulajdonítottak. E képzetkörbe tartozik Almosnak és családjának a turulmadártól való származása, valamint más rokonnépeknek hasonló totemisztikus mondái.

A török nomádállam életető eleme a harc. A pusztaságok vándorló lakója szívesen harcol, mert vagyonát, állatait mindenüvé magával viheti és a győzelemmel gyarapíthatja. Ha a fejedelem kivált a hadvezetésben, ezek az államok rohamos gyorsasággal növekedtek nagy birodalmakká, ahogyan a hún, a türk, az avar és a mongol birodalom keletkezett. De éppen olyan gyorsan omlottak is össze, ha az államalkotó uralkodó családjában nem voltak tehetséges utódai. Siettetten az összeomlást az a

körülmény, hogy az állam dinasztikus jellegénél fogva különböző nyelvű népek kényszerültek benne egyesülésre. Ha viszont a központi hatalom ereje hosszantartó volt, a különböző nyelvű, pusztai műveltségű népelemek fel nem bomló egységben olvadtak össze.

A dinasztikus jelleg mellett leginkább jellemzi a nomád török államokat a gyakori változás, mégpedig nemcsak a törzsszövetség, hanem az egyes törzsek összetételében is, ami az állandó vándorlás és harc eredménye. Három tényező befolyásolja ezt a változást: „a természetes szaporodás és pusztulás, új népek vagy néprészek önkéntelen csatlakozása és egyes néprészek ugyanilyen leválása“. A szapora, fegyveresekben bővelkedő törzs vezére legkönnyebben tud akarátának érvényt szerezni. Harcban legyőzött törzsek gyakran egyesülnek és keresik valamilyen törzsszövetséghez való tartozást.

Ezekkel a jelenségekkel a magyar törzsszövetség kialakulásában is találkozunk. A magyarokhoz csatlakozott a kabarok törzse. Összetett a törzsszövetségben a *Kürt-Gyarmat* törzs. A magyarságnak két elszakadt néprészt ismerjük: az egyiket a baskiriai Magna Hungariában, a másikat, a szavárdokat a Kaukázustól délre. Az előbbieket közvetlenül a tatárjárás előtt felkereste Volga-Bjelaja körüli hazájukban Julián, magyar domonkosrendi szerzetes és magyar nyelven beszélt velük. A mai baskirok között még megmaradt a magyar törzsek nevének emléke. A kaukázusiak meg a besenyők támadása miatt szakadtak le a magyarság Etelközbe vándorló zömétől, mely sokáig érintkezésben állott velük.

Az utóbb csatlakozott törzsek alárendelt helyzetben voltak a török-nomád államokban. A határok őrzését bízták rájuk, a háborúban pedig elől kellett menniök, hogy mintegy kiérdemeljék a törzsszövetséghez való tartozást. A kabaroknak is ez volt a magyar törzsszövetségben a szerepe. Biborbanszületett Konstantin szerint ugyan azért, mert amint ő tévesen hiszi, a legbátrabbak voltak.

A törzsszövetség változásaira mutatnak azok a török népnevek, amelyek első tagja a törzsek számát, a második pedig az illető nép nevét tünteti fel. Ilyen pl. az *onogur*, amely tíz ogurt jelent, *kilenc oguz* vagy az Anonymusnál található *hétmagyar*.

A MAGYAR TÖRZSSZÖVETSEG.

Mindabból, amit a nomád-török államok kialakulásáról tudunk s aminek egyes mozzanatait a magyarság életében is megfigyelhetjük, következtethetünk a magyar törzsszövetség létrejöttének módjára is. Ezt a képet, amelyet csaknem kizárólag Németh Gyula tudományos munkásságának köszönhetünk, bizonyos történeti adatok is kiegészítik.

Az V. század közepén az euráziai puszták övezetében megindult nagyszabású népvándorlás kiszorította a magyarokat nyugatsibériai hazájukból. A bolgár-török onogurok szövetségében az Azóvi-tengertől keletre a Kubán alsó folyása és a kercsi szoros vidékére jutottak, ahol a IX. századig éltek. A század derekán, 830 körül jelentek meg a Fekete- és Azóvi-tenger partján a Don és Dnyeper között Levédiában, ahol 889-ig maradtak, amikor is a besenyők támadása nyugat felé, az Etelközbe sodorta őket.

A közbeeső időben a magyarok viselték azoknak a török népeknek a nevét, amelyek törzsszövetségébe hosszabb-rövidebb ideig tartoztak. Legelőbb az onogur nevet, amelyből ósláv közvetítéssel származtak a magyaroknak az európai népeknél meghonosodott elnevezései: a görög *Ογγυροι*, a latin *Ungri*, az *Ungar*, *Hongrois*, az orosz-lengyel *Wenger*. A *sabir* név (*σαβαιοι*) a sabirok rövid ideig, a VI. század közepéig a Kubán vidékén fennálló uralmának emléke. A *türk* név pedig a türk birodalom korából való, mely a VI. század közepétől épült ki és két évszázadon át Mandzsuriától a Krimig terjedt. Ennek alkotórésze volt a türk nevet is viselő kazárok országa, amelyhez a magyar törzsek is tartoztak. A kazár állam uralkodója, a kagán állított a magyar törzsek vajdái közül az élükre vezért, *kündü*t, aki mellett a gyula (*γούλας*) mint helyettes szerepelt. Az ügyek igazi intézője az arab Ibn-Rusza szerint az utóbbi volt. Türk uralom alatt nyerte a magyarság első politikai szervezetét, de a török műveltségi hatása is nagy lehetett. A magyarok harcmódozatát tőlük sajátították el; a székelyeknél fennmaradt ősi rovásírás jegyei a türk írásból valók. Mikor a törökök, majd a IX. században a besenyők támadása folytán a kazárok birodalmát is utoléri a nomád államok

sorsa, a felbomlás, a Magyar törzs állott a törzsszövetség élére és adott nevet a népnek.

Biborbanszületett Konstantin bizánci császár, aki utódai okulására 950 körül írta „De administrando imperio” címen idézni szokott görögnyelvű munkáját és aki diplomáciai és személyes érintkezésben is állott az Árpád-dinasztiával, megőrizte a magyar törzsek nevét. Ezek a nemzeti krónika megírása idejében, a XI. században már feledésbe mentek. A magyar hagyományból csak a vezérek nevei jutottak ránk. A törzsek nevének Németh Gyula adta magyarázatából némi következtetést vonhatunk a törzsszövetség keletkezésére.

Az első a felsorolásban a kabarok törzse a kazárok nemzetségéből. Ezek három törzse fellázadt a kagán ellen, de az legyőzte őket. Sokat közülük levágtatt. Akik megmaradtak, elmenekültek és egyesülvén, a magyarokhoz (turkokhoz) csatlakoztak, akik valahogyan kabaroknak nevezték őket, (ami „lázadót” jelent). Konstantin szerint a kabarok megtanították a magyarokat a maguk nyelvére, de ők is megtanulták a magyarok nyelvét. Ha nem is csak a kabarok csatlakozása miatt, a magyarság még jóval a honfoglalás után is két nyelvű volt, amit bizonyítanak nyelvészeink szerint azok a személynevek, melyek mind a magyar (finn-ugor), mind a török alakban előfordulnak. Ilyenek *Tas*, jelentése törökül kő; *Kő*, *Keve* szintén személynevek. *Balmaz* jelentése nem való, aki nincs. *Numuvolu* is személynév. Ilyen páros név még *Jutócsa* (Juta) és *Ézelő* (jelentésük ízelő). A többi törzsek közül *Nyék* neve finn-ugor, jelentése határvédő akadály, tehát oly törzs jelölésére szolgált, melyet a határok védelmének használtak fel. *Megyeri* a *mogyer*, *magyar* szó változata. Németh Gyula nem általánosan elfogadott magyarázata szerint a név első része (megy, mogy) azzal a szóval azonos, amellyel a vogulok és osztjákok magukat nevezték, míg a második rész (eri), bolgár-török: ember, nép, amely szót a törökben népnevek képzésénél gyakran használták. *Kürt-Gyarmat* összetett törzsnév. *Kürt* jelentése hótómege, lavina, egy középpázsiai, jéniszej-vidéki türk törzs neve. A székely írás betűi a jéniszeji türk írásból származnak. Régészeti emlékekben is található összefüggés a hazai honfoglaláskori és a jéniszejvidéki leletek között. *Gyarmat* bolgár-törökül „fáradhatatlan”. *Tarján* és

Jenő török méltóságnevek, amelyek gyakran szoktak népevekké válni. Az előbbi jelentése alkirály, az utóbbi bizalmas, tanácsadó. *Kér* törzsnév, erőt, vitézséget fejez ki és óriást jelent, míg a *Keszi* töredéket, részt, maradékot s így egy feibomlott törzs egy részének csatlakozására utal.

A törzsszövetség megalakulását ezek alapján úgy kell elgondolnunk, hogy a népes, erős vezetőtörzshöz, amely eredetileg finn-ugor volt, de utóbb a bolgár-törökség körébe jutott, s azzal összeolvadva eltörökösödött, csatlakozott régebben négy török törzs, amelyek közül kettőnek vezetői előkelő méltóságot töltöttek be, kettő pedig harciasságáról volt ismert. Ezek után járult a törzsszövetséghez egy kisebb törzstörredék (*Keszi*) és végül még két határvédelemre felhasznált törzs. (Nyék, kabarok.)¹

A HONFOGLALASKORI MAGYAR ÁLLAM.

A magyar törzsszövetség végleges formája Árpád és utódai örökös fejedelemségének megvalósulásával alakult ki, ami Etelközben a honfoglalás előtt a tényleges viszonyoknak, a szövetséget összekovácsoló és annak nevet adó legerősebb törzs fejének elismerésével ment végbe.

Konstantinos Porphyrogennetos hagyott ránk tudósítást erről a magyar államfejlődésben oly nagy fontosságú eseményről. A császár azonban, aki nagy munkái megírásánál történeti forrásmunkák kivonatai alapján dolgozott, illetőleg tudósaival dolgoztatott, összeavarta a magyaroknak ezt az önállósági korszakát azzal az idő-

¹ Az őstörténetre vonatkozó legjobb összefoglalások: *Deér József*: A magyarság a nomád kultúrközösségben (Magyar Művelődéstört. I. köt.) és gróf *Zichy István*: Magyar Őstörténet (Magyar Szemle Kincsestára 5. sz.), ahol az irodalom is megtalálható. A török—magyar nomád állam kérdéséről alapvető jelentőségű *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása, 1930. Minden oldalról megvilágítja őstörténetünk kérdéseit és visszautasítja a vele kapcsolatos tudománytalan törekvéseket: *A Magyarság őstörténete* c. kötet (szerk. Ligeti Lajos) 1943. s ennek főleg *Zsirai Miklós* és *Ligeti tollából* credő cikkei. Ósi társadalomtörténetünk sok kérdésére új világot vet és új szempontokra figyelmeztet *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig, 1945. A régészeti kutatások eredményeit értékesíti sok új értékes gondolattal *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete, Budapest, 1944.

vel, mikor még a kazár kagán állított vezért a magyarok élére. Előadása szerint ugyanis a kagán Lebediást akarta a magyarok fejedelmének. Ez azonban maga helyett Árpádot ajánlotta, akit a magyarok a kazár követek tanácsára meg is tettek fejedelmüknek, felemelvén őt paizsukra. Árpádnak olyan hatalma volt, mint a többi nomád állam vezérének. Bölcs Leó császár (886—911) a honfoglalás kortársa, aki „Taktiká“-jában a magyarok haremodoráról értekezik, azt írja: „ezt a népet pedig, amely egyetlen főnek uralma alatt áll, nem szeretettel, hanem rettegéssel tartják féken“. A fejedelem nevezte ki, Konstantin szerint, a bírói méltóságot betöltő gyulát és a karchast (horkát).²

Az államalakulásnak fontos mozzanatáról értesít minket Anonymus, III. Béla király jegyzője munkájának, a Gesta Hungarorumnak a vérszerződésről szóló fejezetében. Szerinte a hét törzs fejedelme, a hét magyar „szabad akarattal és egyetértéssel“ vezérül választotta Álmóst és azokat, akik az ő nemzetségéből származnak“. Majd hűséget fogadván neki, vérüket edénybe csurgatták és ezzel pecsételték meg esküjüket. Ennek az eskünek öt pontja volt: 1. Mindig Álmos vezér ivadékából lesz a vezérük. 2. Ami jószágot csak fáradalmaik árán szerezhetnek, abban mindegyiknek része legyen. 3. Sem a választó fejedelmi személyek, sem fiaik soha, semmi esetre ki ne essenek a vezér tanácsából és az ország tisztségeiből. 4. Ha valaki utódaik közül hűtlen lenne a vezér személyéhez vagy engedetlenséget szítana a vezér és rokonai között, a bűnösnek vére omoljék, mint az ő vérük omlott az Álmosnak tett esküben. 5. Ha Álmos és a többi fejedelmi személyek utódai közül valaki megszegné a megállapodást, örök átok sújtsa. Ezt az esküt azok közé a szerződések közé kell sorolnunk, amelyek alapján a későbbi középkorban az uralkodó és az alattvalók viszonyának létrejöttét a tanult emberek elképzelték. Pontjai Anonymus korának felfogását vetítik vissza a honfoglalás előtti időkbe, amikor az előkelők már szívesen korlátozták volna az uralkodó hatalmát valamely, az elődök kötötte szerződés alapján.

² Bölcs Leóról és Biborbanszületett Konstantinról *Gyula Moravcsik* Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkenvölker. I. Budapest 1942. teljes irodalommal.

A vérelegyítés tényében azonban Anonymus bizonyára történeti valóságon alapuló hagyományt örökölt meg. Ez a szokás a föld kerekégén a legkülönbözőbb, alacsonyabb műveltségi fokon álló népeknél előfordult. Értelme mindenütt a vértestvérség pótlása, az ily módon keletkezett testvérség a természetesnél is erősebb köteleket szokott létrehozni. Célja a vérbosszú kirekesztése és a kölcsönös védelem kötelezettségének létrehozása. A vérkeverés különböző formáival és az ezzel kapcsolatos vérivással, amiről különben Anonymus nem tud, mind magánjogi testvérré fogadásoknál, mind közjogi jellegű vértestvérség előidézésénél, összeesküvéseknél, szövetségkötéseknél találkozunk. Így a középkori Bizáncban is a szomszéd népekkel, például a kúnokkal való szövetkezések alkalmából. A nemzetségek, törzsek közti vérszerződés, amint az a nomád népeknél előfordult, a vérbosszú miatti harcokat akarta kizárni, az államalkotás lényeges mozzanata volt. Ide sorolandó a magyar vérszerződés is.

Másképpen gondolkozik az ősi alkotmányformáról Kézai Simon, Kun László udvari papja Krónikájában. Ő és nyomában a későbbi krónikások a XIII. század felfogásának megfelelően a nemzet „communitásáról” tudnak, amely maga választja fejedelmeit. Kézai az uralkodói hatalom átruházásáról beszél. Míg Anonymus az összerződés, addig Kézai Aquinoi Szent Tamás tanítását követve, a népfelség gondolatának híve és hirdetője. Hogy Árpád fejedelmi méltóságát választásnak köszönhette-e vagy törzse hatalmán alapult egyszerű elismerésnek, nem állapítható meg. A törzsszövetség vezére lett, aki mellett, mint a pusztai pásztornépeknél, a többi törzsek fejének tanácsa is érvényesülhetett, mivel a törzsek a szövetségben belül is megtartották önállóságukat.

A magyarság későbbi hazájában csak az életmódjának megfelelő területet szállotta meg. Az állattenyésztéssel és halászattal foglalkozó nép nem élhetett meg a füves növényzet nélküli bükk- és fenyőerdők vidékén. Ezért a folyóvölgyekben mindenütt a bükk- és fenyőerdők szabták meg a telepedés határát. Nem kerültek azonban el a mocsaras, lápos vidéket. A síkságok: a Nagy- és Kisalföld, a Mezőföld, a dombvidék és a medencék voltak az elsősorban betelepített területek. Északon Trencsén határáig, a zólyomi hegyekig, a folyóvölgyekben Pelsőcig,

Kassáig és Eperjesig szálltak meg, általában a bükkhatárig. Így volt ez Kelet-Magyarországon a Meszes-hegység aláig és a Körösök, továbbá Dél-Magyarországon a Temes és Karas völgyében is. A Dunántúl volt a legnépesebb telepek színhelye. Ezt bizonyítja, hogy később itt alapították a legtöbb püspökséget. Itt találhatták a legfejlettebb műveltséget, a legtöbb szolganépet.

A letelepedést hadi szempontok irányították. Középen Fehérvár vidéke és a Csepel-sziget a solti részekkel együtt volt a fejedelmi család szállásterülete, ettől keletre a fejedelmi törzshöz tartozó többi nemzetségeké. Körülöttük a többi hét törzs, a nyugati széleken a horkáé, keleten a gyuláé biztosította a védelmet. A törzsfők nemzetsége védelmi okokból a nagy folyók két partjára, legszívesebben szigetmezőkre telepedett. A megtelepedést jellemzi egyfelől az, hogy az egyes törzsek földjét lakatlan területek (mocsarak, erdők) választották el egymástól. Ezek szolgálhattak később alapul nagy királyi uradalomnak és ezekből adományozhattak a királyok nagy birtoktesteket a püspökségek és monostorok alapításakor. Másfelől az egész megszállt területet, amint ez nomád népek szokása volt, védelemre alkalmas gyűrű, a *gyepük* vették körül. Ezek többnyire természetes akadályok, erdős hegyek, mocsarak voltak, ritkábban mesterségesek: erdőbevéágások, elöntések, árkok. A gyepük körül lakatlan, vagy csak gyéren lakott széles öv, a gyepülve nehezítette meg ellenséges hadsereg ellátását és így támadását is. Ezt az övet a Kárpátok koszorúja, a Temes folyótól Délre eső homokpuszták és az Alduna mocsarai, a Fruskagora és Szlavónia, a mai Horvátország hegyvidéke, Nyugaton az Alpok nyulványai, a Morvamező és a Morva-Vág köze alkotta. A gyepükön áthaladó hadiútak „kapukon” vezettek át, amelyek szükség esetében eltorlaszolhatók voltak. Védelmükre állandó őrök voltak rendelve. Helyük, mint általában az egész gyepívonal irányára, helynevekből (Kapuvár, Őr, Lövé, Gyepüfő stb.) megállapítható. A gyepükapuk környékének helynevei az őrségek teljesen magyar jellege mellett tanuskodnak. Az úzok elől a XI. században menekülő rokon török nép, a besenyők egy részét is a nyugati gyepük védelmére rendelték a Fertő vidékén és a Lajta partján. De szórványaik nemcsak itt, hanem egész Magyarország területén

megtalálhatók, mint azt a Besenyő, Besnyő helynevek egész sora bizonyítja.

A lakosság szaporodásával a gyepüket egyre kijebb tolták, egyre távolabb a telepedés központjától úgy, hogy a helynevekből több egymásután keletkezett gyepűvonal állapítható meg. Korán szállták meg Erdélyt, amelynek területére a Szamos és a Maros völgyében hatoltak be. A Mezőséget és a hunyadi medencét már a X. század folyamán, a Kükküllő és az Olt vidékét valószínűleg még a XI. században, de mindenesetre a XII. század közepe előtt ülték meg.

A honfoglalás után megtelepedők között török eredetű vezetőréteg mellett a tömeg kétségtelenül magyar volt. Míg a vezéreknek a Krónikában ránk hagyományozott nevei, de a többi előkelőké is török jellegűek, addig a szolganevek, amelyekről a XI—XII. századi oklevelekből értesülünk, túlnyomó többségükben magyarok. Ez a nagyszámú magyar szolganép, melyet a honfoglalók magukkal hoztak, magyarosította el az itt talált szláv és egyéb lakosságot is. Számuk okvetlenül jóval nagyobb volt a leigázott őslakóknál, mert különben a beolvasztás nem mehetett volna végbe. Uri osztály sohasem tudja ezt végbevinni. Ez a magyar tömeg nevezte el a folyókat, patakokat, falvakat, dülöket. A magyar helyneveket vették azután át a szomszédságban lakó és a később bevándorló szlávok és más idegen népek.

A honfoglalók a későbbi haza területén elsősorban államot nem alkotó szlávokat találtak, Trencsén és Nyitra vidékén szlovákokat, a Dunántúlon szlovéneket. A Dunántúl északi részében, a széleken bajor telepek, beljebb avar, délen meg bolgár-török szórványok voltak. A Balaton vidékén új-latin nyelven beszélők is kimutathatók. A Tiszántúlnak és Erdélynek gyér lakossága részben elszlávosodott bolgár-törökökből állott. Románok ez időben még évszázadokon át nem találhatók ezen a területen.*

* Anonymus legjobb fordítása *Pais Dezső*: Magyar Anonymus-1926 (Napkelet könyvtára). A vérszerződésről *Tagányi Károly*: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről, 1919 (Ethnográfia). A letelepedésről és Magyarország lakóiról *Hóman Bálint*: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése, 1923. (A magyar nyelvtud. kézikönyve) és *Magyar Történet I. köt. Kniezsa István*: Magyarország népei a XI. században, 1938. (Szent István Emlékkönyv, II. k.) *Melich János*: A honfoglalás kori Magyarország, 1925.

A dáko-román folytonosság elmélete, vagyis az állítás, hogy a magyarországi és erdélyi románok az ellatinosodott dákok utódai, a humanisták kritikátlan gondolata. Létrejötte elsősorban Mátyás király udvari történetírójának, Bonfininak tulajdonítható, aki, hogy a nem fejedelmi származású uralkodó kegyeit megnyerje, eredetét az előkelő, szerinte Erdélybe eljutott M. Messala Corvinusra vitte vissza. Ezzel kapcsolatos volt a román continuitás gondolata, amely a humanisták révén Európában elterjedt.

A dáko-román elmélet szerint a dákok, illetőleg a rómaiak a hegyekbe visszahúzódva, a népvándorlás több százéves viharai közt megőrizték rómaiságukat. A dákokat azonban Traianus ismételt hadjárataiban teljesen kiirtotta. Helyükbe a császárok Dáciába más provinciák már romanizált elemeit telepítették be. Mikor azután a barbár népek állandó támadásai miatt Aurelianus császár 260—272 közt a provincia kiürítését rendelte el, a római telepések a Duna jobb partjára vonultak vissza. Ezzel megszűnt ott minden római élet. Dáciát egymásután megszálló különböző népek: gótok, húnok, gepidák, avarok és szlávok jelenlétét történeti források, régészeti leletek, illetőleg helynevek igazolják, míg 260 és a XII. század közt csaknem ezer éven keresztül sem történeti, sem nyelvi emlékek nincsenek a románok erdélyi tartózkodásáról. A román nyelvben és műveltségben semmiféle gót, gepida vagy avar hatást nem lehet kimutatni, holott, ha a folytonosság elmélete megfelelne a valóságnak, czeektől, a többszáz éven át Erdélyben lakó népektől a románok nem tudták volna szinte légmentesen elzárni magukat.

A román nyelv és vele a később négy ágra szakadt román nép ellatinosodott trák és illyr pásztorok közt a Balkán nyugati részében keletkezett. Ezt legjobban bizonyítja az a sok albán elem, amely a román nyelvben található. A balkáni eredetet nem kevésbé tanúsítja a román-szláv együttélés számos nyelvi emléke, az a sok szláv szó, amely a románság mind a négy ágának (az északi románok, arumunok, megleni románok és az istrománok) nyelvében megtalálható. Ez az együttélés nem mehetett végbe Dáciában, ahol a VI—VII. század előtt nem is voltak szlávok, hanem a bolgár és szerb hatás a

Balkánon érte a még együttélő románságot akkor, miután az albán nép már elvált tőle.

Vannak azonban a román continuitas gondolatával szemben felhozható negatív érvek is. A Balkán-félszigeten, de más romanizált provinciákban is mindenütt vannak olyan földrajzi nevek, amelyek a római hódítás korában ellatinosodott barbárok nyelvéből származnak. Egyedül Dácia Traianában, a mai Erdélyben nem mutathatók ki ilyenek. Ez bizonyítja, hogy ott a provincia kiürítése után szakadás állt be a műveltség értékeinek áthagyományozásában, ami nem lett volna lehetséges, ha a románok elődei ott maradtak volna. A nagyobb folyók (Szamos, Maros, Körös és Olt) neveiben román nyelvi hangfejlődés nem található. Azután a román nyelvet a XII—XIII. századnál régebbi magyar és a XIII. századnál régebbi rutén hatás nem érte, ami csak azzal magyarázható, hogy a románok ez idő előtt nem kerülhettek a magyarokkal, illetőleg a ruténnel érintkezésbe.⁴

A török törzsszövetségnek legfőbb összetartó eleme, államiságának alapja, mint mondtuk, a fejedelem személye. Minthogy Árpádot gyengébb egyéniségek követték, a honfoglalást végbevivő törzsszövetség összetartása is meglazult. Konstantinos a X. század közepén már nem ismeri azt az erős fejedelmi hatalmat, amely atyja, Bölcs Leó szerint jellemző volt a magyar törzsszövetségre. Mint ő írja, a magyarok „törzsei nem engedelmeskednek fejedelmüknek, de szövetségük van háborúkra nézve és amely részt megtámadják, azt teljes tanáccsal és törekvéssel megsegítik“. Ugyancsak tőle tudjuk, hogy a bizánci udvar ebben az időben, ha érintkezésbe lépett a magyarokkal, leveleit a törzsek hadnagyaihoz intézte. Tudjuk azt is, hogy Bizánc, hogy békében maradjon a magyar betörésektől, az egyezkedést a határmenti törzsek vezéreivel, a gyulával és a horkával kereste.

A hadnagyok hatalma előtérbe nyomult a fejedelmével szemben. Azok a hadjáratok, amelyeket a magyarok új hazájukból zsákmányszerzés céljából Nyugat- és Dél-Európa felé oly gyakran indítottak, egyes törzsek vagy többnek a vállalkozásai voltak egy-egy kiváló hadnagy vezetése alatt. Míg a krónikákban megörökített magyar

⁴ A román folytonossági elméletéről Tamás Lajos: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Traianában, 1935.

hagyomány és a külföldi krónikák egyaránt sokat beszélnek a kalandozó hadjáratok vezetőiről, Lél, Bulcsu és Botond vezérekről, addig a fejedelmeknek még a neve sem maradt fenn hiánytalanul. A magyar krónikák Árpád után csak legfiatalabb fiát, Zoltánt és ennek fiát, Taksonyt ismerik, mint fejedelmeket, holott Konstantinos szerint az ő idejében Falitzis (Falics, Vál) Árpádnak Jutócsa fiától származó unokája uralkodott.

A vereségek, melyekkel e hadjáratok végül is Augsburgnál (955) és másutt is jártak, az egyes törzseket nagy mértékben gyengíthették és alkalmat szolgáltatottak a fejedelmi család régi tekintélyének visszaállítására. Gyécse (Géza) belátva a hadjáratok megszüntetésének a nemzet fennmaradása szempontjából parancsoló szükségességét, fegyverrel törte meg a hadnagyok hatalmát. Fia, István a kereszténység elterjesztésével kapcsolatban is folytatta atyja munkáját. A hadnagyok még az ő idejében is küzdöttek a régi viszonyok, a törzsi különállás érdekében. E küzdelemben Istvánnak még külföldi támogatást is igénybe kellett venni, így a marosvidéki Ajtonnyal szemben a görög császár szövetségét.

E részleteikben nem ismert harcok eredménye a törzsi kötelékek felbomlása, a törzsekhez tartozó nemzetségek szétszóródása volt. Így magyarázható meg az, hogy okleveles emlékeink korában, a XIII. századtól kezdve a törzsek neveivel az ország legkülönbözőbb részeiben találkozunk. Kér, Tarján, Jenő, Gyarmat stb. nevű helyek az ország minden részében hirdetik azt, hogy a szétszóródás akkor következett be, mikor még élt a nemzetségekben a törzsekhez való tartozás tudata. A harcok másik következménye az Árpádok elhívottságán és ismételten behívott államszervező képességén alapuló fejedelmi hatalmának teljes helyreállítása volt.

II. KÖZÉPKOR

(1000—1526)

1. AZ ALKOTMÁNY FEJLŐDESE.

A keresztény királyság.

Mikor Szent István keresztény hitre térítette népét, ennek természetes következménye a keresztény államforma, a királyság felvétele is volt az ősi pogány törzsi államforma helyett. A pogány fejedelmet az egyház felkente királynak kellett követnie. A fejedelmi hatalom helyreállítójáról, Gézáról fiára, Istvánra az államhatolomnak két alapja maradt. Az egyik a mitikus hit Árpád családja tagjainak elhivatottságában, az Árpádok vérségi joga az uralomra. A másik a hatalmas vagyon, a patrimonium, melyet Árpád nemzetségének földjein kívül a legyőzött hadnagyok és nemzetségek birtokai, továbbá a honfoglaláskor meg nem szállt területek: a gyepűelve és a törzsek közti földek növelték meg óriási arányokban. A gazdátlan föld a keresztény világban is mindenütt az uralkodóé volt.

Ezeken az alapokon építette fel Szent István királyságát, amelyet az különböztetett meg a fejedelmi hatalomtól, hogy az egyház elismerte, birtokosát felkente és koronával ékesítette. Ezzel lett Szent István Isten kegyelméből való király. (*Dei gratia rex.*) Az egyházi elismeréssel kapták meg István és utódai a régi vérségi joghoz a keresztény charizmát.

Szent István kora a királyban Szent Ágoston tanítása alapján az uralkodót látta, aki a „civitas Dei“-ben Isten törvényének, a békének és az igazságnak megvalósítója. A király ezért az egyház támogatásában részesül, viszont neki is az egyház ügyeiben döntő szava van. Képét a „királytükrök“ rajzolták meg, amelyek sorába tartoznak Szent Istvánnak fiához, Imréhez intézett Intelmei

is, az *Institutio morum* című tanulságos kis politikai irat, amely törvénykönyvünk élén áll.

Szent István, mint a kereszténységhez csatlakozó uralkodó hatalmának elismerését csak az egyháztól kérhette. Mikor Rómához fordult, ezt nem valami politikai számításból tette, hogy a császárral szemben függetlenségét hangoztassa. III. Ottó, a császár és II. Szilveszter, a pápa legjobb egyetértésben fáradoztak az eszményi cél eléréseért, a római birodalom megújításáért, amelynek élén a császár és a pápa állottak. István, miután előbb apostoli áldásban részesült, a pápától a császár kívánságára koronát kapott, mint előtte más uralkodók is. Ez a korona azt jelképezte, hogy viselője Isten választottja, helytartója (*vicarius Dei*) és mint akire a hatalmat Isten ruházta, szuverén uralkodó. Ezzel nem állt ellentétben, hogy ő is, mint más kortársai, az angol és francia királyok, a keresztény világ fejének, az akkor még a pápánál magasabban álló császárnak felsőbbrendűségét elismerte.⁶

Szent István is, mint más uralkodók, akik Rómával összeköttetésbe léptek, felajánlotta országát a szentszéknek, amint azt VII. Gergely hangoztatta. Ez azonban korántsem jelentett hűbéri alávétést, hanem csak a *benedictio* fejében járó elkötelezést és egyházipolitikai jogokkal járt.

Nem igazolható a kritikát kiálló módon, hogy Szent István III. Ottótól lándzsát kapott és így, miként a lengyel herceg, a birodalom patriciusává lett volna. Lándzsa az első koronázásnál, de a későbbi koronázási jelvények közt sem szerepel és csak Szent István halála után jutott jelentőségre.

Az egyházzal szoros szövetségben álló királyság intézményét, a *regnum* és a *sacerdotium* kölcsönös támogatását Nagy Károly valósította meg először. Európa nyugatán ő vette fel először a *Dei gratia rex* címet 768-ban. Az ő és utódai királysága lett a később, a X—XI. században létrejött királyságok eszményképe, mintája. A IX—X. századi szláv népek Karl nevéből eredő szóval *kral*-nak, *kralj*-nak csak Nagy Károlyt és utódait, a német császár-

⁶ A királyság patrimonialis jellegéről és a királyeszményről Váczy Péter: Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs, 1935; 36., 63.

rokat hívhatták. Kezdetben a magyarok is Géza fejedelem idejében így nevezhették a német császárokat a szlávoktól átvett *kerál*, *király* szóval. Miután Szent István megkoronáztatta magát (1000), nem hívhatta magát másképpen alattvalóival. Hatalmát a császáréval egyenrangúnak tarthatták.

Szent István államát a király és az egyház nyugaton is meglevő szoros kapcsolatán kívül az erős központosítás jellemzi. A király hatalma birtokainak és az egész ország erejének szervezetére, a vármegyékre támaszkodott. A király az államhatalom egyedüli megtestesítője, a kormányzás egyedüli gyakorlója. Ennek a kormányzásnak még nincsenek az állandóságot biztosító eszközei. A király személyes kormányzásában legfeljebb szűkebb környezetének, udvarának országa előkelőinek tanácsát hallgatta meg.⁶

Az alkotmány története még évszázadokon át a királyi hatalom története maradt. Szent István halála után nem egyszer fenyegette veszély a császári hatalom részéről. Miután III. Henrik legyőzte Aba Sámuelet és helyébe Pétert visszaültette trónjára, ez lándzsa átadásával elismerte a német császárt hűbérurának (1045). Pétert felkelés taszította le a trónjáról. Hasonló nemzeti ellenállás szüntette meg Salamon uralmát, aki IV. Henrik fennhatóságát volt hajlandó elismerni. Mindkét esetben a dinasztianak az öröklésben mellőzött ága állott a mozgalom élére.

A trónviszályok és az azokkal kapcsolatos külföldi támadások bomlasztólag hatottak nemcsak az államhatalom alapját alkotó királyi birtokszervezetre, hanem az egész társadalom is nélkülözötte a magántulajdont biztosító erős királyi hatalmat. Kálmán törvényének bevezetésében olvassuk: „a polgárháborúk miatt az atyák hagyományai megromlottak, az ország tanácsa bomladozik, a királyi udvar tisztelete hanyatlik“. Szent László drákói törvé-

⁶ Az apostoli *benedictio*, a korona és a lándzsa kérdését alaposan tisztázta Josef Deér: Die Entstehung des ungarischen Königtums. (Archivum Eur. Centro-Orientalis B. VIII. 1942.) Az ellentétes álláspont Tóth Zoltán: A Hartvyk legenda kritikájához (a szent korona eredetkérdése); 1942. „a királycímről“ Melich János: A Károlyi Árpád-Emlékkönyvben, 1933.

nyekkel állította helyre a magántulajdon szentségét. Ő és utódja, Kálmán, akinek, mint törvényében hangoztatja, már attól kellett tartania, hogy a királyi udvar a szükségnek hijjával lesz és „gazdagsága szerfölötti szegénységre fordul“, újra rendezték a királyi birtokállományt. Kálmán még az egyházaknak tett adományokból is visszavett: a halászvizeket és megszorította a Szent István óta eladományozott királyi birtokok öröklési jogát, hogy a jószágok hamarabb visszajussanak a király kezére.

Azt, hogy Szent László és Kálmán a királyi hatalmat újból megszilárdította, következtethetjük egyfelől a megyék számának az ő uralkodásuk idejében bekövetkezett megnövekedéséből, másfelől erőteljes és eredményes külpolitikájukból. Míg a mogyoródi csatában (1074) Salamon király és a hercegek, Géza és László oldalán 45 megyei dandár állott egymással szemben, addig a XII. században 70 megyéről tudunk s ez a szám azután nem is változik. A kiépítés korszaka az ő uralmuk ideje volt. A megerősödött királyi hatalom délnyugat felé terjeszkedni tudott, Szent László Szlavóniát és Horvátországot, Kálmán Dalmáciát is alávetette a magyar király uralmának.

Ugyanebben az időben a pápaság és a császárság nagy küzdelme véget vetett azoknak a törekvéseknek, amelyek a német császárok részéről a Magyarország felletti uralom megszerzésére irányultak. Az investitúraharc, a pápaság világhatalommá emelkedése kedvezett a császári fennhatóságot elfogadni nem akaró kisebb államoknak. VII. Gergely, aki a IV. Henrik hűbéruralmát elismerő Salamonnal szemben Géza és László pártján állott, nem ok nélkül hangoztatta, hogy Magyarország Szent István felajánlása folytán a római szentegyház tulajdona s ezért III. Henrik császár Aba Sámuel legyőzése után annak koronáját és lándzsáját a pápának küldte el. Ez azonban nem jelentett hűbéri alávetettséget, mert egy Gézához intézett levele szerint „a magyar királyságnak, mint más előkelő királyságoknak a maga szabadsága állapotában kell maradnia és nem lehet semmi más ország királyának alávetve, csak a szent és egyetemes római egyháznak, amelynek minden alattvalója nem szolgálja, hanem fia“.

A Clunyból kiindult nagy reformirány, az egyház győzelmes előnyomulása a világi hatalommal szemben, a gregoriánus mozgalom nálunk sem maradhatott hatás nélkül. A magyar király jogai megszükültek az egyházzal szemben Kálmán idejében, az egyház viszont eddig nem élvezett jogokat szerez az igazságszolgáltatás terén. A király mellett az egyház lép fel először, mint tényező az alkotmányfejlődés terén. A főpapok a kiátkozás hatékony fegyverével nem egyszer harcolnak a XII—XIII. században politikai célokért az uralkodók igazi vagy csak vélt önkényével szemben. Egyébként a királyi hatalom a maga teljességében még a XII. században is fennállott. A magyar király patriarchális hatalma feltűnik ebben az időben egy idegennek, aki fejlettebb alkotmányi és társadalmi viszonyokhoz volt szokva és jól meg tudta állapítani a különbséget a hazai és a külföldi viszonyok között. Amikor a második keresztes hadjáratban, 1147-ben, III. Konrád, német császár kíséretében Magyarországon járt Ottó, freisingeni püspök, Henrik osztrák örgróf testvére, az itt látottak megragadták figyelmét és leírta itt szerzett benyomásait. Ő, a németek egyik leg-többre becsült középkori történetírója, a feltűnő külsőségeken kívül éppen a magyarok alkotmányos viszonyairól tudósít bennünket:

„Mindnyájan annyira engedelmeskednek uralkodójuknak, hogy őt nemcsak nyílt ellenmondással izgatni, hanem még titkos sugdosással megsérteni is bűnnek tartanak... Ha valaki az ispánok rendjéből a királyt akár csekély dologban is megsérti vagy ilyesminek, habár nem is igaz, csak a hírébe keveredik, azt az udvarból kiküldött bármily alacsonyrendű szolgálta, ha csatlósai veszik is körül, egyedül elfogja, bilincsbe veri és különféle kínzásokra vonszolja el. A fejedelem meg nem kér semmiféle vélelményt hasonrangúaktól, a vádlottnak nincs alkalmja a védekezésre, hanem egyedül a fejedelem irányadó mindenki szemében.“

Ez a jellemzés még a XII. század derekán is egy mongol kán hatalmával mutatja be a magyar királyt. Méltán állíthatunk mellé a kán hatalmáról szóló részletet Dzsingisz kánnak a XIII. század elején kelt nagy törvénykönyvéből: „Ha egy igen tekintélyes úr valami sértést követ el a fejedelem ellen és az megbüntetésére

akár a legalacsonyabb rendű szolgát küldi ki, boruljon le előtte, amíg végrehajtja az uralkodó megszabta büntetést, még ha halálbüntetés is.“

Nem lehet e feltűnő hasonlóság után valamely korlátlan uralkodó pillanatnyi személyes hatalmának jellemzését látni a tudós püspök rajzában, hiszen a király akkor a még csak 16 éves II. Géza volt. Ősi, az államalkotást végbevivő és az állam gerincének tartott dinasztia tekintélyéből folyó hatalomról van itt szó, arról az elhivatottságról, amelyet az egyház szentesített.

Freisingi Ottó megfigyeléseit kiegészíthetjük egy történeti jelenettel, melyről Spalato Tamás krónikája (XIII. sz.) értesít bennünket s amelynek hitelességét más források is igazolják. Mikor Imre király öccsének, az uralomra törő Andrásnak az övénél jóval erősebb seregével szembenállott, kíséret nélkül, fegyvertelenül, csupán veszővel kezében öccse táborába ment s így kiáltott annak vitézeire: „Meglátom, ki merészkedik kezét emelni a királyi nemzetség véérére!“ Mindnyájan tiszteletteljesen utat nyitottak neki, ő megragadta öccsét, vasra verette és fogságba vitette (1203). A király leszármazás és felkenés révén felszentelt személyéből, charizmájából áradó, minden ellenszegülést megbénító hatás képe ez.

A XII. század második felében már nagyobb vagyonú világi arisztokrácia lép fel az alkotmány új tényezője gyanánt. Nem olyan értelemben, mintha állandóan határozott jogokat tudna biztosítani magának, hanem gazdasági és hadi erejénél fogva, amelyre a királynak szüksége van, korlátozza a királyt hatalmi körében, illetőleg kívánatossá teszi részére fontosabb kormányzati ténykedéséhez hozzájárulásukat. Eddig tisztán az uralkodó és családjának döntésére tartozó kérdésekben, így a trónöröklés, az uralkodóház tagjainak az országon való osztozása, a rokon dinasztiaiak érdekében vívott háborúk ügyében hallatják az előkelők szavukat s ezt az egyház követelte békeség irányította, mely csak a Krisztusért viselt hadjáratokat, a keresztesháborúkat tartotta jogosoknak. Már Freisingi Ottó is, mint alkotmányviszonyaink egyik sajátosságát említi meg: „Semmi nagy dologhoz nem fognak gyakori és hosszú tanácskozás nélkül... Királyuk udvarában az egyes előkelők székeiket magukkal hozván, ösz-

szejönnek és az állam állapotának megtárgyalását és megvitatását nem hanyagolják el.“⁷

Az aranybulla.

A régi államszervezet bomlásának és a királyi tekintély süllyedésének a kora a XIII. század. Honvédelmi okok fejlesztették ki már a XII. század folyamán az adományrendszert. A király ugyanis eladományoz birtokokat, hogy megjutalmazza híveinek szolgálatát és azok annál hívebben szolgáljanak neki. A lovagi életfelfogás elterjedésével már nem a feltétlen engedelmesség, hanem a hűség, a *fidelitas* kapcsolja az alattvalót az uralkodóhoz és királyi jogainak jelképéhez, koronájához. Aki nagy hűséget tanúsít vele szemben, azaz fegyverrel vagy más-kép szolgálatokat tesz az uralkodónak, az igényt szerez királyi adományra, ami nem is marad el, hogy mások hasonló szolgálatokra buzduljanak. A királyt a XIII. században, miként másutt, így Angliában, Lengyelországban, Németországban a legfőbb földesúrnak tekintik (*dominus terrae* 1231:33.), akinek országához való joga ép-úgy *iurisdicatio* vagy *ius*, mint a szabad ember joga birtokához és akitől minden birtok származik.⁸

A vár-birtokok nagyarányú eladományozása, ami főleg II. András uralkodása alatt következett be, a királyi hatalom anyagi-gazdasági alapjait rendítette meg és szükségyszerűleg olyan visszaélésekre vezetett, amelyek az alattvalók részéről a királyi jogok korlátozását, illetőleg saját jogaik biztosítását idézték elő.

A nagy változás részleteit, mely a birtokos nemesiséget, a „királyi szervenseket“ avatta az alkotmány új tényezőivé, nem ismerjük, jobbra csak az eredményekből következtethetünk az előzményekre. II. András, mivel számos hadjárata folytatására hadseregére volt szüksége, bőkezűen adományozta el a birtokokat, hiszen az adományosok „földjük fejében“ tartoztak hadba szállni. Ezeknek az adományoknak jórészen András első feleségével

⁷ Az előkelők befolyásának növekedéséről a XII. században Deér József: Pogány magyarság, keresztény magyarság, 1938. 159. köv.

⁸ A király, mint legfőbb földesúr Eckhart Ferenc: A szent-korona-eszme története, 1941. 36.

bejött idegenek voltak az élvezői és a magyar urak kisebb köre. Közülük kerültek ki az udvar főtisztviselői is, akiknek telhetetlenségéről abban az időben hallunk először. A nagybirtok hatalmi forrásait azonban, miként ez különben a hűbéri világban is volt, csak erős király tudta állami célokra felhasználni. II. András egyénisége nem volt erre alkalmas. A középkorban az államhatalom nem volt intézményesen biztosítva s minden az uralkodók személyes tulajdonságaitól függött.

Az adományozások révén megcsappantak a várjövendelmek, holott az udvartartásnak ebben az időben kezdődő nagyobb fénye és a szentföldi hadjárat költségei azok fokozását kívánták meg. Az elveszett várjövendelmeket addig nem ismert rendkívüli adók kivetésével iparkodott pótolni a király, amint az a hűbéri világban is szokásba jött. A pénzbevétel másik forrása a pénzrontás volt. A király minduntalan bevonatta a pénzt és újabb, kevesebb ezüstöt tartalmazót hozott forgalomba, ami nemcsak az alattvalókat károsította, hanem a kereskedelmet is megbénította. Idegen, jobb pénz kiszorította a királyi pénzt a forgalomból. Sok panaszra adott okot, hogy a királyi regáljövendelmeket, a pénzverést, sójövendéket és bányabevételeket idegeneknek adta bérbe, akik zsarolták a lakosságot. De a hatalmi visszaéléseknek hosszú sorát állapíthatnók meg az orvoslásukra hozott intézkedésekből anélkül, hogy tudnók, vajjon II. András idejében jöttek-e azok divatba vagy csak ekkor váltak elviselhetetlenné. A birtokok adományozója, a király igénybe vette a megszállás jogát mások jószágain. Beutázta az országot kíséretével, magának és udvarának ellátást kívánt; emberei: lovászok, solymárok, pecérek és fuvarosok megszálltak a királyi szolgák birtokain és ingyenesen láttatták el magukat. Közmunkák végzésére: gyepük vágására, árkok ásására, sőt még a királyi épületeken s kertekben való munkára is kirendelte a nemesek embereit a király.

Mindez nagyfokú elégedetlenséget, forrongást idézett elő, amit nagyratörő előkelő emberek, Imre király egykori hívei Andrással szemben felhasználtak terveik elérésére és a királyi serviensek élére állva 1222-ben kiharcolták maguknak az udvar előkelő méltóságait, a serviensek részére pedig az aranybullát. III. Honorius pápa ugyanebben az évben kelt levele szerint a király az enged-

ményeket a „roppant sokaság nyomása alatt“ kényszerült megadni.

A bulla bevezetése szerint a király megerősítette „mind az ország nemeseinek, mind más lakóinak is a szabadságát, melyet Szent István király rendelt el, de amely néhány király hatalmaskodása folytán... nagyon sokban megkisebült“. A jórészben újonnan szerzett jogokat tehát azzal akarták erősebbé tenni, hogy azokat hitük szerint minden jó jog berendezőjére, Szent Istvánra vezették vissza.

Az aranybulla olyan privilégium, amelyben a király maga hozzájárul jogainak korlátozásához és a birtokos szabadok, a királyi serviensek vagy nemesek szabadságait, azaz kiváltságait ünnepélyesen aranypecsétjével megerősíti. Jelentősége nem abban rejlik, hogy vele kezdődik a rendi alkotmány, mert erről még csaknem két évszázadon át nem lehet szó, hanem, hogy akkor ismerte el a király olyan társadalmi osztály fennállását, amelynek a maga részéről sem megsérthető jogai vannak. Ezek a jogok, a társadalom többi részével szemben élvezett kiváltságok szolgáltatták az alapját a nemesi rend kifejlődésének. A nemesi éppen e kiváltságok birtoklása tette nemessé. Méltán látták tehát a nemesek később az aranybullában jogi helyzetük alapját és méltán kívánták a királyoktól évszázadok múltán is e szabadságlevél megerősítését akkor is, amikor a bulla intézkedéseinek legnagyobb része már idejét multá.

Melyek ezek a szabadságok, kiváltságok? Jellemző módon, mint a legfontosabbak, a privilégium elején és záradékában foglalnak helyet:

1. „Evente kötelesek vagyunk a szent király ünnepét Fejérvárt megülni, hacsak fontos, sürgős ügy vagy betegség nem akadályoz. S ha mi nem lehetünk jelen, a nádor kétségtelenül ott lesz helyettünk, hogy a mi képünkben a pereket meghallgassa és minden királyi szolga, aki akar, szabadon jöjjön oda össze.“ A nemes tehát a király, vagy az ő képében bíraskodó bírósága alá tartozik.

2. „Az is akarjuk, hogy sem mi, sem utódaink sohase fogjanak el, vagy károsítsanak meg servienseket valamely hatalmas kedvéért, csak ha előbb megidéztek és bírói úton elítélték őket.“ Ez a személyes szabadság biztosítása.

3. „Semmi collectát (rendkívüli adót), sem a szabadok dénárait nem fogjuk szedetni a serviensek birtokain. Sem házaikban, sem falvaikban meg nem szállunk hívásuk nélkül. Az egyháziak népeitől sem szedünk collectát.“ Ez a nemesi birtokok adómentességének elismerése.

A 7. cikk megállapítja, illetőleg korlátozza a serviensek hadi kötelezettségét: „Ha a király hadat akar vezetni az országon kívül, a serviensek nem tartoznak vele menni, csak fizetésért és a hazatérés után hadbírságot ne szedjenek tőlük. Ha azonban ellenséges oldalról jönne had az országra, mindnyájan tartozzanak hadba vonulni. Ha pedig az országon kívül akarnánk hadat vezetni, mindazok, akiknek ispánságuk van, vagy fizetést kapnak tőlünk, tartoznak velünk menni.“ Az utolsó, a 31. cikk végül az ellenállási jogot tartalmazza.

Nem állapítható meg, amit már többen próbáltak megtenni, hogy az aranybullában megerősített „szabadságok“ mely egykorú alkotmány-, avagy szabadságlevél „hatása“ alatt, intézkedéseinek átvétele révén jöttek létre. Az angol Magna Charta (1215), majd a keresztesek alapította jeruzsálemi királyság alkotmányának utánzását vélték benne felfedezni. A kiváltságok bizonyára hosszabb fejlődés eredményei. Az előkelők már régebben birhatták őket, az aranybullával csak általánosakká váltak. E kiváltságok szellemi gyökerei azonban a nyugati műveltségbe, a hűbérjogi felfogásba nyúlnak, mindenféle megtalálhatók és benne voltak az akkori „korszaklemben“. A feudalizmusnak kezdetben jellemző szétbontó hatása a későbbi fejlődésben, főleg Angliában és Franciaországban megszűnt és már a XI—XII. században helyreállt a közvetlen összeköttetés minden szabad ember és a király között. Ebben a korban a hűbéres elsősorban a királynak tartozik engedelmességgel, aki legfőbb bírója. Még a német szokásjog XIII. századi összefoglalása, a Sachsenpiegel szerint is a király a legfőbb bíró, akihez mindenkinek joga van fordulni. A személyes szabadság elve általános a hűbéri világban. A hűbérúr nem veheti fogásba hűbéresét, ha a hűbéri bíróság el nem ítélte. Különösen hangsúlyozza ezt a legjellegzetesebb hűbéri alkotmány, a jeruzsálemi. A hadi kötelezettséget teljesítő hűbéres adót nem fizet és csak rendkívüli esetekben tartozik hűbérúrának pénzbeli támogatással. A hűbéres csak

hűbérura zászlaja alatt vonul hadba. Legerősebben tükrözi azonban vissza a hűbériségből eredő felfogást, amely különben mint szerződéses viszony, minden rendi alkotmány kiinduló pontja, az ellenállási jog.⁹

Az ellenállási jog.

Az aranybulla utolsó, 31. cikke így szól: „Hogy ez a mi engedményünk és rendelkezésünk a mi és utódaink idejében örökké fennálljon, azt hét példányban megíratuk és aranypecsétünkkel megerősítettük. Az egyik példány küldessék a pápa úrnak és ő írassa be a regestumába, a másodikat őrizték az ispotályosok, a harmadikat a templomosok, a negyediket a király, az ötödiket az esztergomi, a hatodikat a kalocsai káptalan, a hetediket a mindenkori nádor. Ugy, hogy ő mindig szem előtt tartva azt az írást, se maga ne térjen el semmiben a mondottaktól, se a királyt, se a nemeseket, se másokat eltérni ne engedje, hogy ők is örvendjenek szabadságuknak és ezért nekünk és utódainknak mindig hűségeselek legyenek és a királyi koronának a köteles engedelmisséget ne tagadják meg. Ha pedig mi vagy utódaink közül bármelyik valaha ezzel a rendelkezéssel szembe akarna szállni, mind a püspököknek, mind országunk más jobbágyurainak és nemeseknek összesen és egyenként, a mostaniaknak és a jövőbelieknek szabadságukban álljon nekünk és utódainknak ellenállni és ellentmondani a hűtlenség bélyege nélkül.“

Mai felfogás szerint nem képzelhető el, hogy az alattvalók törvényesen megtagadhassák a hűséget és az engedelmességet az uralkodóval szemben és a fegyveres felkelést, mint jogot gyakorolhassák. A középkorban azonban, mikor még sem törvények nem szabályozták a király és az alattvalók viszonyát és intézményeik sem voltak, amelyek útján az alattvalók részt vehettek a kormányzásban, másként volt ez. A középkor általánosan elterjedt

⁹ Az aranybullát kikényszerítő mozgalomról Karácsonyi János: Az aranybulla keletkezése és első sorsa, 1899. (Ért. a tört. tud. köréből.) A nemesi kiváltságokról. Mályusz Elemér: A karizmatikus királyság. (Társadalomtudomány. 1934. 172.) A kiváltságok és a hűbéri jog: R. W. and A. J. Carlyle: A history of mediaeval political theory in the West. 1903—1928. III. 57.

nézete szerint az uralkodó a jognak van alávetve, lekötve. A maga jogai gyakorlásában tiszteletben kell tartania alattvalói jogait. Ha ezeket önkényeskedve megsérti, alattvalóinak szabad erőszakot alkalmazniok vele szemben.

Az ellenállási jog a hűbéri felfogásban gyökerezik. Miként a hűbérurat és a hűbérest, úgy az uralkodót és az alattvalót is a hűség kapcsolja össze, ami mindig kölcsönösséggel jár. Az egyik fél csak annyiban tartozik vele a másiknak, ha az is teljesíti vele szemben fennálló kötelezéseit, ha nem lesz hűtlen a joggal szemben, amelynek mindketten le vannak kötelezve. Ha a király megsérti a jogot, az alattvalók is fel vannak mentve az engedelmesség alól. Csak a hű királynak vannak hű alattvalói. Mint Matthäus Parisiensis, az angolok legnagyobb középkori krónikása írja: „Miként az alattvaló az úrnak, úgy az úr az alattvalónak van lekötve.” (Sicut subditus domino, ita dominus subdito tenetur.)

Az ellenállási jog másik eredője az igazságtalan király (rex iniquus) jogi formák szerint való elítélésének egyházi gondolata. VII. Gergely hirdette először, hogy a pápa csalhatatlan ítéletének az uralkodók és a népek egyaránt alá vannak vetve. Ő letette IV. Henriket trónjáról és alattvalóit feloldotta a hűség kötelezettsége alól. Ettől kezdve Krisztus helytartójának ítélete alapján a népek harcot kezdhettek királyaik ellen. Ez az egyházi büntető eljárás hasonló közjogi felfogásnak tört útát: a zsarnokoskodó király felett bírói fórum létesült. A XIII. századi német jogkönyvek szerint a birodalmi fejedelmek a Pfalzgraf (comes palatii) elnöklete alatt letehetik a királyt, sőt halálbüntetéssel is sújthatják. Angliában is hasonló megtorló szerepet tulajdonítottak a seneshalnak (comes palatii). Az aragon alkotmányban pedig külön bírói hivatal (iustitiarius) fejlődött ki a király és a nép közti viszályok eldöntésére. Ilyesfajta feladatot szántak az aranybulla szerkesztői is a nádornak (comes palatii).

Nem tekinthetjük az aranybullában kifejezésre jutott ellenállási jog előzményeinek azokat a hazai eseményeket, amelyek során a XI. században több királyunk elvesztette trónját. Ezek főleg a trónbetöltés rendezetlensége miatt keletkezett pártharcok eredményei.

A bírói eljárás nem válhatott be állambomlasztó ha-

tása miatt, mert mégis csak a lázadást palástolta az uralkodó ellen. Más irányt vett a fejlődés azzal, hogy maga az uralkodó járult hozzá a büntetési eljárás alkalmazásához. Ezzel az eddigi megtorlásból a jogsértést megelőző intézmény lett. Ez történt Angliában, Aragóniában, a jeruzsálemi királyságban és így kell értékelniünk aranybullánk ellenállási cikkét is.

Nem ok nélkül vetették gyakran össze az aranybullát az angolok nagy szabadságlevelével, a Magna Chartával (1215). Mindkettő célja a királyi hatalom korlátozása volt. Az utóbbi azonban sokkal fejlettebb társadalomról és államéletéről tesz tanúságot, mint amaz. A Magna Charta már meglevő, de megsértett jogokat akart biztosítani, az aranybulla meg inkább programm kifejlődőben lévő, jórésben csak most engedélyezett jogokról. Mindkettő sanctioja az ellenállási jog, de míg az aranybullában csak feljogosítást találunk az ellenállásra, anélkül hogy a király kényszerítésének eszközei meg volnának alapítva, a Magna Charta olyan szerkezetet teremtett meg, mely háború és a közjogi élet megzavarása nélkül kényszeríti ki a hűbéri jogokat, és éppen ebben van jelentősége az alkotmányfejlődésben. Földnélkül! János nemcsak elismerte alattvalóinak ellenállási jogát, hanem maga gondoskodott annak módjáról. A Charta szerint 25 bárót választanak, akik ha a király megsérti a jogokat, négytagú bizottság útján felszólítják őt az orvoslásra és ha ez 40 napon belül nem történik meg, jövedelmeinek lefoglalásával kényszerítik erre. A király elrendelte, hogy alattvalói esküvel fogadjanak engedelmességet ennek a bárói bizottságnak.

Sem a szervezeten megállapított angol, sem az inkább csak elvileg meghatározott magyar ellenállási jog nem nyert alkalmazást a következő századokban. Angliában a király ellenőrzésének szerepét a XIII. század végén a parlament vette át, nálunk meg Bocskay István volt az első, aki felkelése alkalmából hivatkozott rá, miután a nemesi kiváltságok tudata a nemességben az azokat hangsúlyozó Tripartitum révén megerősödött. Csak az 1687 : 4. törvénycikkben mondott le a nemesség erről az idegen dinasztia elleni felkeléseket törvényesítő jogról.¹⁰

¹⁰ Az ellenállási jogról Fritz Kern nagyjelentőségű műve: Gottesgnadentum und Widerstandsrecht, Leipzig, 1914.

A nemesi jogok újabb biztosításai. Kísérlet a régi királyi hatalom helyreállítására.

Az aranybulla nem tudott változtatni a fennálló viszonyokon, még kevésbé II. András kormányrendszerén. A szabadságlevelet kivívó előkelők már 1222-ben kénytelenek voltak udvari méltóságaikról lemondani és velük együtt mintha a bulla is feledésbe merült volna. Ugyanazok a visszaélések voltak napirenden, mint régebben és a pápai levelek szenvedélyes hangon foglalnak állást a saracénok (mohamedánok) és a zsidók elhatalmasodása ellen. IX. Gergely felháborodottan kelt ki (1231) az ellen, hogy a király hivatalokat ruház — bizonyára pénzszerezés céljából — zsidókra és saracénokra, akik már a keresztény hitet is fenyegetik. Az egyház szabadságait a király semmibe sem veszi, az egyházak alattvalóit, sőt magukat a papokat is súlyos adókkal terheli, az egyházakat megfosztja jószágaitól, míg némely világinak túlnagy adományokat tesz. Ha a király az aranybulla intézkedéseit az egyházzal szemben sem tartotta meg, mily nagy jogtalanságokat szenvedhettek a kisebb birtokos nemesek! A pápa felhatalmazta tehát az esztergomi érseket, hogy egyházi büntetéssel iparkodjék a visszaéléseknek gátat vetni.²¹

Ily körülmények között az egyház nyomása alatt került a sor 1231-ben a szabadságok újabb megerősítésére, az aranybulla újabb kiadására. Ebben, a lényegében a régít megismétlő szabadságlevélben az egyház veszi védelmébe az alattvalók jogait. Az 1. cikk szerint a fehérvári törvénynapokon megjelennek a főpapok, „a szegények panaszáának meghallgatására és az esetleg megsértett szabadság megerősítésére“. Kiátkozással fenyegeti az egyház azt a földesurat, aki nem szolgáltat igazságot jogtalanságot szenvedő alattvalójának (10. cikk). A bulla sanctioja s ezzel a nemesi kiváltságok védelme is az egyház feladata lett. Ellenállási jogról ugyanakkor, amikor a többi nemesi jogot, így különösen a király és udvara megszállása alóli mentességet, az új privilégium szabatosabban határozza meg, már nincs szó. Ez bizonyítja, hogy az első bullába

²¹ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Arpád-házi királyok alatt. II. kiad. 2. k. 106. a források megjegyzésével.

sem valami régi fejlődés királyi megerősítésekképpen, hanem alkalmoszerűen került be. Az 1231. bulla ezt mondja: „Hogy pedig mindezek a mi és utódaink idejében szilárdan és megdönthetetlenül megmaradjanak, mi és fiaink esküütéssel megerősítettük és mi és fiaink pecsétjeivel megszilárdítottuk. Hozzájárulva önként, hogy ha mi, fiaink vagy utódaink a tőlünk adott szabadságot megszegni akarnánk, az esztergomi érseknek hatalmában álljon megintés után minket és őket a kiközösítés kötelékével megkötözni.“ Mintha maga a nemesség is jobban bízott volna az egyházi kiátkozás, mint a saját ellenállása fegyverében. 1232-ben tényleg be is következett, nem ugyan a király kiátkozása, hanem az országnak interdictum alá vetése.

A második aranybulla új rendelkezései közül különösen leköti figyelmünket a harmadik cikk. „Ha a nádor időközben — t. i. egyik törvénytől a másikig — rosszul intézte a király és az ország dolgait, kérni fognak Bennünket, hogy alkalmasabbat tegyünk helyére, akit akarunk és mi hajlani fogunk kérésükre.“ Akár a törvénynapokon megjelenő főpapoknak, akár az egész nemességnek van ezután joga ezt a kérést a királyhoz intézni, mindenképpen az udvar első tisztviselőjének ellenőrzésére irányuló első lépést kell látnunk ebben az engedményben. A nádornak az első bullában kifejezésre jutó közvetítő szerepe, melyet a király és a nemesség között szántak neki, feledésbe ment.

Míg az egyház egyfelől síkra szállt az alattvalók jogaiért, másfelől az állam alapját, a királyi hatalmat is védelembe vette és iparkodott annak régi gazdasági erejét helyreállítani. III. Honorius levele szerint a pápa II. Andrással megkoronázásakor esküt tétetett le, hogy „királysága jogait és koronája méltóságát sértetlenül fenn fogja tartani“ (1220). Ilyen tartalmú esküt ugyanebben az időben az angol és később a francia királlyal is tétetett le az egyház. Ennek alapján jelentette ki a pápa, hogy a király kötelessége a „királysága sérelmére és királyi méltósága ellenére tett elidegenítéseket“ érvényteleníteni, még ha megesküdtött is, hogy nem vonja vissza azokat. Erre támaszkodva, Béla ifjabb király atyja beleegyezésével már az aranybulla kiadása előtt, de utána is erélyesen folytatta a várbirtokok visszavételét. Sikere azonban atyja

további adományozásai miatt nem lehetett tartós. Mikor azután IV. Béla a trónra került, a visszavétel végrehajtására megyenként bizottságot küldött ki és abban a megyéspüspök is résztvett, bizonyára azért, hogy az egyház részéről szentesítse ezt az eljárást. A pápák tanítása és Béla meggyőződése szerint a király ezzel csak a „korona jogát“ (ius coronae) védelmezte, amin a királyi hatalom fenntartásához szükséges, közelebbről meg nem jelölt várbirtokoknak a király belátása szerint történő visszavételét értették.

IV. Béla eljárásának eredményeivel meg volt elégedve. Mint IX. Gergely pápával közölte, „királyságát kellő állapotba helyezte vissza“. Annál kevésbé örülhettek a nemesek „a korona jogáról“ szóló új elmélet megvalósításának. Rogerius, váradi kanonok, a tatárjárásról szóló *Carmen Miserabile* szerzője szerint az alattvalók részéről a királlyal szemben táplált gyűlöletnek egyik oka éppen a birtokok visszavétele volt. Míg azelőtt, mondták a nemesek, a királyok jutalmul birtokokat adtak azoknak, akik hadjáratban kitiűntették magukat, Béla azt is visszavette, amit elődei adtak. Az e miatt zúgolódókkal szemben azonban a váradi kanonok az egyház ismert álláspontját, a korona jogának elméletét hangoztatja: A király, amikor a jószágok visszavételével meg akarta újítani a koronát, amelynek már csekély volt a hatalma, „csak a maga jogával élt“ s így a magyarok rosszindulatának, amely utóbb a tatárjárás idejében súlyos következményekkel járt, meg kellett volna szűnnie.¹²

Béla vállalkozásának eredményei most sem voltak tartósak. A királyság régi szervezete nem volt véglegesen visszafállítható. A tatárjárás idejében ugyanis kitűnt, hogy csak a kővárak képesek a mongolok támadásainak ellenállni s ezért építésük fontossá vált az ország védelme szempontjából. A király ugyan maga is épített sziklabércen várakat (Visegrád, Buda, Zólyom, Túróc, Szepes, Deés, Kolozsvár stb.), de ahhoz, hogy az egész országot a lakosság menekülésére használható kőerődítményekkel hálózza be, nem volt elég gazdasági ereje és az ehhez szükséges közigazgatás sem állott rendelkezésére. Elrendelte tehát, hogy a nagyobb birtokosok is építsenek várakat,

¹² Eckhart: A szentkorona eszmé. 22. 51. l.

ebből a célból nagyobb adományokat tett, sőt az építésre alkalmas helyeket birtokosaitól csere útján vagy más-kép megszerezte és olyanoknak adta, akik építkezni tudtak.¹³ A nagyobb birtokosok pedig szívesen építettek várakat, mert ez birtokaik igazgatását megkönnyítette és hatalmukat alattvalóikkal és a szomszédakkal, de a királlyal szemben is jelentékenyen növelte. A középkorban a támadó fegyverek elmaradottsága a várat a védelem biztos eszközévé tette.

A királynak honvédelmi okokból megváltozott politikája a nagybirtokos arisztokrácia megerősödéséhez vezetett, amelynek tagjait ebben az időben kezdik anglo-normann szóval báróknak nevezni. Nem vezethetett velük szemben a királyi hatalom visszaállítására Bélának az az újból megnyilvánult törekvése, hogy „a királyi korona sérelmére történt adományokat“ visszavegye. Azok a harcok, amelyeket Béla fiával, István ifjabb királlyal volt kénytelen viselni, a két királynak híveik részére tett adományai még hatalmasabbakká tették a bárókat.

A két király kibékülése után a nemesi kiváltságok újabb megerősítése is megtörtént. Miután „Magyarország összes nemesi, akiket királyi servienseknek neveznek“ kérték „Szent István királytól kapott szabadságuk“ megerősítését, IV. Béla két fiával, István ifjabb királlyal és Bélával, Szlavónia hercegével együtt kiadta az 1267. évi decretumot. Ez csak 10 cikkből áll, de az a körülmény, hogy a király és a nemesek birtokállományának biztosításán kívül ugyanazokat a nemesi kiváltságokat hangsúlyozzák benne, mint a két aranybullában, bizonyítja, hogy a nemesség tudatában volt e kiváltságok fontosságának. A törvényben világos kifejezésre jut a nagybirtokosok és a köznemesség eltérő közjogi szerepe. A bárók már a közjogi élet fontos tényezői és szinte jótállói a királyi ígéreteknek, míg a nemesség, amelynek a törvény szerint megyenként csak két-három kiküldöttje jelenik meg a fehérvári törvényt napokon, csak sérelmei orvoslását kérheti. A nemesek feletti ítélkezés „a bárók jelenlétében harag, gyűlölet és kedvezés kizárásával“ megy végbe. A király népei és a nemesek közti birtokfoglalások ügyében a bárókat ismerik el döntőbíráknak. Részvételük

¹³ Mályusz E.: A magyar köznemesség kialakulása, Századok, 1942, 302.

szükséges a fiúörökös nélkül elhunyt nemesek birtokaira emelt rokonai igények elbírálásánál is.

Az ellenállási jogot itt is az esztergomi érsek részéről kimondott kiátkozás pótolja, ha a király vagy a fiai az esküvel biztosított rendelkezéseket nem tartanák meg.

A magánbirtokban lévő várak rendszere alkalmas volt a honvédelem biztonságának emelésére erős akaratú, nagy tekintélyű királyok alatt, minő IV. Béla és V. István volt, de veszedelmessé vált a királyi hatalomra és az ország belső békéjére gyengébb egyéniségű uralkodók, IV. László és III. András idejében. A várurak könnyen kiterjesztették hatalmukat, szolgálatukra kényszerítették a környékbeli kisebb birtokos nemeseket, ha a király nem tudta megvédeni őket. Várláncolat egész ország rész urává tehetta a nagyurat. Oligarchia hatalmasodott el az országon, amelynek gazdasági megerősödését előmozdította az is, hogy a nagybirtokos családok tagjai viselték az udvar jól jövedelmező tisztségeit. Az Abák, Csákok, a Gutkeled-, Kőszegi-család, a Borsa-, Kán-nemzetség stb. a nyugati nagy hűbérurakra emlékeztetnek.

Az új oligarchia osztozott a hatalomban a királlyal és befolyását a királyi tanácson át nem egyszer az ő akaratával szemben is érvényesíteni tudta. Egyik-másik báró a király személyét is hatalmába tudta keríteni. A királyi hatalmának és ezzel az állam nyugalmának helyreállítására az egyház és a nemesség támogatását vette igénybe. Az elhatalmasodott arisztokráciával szemben megkísérelt védekezés szülte meg ebben az időben az országgyűlések intézményét, amelyeken a király a nemességgel és az egyházzal együtt kereste a módot saját hatalmának és a nemesi szabadságoknak biztosítására. Némely szabadság, amelyet III. András király koronázása alkalmából is megerősített, írja az 1298. évi törvény bevezetése, „igazságtalan emberek és a kapzsiság folytán elvakult gonoszságok közbejötté miatt egyáltalán nem tartatott meg és a király lanyhasága miatt teljesen háttérbe szorult, egész Magyarország bomladozott és a bárók és más hatalmasok erőszakosságából eredő, igen sok különböző pusztítás útján annyira megsemmisült, hogy az egyházak, nemesek és az ország más lakói vagyonaiban és javaikban végső pusztulásra jutottak“.

Mindkét országgyűlésen, amelynek végzéseit III. And-

rás idejéből ránk maradtak (1290, 1298) a régi eszközöket akarták alkalmazni: a királyi vagyon sértetlenségét, a jogtalan adományok visszavételét, az eltulajdonított királyi birtokok visszaszerzését. (1290 : 2, 8. tc., 1298 : 2, 5. tc.) Elrendelték a bajok okozójának, a magánkézen lévő váraknak a lerombolását, „amelyekből károkat okoznak vagy feltehető, hogy a jövőben kárt fognak okozni“. (1298 : 10.) Az egyház most is, mint a királyi hatalom és a nemesek jogainak, ha szabad e szót használni, az alkotmány egyensúlyának védelmezője lép fel és számos törvényekben mind a hatalmas bárókkal, mind szükség esetén a gyenge királlyal szemben a kiátkozást hajlandó kimondani a kölcsönösen biztosított jogok megtartása érdekében. A nemesség észrevette már a királyi tanács fontos szerepét és abban most először iparkodott magának helyet biztosítani (1298 : 23).

III. Andrásnak nem volt elég ereje a törvényekben kifejezésre jutó szándék megvalósítására. Az ország egységét fenyegető oligarchia összetörése súlyos küzdelmek árán csak Károlynak sikerült. Ő is azonban az ország kormányzása és honvédelmi rendszerének megfelelően új arisztokráciát állított a régi helyébe, melyre ő és fia, Lajos bizalommal támaszkodhatott. A megerősödött királyi hatalom anyagi alapját már nem a régi várbirtokrendszer, hanem a rendezett pénzügyek alkották. Ez szükségtelemmé tette az Anjouknak, hogy III. András példáján indulva, a köznemesség támogatását keressék és országgyűléseket hívjanak össze. Megint a szabadságok régi védője, az egyház emeli fel szavát ez ellen és Károlyt kiátkozással fenyegeti, ha nem tart országgyűlést. (1318).¹⁴ Húsz évvel később a magyar püspökök a pápához fordultak panaszukkal, hogy az egyházzal szemben elkövetett számos visszaélésen kívül a szent királyok adta nemesi kiváltságok megsemmisültek és a nemesek gyűléseit, amelyeken az ország ügyeit intézni szokták, a király betiltotta (1338).¹⁵ Az ország dolgaiba, miként régen, az Anjouk alatt is csak a nagybirtokos elem gyakorolt a tanács útján befolyást, a honvédelem terhére is túlnyomó részben ő viseli. A köznemességnek meg kell elégednie a szerényméretű megyei autonómiával. A leg-

¹⁴ Kovachich. M. G.: Supplementa ... I. 266.

¹⁵ Fejér, Cod. Dipl. VIII. 4321.

több, amit elérhet, kiváltságainak, az aranybullának megerősítése, ami 1351-ben következett be a Nagy Lajos nápolyi, dinasztikus háborúiban szerzett érdemei elismerése fejében és megismétlődött halála után, 1384-ben.

Általában a XIII. század óta azt az újból és újból megismétlődő folyamatot látjuk alkotmánytörténetünkben, hogy a királyok nagy adományokkal nekik személyesen lekötöztetett arisztokráciát teremtenek, amely azután elhatalmasodva, a közhatalom egyre növekvő részét veszi igénybe. Az új király kénytelen azután, hogy hatalmát biztosítsa, az elődjei nevelte nagybirtokos osztályt nehéz harcok árán leküzdeni, háttérbe szorítani és újat állítani helyébe. Különösen új dinasztiából származó uralkodók állnak e kényszerű feladat előtt: az Árpádok után Károly, az Anjouk után Zsigmond, majd Mátyás. Ő utána a Jagellóknak nem volt meg az ereje hozzá. Mindegyik azután új nagybirtokos osztállyal osztozott meg a hatalomban.

A rendi alkotmány kialakulása.

Mint másutt, nálunk is az ország érdekében hozandó honvédelmi és pénzügyi áldozatok juttatták a köznemességet a politikai hatalomban való részesedéshez. Kényszerítő körülmények tették szükségessé az országgyűlések újabb szereplését. A királynő fogsága ad alkalmat 1386-ban arra, hogy a nemesség újra összeüljön, majd nem sokkal utóbb, 1397-től kezdve, hogy a török megjelent az ország határainál, az uralkodó érdeke az országgyűlés összehívása. Zsigmond uralkodása alatt ritkábban, azután sűrűbben jönnek össze a rendek az ország ügyeinek megtárgyalására, legtöbbször honvédelmi terhek és adó megszavazására. Az interregnum kora különösen kedvezett annak a törekvésnek, hogy a köznemesség is hallassa szavát. Mátyás már maga hirdeti, hogy „ami a közjót illeti, méltán tárgyalandó meg és döntendő el mindenki közös tanácsával“ (1462).¹⁶

Igy alakul ki a XV. században hosszú fejlődés során a rendi alkotmány. Ilyenről akkor beszélhetünk, mikor a társadalom szélesebb rétegei megszervezkedve állan-

¹⁶ Kovachich: Vestigia Comitiorum... 363.

dóan résztvesznek az állam ügyeinek intézésében. Ennek a részvételnek eszköze az országgyűlés, amely nem teszi feleslegessé a királyi tanácsot, hanem iparkodik azt ellenőrzése alá helyezni.

Általában előmozdította a rendiség kifejlődését a dinasztiai kihalása. A király megválasztásakor a rendek feltételeket szabhatnak, de módjukban van a választás nélkül trónra lépő királyt is korlátozni, mert megkoronázása tőlük függ. Így a dinasztia, sőt minden trónváltás alkalmat nyújt a rendi jogok megerősítésére és kibővítésére. Ez nem jelenti azt, hogy a rendek befolyása állandóan növekedő lett volna. Gyengébb uralkodók alatt a rendek és szervük, az országgyűlés hatásköre növekszik, míg erősebb egyéniségek a trónon kevésbé engednek korlátozni hatalmukat.

A rendi állam lényegesen különbözött a modern államtól. A rendiség nem ismerte az állam személyiségét, hanem benne az uralkodó és a rendek, mint a közjognak két különálló, egyenlőrangú tényezője áll egymással szemben, mint két egymástól független jogalany. A rendek ép-úgy tárgyalnak, szerződnek az uralkodóval, mint valamely idegen fejedelemmel vagy idegen állam rendjeivel. Mint magánfelek közt szokás, a „do, uf des“ elvén állnak. Ha az ország érdekében áldozatot vállalnak, adót szavaznak meg, azt feltételekhez kötik, azért engedményeket várnak, vagy legalábbis szabadságaik biztosítását. Ez bizonyos dualisztikus színezetet ad az államnak.¹⁷

A rendiségnek ez a dualisztikus jellege a magyar alkotmányfejlődésben is megfigyelhető. Az adót, mint önkéntes ajándékot fogják fel a rendek és megszavazása után ismételtlen megígértetik a királlyal, hogy ilyen kívánsággal nem fog többé az országgyűléshez fordulni. (1454, 1468, 1470.) A XVI. század elején nálunk is megjelenik a pénzügyi dualizmus jellegzetes formája: a király és az ország, a rendek kincstárának a megkülönböztetése. Az 1511. évi országgyűlés portánként 100 dénár adót szavazott meg az ország és 20-at a király részére. Az előbbi országos kincstárnokok (*thesaurarii regni, regnicolarum*) kezelték, míg az utóbbi a királyi kincstartó (*thesaur. re-*

¹⁷ A rendi dualizmus legjobb jellemzése *Rachfahl: Alte und neue Landesvertretung in Deutschland. Schmöller's Jahrbücher* 33. k. 91.

gius) kezébe folyt. Így történt ez az 1518. évi bácsi és az 1523. országgyűlésen is. A külföldre küldött követeket a király és a rendek külön hatalmazták fel a tárgyalásokra és külön megbízólevelet állítottak ki számukra, (1506, 1526), de a külföldi uralkodók is súlyt helyeztek arra, hogy a követek a közjog mindkét tényezőjének megbízásából járjanak el.¹⁸

A rendek és a király egyezkedése, paktálása, XV. századi törvényeink tartalmából, de formájából is szembeötlők. Mikor Albert 1439-ben összehívja a rendeket, azok tudatosan, mint szerződő fél lépnek fel királyukkal szemben és a hangsúlyozottan közös megegyezésen alapuló törvényt a király és a rendek külön példányban állítják ki. Ez utóbbi egy nappal a királyi decretum kiállítása után kelt. Mindennek csak az lehetett a célja, hogy az egyezkedő felek vállalt kötelezettségeik megerősítésére kölcsönösen átadták egymásnak a szerződésnek, illetőleg a törvénynek pecsétjeikkel megerősített példányát. A rendi kiállítású példányon számos pecsét függött. A törvényben a rendek megerősítették eddigi szabadságaikat és lényegesen kibővítik azokat: így befolyást biztosítanak maguknak a valutaügyre, a honvédelemre, a király leányainak kiházásítására, (10., 14. és 20. tc.). „Mint-hogy“ a király a törvényeket megerősítette, törhetetlen hűséget fogadnak neki. Megígérik a maguk kiállította példányban, hogy „a kapott és feljebb (t. i. a törvényben) részletezett engedménytől teljesen kielégítve“ nem fognak újabbat kívánni és a királyt bárkivel szemben, aki ezt tenné, védelembe veszik.¹⁹

Mint szerződő felek illetékes bíróról is gondoskodnak. Ez az aranybulla óta először itt újból a nádor, akit a király az „ország régi szokásának kívánalma szerint“ a főpapok, a bárók és a nemesekkel való megegyezés alapján nevezzen ki, „mert a nádor a nemesek részéről a királyi felségnek és a királyi felség részéről a nemeseknek képes és tartozik igazságot szolgáltatni“.

Az 1444. évi törvény szintén szerződéses jellegű. A rendek, miután tárgyalások útján megegyezésre jutottak a királlyal a béke és a kölcsönös egyetértés biztosí-

¹⁸ Eckhart F.: A magyar alkotmányfejlődés. 1931. (Magyar Jogi Szemle könyvtára) 16. l.

¹⁹ Kovachich: Vestigia Comitiorum. 230.

tása ügyében, esküvel kötelezték a királyt a törvények megtartására. Mivel minden cikk közös megállapodás útján jött létre, „ezért“ (propter hoc) maguk is esküvel ígérik megtartásukat és a király pecsétje mellé a decretumra ráfüggesztik pecsétjeiket.^{19/a}

1453-ban V. László királyt megesketik szabadságaik megtartására, viszonzásul ők is hűséget esküsznek neki. A következő évben meg, mikor „régis szokás és szabadság“ ellenére nagyobb haditerheket vállalnak magukra, nem elégszenek meg a király ígéretével, hogy ilyenekkel többé nem fogja sújtani őket, hanem ezért a királyi ígéretért a főpapok és a bárók is esküvel és pecsétjeik ráfüggesztésével szavatosságot vállalnak. Főpapok és főnemesek hasonlóképp szavatolják több ízben Mátyás királynak ugyanilyen tartalmú, a törvények megtartására vonatkozó ígéretét is. (1462, 1468, 1470.)²⁰ Mindezek a szavatossággal is ellátott, szerződés jellegével bíró törvények bizonyítják, hogy az országgyűléseken két egyenlő jogú fél: király és rendek álltak egymással szemben. Mátyás a rendi országgyűlések intézményének fenntartása, sőt rendszeresítése mellett is értett a királyi hatalom helyreállításához. Ő, aki uralma elején a III. Frigyeset, mint ellenkirályt támogató főnemességgel szemben, a főpapok és főurak más részével kölcsönös támogatásra és védelemre szerződni volt kénytelen (1459), megtalálta utóbb a módját annak, hogy a köznemességre támaszkodva, újból erőssé tegye a király hatalmát. Megszerezte a szabad rendelkezést az ország haderejével és jövedelmi forrásaival, a főnemesség minden ellenkező törekvésével szemben a nemeséget, a városokat és különböző idegen népelemeket közvetlen befolyása alatt tudta tartani. A köznemességet a király politikája a megye hatáskörének kibővítése révén nagyobb szerephez és hatalomhoz juttatta.

Mátyás halála után a királyság újból háttérbe szorult, a rendi alkotmány másik tényezője, a két rend: főnemesség és köznemesség küzd a hatalomért. Mátyás nem semmisítette meg a nagybirtokokat, csak új arisztokráciát létesített híveiből, amely azonban most megtagadta hadi és

^{19/a} Kovachich J. M. Sylloge decretorum. 90.

²⁰ 1462. Kukuljević: Iura regni Croatiae I. 207. 1468. Kovachich: Vestigia 380, 1470. U. o. 390.

adóügyi újításait és vissza akarta állítani a XV. század közepén uralkodó állapotokat. II. Ulászló választói feltételeinek a megállapításában a köznemességnek nem jutott szerep. A király megígéri, hogy a főurak megkérdezése nélkül semmi újítást nem hoz be, a Mátyás alatt behozottakat pedig el fogja törölni. (1492 : 1. tc.) A főnemesség kisajátítja magának az állami jövedelmeket és a honvédelem az ő befolyásától lesz függővé. A városokat is földesúri hatalma alá iparkodik vetni.

A főúri reakcióval a köznemesség szállott szembe: egyfelől a királyi hatalmat törekedett megszilárdítani, anyagi alapjait biztosítani, másfelől az országgyűlésen döntő tényező lenni és a Jagellók idejében az eddiginél is nagyobb jelentőségre jutott királyi tanácsot befolyása alá vonni és az országgyűlésnek felelőssé tenni.²¹

A királyi hatalom éppen akkor süllyedt legmélyebbre, a két rend küzdelme azokban az évtizedekben érte el tetőpontját, az ország alkotmánya akkor volt átalakulóban, amikor a legjobban működő állami szervezetre, a legnagyobb katonai erőfeszítésre lett volna szükség az ország területét egyre vésszebben fenyegető legerősebb katonai hatalommal, a törökkel szemben. Mohács sötét hátteréhez az alkotmányos viszonyok állandó változása, rendezetlensége, az ország kormányzásának bizonytalansága is hozzátartozott.

2. TÁRSADALMI VISZONYOK.

A királyság első századai.

A társadalom a letelepedés után két csoportból állt: a szabadokból és a nem szabadokból, rabszolgákból. „Nemességről“ ebben az időben még nem lehetett beszélni, mert a nemest a király elismerte kiváltságok tesszik nemessé és különböztetik meg a társadalom többi elemeitől. Erről pedig az aranybulla kora előtt nem lehet szó.

A szabadok közt, akiknek nemzetségi szervezete a letelepedéssel és a királyság megalapításával felbomlott, már

²¹ A Mátyás és Jagellók alatti viszonyokról Mátysz E.: A magyar társadalom a Hunyadiak korában, Mátyás király emlékkönyv 361. s. köv. l.

Szent István idejében, mint törvényeiből kiderül, nagy vagyoni és társadalmi különbségek voltak. Ezek különben már régebben is fennállhattak. Voltak nagybirtokosok, „gazdagok“, az egyháziakon kívül világiak is, akik a király környezetéhez tartoztak, udvarában megjelenhettek. Leginkább comeseknek, ispánoknak nevezik őket, ami alatt nem kell mindig királyi hivatalnokot, megyei ispánt érteni. A teljhatalmú király adta hivatalnak nagyobb volt a jelentősége, mint az örökölt vagyonnak és ezért nevezték a hatalmasokat általában comeseknek.

A második csoportba a „jobb módúak“ (*vir alicuius ubertatis*)²² vagy vitézek, (*militēs*) tartoztak, olyan szabadok, akik katonai szolgálatot teljesítettek, akár a maguk földjén udvarházukban élve, akár a király vagy más nagyúr szolgálatába szegődve. Ők szolgáltatták az előkelőknek, az uraknak (*senior*) fegyveres csapatát, kíséretét. Az előkelők a kiválóbb vitézeket maguk részére megnyerni, eddigi uruktól elcsábítani iparkodtak, amiből nem egyszer származott összeütközés közöttük. A legtöbben a legnagyobb hatalmú úr, a király szolgálatában állottak. Mind a király, mind az előkelők körül idegen fegyveresek is voltak.²³

A nemzetségi közösségek felbomlása után voltak olyan szabadok is, akiknek csak darabka földjük volt és ezt maguk és családjuk művelték meg. Szent István törvényei ezt a harmadik, bizonyára legnépesebb csoportot jellemzően szegénynek, földművelőnek, közembernek nevezik (*pauper, rusticus, vulgaris*). Ezek a szabad parasztok ebben az időben még nem tartoztak senkinek a magánjogi hatalma alá. Mint nevük mutatja, már nem harcoltak. A középkori társadalomban pedig a katonai kötelezettség teljesítése adta meg az érvényesülés mértékét s így le-süllyedésük a szabadság állapotából elkerülhetetlen volt.

E három társadalmi csoport közti különbséget legjobban érzékelteti, hogy vérdíjuk, illetőleg ennek megfelelően a büntettekért rájuk kiszabott bírságuk eltérő volt. Ha az ispán, a gazdag feleségét megöli, ha hamisan esküszik, ha más szolgáját felszabadítja és így vagyonában károsítja, ha gyilkos és rabló szándékkal másnak há-

²² Szent István törv. (Závodszy) I. 15.

²³ I. 23., 24. A mílesekről Tagányi K.: Vázlatok a régebbi Arpádok társadalomtörténetéből. Társadalomtudomány, 1922.

zára tör, 50, sőt az egyik esetben 100 tinót fizet büntetésül, a vitéz 10-et, a közember csak ötöt. A vitéz és a paraszt közt még nem nagy a különbség, két esetben a fentiek közül ugyanazzal a jóvátétellel tartoznak. A nem harcos elem süllyedése a XI. században gyorsan megy végbe. A közember és a vitéz közti társadalmi eltolódást Szent László egy törvénye mutatja be: ha a vitéz mást vagyonában rabszolgájának befogadásával károsít, 25, a köznépből való (*plebeius*) 5 tinóval tegye jóvá, holott ugyanerre az esetre Szent István mindkét csoportra egyformán 12 tinó birságot szabott ki.²⁴

A közemberek földje a több nemzedékben végbement öröklés, osztozkodás révén egyre jobban megcsappant. Új földet, mivel nem harcoltak, a királytól nem szerezhettek adományba, de nem is foglalhattak, mert a királyság megalapítása óta minden gazdátlan földet a király magáénak tekintett. Hogy tehát megélhessenek, kénytelenek voltak a király és más nagybirtokosok földjein megtelepedni ezek a „szabadok“ (*liber*), mint Szent László és Kálmán idejében nevezik őket. Elnevezésük is mutatja, hogy már csak személyes szabadságukban különböztek a szolgálóelemtől. Mivel nem katonáskodtak, a király tőlük éppen úgy, mint a más birtokon letelepedő vendégnépektől, „szabadságuk fejében“ adót szedett. Ez a királyi hatalommal fennálló kapcsolatuk és vele szabadságuk védelme is megszűnt, mikor előbb a nagybirtokosoknak, majd az aranybullában minden szerviensnek azt az engedélyt tette a király, hogy szabad dénárokat földjeiken nem fog szedni, hanem ezt a közdót magánjogi hatóságukba utalta.²⁵

A rendi társadalom kialakulása. A köznemesség keletkezése.

A szabadok osztályának végleges szétválása, hivatásuk szerinti csoportosulása jelenti a rendi társadalom kifejlődését: mely folyamat a német-római birodalomtól keletre eső országokban a XII—XIV. században megy végbe. Mindegyik hivatást bizonyos jogok különböztetik meg a többitől és ezek élvezetében lesz renddé. Legelőbb különült el a papság, amely VII. Gergely kora óta a coeli-

²⁴ Szent István I. 15. 17. 21.; 35, Szent László III. 21.

²⁵ Mályusz Elemér: A magyar köznemesség kialakulása, Századok. 1942. 284.

bátus intézménye útján válik el a társadalom többi elemeitől és szerez a pápaság védelme alatt mindenféle elismert jogokat és lesz az államon belül önkormányzatot élvező testületté. Követi azt a harcos lovasság, a nemesség kifejlődése, amelynek a jogairól már volt szó. Gazdasági szükségletek hozták létre a városokat s ezzel az iparos-kereskedő polgárságot. Végül a földművelő nép is egyféle jogviszonyok közé jut és szintén külön osztállyá, a jobbágy-sággá válik.

A papság rendi önkormányzata megnyílvánul az egyházi törvényhozásban, az egyházi ügyek intézésében és a bírászkodásban. Az egyház törvényeket alkot zsinatokon, amelyeken többször pápai legátusok elnökölnek. A XIV. század óta egyházmegyei jogszabályok, statutumok is jönnek létre. Az egyházi közigazgatás az általános egyházi jogi elvek szerint folyik. A törvénykezés pedig az általános elismert *privilegium fori-n* alapszik, amely szerint egyházi nem tartozik világi bíróság elé.

Az alkotmányfejlődésre nézve legfontosabb társadalmi változást, a nemesség kialakulását honvédelmi okok idézték elő és a királyi hatalom irányította. A hadi technika haladása a XI—XIII. században kívánatosá tette királyainknak, hogy páncélos lovagsereggel rendelkezzenek. Nem mulaszthatták ezt el, akár nyugat felé hadakoztak, akár délen a görög császár páncélos seregeivel ütköztek meg, vagy az orosz földön dinasztikus háborúba keveredtek. Már Szent Istvánnak Koppánynyal vívott harcaiban emlegeti a krónika azokat a német lovagokat, akiknek nagy részük volt a győzelem kivívásában és első királyunk nem ok nélkül figyelmeztette fiát, Imrét, hogy becsülje meg az idegeneket, fogadja kíséretébe, mert azok fegyvereket hoznak az országba. Későbbi királyaink oldalán is harcoltak szép számmal ilyen idegen lovagok, akik Freisingi Ottó tanúsága szerint fegyverzetükkkel váltak ki és a magyarok „előkelőnek“ (*principes*) nevezik őket. Ezek az Európának csaknem minden részéből, de különösen Német- és Franciaországból származó lovagok, akik főképpen idegen királynéink kíséretében jöttek az országba, hadi érdemeikért nagy birtokokat kaptak a királytól és utódaikban teljesen elmagyarosodva, nagyhirű családok megalapítói lettek. Leszármazóik a vagyonszerzőt, mint nemzeti ségi őst évszázadok mulva is tisztelik.

lovagi sisakdíszét használják, mint nemzetségük jelvényét.

De magyarok is megismerték különösen a külföldi hadjáratokban a páncélos felszerelésének előnyeit a régi könnyű lovasé felett és megtamulták az idegenektől a lovagi harcmódot, hogy királyuk kíséretében hadi érdemeket és ennek fejében adományokat szerezzenek. Freisingi Ottó elmondja, hogy a magyarok általában silány, vagyis könnyű fegyverzetet használnak, de vannak közöttük, akik az idegeneket „utánozzák a harci jártasságban és a fegyverek fényében“. Ugyancsak tőle tudjuk meg, hogy a vitézek (*militēs*), azok, akiknek saját birtokaikon gazdálkodva módjuk van erre, szintén megjelennek a hadseregben s a király hívó szavára csak a legsúlyosabb okból mernek otthon maradni. Mint az aranybullából kiderül (7. c.) támadó hadjáratban is résztvettek az ország határain túl. Az elszegényedett szabadok (*coloni*) csak nyolcan, tizen, szükség esetén kevesebben szerelnek fel egy harcost, míg ők maguk otthon maradnak földjüket művelni.

A harcosok a királyt szolgálják s ezért királyi szolga, *serviens regis* a nevük, amely elnevezést „szolgabíró“ szavunk őrizte meg. Az ország többi lakójától az különbözteti meg őket, hogy a király zászlaja alatt harcolnak és ezért a király, mint nemesítési oklevelekben mondja, befogadja házába, udvarába, kíséretébe s így az ő bírászkodása alatt állanak. A hadiszolgálat révén emelkednek ki a társadalomból, ennek alapja pedig vagyoni helyzetük, ami őket érdemek és jogok szerzésére, érvényesülésre képesíti. Ezért kezdik magukat valamelyik ősről elnevezni a XII. század végétől kezdve, akitől vagyonuk származik, akinek neméből (*de genere*) erednek, aki révén ők *nemesek*. Hogy a nemzetségi ő s nem jelenti mindig a vérszerinti elődöt, hanem a családi vagyonnak a család hagyományában élő szerzőjét, megalapozóját, az kiderül abból a körülményből, hogy számos nemesi család két egyéntől is veszi nemét, mint például a Gut-Keled, Hont-Pázmán, stb. nemzetségekbe tartozók.

Az idegen és magyar lovagoktól leszármazó adománnyosok utódaihoz és az ősi megtelepedésből eredő vagyonukon élő királyi szolgákhoz még egy nagyobb számú harcos réteg csatlakozott a XIII. századi nagy társadalmi

átalakulás idején: a megyei milesek, régi katonáskodó elem utódai, a várjobbágyok. Közöttük nagy különbségek voltak és a XIII. század elején két, egymástól élesen elválasztott osztályban éltek. Az előbbiek „az eredeti, régi, igazi, természetes“ várjobbágyok, akik társadalmi állásukat a mitikus országrendezőre, Szent Istvánra vitték vissza és ezért „a szent király jobbágyainak, a szent király szabadjainak“ is (*iobbagiones, liberi sancti regis*) nevezték magukat. Nem egyszer jelentős birtokkal rendelkeztek és azt az eddigi kötelezettségekkel terhelt szabadon eladhatták. Az, hogy többen közülük valakinek neméből származtatják és jelölik magukat, mutatja jó módjukat és azt, hogy semmit sem különböztek életfelfogásban és módban a királyi szolgáktól.

Az alacsonyabb várjobbágyosztály a várnépből felszabadítottaké (*iobbagiones de castrensibus exempti*) a „kelt jobbágyfiúk“, vagyis lett várjobbágyok, mint egykorulág nevezték őket. Ezeket a várnépből emelték ki, amelyből tehát, miként az egész társadalomban a királyi várhoz nem tartozók között, megvolt a felemelkedés útja, bizonyára a királyi szolgálattal révén. Ennek az osztálynak voltak olyan kötelezettségei, amelyek az előkelőbbeket nem terhelték, így a szállásadás, vagyis az ispán számára nyújtott ellátás.

Mindezeket a katonáskodó elemeket a királyi szolgálata tartotta és renddé azok a kiváltságok kapcsolódtak össze, amelyeket az aranybullában szereztek a „királyi szolgák“ és amelyek alapján kifejlődött az országos nemesi jog, a nemesi *libertas*. A nemesi kiváltságoknak az a jelentősége, hogy a túlkapások megakadályozásával a nem nagybirtokosnak is elég biztosítékot adtak arra, hogy fennmaradjon és ne legyen kénytelen magát valamely hatalmas úr védelme alá helyezni. A megyei intézmény, amely a nemesség rendi érvényesülésének szervévé vált, előmozdította a királyi szolgák és a várjobbágyok összeolvadását. Ezeket a királyok a XIII. században tömegesen emelik a nemesek sorába, felszabadítván földjeiket a megyei kötelezettségek alól és ezzel megszüntetvén az egyetlen különbséget köztük és a királyi szolgák között. Nagy részük természetes fejlődés útján a királyi megye felbomlásával kapcsolatban olvadt bele az új nemesi rendbe.

Az új, kiváltságos réteget jogokban már semmi sem választja el a király környezetéhez tartozó előkelőktől és a XIII. század derekától kezdve *nobilesek*-nek nevezik őket, mint hajdan csak az előkelőket, első példájuként a címek és rangok „eldemokratizálódásának“, amit társadalmunk történetében állandóan megfigyelhetünk.

Az új nemesség biztosított jogaival és érvényesülésének eszközével, a megyével nemcsak a várjobbágyokra, hanem minden más katonáskodó elemre is nagy vonzóerőt gyakorolt. Minden hadakozó réteg részesévé kívánt lenni. A szepesi lándzsások, akiknek helyzete nagyon hasonlított a várjobbágyokéhoz, a turóczi és a lipői jobbágyfiúk, akiket királyaink hadi szolgálat teljesítése végett telepítettek le addig hasznot nem hajtó területen, a vágvidéki határvédő székelyek, a besenyőknek és kúnoknak, de más idegeneknek is katonáskodó birtokos elemei, mint a szász gerébek és az oláh kenézek a XIV—XV. század folyamán beleolvadtak a magyar nemesség egységes rétegébe. A feltételek, amelyekkel a királyok letelepítésük alkalmából földadományukat megterhelték, lassanként leoptak azokról, minthogy hadi szolgálatuk gyakorlat hiányában a királynak kevésbé volt fontos.

Az anyaországban kialakult nemesi rend joga Erdélyre is kiterjedt, mikor 1324-ben a király az ottani nemességet is felmenti az eddigi szolgáltatások alól. 1351-ben pedig a drávántúli, szlavóniai nemesség szabadul meg a nyestbőr-adó fizetésétől és így egyenlővé válik a magyar nemességgel. Mindez elemeknek egybeolvadását Nagy Lajos siettetni akarta, amikor az 1351 : 11. tc.-ben a nemesek kérésére hozzájárult ahhoz, hogy „az ország határai közt élő összes nemesek, országunk határain belül lévő hercegi tartományokban is ugyanannak a szabadságnak örvendjenek“. A törvény tehát nem a főurak és a köznemesség szabadságának, hanem az egész magyar birodalom területén élő szabadok nemességének azonoságát akarta hangoztatni. A jogi és társadalmi különbségek kiegyenlítődése azonban még hosszú időt vett igénybe.

A nemességnek tehát a hadiszolgálat volt az előfeltétele. Nemesítési kiváltságlevelekben jóval később is hangsúlyozták királyaink, hogy a nemesítés azért történt,

hogy „a harcosok száma növekedjék“ és hogy a nemesítettek „a királyi zászlók alatt katonáskodjanak“.²⁶

Ezt csak olyan birtokos tudta teljesíteni, akinek a földjein neki és nem a királynak szolgáló nép volt. A nemesség kialakulása egyidős a földesúri immunitásnak általánossá válásával. Legelőbb az egyházi nagybirtok szerzte meg a XII. században azt az előnyt, hogy a rajta élők adóit és más szolgáltatásait a király nem veszi igénybe, e népen ő és tisztviselői nem szállnak meg, ami a felettük való joghatóságnak a földesúr részére történő átengedését jelenti. A század végétől kezdve egymást érik a világi nagybirtokosoknak adott immunitások. A két aranybullában pedig általánossá válik a királyi szolgák birtokainak a mentessége, mikor a király az előbb említetteknek kívül a birtokaikon élők munkaszolgálatáról is lemond, amelyet azelőtt sok tekintetben vett igénybe. (1231 : 28. tc.)²⁷

A nemesség keletkezésénél túlsúlyban volt a dologi elem, a földbirtok, amelyen a hadiszolgálat teljesítése nyugodott. Az ezzel járó kiváltságok, a személyes elem azonban a fejlődés folyamán előtérbe nyomult. Ezzel lett a harcos réteg nemesi renddé, amelyben nem a vagyoni állapot, hanem a születés szerzi meg azokat a jogokat, amelyekkel az apa élt. Mihelyt a nemesség rend (status) lett, tagjává csak a király emelhetett valakit, akinek elődei

²⁶ Nagy Lajos 1379-ben tesz birtokadományt és nemesít; „ut numerus augeatur bellatorum“. Hajnik V. 32. Mátyás 1458. nemesítés alkalmából mondja: eadem gaudeant libertate perpetue nobilitatis et libertatis prerogativa. qua alii veri nobiles regni nostri Hungarie sub vexillo regali militantes potiuntur. Hajnik VIII. 334.

²⁷ Arra, hogy a nemesség a hadiszolgálat átalakulásával kapcsolatban jött létre, először mutattam rá Magyarország Története c. 1935. 72. s. köv. 1. Adatokkal alátámasztva fejtegette ezt ki Mályusz Elemér: A magyar köznemesség kialakulása. Fejtegetését nem minden részletében fogadhatom el. A serviens-nobilis kérdésben Tagányi Károlyt, Tört. Szemle 593. és Váczy Pétert követem. A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. 1932. A várjobbágyokról Tagányi K. Történelmi Szemle 1916. 580. Fontos megállapítások a nemesi rend egységesüléséről Fekete Nagy Antal: Országos és particularis nemesség tagozódása a középkorban. Domanovszky-Emlékkönyv. 1937. Az 1351 : 11. tc. helyes értelméről először R. Kiss István: Az egységes magyar nemesi rend kifejlődése. Debrecen. 1932. 58. Az immunitásról Váczy Péter: Immunitas és iurisdictio. Bécsi Magyar Tört. Int. Évkönyve 1931. és Pleidell Ambrus: Egyházi és világi immunitas. U. o. 1934.

nem voltak nemesek. A személyes szabadság és a földbirtok egyedül nem volt elég, a királyi kegynek kellett ehhez járulnia.²⁸

Hűbéri elemek középkori társadalmunkban.

A nagybirtoknak és a köznemességnek kialakulása lehetővé tette, hogy Magyarországon is a nyugati hűbériséghez hasonló társadalmi alakulatok jöjjenek létre. Az egyházi nagybirtokkal kapcsolatban hallunk először olyan szabad emberekről, akik, miként nyugaton a vazallusok, az egyházi földesúr zászlaja alatt teljesítenek hadi szolgálatot és ennek fejében földet (predium) kapnak, amely képesíti őket erre. Ilyen szabad harcos elem már a XI–XII. században is előfordul és ebből kerülnek ki az egyházi földesúr gazdaságainak és a rajtuk élőknek tisztjei is. Mint olyan réteget, amely hadakozott, adó- és vámmentességgel rendelkezett, maga választotta bírák jogszolgáltatása alatt állott, méltán hívták előkelőeknek, nemesnek (*nobilis*).

Az egyházi nemes vagy predialista földje épúgy öröklődött fiúágon, mint az országos nemeseké, magszakadás vagy hűtlenség esetében azonban nem a koronára, hanem az egyházfőre szállt vissza, aki azt hasonló kötelezettséggel másnak, nemesnek vagy jobbágnak adományozta. Mivel a predialisták nem tartoztak közvetlenül a király joghatósága alá, politikai jogaik nem voltak azonosak az országos nemesekével. Így az országgyűlésen nem voltak képviselve, megyei vagy országos tisztséget nem viselhetek, prediumukon kívül nemesi birtokot nem szerezhettek. Címerük és nemesi előnevük sem volt.²⁹

Sokkal elterjedtebb és jelentősebb volt a serviens vagy mint a XIV. század közepe óta inkább nevezték, a familiáris intézmény. Mikor a XIII. században a magán-

²⁸ A nádor ítéletlevelében ezt egy ízben megállapítja. 1349... quia castrensiū nobilitatio regiae pertinet maiestati et ipsi nondum a regia benignitate nobilitati extiterint nec nobilitatis titulum obtinuerint, perdictum etiam cambium possessionis regia gratia per alios obtentae et sic ab aliis eis devolutae nobilitari posse nullatenus videantur. Hajnik III. 103.

²⁹ Székely Ottokár: Az egyházi nemesség. Bécsi Magyar Tört. Int. évk. 1935.

vár-uradalmak kialakulásával megerősödött a nagybirtok és a király vele szemben nem tudja a kisebb birtokosokat megvédeni, szegényebb nemeseknek kívánatosabbá vált, hogy valamely nagyúr szolgálatába, familiájába lépjenek. A serviens urával, dominusával szemben hadi szolgálatra vállalkozott, avagy birtokai valamelyikét hasznosította, kezelte, mint tisztje (officialis). A familiáris hűséggel tartozott urának, követte őt, akár a király hívó szavára vonult hadba, akár hafalmaskodva fegyveres csapattal (cum armata familia) tört valamelyik szomszédjára.

A familiárisok nem alkottak különleges társadalmi osztályt, hanem ez az elnevezés csak időleges, személyszerinti kapcsolatot jelentett, amely a társadalmi viszonyok alakulásából természetesen fejlődött ki. A XIII. és a XIV. század fordulóján már általános, országszerte elterjedt intézmény volt. Bizonyítja ezt egy 1298-ban hozott törvény (33. c.). Ez megállapítja, hogy „a nemesek annak szolgáljanak, akinek önként szolgálni akarnak” és kiátkozással fenyegeti meg a hatalmasokat, ha szolgálatra kényszerítenének nemeseket. Mikor 1307-ben elismerik Károly Róbertet Magyarország királyának, a hűséget fogadó okmányba belefoglalják: „Magyarország nemesei is, akiket eddig méltatlan szolgálattal nyomtak el, az ő természetes szabadságuk szerint bárkinek és bárhol akarnak, szolgáljanak vagy saját vagyonuk gondját viseljék semmiféle ellenmondás nélkül.”³⁰ Az oligarchákkal szemben, akik haderejük növelését kényszerítő eszközökkel próbálták elérni, a magát elkötelező nemes szabad elhatározását veszik így védelembe.

A familiáris-viszony önkéntes szerződésen alapult, amely mindkét félnek előnyt jelentett. Ezek a szerződések még a XV. században is túlnyomóan szóbeliek voltak, mégis maradt ránk több írásbeli is. A dominus a familiáris szolgálatát hadi téren, gazdasági vagy hivatali szolgálatban használta, nem egyszer ügyvédjéül küldte a bíróság elé. A familiáris viszont urától a szolgálat idejére ellátásban, javadalmaszásban részesült. Ebben az akkori gazdasági viszonyoknak megfelelően túlnyomó volt a terményjövdelem. A nagybirtokos nem egyszer javadalma-

³⁰ Kovachich: Vestigia. 158.

zás helyett uradalmából egy-két falut engedett át familiárisának haszonélvezetre.

Birtokos nemes familiáris az ellátás helyett nagyobb súlyt helyezett arra a védelemre, amelyben ura az ő birtokát részesítette.³¹ Talán még többet jelentett a familiárisnak, hogy ura támogatásával, annak összeköttetései révén megnyílt előtte a társadalmi emelkedés útja. Ha az úr szolgálatában hadi vagy más kiváló érdemeket szerzett, az a királytól adományt eszközölt ki a számára, esetleg a királyi udvarba bevezette, ott ismertté tette és ha vitézségével vagy tehetségével kitűnt, magas udvari és közjogi méltóságokra emelkedhetett. Elég, ha Toldy Miklós, Werbőczy István vagy Tomory Pál főpap-hadvezér pályájára utalunk, akik számos köznemesi társukkal a familiáris-víszony révén emelkedtek ki az ismeretlenségből.

A familiáris büntetőjogi tekintetben urának bírói joghatósága alatt állott. Dominusa elítélhette, vagyonából elégtételt szerezhetett magának. Fej- és jószágvesztésre azonban nem ítéltette és a legsúlyosabb közbűntettek: lopás, útonállás, gyilkosság esetében a rendes nemesi bíróságok elé kellett a familiárist is idézni. Eppen úgy birtokpereit is idetartoztak. Hatalmaskodás esetében ura volt felelős érte, őt kellett a sértett félnek perbe fognia. Ez a familiáris perbeli képességének csökkenésével járt és őt a jobbággyokkal egy színvonalra helyezte. Már az 1298 : 61. tc. szerint: „Ha bármily rendű ember, aki főpaptól, bárótól vagy más bármilyen embertől tisztséget vagy officiolatust kapott, más ember vagyonát hatalmaskodva elfoglalja, az ily tisztséget viselő dominusa a jogtalanságot és kárt szenvedőnek elégtételt tartozik adni.“ Ha az úr familiájával (cum armata familia) hatalmaskodik, az ítélet ellene és familiája ellen szól, királyi kegyelemben is együttesen részesülnek. Ha az úr nem vállalta a felelősséget büntettes emberéért, ez a megye ítélszéke elé került, amely ilyen esetben az elfogatás jogával is élhe-

³¹ Mikor 1413-ban Homonnai Drugeth István Csaszlóczi Miklóst familiárisává fogadja, aki neki „8 lóval mindig illően kész tartozik lenni“, ennek fejében csak azt ígéri: „Mi minden jószágokat és örökségeket bárminő zaklatás és támadás ellenében oltalmazni és megvédeni szándékozunk és akarjuk“. (Hajnik 24. 512—1413 jan. 20. Kállay Már.)

tett. (1492 : 24. tc.) A familiárist tehát nem védte meg a nemesi kiváltság. De az adózási mentesség is elveszett azokra nézve, akik uruk birtokán éltek. Előfordul azonban, hogy a familiárisokat az adót megállapító törvény kiveszi e kötelezettség alól.

A familiáris-viszonyt méltán lehet a hűbériség magyar formájának tekinteni. A hűbériség jellemző vonásai: az önként vállalt szolgálat, a hűbéres szabadsága és a hűségi kötelek megtalálható benne is. Igaz, hogy a familiáris lehetett jobbágy is, ha ura kiváló képességei miatt őt ilyen szerződéses viszonyra alkalmasnak találta, de ilyenekkel aránylag csekély számban találkozunk.³² Még a hűbériség létraszerű fokozatai sem hiányoznak a familiaritásban. Valamely nagyúr hadi szolgálatában álló birtokos nemesnek is nem egyszer volt familiárisa, aki vele vonult hadba a nagybirtokos zászlaja alatt. A hűbériség magyar fajtája mégis több tekintetben eltért a nyugatitól. Nálunk nem volt meg a dologi alapja az úr és familiáris kapcsolatának, míg a vasallítás a hűbérbirtokon vagy valami más anyagi szolgáltatáson nyugodott. Ezért volt a familiaritás csak az illető személyére szóló, míg a hűbérúr és a hűbéres viszonya több nemzedéken át változatlanul fennállott és mind az úr, mind a hűbéres halála esetében meg-megújult. Teljesen azonos volt azonban a hűbériséggel az egyházi nemesség, amelynél az előbbi vonások sem hiányoztak.

Miként a hűbériség, a familiáris viszony is lényegesen befolyásolta az ország szervezetét. Kiinduló pontja mindkettőnek a hadi szükséglet, a társadalmi változások állandó indító-oka volt és a magyar hadszervezet évszázadokon át ezen az intézményen nyugodott. A familiárisokból álló magánhadsereg adta meg az oligarchia politikai hatalmának súlyát a XIV. és a XV. században és magyarázza meg, hogy a terménygazdaság korában a nagybirtokosok tekintélyes haderőket tudtak kiállítani egymás és nem egyszer a király ellen is vívott harcaikban. Valamely nagyúr érvényesülése nagyrésztben familiárisainak számától függött. Ha a királynak volt elég tekintélye, hogy ezt a magánhaderőt az ország céljaira fordítsa,

³² A Kállayak odkmányait elrabolják „apud domum Emerict dicti Burs iobagionis et familiaris procuratorisque... in... Kallo commorantis“. 1404. júl. 12. Szabolcsm. Kállay Már. (Fejérp.)

akkor ez a magánjogi szerződésen alapuló viszony a legfontosabb közjogi cél, a honvédelem érdekében hasznosult.

Hasonló nagy szerepe volt a familiaritásnak középkori közigazgatásunkban, amelynek a gerince volt. A király maga ugyanis csak az udvarhoz tartozó, főbb méltóságokat töltötte be. Ő nevezte ki a nádort, országbíró, vajdát, bánt, székely ispánt, a főispánokat stb., az alsóbb tisztségekről való gondoskodás ezek teendője volt. Ezek pedig helyetteseiket: az alnádort, alországbíró, alvajdát, vicebánt, az alispánokat, továbbá ítélmestereiket, jegyzőiket, bírságvégrehajtóikat (exactor) és más tisztviselőiket familiarisaik közül választották ki, illetőleg ez állásokra alkalmas egyénekké ilyen magánszerződést kötöttek. A sókamara és a pénzverő kamara ispánjai is így látták el a rájuk bízott igazgatási ágakat. Mind ezek felelősséggel uruknak tartoztak és velük együtt távoztak hivatalukból, ha az uralkodó megvonta tőlük bizalmát. Ez a közigazgatást és az igazságszolgáltatást is személyi jellegűvé tette. Arra, hogy a megye ne függjön egy-egy nagyúr személyétől, ügyelt a nemesség. Törvény mondta ki, hogy familiaris nem lehet szolgabíró (1435. évi n. decr. 2. tc.).

A XV. és XVI. század fordulója körül a pénzgazdaság terjedésével kapcsolatban a familiaris viszony jelentősége csökkent. Mikor a nagybirtokos hivatásos katonákat, zsoldosokat tudott tartani, nem volt többé szüksége arra, hogy szabad embereket fogadjon hadi okokból szolgálatába.³³

A nem szabadok osztálya, a rabszolgák.

Az ősi demokrata egyenlőség a magyarságnál épűgy a mesék birodalmába tartozik, mint más nemzeteknél. A magyaroknak már a honfoglalás előtt is nagy számmal voltak szolgáik, mégpedig túlnyomó részben magyar népi eredetűek. Számuk a honfoglaláskor legyőzött népekből és a kalandozások idejében megnövekedett. Különbűség volt a mezőgazdasággal foglalkozók és az űr udvarában szolgáló rabszolgák között. A rabszolga, miként a

³³ A familiaris-viszonyra alapvető *Szekű Gyula*: *Serviensek és familiarisok*. 1912. (Akad. Ert.) Ujabb vonásokkal kiegészítette *Mályusz Elemér*: *A magyar társadalom a Hunyadiak korában*. (Mátyás király Emlékkönyv I.)

rómaiaknál és a germánoknál is, az ingók módjára elidegeníthető dolog. Rabszolga sorba jutott valaki rabszolga anyától való születés vagy hadifogság révén. Idegeneket, de büntetésből nemzetbelieket is vethettek rabszolgaságra.

A középkori rabszolga azonban nem volt teljesen azonos sorsú a rómaival, ami az egyház állásfoglalásának volt köszönhető. Az egyházatyák és nyomukban a kánonisták, mint alapvető elvet hirdették, hogy az emberek természetűl fogva mind egyenlők, de bűnbeeséssel magyarázták és mint szükséges fegyelmezési eszközt, igazolták a természeti törvénnyel ellenkező szolgálást. Az egyház, mint birtokos, maga is tartott rabszolgákat, mint akkor egyedűli munkaerőt. Zsinati határozatok még a IX. században is tiltották a püspököknek és apátoknak az egyház rabszolgáinak felszabadítását, ha saját vagyonyukból nem pótolják a veszteséget. Az egyház védte az űrnek rabszolgája feletti tulajdonjogát: átokkal sújtotta azokat, akik a rabszolgát szökésre bírják és magukat a szökevény rabszolgákat is. Rabszolgát nem szentelt fel papnak. Másfelől azonban védelmébe vette az egyház a rabszolgát és enyhített sorsán: kiátkozta az urat, aki szolgáját törvényes eljárás mellözésével megölte vagy aki szabadonbocsátottat szabadtságában megtámadott. Nem engedte meg, hogy a rabszolgát családjától elválasztva adják el, mert a rabszolga házassága épűgy felbonthatatlan, mint a szabad emberé. Az űra büntetése elöl a templomba menekűlő rabszolgát az csak akkor kapja vissza, ha megeskűszik, hogy nem bünteti meg. (Asylum-jog.) Legtöbbet tett azonban az egyház a rabszolgák érdekében azzal a tanításával, hogy rabszolgái felszabadításával az űr a túlvilági életre érdemet szerezhet. A lélek váltáságáért (pro remedio animae) szoktak végbemenni a felszabadítások.

Az egyházi felfogás ismeretében érthetűjük meg szent királyaink intézkedéseit a rabszolgákról. Szent István is megvédi az űr tulajdonjogát rabszolgája felett. (II. 26., 36.) Aki rabszolgánót vesz feleségűl, maga is rabszolga sorba sűllyed. Szent László törvénye szerint (III. 13.) a szökevény rabszolgát és a bitang marhát egyformán gyűjtik össze a várakba és osztják meg kétharmad részben a király és egyharmad részben az ispán között, a püspök is megkapván belölle a tizedet. Viszont Szent István is

tiltja a felszabadítottak szolgaságra való taszítását és ha valaki a felszabadításra ígéretet tett és ebben a halál megakadályozta, özvegyét és fiait szólítja fel az ígéret teljesítésére. (II. 17.)

Még a XIII. század végén is adtak el nálunk is rabszolgákat. De egyre gyakoribbak voltak a felszabadítások (manumissio) legtöbbször a felszabadító úr lelke váltása érdekében. A felszabadított „maradhatott, ahol akart“, amint azt az oklevelekben olvassuk. Minthogy azonban föld nélkül seholsem tudott megélni, továbbra is eddigi urát szolgálta munkájával.

A felszabadító eddigi rabszolgáit földdel együtt gyakran valamely egyház szolgálatára rendelte. Ezek évente megállapított mennyiségű terményekkel és más természeti szolgáltatásokkal tartoztak az egyháznak, amely a régi úr lelki üdvösségéért miséket mondott. Az ily módon felszabadultak voltak a *dusnokok* (*dusnici exequialis*) a szláv *dusa* (lélek) szóról elnevezve. „Torlók“-nak is nevezték őket, mert felszabadításuk gyakran a szeretetlakoma, a halotti tor alkalmából történt.

A király rabszolgánépének nagyrésze majorságokban mezőgazdasági termékekkel szolgált az udvarnak. Ezek az udvarnokok a királyság első századaiban iparikkal is ellátták az udvart és foglalkozásuk szerint csoportosítva alkottak falvakat, telepeket. Csordások, kanászok, vadászok, halászok, solymások, pecérek falvain kívül molnárok, kovácsok, kádárok, pékek, hálókészítők stb., sőt igricek (zenészek) és regösök falvaival is találkozunk. Fejük, a királyi gazdaságok vezetője az udvar ispánja, akit a jórészben szláv udvarnokok nyelvén na dvore zsupán-nak, nádorispánnak neveztek. A városok s ezzel kapcsolatban az ipari és kereskedelmi élet kifejlődésével az udvarnokok ipari szolgáltatásai háttérbe szorultak, különben sem tudták kielégíteni az udvar növekvő fényűzési szükségleteit. Az udvari életben továbbra is szereppel bíró szolgálati ágak: a királyi tárházakat kezelő tárnokok, a kamarások, lovászok, pohárnokok, ételhordók egy-egy főember vezetése alá kerültek s így alakult ki III. Béla ideje óta a tárnok-, a főkamarás-, a főlovász-, a főpohárnok- és a főasztalnokmester udvari méltósága. A többi mezőgazdasági munkát végző szolganép területenként egy-egy udvarnok-ispán igazgatója alatt maradt.

Az egyházi és világi nagybirtokok zárt gazdasági szervezetében élő népek hasonló társadalmi helyzetben voltak. Az esztergomi érseknek még nádora és udvarispánja is volt.³⁴

A jobbágyság.

A XIII—XIV. század folyamán alakult ki az egységes, harcos nemesi osztállyal szemben a nem harcoló, uruk földjét művelő jobbágyok osztálya, megfelelően a hűbéri országok társadalmi berendezésének. Tagjai az előző kor társadalmának rabszolga és félszabad, különösen a királyi várak eladományozott, magánföldesúri hatalom alá jutott földjeinek népelemei, de sokan voltak közöttük azok a már eredetileg is szabad falvakban letelepített vendégek, idegenek is, akiket Szent István óta szívesen láttak országunkban királyaink. Ebbe az osztályba olvadtak bele azok a szabad eredetű magyar parasztok is, akik már nem tudtak hadi kötelezettséget teljesíteni és mások védelme alá helyezkedtek. Hogy ilyenek a XII. században még voltak, azt Anonymustól tudjuk, aki szerint a magyar honfoglalás hősi cselekedetei és Botond mondája is a parasztok elbeszéléseiben élt.³⁵

A jobbágy (*iobagio*) elnevezés, amelynek latin formájával a XII. században találkozunk először, bizonyára lassanként terjedt el ez osztály jelölésére. Így hívhatták eleinte a szolgáló népek előnyösebb viszonyok közé jutott részét, amint a várjobbágyok a várhoz tartozó nép előkelő rétege volt, avagy a királyi udvar előkelő tisztjeit — még az aranybullában is, — jobbágyoknak hívták.³⁶

Az egységesítést, ami némelyek süllyedésével, mások emelkedésével járt, előmozdította a pénzgazdaság kifejlődése, ami a XIV. században már lehetővé tette a birtokosnak, hogy magát népe szolgáltatásaitól függetle-

³⁴ Az egyház- és a rabszolgaságról Carlyle. i. m. II. 118. Lélek-váltásról és torlókról *Murarić Antal*: Az ősiség alapintézményeinek eredete. 1938. 122. Udvarnokokról Hóman—(Szekfü) 2. kiad. I. 399. és Tagányi K.: Tört. Szemle. 1916. 562.

³⁵ *Jakubovich Emil*: Magyar Nyelv. 27. évf. 1931. 265. A monda „ex falsis fabulis rusticorum“ ismertek.

³⁶ *Tagányi K.*: Tört. Szemle. 1914. 448. Analog a lengyel paraszt kmiec elnevezése, ami eredetileg magasabb udvari tisztviselőt, mágnást jelentett.

nítve fedezze ipari szükségleteit. Hozzájárult ehhez az a körülmény is, hogy a földesurak mindenütt megszerezték a birtokaikon élők feletti bíraskodás jogát.

A régi rabszolgák és félszabadok viszonyainak megváltoztatásával az idegen, főleg német telepítésű falvak nagyobb gazdasági eredményei szolgálták a földesuraknak mintául és ösztönzésül. „A vendégek szabadságát“ (libertas hospitum) utánozták új falvak létesítésénél és a régiak helyzetének rendezésénél.⁸⁷ E vendégfalvak lakói kezdettől fogva szabadok voltak. A föld, amelyre letelepítették őket, a földesúré maradt, ők nem tulajdonjogot, hanem csak korlátlan használati jogot (ius in re aliena) kaptak. Földjét a telepes ura beleegyezésével eladhatta. A föld örökölhető, de ha a család kihalt, visszaszállt a földesúrra. A telepesek kisebb ügyekben a maguk választotta bíró joghatósága alatt állottak.

Mindezt alkalmazták a XIII—XIV. században a régi időben keletkezett magyar falvakra is. A gazdasági ellentét a német jogú (nem mindig német lakosságú) és a régi szolgatelepek között nem maradhatott állandó. De alkalmazták a vendégfalvak „úrbéri“ terheinek szabályozási módját is. E szó maga is bizonyítja eredetét: a német *urbar*, ez meg az ófelnémet *erbëran* (termést beszállítani) szóból került a magyar nyelvkincsbe. A terhek egységes megállapítását egy-egy falu területén lehetővé tette, hogy a településsel kapcsolatban szintén a vendégek módjára a szántóföld bizonyos szilárd egységét, a telket (mansio, fundus, sessio) vették fel, mint egy jobbágycsalád megélhetésének alapját. A telek bizonyos számú hold földből áll, nem egységesen az egész országban, amint a terület, de egyéb mértékek is különbözők voltak. A telek magában foglalta a falu belsejében lévő közös legelőben és az erdőben való részesedést. E rendszer elterjedése után az alattvaló kötelezettségeit földesurával szemben már nem az egyéni viszony állapította meg, hanem a terhek mértéke, amelyeket abban a faluban egy-egy telek viselni tartozott. Ha valamely jobbágnak csak fél- vagy negyedelke volt, a kötelezettsége is ehhez igazodott.

Ez a teher elsősorban pénzben fizetett évi bérből, némi terményből, nagy ünnepek alkalmából adott „aján-

⁸⁷ A „libertas hospitum“-ra hivatkozás pl. 1275. Veszpr. kápt. Hajnik T., 64. Hasonlóan alakult ki a lengyel és a cseh parasztsztyál.

dékokból“, a földesúrnak évente egyszer-kétszer történő kötelező megvendégléséből állott. Az ajándékok között legtöbbször kenyér, tojás, baromfi, sajt, az egész falu részéről bárányok, disznó stb. szerepelt. A robot, a földesúr saját gazdasága részére teljesítendő munka még egészen háttérbe szorult, csak kismértékű, mert a középkorban a földesúr majorsági gazdálkodást alig fojtyatott. Uradalmának mértéke a jobbágytelkek számától függött. A földesúr jövedelmeihez tartozott még a nagyobb ügyekben tartott bíraskodás és az a jög, hogy jobbágyaitól a hűbéri joghoz hasonlóan rendkívüli adót is (*collecta*, *subsidiium*) követelhetett. A szokás ezt a háborús időre és rendkívüli családi eseményekre korlátozta.

Minderről különösen új falvak telepítésénél már a XIV. században gyakran írásbeli megállapodás jött létre a földesúr és a jobbágyok között. Ilyenkor az elpusztult falvak benépesedésénél, ami, hogy senki az odaköltözést ne akadályozza, gyakran királyi védelem alatt ment végbe, a földesúr az új telepéseknek hosszabb, 10—12 évi mentességet szokott biztosítani mindenféle szolgáltatás alól.

A jobbágyok terheinek és az ezzel magának az osztálynak egyesítése felé nagy lépést jelentett Nagy Lajos 1351: VI. tc.-e, amelyben elrendelte, hogy minden egyházi és világi földesúr ezután jobbágyaitól a termények és a bortermés kilencedrészét szedje be, amint ezt ő és anyja, „a szabad és udvarnok falvakban“ tenni fogják. Ha valaki elmulasztaná a kilencedet behajtani, a király fogja azt a maga részére tenni. A törvény célja volt megakadályozni, hogy a földesurak kedvezőbb szolgálati feltételek ígéréseivel egymás jobbágyait eddigi uruk elhagyására bírják. Az Európát és hazánkat is ezidőtájt több ízben végigpusztító pestis a munkaerőt nagyon megritkította és szükségessé tette, mint másutt, nálunk is a legfontosabb szolgáltatásnak egységes szabályozását.

A jobbágy elsősorban abban különbözött a rabszolgától, hogy személyében szabad volt, ezt kifejezésre juttatja vérdíja (40 frt.). Ura nem idegenítheti el. A telket ugyan, amelyen a jobbágy él, eladhatja, de ha ez nem akar az új úr alá tartozni, elköltözhetik. A szabad költözés joga a jobbágy személyes szabadságának legfontosabb biztosítója. Már a XIII. század végén törvény álla-

pította meg, hogy a jobbágy, ha tartozásait megfizette, más földesúr birtokára költözhetik.

A jobbágyok közt nagy vagyoni különbség keletkezett. A telkek idők folyamán felaprózódtak, s ámbár sok volt a puszta, lakatlan telek is, a XV. század végén a jobbágyok nagy része fél-, negyed-, sőt nyolcadtelken élt és bőven volt földtelen zsellér is. A szántót és a kaszálót a 30—50 házból álló jobbágy falu családja részére a földközösség ősi módjának megfelelően a határban mindig másutt mérték, illetőleg sorsolták ki, a legelőt és az erdőt pedig közösen használták. A jobbágy gazdasági jóléte nem függött teljesen a telkétől. A XIV—XV. században telke mellett bérelhetett nemcsak saját földesurától, hanem valamely szomszédos birtokostól szőlőt, földet, amely fölött szinte teljes tulajdonjoga volt, ha a csekély évi bérösszeget megfizette. A földesúr hozzájárulása nélkül eladhatta ezt a bérbevétel előtt műveletlen, hasznot nem hajtó földet.

A XV. században fellendülő városi élet magasabb színvonalra, a király vagy egy nagybirtokos joghatósága alatt álló mezővárosokban élvezett nagyobb szabadság nagy mértékben csábították a jobbágyokat az oda irányuló bevándorlásra. A parasztpolgárok községe ott egy összegben fizette meg adóját és magaválasztotta bírák ítélkezése alatt állott. A nagyarányú bevándorlás volt a legfőbb oka a jobbágytelkek elhanyagolásának, amelynek már jó fele lakatlan, puszta volt a XV. század második felében. Ez a nemesség részéről a szabad költözés megakadályozására irányuló törekvéseket idézett elő. Királyaink és a nemesség között küzdelem folyt le ebben a kérdésben. A király városai emelkedését s ezzel anyagi támaszainak gyarapodását várta a jobbágyok beköltözésétől, a nemesség pedig birtoka jövedelmének csökkenését látta e népmozgalomban. Nem véletlen, hogy épp a városfejlesztő Zsigmond biztosította ismételten a szabad költözési jogot s ennek megvalósítását azokkal a földesurakkal szemben, akik azt be nem hajtott adók és birságok ürügye alatt megghiúsították, Magyarországon a megyei hatóságra, Erdélyben meg a vajdára bízta.³⁸

³⁸ 1398 ápr. 28. Zsigmond Fejérpataky O. Ltár. Dl. 30742. Erdély részére. — 1405. I. decr. 6. c. azután 1407. jan. 20. Zsigmond: Fejérp. Pozsonyi kápt.

Érthető, hogy a jobbágyok szabadságainak korlátozására II. Ulászló uralkodása alatt került a sor, amikor a közép- és kisbirtokos nemesség az országgyűlésen döntő befolyáshoz jutott. Törvény rendelte el, hogy a mezővárosok polgárai is kilencedet fizessenek (1492 : 47. tc.). Más törvények a jobbágyok bérelt szőlőit és szántóit is kilenced alá vetették és ezzel megszűnt a különbség a bérelt föld és a telek között s vele a jobbágy minden gazdasági szabadsága (1492 : 49., 1498 : 41. tc.). Szigorú büntetéseket állapítottak meg a jobbágyokat birtokára csábító földesúrra, viszont megkönnyebült a költözni akaró jobbágy visszatartása. A szabad költözködés joga válságba került.

Mindezek a körülmények, különösen a mezővárosok parasztpolgárait rótt terhek és a politikai viszonyok idézték elő az 1514. évi parasztferradalmat, amelynek leverése véglegesen megpecsételte a jobbágyok helyzetének leromlását.

A nemesség megtorlásul megszüntette a szabad költözés jogát és a jobbágy röghöz kötött (*glebae adstrictus*) lett. Ennek szinte szükségszerű következménye volt a jobbágyok kötelezettségeinek egységes szabályozása. Ezután minden feleséges jobbágy, akár telkes, akár zsellér, évente egy aranyforint földbért fizet. A gabona- és a bortermésből kilenceddel tartozik. Az eddig annyira különböző ajándékok helyett havonta egy csibét, évente két libát s minden tíz telek egy disznót köteles adni. Hetenként egy nap robotot szabtak meg, ami az eddigi munkakötelezettséggel összehasonlítva, a legsúlyosabb változtatás volt (1514 : 14—20. tc.). A társadalmi emelkedés kapuja végleg bezárult. Külön szigorú büntetések tiltották meg a városba költözést, a városoknak meg a jobbágyok befogadását. Parasztszármazású pap nem emelkedhetik többé püspöki vagy érseki székbe (1514 : 24. tc.).

Ámbár az 1514. évi törvények sohasem mentek át teljes erejükben az életbe, megteremtették az „örökös jobbágy” (*mera et perpetua rusticitas*) fogalmát, aki nem mozdulhat ura földjéről és élesen elkülönül társadalmilag és gazdaságilag a nemességtől, a politikailag jogosultaktól. Allandósította és megdönthetetlené tette századokon át ezt a felfogást a Hármaskönyv, amely fel-

vette címei közé a jobbágyságra vonatkozó örök szolgáltságot. Az új felfogás mellett nem lehetett többé szó a jobbágyságokról önkormányzatáról. A bírót ezután a földesúr nevezte ki. A mezővárosok legnagyobb része a jobbágyság színvonalára süllyedt és a jobbágyság többé szabadabb életformára nem emelkedhetett.³⁹

A BEVANDOROLT NÉPEK TÁRSADALMA.

Középkori társadalmunkról alkotott kép hiányos volna, ha nem emlékeznénk meg azoknak az idegen népeknek a viszonyairól, amelyekkel az Árpádok és utódaik gyarapították országuk lakosságát. Céljuk ezzel meg nem művelt területek hasznosítása, a műveltség emelése és a határok védelmének erősítése volt. Nem lehet itt feladatunk királyaink sokat vitatott nemzetiségi politikáját érinteni, hanem csak arról akarunk beszélni, hogy miképpen illesztették bele királyaink az idegeneket a nemzeti társadalomba, minő jogviszonyok között éltek a bevándoroltak.

A magyarokkal rokon népek közül a besenyőket főleg a Rába és a Duna hadászati fontos vonalának védelmére telepítették le uralkodóink a X—XI. században, mint szabad lovas harcosokat. Mint általában az idegen szabad népek, közvetlenül a király alá tartoztak, aki helyett a nádor volt főbírájuk. Ő meg maga kinevezte ispánok útján gyakorolta felettük joghatóságát. A Rába menti besenyők maguk választotta elöljárók, „jobbágyság” vezetése alatt vonultak hadba. Másutt is saját közigazgatással bíró szervezetben éltek, így Fejérben és Tolnában. Mint szabad harcosok, akik földesúri adóval sohasem tartoztak, a XIV. század folyamán beolvadtak a magyar nemességbe. A Rábaköz Sopron megyébe való beillesztése után is a besenyő telepekkel összefüggésben megtartott bizonyos önállóságot.

Hasonló szervezethez után a Vág- és a Morva-menti gyepüket védő székelyek is IV. Béla szabadságlevelének

³⁹ A jobbágyságról összefoglaló kép Szabó István: A magyar parasztság története. 1940. (Magyar Szemle Kincsesára.) A kilenced-törvényéről. Ugyanő: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. (Századok 1938.) Az „örök bérletekről”. Mályusz Elemér: Az 1498. évi 41. törvények. (Századok. 1929—1930.) Mind erről mind általában a társadalmi viszonyokról Molnár Erik i. m. bőven szól.

szavai szerint „mint magukban és személyesen felfegyverzett királyi szolgák” részeseivé lettek a magyar nemességnek.⁴⁰

A rokon népek közül legnagyobb tömegben, szinte teljes egységben a tatárok elől menekülő kúnok vándoroltak be. Velük együtt jöttek be az alán eredetű jászok is. Nomád életmódjukkal sok bajt okoztak a magasabb műveltségű magyarság körében. 1279-ben törvény intézkedett letelepítésükről. Ennek értelmében a király, mint személyesen hadakozókat nemeseknek tekintette őket és nekik adta a Duna és Tisza között, a Körös vidékén és a Körös és Maros között a várföldeket és a tatárjárás óta lakatlan nemesi és várjobbági birtokokat. Legfőbb bírájuk a nádor lett, aki a kún nemzetségek jelenlétében ítélkezett. Előkelő kúnok közti vérontás ügyében a nemzetségi bíráskodás maradt fenn.

A kúnok eredeti nemzetségi szervezete a letelepedés után megváltozott és közöttük is a rendi társadalom fejlődött ki. A szegényebb nemzetségek mások földjén szolgálatba kényszerültek lépni s ezzel szemben a XIV. század folyamán a régi nemzetségek helyett királyi adomány révén vagy más módon meggazdagodott birtokosokkal, „szálláskapitányokkal” találkozunk. A nép jelentékeny része beköltöző magyarokkal együtt ezeknek adózó jobbágya lett. Mikor a szálláskapitányok a XV. század folyamán a földesúri bíráskodás jogát is megszerezték, teljessé lett a birtokos nemesség és a birtoktalan jobbágyság társadalmi rendje.

A nép egy részének gazdasági és társadalmi süllyedése a hadi szolgálat teljesítésében is változást idézett elő. A hadi szolgálat és társadalmi helyzet itt is szoros kapcsolatban állott egymással. Míg azelőtt a kúnok tömegesen vonultak a hadba, a XIV. század folyamán már csak a szálláskapitányok tettek személyesen hadiszolgálatot. Ennek következtében az egyszerű kúnok és jászok elvesztették adómentességüket. A XV. században már a szálláskapitányok is szívesen cserélték fel adófizetéssel a katonáskodást.

A nemzetségi szervezet felbomlása után a nemzetségfőbírói szerepét a király vagy a nádor vagy a helyette fő-

⁴⁰ Tagányi K.: Történeti Szemle. 1916. Belitzay János: Nyugat-dunántúli és felvidéki besenyők. Domanovszky-Emlékkönyv.

bírónak kinevezett más főúr officialisa vette át, aki mellé a hadakozó, nemes jász-kúnok bírót vagy kapitányt választottak. A XV. század második felében a rendiség országos megerősödésével egyidőben itt is kialakult az önkormányzati bírászkodás, oly módon, hogy felsőbb engedély alapján egy-egy terület, szék kapitányai és közkunjai maguk közül egy-egy esküdt kapitányt és tizenkét esküdtet választottak, akik együttesen ítélkeztek. Más-helyütt csak egy esküdt kapitány működött.

Az 1514. évi parasztforrádalom véglegessé tette a társadalmi elváltozást. Az elszegényedett jászok és kúnok együtt harcoltak a jobbágyokkal. Ezért azután a bosszút álló nemesség a jobbágyoknak megállapított terheket rájuk is kiszabta (1514 : 23. tc.). Az éles választófal itt is felemelkedett nemes és paraszt között, mint a magyar társadalomban, amelybe való felszívódás már előbb is folyamatban volt.⁴¹

Már a középkorban beolvadtak a magyar nemes-jobbágyi társadalomba, illetőleg a városi polgárságba azoknak a telepeknek különböző fajú és nyelvű lakói, amelyek a vendégek szabadságával rendelkeztek. Az ország minden részében található Csehi, Horváti, Oroszi, Tóti, Lengyeli, de különösen Németi és Olaszi nevű helységeink emlékeztetnek ezekre a XI—XII. századi keletkezésüktől fogva a magyar szolgafalvakénál nagyobb szabadsággal ellátott idegen szórványokra. Az Olaszi helységek lakói, az oklevelek „latinusai“, akiket a magyar, szlávól kölcsönzött szó átalakításával, olasz-oknak nevezett: főképpen rajnavidéki franciák és vallónok, de itáliaiak is voltak.⁴²

Megemlíthetjük itt még a Szent László és Kálmán törvényeiben, majd az aranybullában szereplő „izmaelitákat“, akiken a mohamedán vallású, török népcsaládkhoz tartozó bolgárokat és kalizokat értették s akik „szaracén“ vagy „böszörmény“ néven is előfordulnak. Város-lakó kereskedőkön kívül falutelepek lakói is voltak. Szórványaik emlékét a Böszörmény, Káliz vagy Kalász nevű helyek őrzik.

⁴¹ Kring Miklós: Kún és jász társadalmi elemek a középkorban. Századok. 1932. Mályusz Elemér: A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok. 1939. 431.

⁴² U. o.

A nemzeti társadalmon kívül éltek kezdettől fogva az egész középkoron át a kereskedelemmel és pénzüzletekkel foglalkozó zsidók, akik a keresztes háborúk idejében menekültek az üldözések elől nyugatról Magyarországra. Nagy Lajos ugyan kiűzte őket, de hamar visszatelepédtek. A nálunk városban lakó zsidók jogi helyzete megegyezett nyugati hitsorsosaikéval. A király különös, de mindig visszavonható védelme alatt állottak. Szent László és Kálmán hoztak törvényeket, amelyek az egyház szellemében a zsidóknak a keresztény társadalommal való elkeveredését akarták megakadályozni. Kálmán ú. n. zsidótörvényében a keresztények és zsidók közötti szerződésekről és ezek bizonyítási módjáról intézkedett. II. András az aranybullában megígérte (24. tc.), hogy királyi jövedelmek kezelésével járó tisztségekben (só-, vámhivatal) nem alkalmazza őket.

A zsidók későbbi középkori jogállásának alapja IV. Béla 1251-ben Frigyes osztrák herceg példájára kiadott privilégiuma, a „zsidók aranybullája“. Minthogy ennek értelmében a király különös védelmében részesítette őket és ezért külön adót fizettek, a zsidók a királyi kamarának szolgái. Testi épségük megsértéséért és a vagyonukban okozott kártételért a királynak kell birságot fizetni. Részletesen intézkedik a privilégium kölcsön- és zálogüzletek kötésénél érdekeik védelméről és megállapítja peres ügyeik elintézésének módját. Kisebb ügyekben, ha a zsidók egymás közt nem intézik el azokat, továbbá keresztények és zsidók közti perekben a király kinevezte zsidó bírót, keresztény ember ítélkezett, főbenjáró ügyekben pedig maga a király vagy helyette a kancellár.⁴³ Különösen rendezetlen pénzügyekkel bíró királyok vették őket pártfogásukba és részesítették védelemben pénzüzleteiket, gondoskodva arról, hogy a hitelezett özsi-szegeket adósaik megfizessék. Így Zsigmond a városi hatóságokat utasította, hogy polgáraik a zsidókkal szemben fennálló kötelezettségeiknek tegyenek eleget.⁴⁴

Ott, ahol nagyobb számú telep egymással összefüggően jött létre, bizonyos fokú önkormányzat is keletke-

⁴³ IV. Béla privilégiuma Endlicher. Rerum Hung. Monum. Arpad. 472.

⁴⁴ Zsigm. Pozsonyhoz 1421. okt. 4. Sopronhoz 1423. jan. 10. intézett parancsa. Fejérpataky gyűjt.

zett. Így volt ez a *szepesti szászoknál*, akik a XII. század közepe óta Németország különböző vidékeiről, főleg Turingiából, továbbá Sziléziából vándoroltak be, de vallónok is voltak köztük. Községeikben kezdetől fogva élvezték a szabad bíróválasztás jogát, ami azt jelentette, hogy saját joguk szerint élhettek. A telepek szaporodásával szükségessé vált magasabb bíró kinevezése és már a tártárjárás előtt találkoztunk közöttük comessel. Szokásjogi úton fejlődött ki a szepesti szászok szabadsága, amelyet V. István privilégiumban erősített meg és ezzel telepeiket zárt területté (provincia) tette (1271). Szabadságuk lényege: „mivel egyszerű emberek és a nemesek jogában nem jártasok, mezőgazdasággal és munkával elfoglaltak, saját törvényüket és különleges jogukat használják“. Senki sem idézheti meg őket területükön kívül, az udvarba sem. Bírájukat (comes terrestris) és papjaikat szabadon választják. A bíró nagyobb ügyekben a szepesti ispánnal együtt ítélkezik, esküdtek jelenlétében a szászok főhelyén, Lőcsén. Az egész terület évente együttesen adózik a királynak (300 marka) és küld 30 lándzsást a királyi hadseregbe, külföldi hadjáratra is. E kiváltságokat Károly Róbert megerősítette (1317) és felsorolta az azokban részes 30 nagyobb helységnek a nevét. A XV. század közepe óta a „24 királyi város területének“ nevezik a joguk szerint élő vidéket. Szokásjogukat Nagy Lajos újabb megerősítése mellett codificálták (1370). A Zipser Willkür első pontja az önálló bíráskodásról szól. Főleg a Szásztükör és a magdeburgi jog hatása nyilatkozik meg benne, mint a szomszédos sziléziai és galíciai németség jogában is. Zsigmond a 24 város közül 13-at Lubló, Gnézda és Podolin városával együtt a lengyel koronának zálogosított el (1412).⁴⁵

A XIII. század második felében meginduló magánvárárpítésekkel és a hegyvidéki váruradalmak kialakulásával kapcsolatos az a telepítés, amely erdőirtás és eddig meg nem művelt föld hasznosítása céljából idegen parasztok nagyobb tömegeit hozta a XV. század végéig Magyar-

⁴⁵ Fekete Nagy Antal: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. 1934.328.

országra. Csak Máté pl. az eddigi telepek egész sorát létesítette. Ilyenekkel a Kárpátok egész koszorújában, Nyit-rától Mármarosig találkozunk. Ez a telepítés német jog szerint ment végbe, mint a nyugati szláv országokban, de nem állott mindig németekből, hanem tótok és rutének is ilyen módon népesítettek be nagyszámú falvakat.

Egy-egy ilyen telep élén a *soltész* (Schultheiss, locator) állott, aki a földesúrral a szerződést megkötötte és a gyarmatosokat összegyűjtötte. Az ilyen, rendszeren erdőirtásból keletkezett falu német nevében *han-häu*, magyarul *vágás-vágása* fordul elő. Hívják még a szlávok gyakran *Lehota*, *Volja* (szabadság) néven, mert lakóik a régi rabszolga-falvakénál nagyobb szabadságot élveztek. A soltészek rendszeren, de nem kizárólag németek voltak. Ők vezették a telepítést és gondoskodtak arról, hogy a földesúr részére a szerződésben megállapított jövedelmek befolyjanak. Fáradozásuk jutalmául a földesúr két-három adómentes telket, a beszedett földbér egyhatodát, a kézművesek helyiségének bérét biztosította nekik. A soltészt illették meg a regálejogok: malom- és kocsmatartás. Neki engedte át a földesúr a bíráskodást a telepések polgári pereiben és kisebb vétségekben. Ezt a falubeli esküdtekkel együtt gyakorolta. A birságok egyharmada is az övé, a többi a földesúré. A soltésztség örökletes volt. A soltész sohasem volt magyar nemes, de mivel gyakran hadi szolgálatot is teljesített, érdemeiért nem egy kapott nemesiséget. Számos felvidéki nemes család vitte vissza eredetét egy-egy soltészra.

A telepések a lobbágyokénál nagyobb szabadságot élveztek: robotot nem teljesítettek, csak a szerződésben megállapított nem nagy földbért fizették és bizonyos ünnepeken ajándékokkal tartoztak.

1514 után a soltészok szabadságait is megnyirbálták. A XVI. század folyamán már adókat is szedtek tőlük, csak a robottól és kilencedtől való mentességük maradt meg. A soltészságok népe pedig a XVI. században már nem különbözött a jobbágyok nagy tömegétől. Ők is osztoztak a megnehezült jobbágyorsban.⁴⁶

A XIII. században indult meg az *oláhok* népének bevándorlása. Számuk Erdélyben e század végén még na-

⁴⁶ Bruckner György: A soltésztség intézménye a Szepességben. Békefi Embélek. (Tagányi Károly. Akad. Értesítő. 1914. 335.)

gyon csekély, úgyhogy III. András még egyetlen királyi birtokon akarta összegyűjteni őket (1293). Betelepítésük engedélyét a király fenntartotta magának, alighanem schismatikus vallásuk miatt nem volt kívánatos túlságos elterjedésük. A XIV—XV. század folyamán, miként Lengyelország hegyvidékén, nálunk is a Keleti és Déli Kárpátok bércei közt Mármarostól Temesig mindenfelé történik oláh jog szerinti telepítés. Mintája a német jog szerinti volt a telepesek más gazdasági jellege miatt mutatkozó eltéréssel. A szolgáltatásokban itt az állatadónak kellett előtérbe lépnie. A király földjein mindenütt a juhok ötvenedjét fizették évente. Az oláh falu élén a kenéz állott, akinek helyzete megfelelt a soltészenak. Ő gondoskodott a telepesek adóinak beszedéséről és kötelezettségeiknek teljesítéséről. Mint harchoz szokott, gyakran kún, besenyő vagy más török eredetű elemnek a beolvadása a magyar nemességbe könnyen ment végbe. Hunyadban, Mármarosban, de egyebütt is nagyszámú magyar nemes család származott a középkorban oláh kenéztől.

Főleg ott, ahol az oláhokat, mint a hegyi cselvetéses harcban jártas pásztornépet honvédelmi célból királyi várak körül telepítették le, a XV. század folyamán bizonyos önkormányzat is volt kialakulóban. A fogarasi kerület oláhjai *bojárok*, *boérok* néven félnemesek voltak, mert csak bizonyos nemesi jogokat élveztek. A fogarasi várnak voltak alávetve, a várnagy bírósága alá tartoztak, aki közülük vett 12 úlnökkel együtt ítélkezett felettük. Földjük hűbéri birtokhoz hasonlítható és katonai szolgálathoz volt kötve. Hunyadban az oláhok két kerületet alkottak, amely az igazságszolgáltatás terén szerény önkormányzattal rendelkezett. Ennek végrehajtó szerve a jófői kerületben az oláhok választotta *krajnik*, *karajnok* volt a szolgabíróéhoz hasonló szerepben. Mármarosban az övéhez hasonló tisztséget vajdák viselték. A hadi szempontból legfontosabb területen, a szőrényi végeken, Temes és Krassó megyében legtovább fejlődött az önkormányzat, Hunyadi János kormányzósága idejében már a székszervezetig. Az itteni nyolc oláh kerületnek külön comese is volt. A középkorban többször történik hivatkozás az oláh szokásjogra (*jus Valachicum*), amelyet adatok híjján nem ismerünk.

Minthogy az oláhok idegen eredetű arisztokráciája, a kenézek, a magyar nemesség soraiba emelkedtek, avagy az idővel mezőgazdasági foglalkozásra áttérő jobbágy-sorsú oláhok köznépében süllyedtek el, az oláh önkormányzat sehohsem fejlődött az erdélyi szászok nemzeti jellegű szervezetének a fokára.⁴⁷

VÁROSI POLGARSÁG.

Miként a hazánkkal szomszédos szláv területeken, nálunk is idegenek hozták létre a városokat. Akár régi római települések utódjaként, akár hadi szempontból könnyen védhető helyen újonnan keletkeztek, már a királyság első századában voltak fontosabb, népesebb helyek: az udvar és a püspökök székhelyei. Ezek azonban még nem voltak gazdasági értelemben vett városok, ipari és kereskedelmi központok, de jogi szempontból sem voltak azok, mert nem rendelkeztek önkormányzattal. Mikor a XII—XIII. században a műveltség emelkedésével az igények emelkedtek és azoknak az eddigi terménygazdasági rendszer, amelyben minden birtokos a maga szükségleteit elégítette ki, már nem tudott megfelelni, jött létre a vásárosok és ezzel a városok intézménye. Egy-egy vidék természetes központjában, kereskedelmi utak mentén, könnyebben megközelíthető helyen, születtek meg a vásárhelyek. A pénzgazdaság kifejlődése alakította ki őket a Nyugat-Európában kifejlett minta szerint. Mikor a vásárokkal kapcsolatban szükségessé vált a magyar életformának meg nem felelő foglalkozások, a kereskedelem és az ipar elterjedése, megnyílt az út ily foglalkozású idegen lakosság bevándorlására. Leggyakrabban régi telepedési helyből fejlődött ki a város idegenek: vallónok, a XIII. század óta németek betelepítésével. Legfontosabb gazdasági alapja a vámmentes vásár (*forum liberum*) volt. Legrégibb városaink: Székesfehérvár, Esztergom, Zágráb, de mások alapítói is vallónok voltak. Magyarok és idegenek később összeolvadtak és az utóbbiak szabadsága az egész lakosságra nézve általánossá vált.

A városalapítás másik oka honvédelmi volt. A tatárjárás után IV. Béla azért támogatta városok építését,

⁴⁷ K. Kodlec: *Valaši a valašské právo*, V. Práze, 1916. *Mályusz* i. m. Századok, 1939. 411. 433.

hogy falaik biztos védelmet nyújtsanak a környékbeli lakosságnak újabb mongol támadás esetében. Nagy Lajos korában a városi rangra emelés követelménye a megerősítés volt. Mind ő, mind Zsigmond a városi polgárság pártfogói voltak. Nemcsak a király, hanem magánföldesurak birtokain is keletkeztek városok.

A város jogi életének alapja a privilégium, amelyet a király vagy magánföldesurak területén a földesúr is adhatott. A királyi kiváltságlevél kivette a várost a királyi tisztviselők és a megye joghatósága alól, biztosította neki a szabad bíróválasztást és ezzel együtt annak a jognak használatát, amelyet a vendégek régi hazájukból hoztak magukkal. A bírót (*maior, villae, iudex civitatis*) a városi közönség egy évre választotta, de újból megválasztható volt. Főbenjáró ügyekben kezdetben a király nem egyszer megóvta bírójának beavatkozási jogát. A bíró tanácsát 6—12 választott esküdt alkotta. Ez a tanács (*consilium civitatis*) nemcsak bírászkodott, hanem a vásártartással összefüggő ügyek intézése, a király részére fizetendő adó beszédése, a város vagyoniának kezelése, a tizedszedés stb. is ügykörébe tartozott. A városi tanács, mint a perekben illetékes hatóság előtt, a polgárok szerződéseket is kötöttek, amelyeket a város pecsétjével erősítettek meg és megőrzés végett könyvekbe (*Stadt-buch*) vezettek be, melyeknek hitelességi jellegük volt. A városi könyvek vezetése, melyekbe különben tanácsai határozatok és ítéletek vegyesen kerültek be, a jegyzőre tartozott, akit szintén a közönség választott meg. A bírászkodásból és a közigazgatási ténykedésből fejlődött ki a középkor vége felé a jogszabályalkotás joga (*ius statuendi*).

A királyi városokat megillette a privilégium alapján a plébánosválasztás joga. A város területén a kegyúri jogokat is gyakorolta.

A kiváltságlevélben a király a város kötelezettségeit megállapította. Földbért (*terragium, census*) kellett fizetnie, mégpedig egy összegben és a tanács róttá ki a polgárookra az összeg megfelelő részét. Az egyházi tizedet is gyakran a város bérelte és szedte be a polgároktól. Mind a királyi, mind a földesúri városokban szokásos volt bizonyos ünnepeken ajándékok adása. A városi polgárok katonáskodni ugyan személy szerint nem tartoztak, csak

saját falukat védelmezték, de kötelesek voltak kiváltságlevelük értelmében néhány jól felszerelt katonát (1—12) küldeni a királyi hadseregbe. Gyakran külön adók és hadi szerek: fegyverek, lőszer stb. szolgáltatását rótták ki rájuk a királyok.

Nem minden királyi kiváltságlevéllel ellátott hely tudott városossá fejlődni és városi szabadságát megőrizni. A földrajzi adottságok mellett a polgárok szorgalma és egyéb gazdasági tényezők voltak e tekintetben befolyással. Ez utóbbiak között nagy jelentőségű volt az árumegállítási jog (*ius stapulae, Stapelrecht*) kiváltsága. Ez a német földön a XIII. században létrejött és onnan átvett kiváltság annyit jelentett, hogy idegen kereskedők külföldről a városba hozott vagy mellette szállított áruikat nem vihették tovább, hanem néhány napon belül tartoztak a helybeli kereskedőknek eladni, akiknek a további eladásából származó haszon jutott. Ilyen jogot kapott Buda (1244) és Győr (1271) már az Árpád-korban, majd Lőcse és Kassa a XIV. században, a lengyelországi, utóbb Pozsony, Sopron és Nagyszombat a német-, cseh-, morvaországi, illetőleg az ausztriai forgalomban.

Még messzebb ment a tilalmi rendszer az iparban. Csak bizonyos csoportok voltak feljogosítva ipart űzni, azok, akik egy-egy céhben egyesültek. A német eredetű céhrendszer nálunk is érvényesült. Nagyobb helyeken külön céhe volt minden iparnak, a kisebbekben az összes foglalkozások egy céhben voltak egyesítve. Némely helyen a király, másutt a városi tanács, avagy a földesúr erősítette meg a céhek szervezetét, amelyhez tartozni minden iparosnak szükséges volt. A céhek feladata volt egyfelől a kontárok működését megakadályozni, másfelől az iparúzóknak termelésére felügyelni. Ebből a célból szabályozhatták az ipari cikkek minőségét és árát. Elkobozhattak olyan árukat, amelyek a szabályoknak nem feleltek meg. Felügyeltek tagjaik erkölcsi életére. A céhbetartozás előfeltétele a jóhírnév és a szaktudás volt. Mesterek és segédek külön csoportokba tömörültek a céhekben, amelyekbe való felvétel módját a céh szabályozta. A céhek önkormányzatilag igazgatták magukat és bírászkodtak. A városi hadszervezetben, illetőleg a falak védelmében is részesedtek.

A városi bírászkodásnál alkalmazott szokásjogból ala-

kult ki a városi jog, amely a nemesi joggal szemben főképpen ingóságokra kellett, hogy vonatkozzék. Újabban keletkező városok gyakran valamely régi város már kifejlett jogával éltek, akár gyakorlatban önként, akár királyi adomány révén vették ezt át. Így keletkeztek városi jogcsaládok, amelyekben belül az újabb, a leányváros tanácsától a jogot adó anyavároséhoz lehetett pereket fellebbezni, mint amely jobban ismerte saját jogát. Kezdetben Székesfehérvár joga az irányadó, ezt használta Sopron. Viszont Sopron jogát többek közt Kőszeg, Szombathely és Rohonc kapta meg. A XIII. században Buda joga lépett mindinkább előtérbe, amely miként a lengyel, sziléziai városoké, a szász, magdeburgi jog hatása alatt állott. Komárom, Kassa, majd Zsigmond idejében Kassa közvetítésével Bártfa, Debrecen és Kiszszeben kapta meg a budai jogot. E jogok kodifikálása a magasabb fokú városi műveltségnek megfelelően korán végbement. Selmezbánya jogát a XIV. század végén, a budai és pozsonyi jogot a XV. század elején foglalták írásba.

A városi jog a magasabb fokú igazságszolgáltatásban is érvényesült. A városok panaszaiakkal a királyhoz fordultak, aki a tárnokmestert bízta meg a bíraskodással. Ez Zsigmond idejében a városok állandó bírójává lett. A XIV. században még nemesi bírótársakkal ítélkezett, a század végén, mikor a városi polgárság már megerősödött, bírói székén már csak városi polgárok ültek. Ezzel biztosítva volt a városi jog szerinti bíraskodás. A XIV. század folyamán már elismert dolog, hogy a tárnoki széken csak városi polgárok bíraskodhatnak, mégpedig a hét szabad királyi város polgárai: Buda, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Eperjes és Bártfa. Ulászló idejében nyolcadikként Pest járult hozzájuk.

A tárnoki szék ítélkezésének anyagi és alakai vonatkozásaira nézve szabályokat alkotott, a legrégebbiek a XV. század közéről valók. Laki Thuz János tárnokmester Mátyás idejében egész cikkelsorozatot erősített meg. Ettől kezdve a tárnoki széken évente összeültek a hét város ülnökei. Mint a hét város jogára, a tárnoki bíraskodásból kifejlődött tárnoki jogra is Buda város joga volt a legnagyobb befolyással, ahol a tárnoki széket Zsigmond óta állandóan tartották, míg régebben a tárnokmester beutazva az országot, a városok egyikében bíraskodott.

A XIV. században lehetett még pereket közvetlenül a tárnokmester előtt kezdeni, de a XV. századtól kezdve a tárnoki szék csak feljebbviteli bíróság volt, mégpedig csak ingatlanok és a 60 forintot meghaladó adóssági perekben. Bűnügyekben, még a főbenjáró esetekben is, szabadon és véglegesen ítélkeztek.

A többi városok, amelyek nem akarták a budai jog szerinti ítéletet, a királyhoz, illetőleg a személynökhöz fellebbeztek. Így megkülönböztettek tárnoki és személynöki városokat.

A tárnoki bíraskodás fejlesztette ki a városi polgárság rendi öntudatát, a polgári rendet. De ebbe nem jutott be minden királyi privilégiummal felruházott hely lakossága. A mintegy 800 kiváltságos hely közül a gazdasági erők emelték ki azt a néhányat, amely magát fallal körülvéve, városi jogállását közvetlenül a király fennhatósága alatt meg tudta őrizni. A XV. század folyamán az oppidumok jelentékeny része a király adományaként magánföldesurak hatósága alá került. A helyzetük még így is jobb volt, mint a jobbágyközsegeké, mert adójukat egy összegben fizették és szabad bíróválasztásukat megtartva, bizonyos bírói önállóságot is élveztek. Sorsukat az 1514. évi jobbágylázadás pecsételte meg, amelyben az alföldi mezővárosok élénk részt vettek. Az 1514. törvény (3. c.) megállapította, hogy mely városok tartoznak a koronához és alkotják annak jövedelmét. Ezek a nyolc tárnoki városon kívül: Óbuda, Esztergom, Székesfehérvár, Lőcse, Szokolca, Kiszszeben és Szeged, a személynöki városok; továbbá a hét alsómagyarországi bányaváros (Beszterce-, Körmöc-, Selmec-, Libet-, Felső-, Baka- és Ujbánya), végül Nagybánya és Huszt a sóbányákkal.⁴⁸

⁴⁸ A városok keletkezéséről: Pleidell Ambrus: A magyar várostörténet első fejezete. Századok, 1934. és K. Schünemann: Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa é. n. Breslau u. Oppeln. Legrégibb városi privilégiumok: Endlicher i. m. A városok fejlődéséről, különösen gazdasági és társadalmi szempontokból: E. Mályusz: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift für Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 20. B. (1928.) Jogi szempontból: Iványi Béla: A városi polgárjog keletkezése és fejlődése. Stat. Közlem. 84. k. (1937). Az árumegeállítási jogról: Domanovszky Sándor: A szepesi városok árumegeállító joga (1922). A céhekről: Király János: Pozsony város joga a középkorban. 1894. Buda joga: Michnay és Lichner: Buda városának törvénykönyve (Ofner Stadtrecht). Pozsony, 1845. A tárnokmester bíraskodásáról: Ifj. Szentpétery Imre: A tárnoki ítélőszék kialakulása. Századok, 1934.

3. AZ ALKOTMÁNY KÖZPONTI SZERVELE

A király.

A Központi hatalmat a rendi alkotmány kifejlődése előtt a király személyesen és egyedül gyakorolta. Az ország birtokosának tartja magát, de a források is az ország „természetes urának“ (naturalis dominus) mondják, aki a néppel közvetlenül rendelkezik. A XV. századig övé az egész államhatalom. Mégsem lehet zsarnok, mert a jognak, a törvénynek van alávetve.

A király hozza a törvényt tanácsának meghallgatásával. Parancsokat és tilalmakat ad ki, melyek megszegése büntetéssel jár. Ő nevezi ki az országos méltóságokat, az ispánokat és bocsátja el őket tetszése szerint. A nézele szerint arra érdemeseknek birtokot adományoz. Nemessé is csak ő tehetett valakit. Ő a béke fenntartója, ebből következik legfőbb bírói hatalma. A király az igazságszolgáltatás forrása, tulajdonképpen az egyetlen bíró. Ha más szolgáltató igazságot, azt az ő helyetteseként teszi. A kegyelmezés joga is őt illeti.

Messzemenő pénzügyi jogai vannak: pénzverés, adóztatás, vámszedés, vásáradományozás joga, bányászati jog, sójövedelem. Magánvagyonra és az államvagyonra nincsenek elválasztva. Jelentős joga minden gazdátlan föld, így az uratlanná vált jószágok birtokbavétele és a vagyonelkobzás a súlyosabb bűntények elkövetőivel szemben (*ius regium*).

A király a legfőbb hadúr, ő üzen hadat, köt békét, hívja hadba az ország lakosságát és rendeli el a sereg feloszlását (*residentia exercitus*).

Az egyházzal szemben is fontos jogokat gyakorol mind szervezeti kérdésekben, mind a főpapi székek betöltésében.

A királyi hatalom megosztása.

Mint hogy a király az országot magáénak tartja, abban, miként magánbirtokában, nemzetségének tagjait is részesíti. Ilyen osztozkodások rendszeresen politikai okokból, fégyveres fenyegetés hatása alatt, a rendezetlen trónigények közt a családi béke helyreállítására szoktak

végbemenni. Így osztotta meg I. András országát öccsével, Bélával, fia, Salamon unokatestvéreivel, Gézával és Lászlóval. A herceg (dux) az átadott országrészen királyi jogokat gyakorolt: így a tiszai részekben, Erdélyben vagy Szlavóniában.

A XII. században a királyi hatalom megosztásának új módjával találkozunk. II. András fiát, Bélát IV. Béla pedig fiát, Istvánt királlyá koronáztatta és országának jelentékeny részét neki átadta. A király ezzel nem fia, az *ifjabb király* (rex iunior) utódlását szándékozott biztosítani, hanem szintén csak politikai követelményeknek engedett. Nem fia, hanem saját uralmát akarta megszilárdítani, hiszen az elsőszülött fiúnak utódlásához ekkor már semmi kétség nem férhetett.

Az ifjabb király a maga országrészében a királyi jogokat teljes mértékben birtokolta. Külön udvartartással és központi kormányzattal (nádor, országbíró, tárnokmester, kancellár) rendelkezett, igazságot szolgáltatott, adományokat tett. A két király egymással háborút viselt, szerződéseket kötött.

Mind ezek a megoldások csak ideiglenesek voltak és nem alakult ki az egyes hercegségekben az Árpád-dinasztia egyik új ága. Az ifjabb királyság idejében is az öregebb király a „nagyobb“, elsőbbségét megőrzi fiával, a „kisebbel“ szemben, mint azt az aranybulla is kifejezésre juttatja (18. c.). Az ifjabb király hatalmát atyja engedelményéből származtatja. Béla, mint ifjabb király pecsétjén ezt a köriratot olvassuk: „Béla, Isten kegyelméből és atyja akaratából (voluntate patris) Magyarország királya.“

Ez a körülmény megakadályozta, hogy a királyi hatalom megosztása következtében az ország az Árpádok idejében több részre szakadjon, amint az Lengyelországban a Piastok idejében megtörtént.⁴⁹

A király helyettesítése. A kormányzó hatalom.

Ha a király kiskorú volt, az Árpád- és az Anjou-korban rendszeren anyja gyakorolta helyette a királyi jogokat.

⁴⁹ Az ifjabb királyságról: *Bartoniek Emma*: Az Árpádok trónöröklési joga. Századok. 1925–1926. 821. és *Timon Akos*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. V. kiad. 1916. 117.

Következett ez abból a régi patriarchalis felfogásból, amely szerint az ország feletti uralmat a királyi család úgy tekintette, mint magántulajdona birtoklását, továbbá abból a nagyobb szerepből, melyet a fejedelemsasszony a török népeknél általában játszani szokott.

Ha a király az országból távozott, esetenként maga rendelkezett helyetteséről. Legtöbbször felesége vagy anyja, vagy ritkábban valamelyik egyházi vagy világi méltóság, így II. András szentföldi hadjárata idejében az esztergomi érsek kapta ezt a megbízást. Zsigmond Albert osztrák herceget, a későbbi Albert magyar király apját nevezte ki a rendek hozzájárulásával élte végéig teljes hatalmú kormányzónak és halála esetére kiskorú gyermekei gyámjának (1402). A herceg azonban két év múlva meghalt. Zsigmondot később távolléte idejében felesége helyettesítette, majd 1414—1419-ig tartó külföldi tartózkodása idejében az esztergomi érsek és a nádor, de korlátozott hatáskörrel. A király ugyanis külföldön is gyakorolta uralkodói jogait: ítélkezett, nemességet, birtokot adományozott, közigazgatási intézkedéseket tett. A kirendelt kormányzók tulajdonképpen nem a király helyettesei, hanem csak akaratának végrehajtói. Ámbár az 1485. évi, ú. n. „nádori cikkelyek“ szerint a nádor hivatalból a kiskorú király gyámja és a távollévő király helytartója lett volna (10. c.), a Jagellók is esetről-esetre maguk rendelték ki helyettesüket és a király feletti gyámságról is más-kép történt intézkedés.

Hunyadi János volt az első és egyetlen királyhelyettes, akit országgyűlés választott meg, amit magyaráz az, hogy a megkoronázott és elismert király, V. László, nagybátyja őrizetében lévén, nem jöhetett be az országba. Így a rendeknek kellett gondoskodniuk az ország kormányzásáról arra az időre, míg a király személyéhez hozzá tudnak jutni. Az 1446. évi országgyűlés Hunyadi Jánost, a kereszténység és a haza védelmezőjét közfelkiáltással kormányzóvá (*gubernator*) választotta meg és kívánságára jogkörét is meghatározta. Mint a távollévő kiskorú király helyettese, ami címében is kifejezésre jutott,⁵⁰ a királyi jogokat gyakorolta, de bizonyos megszorítások-

⁵⁰ Címe: „Johannes de Hunyad, nomine et in persona incliti domini Ladislai electi nati quondam domini Alberti regis Hungarie eiusdem regni gubernator . . .“

kal. Így az igazságszolgáltatásban 12 tagú tanácsot rendeltek mellé, mely a bírászkodás idején működött. A tanácsosok távollétében is bírászkodhatott ugyan, de ha olyan ítéletet mondott ki, mely az ország szokásjogának nem felelt meg, az ország rendes bírái azt megváltoztathatták. Hűtlenség miatt senkit sem ítélhetett el és emiatt elítélteknek nem adhatott kegyelmet, csak a tanács beleegyezésével.

Mint hogy ez a bírói tanács csak időnként ült össze, négy tagú állandó tanácsot is adtak mellé (egy főpap, egy főúr, két köznemes) és a kinevezési jog gyakorlásában, valamint a főpapi székek betöltésében a tanács hozzájárulásához volt kötve.

A király pénzügyi jogait is gyakorolta és vele szemben sem tartotta az országgyűlés szükségesnek az adómegszavazás jogát magának biztosítani. Hunyadi vetett ki adót országgyűlés nélkül, pusztán a tanács megkérdezésével.

Végül a birtokadományozás jogát csak a koronára visszaháramlott 32 teleknél nem nagyobb birtokokból gyakorolhatta. Nagyobb kiterjedésűeket e célból nem darabolhatott fel és egy személy részére csak egyszer tehetett adományt. Adományait utólag a királlyal is meg kellett erősíttetni. Nemesség és címeradományozásban korlátozásnak nem volt alávetve. Kiváltságokat, így fiúsítást is adományozott.⁵¹

A királyi trón betöltése.

A lovasnomád népek államuk keletkezését és fennmaradását ősi dinasztiajukhoz fűzték s ezért uralkodójuk csak abból a családból származhatott. A vérségi hagyomány a keresztény korban is megmaradt, amint annak nálunk Anonymus adott a vérszerződésben kifejezést: Mindig Álmos nemzetségéből kell erednie az uralkodónak. A változás csak az, hogy az Árpádok nemzetségéhez tartozó királyok nem a pogány fejedelmet, hanem az országalapító első királyt, Szent Istvánt tartották vérségi joguk

⁵¹ A király helyetteséről: Gábor Gyula: A kormányzói méltóság a magyar alkotmányjogban. 1932. Holub József: A kormányzói méltóság a magyar alkotmányban. Pécs, 1940

forrásául és alattvalóik is a „szent királyok“ családját emlegették. A vérségi hithez a keresztény korban az alkalmasság (idoneitas) elve is kapcsolódott, mert az egyház az uralkodó családból azt támogatta, aki céljainak, a civitas Christiana uralkodó eszményének leginkább megfelelt.

A középkor nem ismerte a legitimitást, a született trónörököszt. Az uralkodó nem személyes öröklési jogon, megállapított, mindenki által elismert rend szerint jutott a trónra. Az egész nemzetségnek volt trónigénye, még pedig annál szilárdabb, minél régibb az uralkodó család. Az előd minden vérrokonának volt utódlási képessége, de hogy ki volt a trónra alkalmas, ki volt jogosult a trónra lépni, annak meghatározása többféle módon ment végbe.

Általában a család a maga kebelén belül döntötte el a kérdést. Némelykor hosszabb időn át az ország felosztása történt meg az uralomra hivatottak között. Máskor meg, mivel a legközelebbi vérrokonok érdeke összeközlött, az uralkodó kijelölhette utódát, amint az nemcsak a török, hanem a szomszédos szláv népeknél és nálunk is szokásban volt. Szent István annyira igénybevette ezt a jogot, hogy miután először kijelölt fia, Imre meghalt, nővérének fiát, tehát csak női ágon Árpád vérért, Pétert jelölte ki utódjául, mert az Árpád-hercegektől a kereszténységet féltette. A királyt a „carnalis amor“ természetesen mindig fia kijelölésére készítette.

Az uralkodó fiának öröklése azonban nem érvényesülhetett mindig atyja testvéreinek, a család idősebb tagjainak trónigényével szemben. Gyakran fegyver döntötte el a család tagjai közt a trónigények érvényesítését. Az alkalmasság követelménye sokszor az uralkodó testvére mellett szólt elsőszülött fiával szemben. Ez a hadvezetésre, a legfontosabb uralkodói tevékenységre alkalmasabb lehetett, míg a gyermek uralma felbomlást idézett volna elő. Így alakult ki a *senioratus* elve, amely szerint az idősebb családtag inkább jogosult az uralom átvételére, mint a fiatalabb. A *senioratus*sal mindenfelé találkozunk a középkorban, így a cseheknél, lengyeleknél, Írországban, Szerbiában, a vandáloknál, az angolszász országokban. A *senioratus* gondolata nálunk is érvényesült az Árpádkor első századaiban.

Már a fejedelemség idejében látjuk ennek nyomát, ha az Árpád-család Konstantinonál közölt leszármazási rendjét tekintetbe vesszük. Árpádot legfiatalabb fia, Zsolt követte az uralomban, bizonyára bátyjainak elhalálózása miatt, de őt nem fia, hanem bátyjának fia, Falicsi és csak azután jött Zsolt fia, Taksony.

A „nemzeti krónika“ két olyan jelenetet örökít meg, mely az idősebb jogának érvényesítésére vonatkozik az előd fiatalabb fiával szemben. Mikor I. András öccsének, Bélának tett ígérete ellenére még életében német mintára felkenette és megkoronáztatta Salamont, a szertartás folyamán zsoltárt énekeltek: „*Esto dominus fratrum tuorum...*“. Mikor Bélának a szavak jelentését megmagyarázták, felháborodott azon, hogy kisgyermeket („*infantulus*“) tesznek meg helyette királynak. Még inkább szól a *senioratus* mellett a másik jelenet: miután IV. Henrik Salamont beültette a királyi székbe és eltávolozása után unokatestvére, Géza herceg és öccsei lengyel segítséggel az uralmat meg akarták szerezni, a fegyveres összecsapás előtt a püspökök rábeszéltek Gézára, hogy „Salamonnak, *ámbar fiatalabb*, békésen engedje át az országot“. Ha nem is teljesen így folytak le ezek az események, mint azt a krónikát író udvari pap elbeszéli, neki bizonyára módjában volt a dinasztianak e jelenetekkel ábrázolt felfogását megismerni.

Az elsőszülött fiú trónöröklési joga, a *primogenitura* a XII. században kezd megvalósulni. Kálmán megvakításával tette alkalmatlanná a trónöröklésre öccsét, Álmost, hogy fiának biztosítsa azt. Ez, II. István, címében is hivatkozik az elsőszülöttségi öröklésre („*Stephanus, filius Colomanni regis*“). Még inkább kitűnik az elsőszülöttségi jogra való támaszkodás II. Géza címéből⁶² Géza fiának, III. Istvánnak azonban még atyja fivéreivel kellett küzdeni az uralomért, akik vele szemben egymásután el is nyerték a koronát (IV. István, II. László), ami mutatja, hogy a *primogenitura* még korántsem tudott megszilárdulni. Csak nagybátyjai gyors elhalálózása mentette meg a trónt III. István számára. Nem ok nélkül mondja Kinnamos János, az egykori bizánci krónikás, hogy „az a törvény van a magyaroknál, hogy a korona mindig az

⁶² Ego Geisa secundus rex secundi Belae regis filius sceptrum paterni regni scilicet Hungariae... iure hereditario obtinens...

életben lévő testvéreket illeti“ és a trón örökösét „urum“-nak nevezik.

A primogenitura végleges győzelmét bizonyára az a körülmény mozdította elő, hogy II. Béla óta minden királynak volt felnőtt fia, aki túlélte őt. Az egyház a szokásszerűleg kifejlődött öröklési módot szabatosan formulázta, mint amely a belső békét hivatva volt biztosítani. A primogenitus elnevezés maga is egyházi eredetű.

A nép közreműködése a trónbetöltésnél csupán a királyavatásnál kifejezésre jutott helyeslés (acclamatio) volt, amelyről már Szent István idejében tudunk, de az előkelők hozzájárulása, vagyis a királyi tanács közreműködése az utód kijelölésénél is szerepelhetett.

Választásról csak akkor lehetett szó, mikor az ősi dinasztia, a vérségi trónjogosultak sora kihalt. Már III. Andrást, akit a magyar udvarban nem tartottak Árpád hercegnek, a főpapok és főurak ismerték el magyar királynak.⁵⁸ Amikor András halálával „letört Szent István, Magyarország első királya nemzetségének, törzsének és vérenek utolsó aranyágacskája“, mint az egykorú nádor írja, az ország főpapjai, urai és nemesei végtelen szomorúsággal keresték, „hogyan találhatnak jövődő urat a szent király véreből“.

Két párt állt egymással szemben. Az egyik a „nép“ szabad választójogának álláspontján volt, érte ezen a főpapok és főurak akaratnyilvánítását, a másik a szentszéknek a trón betöltésére vonatkozó igényét támogatta. Mindkettő Szent István nőági leszármazottai közt kereste az utódot. Az uralkodó nevezésének jogát már VII. Gergely vitatta arra hivatkozva, hogy Szent István az országot hűbérként felajánlotta a szentszéknek, aminek semmiféle bizonyítéka sincsen. VIII. Bonifác szerint a pápának, aki minden király és birodalom felett áll, joga van a megüresedett trón betöltéséről gondoskodni. A szentszék már III. Andrással szemben Martell Károlyt, V. István leányának, Máriának és Anjou II. Károly nápolyi királynak a fiát állította fel trónjelöltként. Ennek halála után fia, Károly Róbert volt a pápa jelöltje. Az ő érdekében kiküldött legátusnak azonban dolgavégezetlen kellett Magyarországból visszatérnie, mert az ország nagyjainak túl-

⁵⁸ A „Hohsten Uramen“ választották meg, mint Ottokár stajer némes krónikája írja.

nyomó része a női ágon az Árpádokkal szintén rokon II. Vencel cseh királynak ajánlotta fel a koronát. Ez azonban maga helyett fiát küldte be királynak az országba, akit meg is koronáztak.

A pápa Vencelt bírói széke elé idézte a trónigények elbírálása végett. Vencel azonban nem ismervén el a pápa döntési jogát, nem jelent ott meg, mire VIII. Bonifác az ő távollétében kihirdette ítéletét. E szerint a trón Károly Róbertet illeti meg öröklés jogán, vele szemben Vencel csak választásra tud hivatkozni. A pápa Károly ellenségeit kiátkozással fenyegette meg és feloldotta alattvalóit a hűségeskü alól. Erre sokan, különösen a püspökök, elhagyták Vencel pártját, aki atyja halála után eltávozott az országból (1305).

Az urak egy része még mindig nem volt hajlandó elismerni Károly Róbertet és Ottó alsó-bajor herceget, női ágon szintén Árpád ivadékát, akinek Vencel átadta a magyar koronát, választották és koronázták meg Magyarország királyává. Csak mikor ez Apor László erdélyi vajda fogságába esett, aki vele együtt a koronát is kezébe kerítette és a pápa, V. Kelemen újból erélyesen állást foglalt, ismerte el egyháziakból és világiakból álló gyűlés Rákos mezején Károlyt és utódait a törvényes öröklés rendje szerint („prout regalis successio exigit“) Magyarország királyának és természetes urának, szóval a gyűlés dinasztíát választott (1307). A következő évben a pápa Károly Róbertet igényeinek végleges biztosítására legátust küldött az országba Gentilis bíboros személyében. Mikor ez a Rákoson tartott, látogatott gyűlésen fejtegette a pápa jogait Magyarországra, közbeszólásokkal zavarták, hogy a pápának nincs joga a trón betöltésére. Erre ő is elismerte, hogy a pápa csak azt erősítette meg a trónon, akit megválasztottak az ország régi szokása szerint és a jövőben is az egyház csak azokat fogja megerősíteni, akiket ők a királyi nemzetségből egyetértéssel megválasztanak. Így tehát megegyezés jött létre a szentszék és a rendek álláspontja: a pápai trónbetöltés és a választás között.

Az Anjouk dinasztiájában is érvényesült az elsőszülöttségi öröklés elve, melyre Nagy Lajos és udvara állandóan hivatkozott, sőt ez eddig ismeretlen módon a női ágra is kiterjedt. Máriát, Nagy Lajos leányát, atyja

temetése utáni napon megkoronázták. Egy, a család távolabbi férfiágából származó herceg eredményes kísérletet tett ugyan a trón megszerzésére, de II. (Kis) Károly uralma csak rövid időre szakíthatta meg Máriaét.

Zsigmond volt az első uralkodó, aki nem vérbeli lezármazásnak, hanem tisztán választásnak köszönhetette trónját. Megválasztásában a főurak egy csoportja vett részt. Ő tudatosan hivatkozik megválasztására, hogy felesége, Mária öröklési jogcímétől való függetlenségét hangsúlyozza.

Zsigmond a német tartományurak módjára öröklési szerződéseket kötött, a rendek viszont maguknak követelték azt a jogot, hogy választás útján rendelkezhesse nek ebben a legfontosabb közjogi kérdésben. A választási jog dinasztiai ismételt kihalása után megerősödött. Hiába biztosította Zsigmond szerződésben vejének és leányának a trónt, a rendek szükségesnek tartották megválasztásukat. Zsigmond leánya, Erzsébet mégis öröklés jogcímére hivatkozott.

Albert halála után 1440-től fogva a trónbetöltés mindig választás útján ment végbe és ez I. Ulászló megválasztásánál akkor is érvényesült, amikor az elhalt királynak volt, igaz, csak utószülött fia, akit pedig anyja az öröklési elvre hivatkozva, annak rendje és módja szerint megkoronáztatott. A rendek szerint a hatalom átruházása most már a nemzet akaratától függött, amely a török veszedelem idején nem tarthatott alkalmasnak csecsemőt a királyi teendők elvégzésére. Ulászló eleste után mégis visszatértek a régi gyakorlathoz és elismerték királynak az elhalt király fiát.

A választásnál, ámbár továbbra is az ország előkelői birtak döntő szóval, az interregnum idején az országgyűlésen megnövekedett szerepe szerint a köznemesség is iparkodott befolyást szerezni. Bizonyítja ezt a királyválasztásra vonatkozó első törvény. Az 1447 : 30. tc. szerint: ha a király bármely időben meghalna, akkor a főpap és báró urak ne egyenetlenkedjenek az új király megválasztása miatt, hanem az egyes megyékből összehíva bizonyos nemeseket, velük egyetértve hajtsák végre a választást.

Ezután is a főurak véleménye volt a fontos a királyválasztásnál. Mátyás megválasztását is főúri csoport

állapította meg előzetesen, a nemesség csak elismerte a főurak jelöltjét. 1490-ben is, mivel Mátyásnak törvényes fiú-utódja nem volt, II. Ulászlót a főpapok és főurak jelölése alapján kiáltotta ki a köznemesség. Fiát, II. Lajost atyja már két éves korában megkoronáztatta az országgyűlés hozzájárulásával és az tulajdonképpen választás nélkül jutott trónra.

Mindezekből a tényekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a XIV—XV. században szokás folytán a trónbetöltés joga a rendeket illette meg abban az esetben, ha a királynak nem volt törvényes fiú-utóda, akinek öröklési jogával szemben sohasem merült fel kétség. Rendi határozathozatalból is kitűnik, hogy ebben a kérdésben ez volt a közfelfogás. Mikor 1505-ben összegyűltek a rendek Rákoson, hogy Zápolyai János érdekében elhatározzák, hogy többé nem választanak idegent magyar királlyá, a következőket mondják: Látva az ország szerencsétlenségét, területi megcsönkulását, tanácskoztak a segítség módjáról és rájöttek, hogy ennek legfőbb oka, hogy az országon gyakran uralkodtak idegen nemzetiségű, a magyar érdekekkel nem törődő királyok. „Leginkább attól a megfontolástól indítatva, hogy az egész földkerekségen nem ismeretes olyan nemzet vagy nép, amely nem a maga nemzetéből és véréből választaná ki királyát és urát... ezután valahányszor és amikor ez az ország fejedelmétől és királyától elárul és nem maradtak fenn fiúörökösök, akik az ország szokásjoga szerint utódlani szoktak, akkor soha többé nem fogunk külföldi nemzetiségű, idegen nyelvű embert királyunkká megválasztani, hanem csak az uralkodás hivatalára alkalmas magyart tartozunk meggyezző választással és egyenrangú akarattal, mindig csak a Rákos mezején és nem másutt, urunkul és királyunkul megválasztani és elismerni.”⁶⁶

Jóllehet, ez a határozat nem vált törvénné, annál inkább bizonyítja a közfelfogást a trónbetöltés kérdésében, mert még olyan király családjában is, akinek az ország romlását tulajdonították, elismerték a régi szokásnak megfelelően a fiú-utód öröklését.

Öröklési szerződéseket kötöttek királyaink Zsigmond után is, de az idegen trónvárományosok most már szükségesnek tartották, hogy ezeket a rendek az országgyűlésen

⁶⁶ Marcza: Enchiridion. 319.

jóváhagyják. Valamennyi ilyen szerződés a Habsburgok útját volt hivatva egyengetni a magyar trónra. A korona visszaszerzése végett III. Frigyesel kötött egyezményben Mátyás a császárt atyjává fogadta és azt a kötelezettséget vállalta, hogy ha ő törvényes fiutód nélkül halna meg, a rendek Frigyeset vagy valamelyik utódját fogják királynak megválasztani (1463). A háborús viszony, amely „atya” és „fia” közt bekövetkezett, a magyar rendek szemében érvénytelenné tette a szerződést.

Mátyás halála után Miksa, Frigyes fia, mint trónkövetelő lépett fel. Seregének előnyomulása arra indította Ulászlót, hogy szerződést kössön vele Pozsonyban (1491), amely szerint, ha Ulászló fiúörökös nélkül halna el, a magyar korona Miksára vagy az ő egyenesági örökösire szállna. A magyar király kötelezte magát, hogy két országgyűlésen elfogadtatja a rendekkel ezt a szerződést és megesketi őket annak megtartására. Azt is kikötötte Miksa, hogy a jövőben minden méltóságába, illetőleg hivatalába lépő főpap, országnagy és végvári kapitány, továbbá minden koronaőr tartozik ilyen esküt tenni Miksának, hasonlóképpen Ulászló esetleg kiskorú fiának gyámjai is.

Az 1505. évi határozat után Miksa újból fegyverrel iparkodott igényeinek érvényt szerezni és a rendek, jóllehet örök szolgálattal fenyegették meg a határozatban annak áthágóit, a királlyal együtt követeket küldtek a Miksával való tárgyalásra. Megbízó levelüket még Zápolyai János is aláírta. A tárgyalások eredménye a Habsburgok trónigényeit biztosító családi szerződés volt (1506), amelyet 1515-ben újabb megállapodás egészített ki. Ezek értelmében Ferdinánd, Miksa unokája nőül veszi Ulászló leányát, Annát, viszont Lajos, Ulászló fia Máriával, Ferdinánd nővérével köt majd házasságot.⁵⁶

Választói feltételek.

A királyválasztás szokása, mint mindenütt, nálunk is meghonosította választási feltételek megállapítását. Ezek

⁵⁶ A trónbetöltésről *Bartoniék Emma: Az Árpádok trónörök-lési joga. Századok. 1925—26. 785. Deér: Heidnisches und christliches etc. 38. Bartoniék Emma: A magyar királyválasztási jog a középkorban. Századok. 1936.*

kiadásával és megerősítésével a választók a nemesi jogok és szabadságok, azaz a rendi alkotmány biztosítását kívánták elérni. A régi szabadságok és a jó szokások megtartása minden „választási capitulatio”-nak leglényesebb része. Zsigmondot ezen és a szent korona dicsőségének szolgálatára vonatkozó ígéreten kívül olyan feltételek megerősítésére kötelezték, amelyekkel a választásban résztvevő főúri csoport, liga érdekeit védelmezni és az idegenek érvényesülését megakadályozni akarták: csak magyar főpapokat és főurakat fogad be tanácsába, amelynek a tagjai közé a liga beleegyezése nélkül senkit fel nem vesz és senkit onnan ki nem zár. Külföldieknek nem fog birtokot adni (1387)⁵⁷

Ulászló lengyel királyhoz 1440-ben „az egész ország megbízására és tekintélyére támaszkodó” követség vitte a feltételeket, amelyek mellett a rendek őt egyhangúlag királlyá választották. Ezeket ő országa báróival megfontolva, megerősítette. Az alkotmányos ígérlet mellett kötelezte magát arra, hogy Magyarországot Lengyelország erejével is megvédi a török ellen, viszont Lengyelországot a tatár ellen magyar segítséggel. Elődjei adományait fenn fogja tartani. Az ország összes tartozékait iparkodik visszaszerezni. Az ország határain túlra száműzött lázadókat és hűtleneket és Borbála özvegy királynét sem fogja az országba visszafogadni.⁵⁸

Mátyás helyett megválasztása előtt anyja, Szilágyi Erzsébet és nagybátyja, Szilágyi Mihály kötött megállapodást a főurak egy csoportjával. Az ő uralkodása után a főurak szükségesnek tartották, hogy utódjával, akit kezükben akartak tartani, körültekintő módon erősítsék meg jogaikat. II. Ulászló terjedelmes feltételeket fogadott el, „melyek alatt” őt a rendek királlyá választották meg. Ezeknek egyik csoportja a rendi alkotmány védelmét és az idegen befolyás távoltartását célozta. Az általános és eddig is szokásos alkotmányigéreten kívül különösen kötelezte magát, hogy az ártalmas újításokat, amelyeket Mátyás hozott be, köztük a portánként kivett egyforintos adót el fogja törölni. A koronát az országban fogja őriztetni. Idejének nagyobb részét Budán

⁵⁷ Magyar Diplomáciai Emlékek az Anjou-korból. 1874—1876. III. 612.

⁵⁸ Kovachich Supplementum ad vest. I. 477.

fogja tölni. Ezt cseh királysága miatt kötötték ki. Csak magyar tanácsosokkal és udvartartással veszi magát körül. Egyházi és világi méltóságokra csak magyarokat nevez ki és jószágokat sem ad külföldieknek. A feltételek másik csoportja Mátyás külpolitikájának eredményeivel számol le. Az új király a cseh koronához tartozó tartományokat csak 400.000 arany váltságdíj fejében fogja visszabocsátani, amint erre vonatkozólag Mátyás megállapodást kötött. A váltságdíjat a korona őrzői veszik át. Az osztrák hódításokat is megtartja és hasonlóképp csak váltságdíj fejében bocsátja vissza. Mindez nem akadályozta meg Mátyás hódításainak rövid időn belül minden ellenszolgáltatás nélkül végbement elvesztését.⁵⁹

A választói feltételek tehát állandó céljukon, a rendi szabadságok biztosításán kívül a mindenkori politikai körülmények szerint érzett szükségleteket voltak hivatva kielégíteni. E biztosító levelek a rendi befolyás emelkedésének és öntudatuk növekedésének nem lebecsülendő bizonyítékai.

A királyavatás és koronázás.

A király a koronázással nyerte el királyi méltóságát és az ezzel járó jogokat, a koronázás folytán lesz *rex*. A koronázás az egyházi felkenés és a világi hatalomátruházás szertartásából fejlődött ki a királyság jellegzetes intézményévé.

A királyfelkenést az egyház az ó-testamentumból vette át. A zsidók Saul óta felkenték királyaikat. A népvándorlás után a VI. században hallunk először a kelta briteknél, a VII. században a nyugati gótoknál a király felkenéséről. Ez mindenütt a szabályozatlan trónviszonyokkal függött össze és a hiányzó legitim trónigényt volt hivatva az alkalmasság hangsúlyozásával pótolni. Legszebben kitűnik ez a Karoling-monarchia meg alapítása körül végbement eseményekből.

Mikor 751-ben a frank előkelők elhatározták, hogy a majordomusok családját ültetik trónra, amely már másfél százada gyakorolta a Meroving királyok helyett a tényleges hatalmat, a Merovingok vérségi jogával, a szü-

⁵⁹ Marczali: Enchiridion. 306.

letesen alapuló charizmával szemben, úgy vélték, Krisztus földi helytartójának szava döntheti el javukra a kérdést. Zakariás pápa, miután hozzáfordultak, azt az elvet állította fel, hogy jobb, ha azt teszik meg királynak, akinek amúgyis kezében van a hatalom és aki alkalmasabb az állam végcéljának, az erkölcsileg jónak megvalósítására. A pápa döntésével az idoneitas győzött a legitimitással szemben, Kis Pipint a frankok királyává választották meg és a pápa küldöttje őt felkenete.

Ettől az időtől kezdve a király felkenése általános szokássá vált és az Isten kegyelméből való királyság elengedhetetlen kellékévé. A király ezzel az Őr felkentjévé vált, Istennek népétől a kegyelem folytán megkülönböztetett helytartójává.

A király felkenését korán összehasonlították a papszenteléssel és a középkor elején szentségnek tartották. Az utóbbi az egyházi, az előbbi a világi hatalom gyakorlásához közvetíti a kegyelmet és e két hatalom kormányozza a világot. Mikor azonban a XII. században a hét szentség tana kialakult, a király felkenése már nem foglalt helyet közöttük. Közben a pápaság és a császárság harcában az egyházi hatalom a világi fölé került. Ennek külső kifejezése is volt, mint ezt III. Ince pápa hangsúlyozta: míg a püspököt fején kenik fel a krizmával, addig a királyt csak a karján és a hátán a hitújoncok olajával. XXII. János pápa tanítása szerint pedig a koronázás a szentségi hatások hiányzása következtében tettség szerint megismételhető.

A felkenéshez korán, szinte észrevétlenül csatlakozott a világi hatalom jelvényeinek átruházása, elsősorban a koronázás. A germán királyok már a népvándorlás kora óta viseltek hatalmi jelvényül diadémát és aranysisakot. A diadém Nagy Sándor korából származott és Nagy Konstantin idejében lett az egyeduralom állandó jelvényévé: ékkövekkel diszített koszorú (*corona*), amelyet sokszorosan elláttak a szent kereszt jelével. Más jelvényei is voltak a hatalomnak: a kard, már az ókori népeknél is használt kormánypálca (*sceptrum*), a világalom régi jelvénye: a globus és a bíborpalást, amelyek átadását az egyház a királyavatás szertartásával egybeolvasztotta. Mindez megfelelő imákkal, áldásokkal, beszédekkel, zsoltárokkal kapcsolatban ment végbe, amelyeket

utóbb feljegyeztek és azok szabályokká lettek. Így jöttek létre a *koronázási ordok*, közülük a legrégebbek a IX. századból. Legelterjedtebb volt a német-római császári koronázásnál használt. Ez lett kánonná, bekerülve a szertartáskönyvbe, a Pontificale Romanumba. Szövegét nagy részben Hincmar rheimsi érsek írta († 883). Ezt használták már Szent István koronázásánál és később a XV. században is. Salamon koronázása azonban angol ordo szerint ment végbe.

Mikor a magyar királyság kialakult, már nem fordult elő, hogy valamely király egyházi felkenés és koronázás nélkül jusson trónra. Az uralkodók országulásukat a koronázás napjától számították.

A magyar koronázásnak a német ordo szerint fontos része volt az a kérdés, amelyet a koronázó érsek, az esztergomi, intézett a néphez, hogy akarja-e koronázást, mire az felkiáltással igenlően válaszolt. Később a nádor intézte a kérdést a jelenlévőkhöz. A koronázás joga rendszerint az ország első érsekét, nálunk az esztergomit illette meg. A koronázás megszokott helye Székesfehérvár volt.

A koronázás egyházi szertartása az idők folyamán közjogi aktussá vált, amelyben a rendi elem került túlsúlyba. Ez a királyválasztással függ össze és kifejezésre jut a koronázási eskü átalakulásában, valamint a rendek nagyobb szerepében az átruházási szertartások végrehajtásánál, a hatalmi jelvények átadásánál. Az angol koronázási eskü már a IX–X. században kialakult és bekerülvén a különböző ordokba, általánosan használttá vált. Tartalma az egyház céljainak, a békének és az igazságnak megvalósítására, a rablásnak és gonoszságnak megakadályozására vonatkozik.⁶⁰

Nálunk II. Andrásról tudjuk, hogy olyan esküt tett, mely szerint „királysága jogait és koronája méltóságát sértetlenül meg fogja őrizni“. Ezen a királyi hatalom, ebben az időben még az egyetlen alkotmányos tényező

⁶⁰ A koronázás újabb irodalmából *Fritz Kern* alapvető s itt követett *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht* c. munkáján kívül *P. E. Schramm: Der König von Frankreich. Zeitschr. J. Rechtsgesch. Germ. Abt. 56. k. 1936.* és *Geschichte des englischen Königtums im Lichte der Krönung Weimar. 1937.* Nálunk *Bartoniek Emma: A magyar király koronázások története. Év n. (Franklín.)*

anyagi alapjainak megőrzését értették.⁶¹ A koronázási eskü a jogrend fennmaradásának még egyetlen biztosítéka volt. III. András, akit, mint azt az 1290. évi törvény hangsúlyozza, a főpapok, főurak és a nemesek beleegyezésével koronáztak meg, alkotmánybiztosító esküt tett, amelyben az ország integritására vonatkozó pont is szerepelt. A területi épség fenntartásának ígérete Károly Róbert esküjében is megvolt, amelyet pontosabban ismerünk. Ezen kívül megígérte az egyház védelmét, a királyi jogok épségbentartását, de viszont azt is, hogy „az ország nemeseit régi és helyes jogukban meg fogja tartani, a zsarnokok elnyomásából kiragadni, csak törvényes házasságával fog élni és azzal megelégedni“ és hogy népének javára lesz és senkit sem fog igazságos bírói vizsgálat nélkül elítélni.⁶²

Ilyen módon kifejlődött a koronázási ordo egyházi jellegű esküjén kívül a magyar király világi koronázási esküje, amelyhez hasonló a XV. században a cseh és lengyel koronázásnál is használatba jött és amelyet a király az egyházi szertartás befejezése után tett le. Tartalma az ország és minden rendű lakosa jogainak és szabadságainak védelmére és az ország területi épségének megőrzésére, illetőleg helyreállítására vonatkozott.

Az eskü kifejlődésével egyidejűleg gyökeresedett meg az a nézet, hogy a koronázás a királyi hatalomnak a rendek akaratából végbemenő átruházása. Ez a rendi akaratnyilvánítás a koronázás elengedhetetlen érvényességi kelteke, amit a rendek 1440-ben, I. Ulászló koronázása alkalmából kiállított, alább tárgyalandó oklevélben határozottan kimondanak. A koronázás tehát egyházi szertartásból a rendi alkotmány legfontosabb jelenségévé, a választási feltételekkel összekapcsolva a rendi alkotmány fejlődésének legjelentősebb forrásává vált.

A szokásnak, a hagyománynak középkori jogi életünkben érvényesülő nagy ereje magyarázza meg azt, hogy csak az elődök használta, hagyományos koronához ragaszkodtak, igazi koronázásnak és ezzel a hatalom megtámadhatatlan átruházási módjának a Szent Istvánénak tulajdonított, ősi koronával, „a szent koronával“ végb-

⁶¹ *Eckhart: F.: A szentkorona-eszme története. 1941. 23. 51. b6-
vebben kifejtve.*

⁶² *Kovachich: Vestigia 174.*

ment koronázást tekintették. Ennek tulajdonították azt a misztikus erőt, amely a király személyét is mintegy megszentelte. Kitűnik ez azokból az esetekből, amelyeknél a szent korona nem állott rendelkezésre. Mikor ugyanis Bajor Ottó hatalmának megerősítése végett leánykérőben volt Apor László erdélyi vajdánál, az egyik leghatalmasabb oligarchánál, ez fogságra vetette a királyt és a nála levő szentkoronát birtokába vette. Gentilis legátus tehát, miután a vajda nem volt hajlandó a koronát kiszolgáltatni, azt interdictum alá vetette, hogy vele érvényesen koronázni ne lehessen és Károlyt a pápai követ felszentelte új koronával koronázták meg 1300-ban. A következő évben azonban Apor László kiadta a szentkoronát és Károly — immár negyedizben — újból megkoronáztatta magát, „hogy a magyar nemzet véleményének eleget tegyen és hogy a tömegből a botrány eltávolodjék.”⁶³

Még nevezetesebb volt I. Ulászló megkoronázása 1440-ben, amikor is a rendek alkotmánytörténeti szempontból rendkívül fontos okmányt, a rendi félfogás egyik legszebb emlékét állították ki. A szentkoronát ugyanis Albert özvegye, Erzsébet, miután Albert utószülött fiát, V. Lászlót vele megkoronáztatta, magával vitte és rokonának, III. Frigyes német-római császárnak adta zálogba, aki, mivel maga is a magyar trónra akart jutni, nem adta azt ki sem a magyar rendeknek, sem utóbb V. Lászlónak. Ulászlót ezért a Szent Istvánnak a székesfehérvári egyházban levő ereklyetartójáról levett koronával koronázták meg és eljárásukról, annak jelentőségéről hosszabban nyilatkoznak „az egész Magyarország közösségét képviselő” főpapok, bárók és nemesek: Albert halála után nem hagyhatván az országot alkalmas vezető nélkül. Ulászlót királlyá választották meg. Erzsébet azonban fiának akarva biztosítani az uralmat, a koronát titokban elvitette Visegrádról „és mindnyájunk akarata ellenére, akiknek ehhez önként össze kellene jönni” és minden eddigi szokásokkal szemben a koronázási szerek nélkül őt megkoronáztatta és a koronát magával vitte. Ezértis most ők szokatlanul nagy tömegben összegyűlvén, miután a koronát megkapni nem lehetett, segíteni akartak az országon és meggondolván azt, „hogy a királyok koronázása min-

⁶³ Kovachich: Suppl. I. 262.

dig az országlakók akaratától függ és hogy a korona hatékonysága és ereje az ő helyeslésükben gyökeredzik”, elhatározták, hogy más régi aranykoronával, mely eddig Szent István ereklyetartójának fejét díszítette, koronázzák őt meg. Ezt a szándékukat a többi koronázási szer felhasználásával végrehajtották „kijelentve ezen írásunkkal, hogy ez a jelenlegi korona és koronázás mindazon erővel és hatással bírjon és fog bírni, mintha az előbb említett (t. i. a régi) koronát tettük volna urunk királyunk fejére és ezt a koronázást az új helyett azzal hajtottuk volna végre, úgy, hogy míg az előbbi korona távol van, ha visszaszerezni nem lehet, minden hatékonyságot nélkülözzön és annak minden jelentése, szentsége és ereje mindnyájunk akaratából erre az újra értessék és szálljon át” megadva a koronázott királynak a hatalom teljességét, „mintha az elvitt koronával a szokásos módon koronázott volna meg”.

Elhatározták, hogy a korábbi koronát minden módon iparkodnak visszaszerezni. Ha nem tudnák, akkor a jövőben a királyok koronázása az új koronával történjék, amelyet gondosan fognak őrizni. Ha pedig a régi koronát a király segítségével vissza tudják szerezni, az visszanyeri régi erejét. A királyné eszközölte koronázást, „ha ugyan azt lehet annak nevezni” érvénytelenítik. Aki ezt a koronázást kétségbe merné vonni, a hűtlenség bűnébe esik.⁶⁴

Mátyás különösen nagy súlyt helyezett arra, hogy fejét a szentkorona illesse. Neki, a nem régi és előkelő családból származó, az uralkodó családokkal rokoni viszonyban nem álló királynak szüksége volt arra, hogy a hagyományos koronázás megerősítse helyzetét. Ezért nagy áldozatokat hozott a szentkorona visszaszerzése érdekében és III. Frigyes öröklési igényének elismerésén kívül 1464-ben 80.000 arany váltságdíjat fizettetett érte az országgal.

A szentkorona és a koronázási jelvények. A korona őrzése.

A szentkorona két részből áll. Az alsó, nyílt koronát, mint az a rajta levő zománcképekből és azok felirataiból kétségtelenül megállapítható, Dukász Mihály görög császár ajándékozta I. Géza magyar királynak. A felső, zárt koronát, amelyet tetején ma ferdén álló kereszt ékesít,

⁶⁴ Kovachich: Vestigia. 236.

tartják annak, amelyet II. Szilveszter pápa küldött Szent Istvánnak. Különösen újabban több oldalról kétség merült fel hitelességével szemben. A két rész elég kezdetleges módon van egymáshoz erősítve. Nem tudjuk, hogy ez mikor ment végbe.

Első királyaink uralmi jelvényeihez tartozott a lándzsa. III. Henrik német-római császár, Aba Sámuel legyőzése után ennek koronáját és lándzsáját elküldte Szent Péter sírjához. Némelyek szerint a lándzsa volt a lényegesebb, a független királyság jelvénye.⁶⁵ Első királyaink jelvényei között szerepelnek még a kard, a királyi palca, a palást és a kereszt. Már Szent István pénzén látható hosszú lándzsanyélre tűzött egyszerű kereszt.

Az utolsó koronázások alkalmából használt jelvények közül csak a palást és esetleg a jogar származnak Szent István idejéből. A palástot Gizella királyné készítette és ajándékozta, amint ez a ráhímzett írásból olvasható, a veszprémi egyháznak. A jogar ugyan nagyon régi, de nem bizonyítható, hogy Szent István korából való. A kard XVI. századi. Az aranyalmán az Anjouk liliosos címere és az apostoli kereszt látható, amely ilyen alakban nem lehetett Szent István jelvényei közt.

A koronát az Árpádok idejében a székesfehérvári Boldogasszony-templomban, az Árpádok családi egyházában őrizték. Nagy Lajos a visegrádi várba vitette, Zsigmond uralma alatt Budán, a tárnoki házban tartották, míg Albert újból Visegrádon őriztette és innen tulajdonította el özvegye, Erzsébet regényes módon egyik udvarhölgyével. Miután 24 évi távollét után a szentkorona nagy áldozatok árán visszakerült, felmerült annak a szüksége, hogy őrizetéről országosan gondoskodjanak. 1464-ben (2. tc.) a király törvényben vállalt kötelezettségét, hogy őrizéséről a szokott helyen megfelelő személyek útján gondoskodni fog. II. Ulászló választófeltételei és az 1492 : 3. tc. szerint a király a szentkorona őrzését nem veszi ki a főpapok és a bárók kezéből, hanem „régí szokásuk és szabadságuk szerint“ közülük választandó korona-örökre bizza. Ezeknek világiaknak kellett lenni (1500 :

⁶⁵ Tóth Zoltán: A Hartvik-legenda kritikájához. (A szentkorona eredetkérdése.) 1942. 57. Vele szemben Deér József: A magyar királyság megalakulása. (A Magyar Történettud. Int. Évkönyve. 1942.)

23. tc.). Miután a szentkorona 1608-ban Bécsből, illetőleg Prágából visszakerült az országba, a pozsonyi várban őrizte a két koronaőr, akiket a rendek jelöltjei (két-két katolikus és protestáns főúr) közül a király nevezett ki (1608. k. u. 16. tc.). Utóbb az 1625 : 25. tc. értelmében a király jelöltjei, szokás szerint két-két katolikus és protestáns közül egy-egy koronaőrt a rendek választottak.

A koronázási szertartás.

Ámbár a régebbi koronázási szertartásokból is tudunk egyet-mást a követett ordok alapján, részletesebben csak V. László és még inkább I. Ulászló koronázási szertartását ismerjük, amelyet Callimachus Fülöp, IV. Kázmér lengyel király, Ulászló öccse udvarának humanistája örökített meg.

Miután a koronázási menet a székesfehérvári Boldogasszony-templomfőoltára elé vonult, a kanonokok lesegítették a királyról köntösét. Azután a primás imákban Isten áldását kérte jobbát a király fejére téve, majd kezeit és hátát szent olajjal kente meg. A felkenés után ráadták Szent István palástját, majd egymásután átnyújtotta neki a primás a koronázási jelvényeket: a keresztet, amely az egyház körüli nagy hatalmát mutatta, a jogart, országalmát és a zászlót, szent szavakkal magyarázva jelentőségüket. Most előhozták az ország törvényeit, amelyek megtartására a király a primás felszólítására megesküdött, mire fejére tette a primás a koronát. Majd a koronázás király emelvényre lépve, többeket lovaggá ütött, jelezve, hogy az országot fegyverek védik meg s hogy ezt fogja főgondjának tekinteni. A király azután Szent Péter és Pál templomába ment, hogy ott törvényt lásson, hangoztatva ezzel, hogy a hadügyön kívül az igazságszolgáltatást fogja mindenekelőtt művelni. Végül lóra ülve, a városon kívül Szent Márton egyházába ment és felmenve a toronyba, kihajolva, négy vágást tett kardjával a világ négy tája felé annak jelzésére, hogy az országot bárhonnán jövő támadás ellen meg fogja védeni. A koronázást ünnepélyes lakoma zárta be.⁶⁶

A király feleségét is megszokták koronázni, mégpedig a szent koronával, amely alkalommal a királyné is esküt tett le.

⁶⁶ Callimachus. Marczali. Enchir. 257.

A királyi tanács.

A király mellett működő tanács eredete a legrégebb időkbe nyúlik vissza, mert az uralkodók mindig érezték annak szükségét, hogy intézkedéseiket környezetükkel megbeszéljék. Ehhez járult az a körülmény, hogy az ország hatalmasaival folytatott tanácskozás az intézkedés megtartását biztosította, a nagyok, a hívek hozzájárulása (*consensus fidelium*) a végrehajtásért kezeskedett. Kezdetről fogva két elem volt képviselve a tanácsban: az udvari méltóságok, vagyis a hivatalnoki és az udvaron kívül álló előkelők. Így volt ez már a Meroving és a Karoling időkben is, amikor már azokat, akiket gyakrabban hívtak meg tanácsadás végett „tanácsosoknak“ (*consiliarius*) nevezték.

A király nem volt köteles összehívni tanácsát, de az urak hűbéri kötelessége tanácsot adni, őt ily módon támogatni. A király akkor kérte ki tanácsának véleményét, amikor azt jónak látta, különösen, amikor valami újítást, az eddigi szokásokkal ellenkező dolgot akart életbe léptetni, avagy arról akart tudomást szerezni, hogy mi a gyakorlat valamely kérdésben.

Az ország előkelőinek a tanácsban való gyakori részvételéből származott az erre való joguk. A rendek kialakulásával mindenütt megkezdődik az a törekvésük, hogy a tanácsot hatalmukba kerítsék, összetételére befolyást nyerjenek, fontosabb ügyekben az uralkodót a tanács hozzájárulásához kössék, szóval alkotmányos intézményt csináljanak belőle.

A tanács hatáskörének nagysága, mint minden rendi intézménynél az uralkodó és a rendek közt fennálló pillanatnyi hatalmi helyzettől függött. A rendek sehol sem tudták az uralkodót hosszabb időn át a tanács szavazatával korlátok közé szorítani. Csak, amikor az uralkodó gyenge, használják fel a rendek a tanácsot hatalmuk növelésére, anélkül azonban, hogy az államnak állandóan működő alkotmányos szervét tudnák kifejleszteni belőle.⁶⁷

⁶⁷ A fejedelmi tanácsok legjobb általános jellemzése dr. Robert Ffieder: *Prispevky k dualistickym ustavam stavovskym* V. Praze. 1910.

A keresztény királyság jellegéből, amely az uralkodót a fennálló joghoz és újítások esetében alattvalói hozzájárulásához köti, következik, hogy Szent István idejétől kezdve szerepel alkotmányunkban a tanács. Az Intelmekben első királyunk figyelmezteti fiát a tanács fontosságára, „mert a tanács állít királyokat, kormányoz országokat, védelmezi a hazát, egyeztet ki harcokat, vívja ki a győzelmet, úzi el az ellenséget, szerez barátokat, építi a városokat és rontja le az ellenség táborát“. (7. fej.) Szent István törvényeiben ismételtelen hivatkozik tanácsára (*regalis senatus, consilium*), amelynek „kérésére“ vagy „elhatározása szerint“ adta ki egyes intézkedéseit.⁶⁸

Hasonló hivatkozások találhatók Szent László és Kálmán törvényeiben. Az egyházi és világi főemberekből, elsősorban az udvar tisztviselőiből álló tanács nemcsak a törvényhozásnál működött, hanem az uralkodó más tevékenységéből is részt kért. Az urak, az uraság, régen „uruzág“ (Halotti Beszédben), az ország, a király környezete, kísérete az egész területet képviseli, mely felett a király uralkodik. Helyeslésük az egész ország beleegyezését jelenti.

Különösen külpolitikai és hadi vonatkozású ügyekben, tehát olyanokban, amelyek a király és az ország dolgát egyformán érdeklik, hangsúlyozzák királyaink „az egész ország“ hozzájárulását. Mikor Kálmán király a velencei dogeival Dalmáciára vonatkozó tárgyalásokat folytat, annak sürgetése ellenére csak akkor ad neki választ, amikor ezt „az egész ország akaratából“ teheti, mert úgy véli, hogy az „kevésbé biztosan állna meg, ha az egész ország beleegyezése nélkül történt volna“. II. Géza az el-lenpápa elismeréséről „a magyar püspökök és főurak nélkül“ nem határozhat. Nagyobb adományoknál is csaknem mindig szerepel a tanács beleegyezése (*totius regni consensus*), amely mintegy szentesíti a királyi intézkedést.⁶⁹

Igy válik érthetővé Freisingi Ottónak az előadása, hogy az előkelők a királyi udvarba hozzák székeiket és

⁶⁸ Pl. I. k. 14., 15., 20., 34. II. 2.

⁶⁹ Szilágyi Loránd: A magyar királyság első százada, Levéltári Közl. 1940—41. Deér J.: Pogány magyarság stb. 173.

ott az ország dolgairól tanácskoznak. Hasonlóképp a XII. század végén író Anonymusé is, aki a vérszerződésben korának a felfogását örökítette meg, mikor azt mondja, hogy a hadnagyok utódai — az előkelők — a vezér tanácsából és az ország tisztségeiből sohase zárassanak ki. A tanácsban való részvételből nálunk is az arra való jog származott.

A nemesi osztály kialakulásával a rendek a tanácsot törekvéseik elérésére, befolyásuk növelésére iparkodtak felhasználni. Az első lépés az idegeneknek a tanácsból való kizárása szokott lenni. Az aranybulla 11. cikke szerint idegenek csak a tanács beleegyezésével nevezhetők ki méltóságokra. A tanács tehát a rendi érdekek védelmének eszköze. Befolyása különösen növekszik a kiskorú IV. László uralmának első idejében. III. András alatt, a rendi hatalom első fellendülése korában a rendek a tanács útján iparkodtak nemcsak a legfőbb udvari hivatalok betöltésére befolyást szerezni, hanem a királyt minden fontosabb ügyben mellette állandóan működő, választott tanácsosok elhatározásától akarták függővé tenni. Az 1290 : 9. tc. szerint „a nádort, a tárnokmestert, az alkancellárt és az országbírókat országunk régi szokása szerint országunk nemeseinek tanácsával fogjuk kinevezni“. Ezzel a nemesség egyszersmind a királyi tanács összetételére is befolyást akart szerezni. Az 1298 : 23. tc. jóval tovább megy, mutatva a rendek hatalmának emelkedését a királlyal szemben. „Hogy a király udvara minél méltóságosabb legyen és hogy Magyarországot illőbben kormányozzák, elhatároztuk, hogy király urunk három hónaponta két-két püspököt, az ő rendjük követelménye szerint egyet az esztergomi és egyet a kalocsai érsek alá tartozó püspökök közül és ugyanennyi és ezzel mintegy minden nemest, akiket ezután választunk, tartson maga körül és a királyi jövedelemből megfelelő fizetéssel lássa el őket. És ha a király ezt elmulasztaná, bármit is tenne fontos adományozásokban és méltóságok adásában vagy más nagyobb dolgokban e mellé adandó emberek tanácsa nélkül, az ne legyen érvényes.“ Régebben e törvényt a felelős minisztérium csírájának szerették tekinteni, holott a két intézmény, a királyi tanács és a felelős minisztérium között semmi kapcsolat sem található. E törvény nem több, mint a rendi alkotmányos törekvések korai jelent-

kezése. A miniszteri felelősség a parlamentarizmus szülőházájában, Angliában is csak a XVIII. században fejlődött ki.

A III. András-kori törvény ellenére az Anjouk és Zsigmond idejében a tanácsnak ugyanolyan szervezetlen a formája, mint az Árpádok alatt. Résztvesznek benne a királyi család tagjai, elsősorban a királyné, aki a tanácsból éppen úgy ad parancsokat, tesz adományokat, állíttat ki kancelláriában okleveleket, mint a király. Megjelennek a tanácsban az udvartartás tagjai, nemcsak a főtisztviselők, hanem az udvari vitézek (aulae regiae milites), akik közül nem egy már Zsigmond idejében a tanácsos (consiliarius) címet viseli.⁷⁰ Ott vannak persze az országos méltóságok viselői, a főispánok, továbbá az udvarban éppen megjelenő nagybirtokosok, bárók. Mindezek alkalmoszerűen egyszer többen, máskor kevesebben gyűltek össze tanácskozásra, anélkül, hogy az ügyek kisebb vagy nagyobb fontossága okozná ezt. Nem is tehetünk különbséget kisebb és nagyobb, szűkebb vagy tágabb királyi tanács között, mint ezt nem egyszer tenni szokták. Ennek sem szervezeti, sem hatásköri alapja nincsen.

A XIV. századtól kezdve ránk maradt nagyszámú oklevélből, melyekben a tanács helyeslése, gyakran „egyhángú szentesítése“ (sanctio uniformis) támasztja alá a királyi intézkedést, megállapíthatjuk, hogy nem volt a kormányzásnak egy ága sem, amelyben a tanács nem hallatta volna a szavát. A tanács hatáskörében megtalálható mindaz, ami a királyi hatalom gyakorlásához tartozik. A tanács működésének változatos területéről a fontosabbak: 1. Törvényhozás. Királyi rendeletek kiadása. 2. Méltóságok, hivatalok betöltése. 3. Külföldi: Követi megbízások, külföldi követek fogadása, idegen országokkal végbemenő szerződéskötés. 4. Hadügy: Hadfelkelés, várak eladományozása, várépítésre adott engedélyek. 5. Pénzügy: Adókievetés, pénzverési regále és más királyi jövedelmek bérbeadása. 6. Közgazdaság: Kiviteli tilalmak, vám- és vásárügy, árumeállítási jog. 7. Az igazságszolgáltatásban a király és a főbírák bírótársai. Alkotja a király udvarát (curia). 8. Kegyúri jog: Püspökök kinevezése, kegyúri jog eladományozása. 9. Belügy: Közigazgatási területek megváltoztatása, kiváltságos területek lé-

⁷⁰ Hajnik VI. 470., 556. és VII. 96.

tesítése, városi kiváltságok. 10. Birtokadományozás, lemondás az adománybirtok visszaháramlásáról, paliosjog és más kiváltságok engedélyezése. 11. Közvetítés a nagyurak közt, valamint a nagyurak és a király közt. Hűtlenségbe esett részére kiadandó kegyelem kieszközlése.⁷¹

Legfontosabbá vált a királyi tanács működése *interregnum* idejében, amikor a trón üres vagy a király időlegesen gátolva volt jogai gyakorlásában. Ilyenkor a királyi tanács önállóan gyakorolja csaknem az egész királyi hatalmat. Mária fogsága idejében, 1386-ban a tanács országgyűlést hívott össze. A köznemesség felismerve a tanács fontosságát, be akart abba jutni. Elhatározták, hogy 1. a király tanácsát nemességgel is egészítse ki, ha újításokról van szó vagy zavarok törnek ki az országban; 2. a tanácsosokat esküvel kötelezzék, hogy nemcsak a király és a maguk hasznát nézik, hanem az ország és a királyi szentkorona, vagyis a királyi hatalom javát közösen szolgálják; 3. a király esküvel kötelezze magát, hogy ha a tanácsosok közül valamelyik hamis és az ígérettel ellenkező tanácsot adna, kizárja a tanácsból. Újabb, eredménytelen törekvés volt ez arra, hogy a tanács rendi szervvé váljék.⁷² Mikor Zsigmondot bárói 1401-ben (ápr. 28—okt. 29) fogságban tartották, a tanács urai, mint a rendek képviselői adtak ki okleveleket: „*Praelati, barones et regni Hungariae proceres universi*” kezdettel. A hatalmat a szentkorona felhatalmazásából (*auctoritate iurisdictionis sacrae coronae*) gyakorolták, amelyből a királyi jogok erednek. Az *interregnum* idejére megvészték a szent korona pecsétjét is és ezzel erősítik meg kiadmányaikat^{73a}

I. Ulászló hősi halála után (1444) működött legtovább önálló hatáskörben a királyi tanács, vagy, mint irodalmunk nevezi, *országtanács* (*consilium regni*). Elkészítette az ország pecsétjét (*sigillum praelatorum, baronum et nobilium regni Hungariae*), csak a királyt megillető módon: vörös viasszal pecsételt és rendeleteinek külső formája egyébként sem tért el a királyiaktól. A ta-

⁷¹ Schiller Bódog: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. 1900. 71. s köv. Továbbá oklevél-adatok.

⁷² Tört. Tár. 1878. 173.

^{73a} Eckhart F.: A szentkorona eszme története. 90.

nács Hunyadi János kormányzósága idejében sajátos módon, önállóan működött.^{73b}

Mátyás uralkodása alatt a tanács visszaszorult Anjou-kori szerepére, de annál jobban megnőtt jelentősége a Jagellók alatt lefolyt pártküzdelmek idejében. Az országgyűléseken tömegesen felvonult és akaratát érvényesítő köznemesség a kormányzásban is természetesen befolyásra kívánt szert tenni. Erre a legalkalmasabb eszköznek a királyi tanács mutatkozott. 1495. óta egymást követték a törvények a cél elérése érdekében. Először a király bírói tanácsa tagjainak számát határozták meg és abban a köznemesi ülnököket juttatták többségre (1495 : 8. tc. 3 főpap, 3 főúr, 14 köznemes; 1498 : 7. tc. 2—2—16). Ezeket a király és az ország egyetértéssel választja meg és a király fizeti. Országos érdekű dolgokban a király a köznemesi ülnökök felét hívja meg tanácsába. 1500-ban (10. tc.) már arra kötelezték a királyt, hogy e tanács felét félévenként váltakozva, állandóan maga mellett tartsa, vagyis minden ügybe a tanácsnak beleszólása volt. A tanácsosok, akiket három évre az országgyűlés választ meg, esküt tesznek, hogy a királyhoz hiven és az ország érdekében fognak eljárni. Ha valamelyik időközben meghal, helyét a király a többi beleegyezésével tölti be. 1507-ben a tanácsosok függetlenségének biztosítása érdekében már a rendek vállalták fizetésüket. Ha a király valamit tudtuk nélkül intézne el, az ne legyen érvényes. Ha valamelyik tanácsstag az ország szabadsága és java ellen cselekednék, azt a választott ülnökök jelentsék az országgyűlésnek, hogy az személyében és vagyonában megbüntesse. II. Lajos alatt újabb törvények biztosították a köznemeseknek a többséget. (1516., 1518., 1525.)

Felélős tanáccsal korlátozott monarchia felé indult meg tehát a fejlődés a XV. és a XVI. század fordulóján. Kezdődő életbeléptét bizonyítja a választott „ülnökök és tanácsosok” gyakori előfordulása a II. Lajos-korabeli oklevelekben.⁷³

A tanács belső életéről csak kevés értesülésünk van. A tanácskozásokon a király, néha a királyné, a király tá-

^{73b} Knauz Nándor: Az országos tanács és az országgyűlések története. 1445—1452.

⁷³ Hajnik XI. 171., 334., 347., 348., 356., 364., 366., 378., 436.

vollétében legtöbbször a főkancellár szokott elnökölni. Az ügyeket a tanácsban referensek adták elő és ők intézkedtek a tanácskozás után hozott határozatnak megfelelő oklevél kiállításáról. Az előadók kiválasztásában részben tárgyi, részben területi szempontok érvényesültek. A XV. század elejétől a pénzügyeket a kincstartó, a városiakat a tárnokmester, az erdélyieket a vajda szokta előterjeszteni. A főispánok a megyéjük területén lakók ügyeit: adományok, kegyelmi tények, stb. adták elő.

Mátyás idejében a tanács állandóbb szervezethez jutott s egyszersmind a bürokrácia felé való fejlődése is megkezdődik. A főpapokon kívül mindig ugyanazon méltóságok és tisztségek viselői az előadók, míg régebben gyakran szerepeltek az udvaron kívül állók. Ugyancsak ő alatta lépnek fel a kancelláriai titkárok (secretarii). Ők juttatták el az előadóhoz a benyújtott kérvényeket, majd egyre több ügyet maguk adnak elő, amire nagyobb képzettségük tette alkalmasakká őket.⁷⁴

A királyi kancellária.

A tanácsban vagy tanácson kívül nyilvánított királyi elhatározásról a kancellária állított ki írást, oklevelet. A kancellária a középkori központi kormányzat egyetlen szervezett hivatala.

Már Szent István korából maradt ránk néhány királyi oklevél. (10, amelyből 6 hamis és a többi sincs meg eredeti alakjában). Első királyunk okleveleit, mint fogalmazásukból megállapították, sógora, II. Henrik kancelláriájának egyik jegyzője írta. Mégsem beszélhetünk sem az ő, sem utódai idejében még hosszú időn át rendszeres, királyi oklevél-kiállításról s ezzel kapcsolatban kancelláriáról. A XII. században sem keletkezett a látszólag királyi oklevelek nagy része az udvarban, hanem az érdekeltek azon kívül írták vagy írást azokat és csak odahozták megpecsételéssel végett. III. Béla rendelte el az írásbeliség bevezetését. Az ő idejétől kezdve volt királyi kancellária, amennyiben a király mellett állandóan volt egy pap, aki magát *cancellarius*-nak nevezi, akinek jelenlétében látják el az őrizetében lévő királyi pecséttel az

⁷⁴ Szilágyi Lotánd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban, Turul. 1930.

okleveleket s ezzel felelősséget vállal értük. A királyi oklevelek így az ő kezéből erednek, amint az ki is van fejezve zárórészükben. (Datum per manus N. cancellarii...) Mint a király bizalmi embere magasabb egyházi állást tölt be és legtöbbször mint püspök válik meg a királyi udvartól.

Mínthogy a XIII. század folyamán az udvarból eltávolított kancellár megtartotta címét, magas egyházi állásban azonban nem foglalkozhatott a hivatallal, helyette *alkancellár* (vicecancellarius) vezette azt. A XIII. század közepe óta az ő kezéből kerültek ki az oklevelek és a kancellári állás nem egyszer betöltetlen maradt. Az alkancellár IV. Béla óta rendszeresen a királyi székhelynek, Székesfehérvárnak a prépostja volt, amiből kifejlődött az ő joga erre az állásra, amint azt az ország főméltóságainak a királyi tanács útján korlátozott kinevezéséről szóló 1290:9. tc. is elismeri: „Epen maradván a fehérvári egyház joga és kiváltsága, mellyel az régóta bír az alkancellári hivatalban.“ A kancellár és az alkancellár működése nemcsak a hivatal vezetéséből állott, hanem politikai ügyekben is, mint a király tanácsadói szerepeltek és nem egyszer bíraskodtak is helyette.

Az 1260-as évek óta működtek a kancelláriában notariások s azóta kezdett az olyan hivatallá válni, amelyen belül bizonyos emelkedést is megfigyelhetünk a hivatali ranglétrán. Nagyobb működési köréről meggyőznek minket azok a törvények, amelyek 1290-ben és 1298-ban a kancelláriából kikerülő oklevelekért fizetendő illetékekről intézkednek. Az oklevelek külső alakjára és a szövegükben használt formulákra Európa első kancelláriája, a pápai és német-római császári kancellária gyakorlata volt hatással. Az oklevelek írása franciaországi iskolázottságra mutat.

Az Anjouk idejében új tisztség lép fel: a titkos kancelláré (secretarius cancellarius), akivel szemben a kancellár főkancellári címet (summus cancellarius) kezd viselni. A kancellária eedtől az időtől kezdve két osztályra oszlott: a nagyobb és a titkos kancelláriára (maior és secreta). Az utóbbiban a „titkos pecséttel“ erősítették meg az okleveleket. Főleg akkor vált el a kettő élesebben egymástól, ha a király külföldön tartózkodott. Ilyenkor a titkos kancellár a király kíséretében működött.

Mátyás idejében kezdődik a kancelláriai bürokratizmus. Az ő uralkodása alatt a nagyobb kancellária szorosabb kapcsolatba jut a királyi tanáccsal és szerepe egyre jelentősebb lesz a kormányzatban. Mátyás 1464-ben a fő- és a titkos kancellári méltóságot egyesítette. A kancellár most már aláírta a fontosabb okleveleket. A titkos kancellária élére új tisztviselőt, a királyi jelenlét helytartóját (*personalis praesentiae regiae locumtenens*) állította, aki az udvar egyik főbírója is volt. A kancelláriában a főkancellárral szemben most már visszaszoruló alkancelláron kívül protonotariusok működtek, akikből azonban a későbbi fejlődésben az első hivatásos bírák lettek. Utódaik a secretariusok (2—4), akiknek szerepéről már volt szó. A kancelláriához tartoztak még a királyi könyveket vezető conservatorok vagy registratorok, végül az okleveleket leíró notariusok.⁷⁵

Az udvar méltóságai.

A király kezdettől fogva kíséretének, udvarának egyes tagjait tisztségekre emelte, teendőinek egy részét rájuk ruházta. Ezek ügyköre az idők folyamán lényegesen megváltozott, tisztségük udvari méltóságból országos hivatallá alakult át.

A nádor (*comes palatii*) a legrégebb közöttük, Szent István udvarát német-frank mintára rendezte be, mint a lengyel és a horvát uralkodók. A Meroving-Karoling kor óta a német királyi udvar első méltósága a comes palatii (Pfalzgraf) volt, a király bírói helyettese és eredetileg pénzügyi érdekeinek őre. István is ilyen ispánt állított udvara élére és ennek tisztsége utódai alatt is fennállott. Hatásköre az volt az udvarban, ami az ispáné a megyében. Mint udvarmester, a királyi udvar ellátásáról gondoskodott. Ő az udvar jövedelmeinek összegyűjtője és kezelője. Felügyelete alatt álltak az udvar eltartására rendelt birtokok, amelyek szláv művelőtől, az udvarnokoktól kapta utóbb magyarosan hangzó nevét: na dvore zsupan = nádorispán, azaz az udvar ispánja. A királyi udvar harcós elemeinek, a mileseknek is a parancsnoka.

⁷⁵ Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. A magyar történet-tud. kézikönyve. II. 3.) Kumorovitz L. Bernát: A királyi kápolna-ispán oklevéltadó működése. Regnum. 1942—43.

Mind e működésében a mi nádorunk sokkal nagyobb hatáskörrel rendelkezett, mint korabeli német rangtársa, ami a magyar királyi udvarnak még egyszerűbb viszonyaira mutat. Abban azonban megegyeztek, hogy mindkettő a királyt képviselte, helyettesítette az udvari bírásokban, amelyet az csak kivételesen szokott személyesen gyakorolni. A nádorispán bírói hatásköre még Szent László idejében is csak az udvar népére terjedt ki, mind a milesekre, mind a szolganépekre. Bírói szerepét világosan mutatja be Szent László törvénye (III. 3.): „Ha a nádor valamikor hazamegy, a király és az udvar pecsétjét annak hagyja hátra, aki mint helyettese ott maradt, hogy amint egy az udvar, úgy egy pecsét is legyen. Ameddig pedig az ispán otthon marad, senkinek se küldhesse pecsétjét (ne idézhesse meg), csak azoknak, akiket udvarnokoknak hívnak és akik önként fordulnak hozzá, azokon bíraskodhassék.“ Ebből kitetszőleg a nádor ekkor még a királyt helyettesítő bíró, akinek önálló bírói széke még nincs. Ilyen, a királyt helyettesítő szerep a nádor felülvizsgálati hatásköre is, amelyet az alsóbb bírások felett gyakorol. Ha a király utazása alkalmából valamelyik megyében a két királybíró ítélkezik és „a nép lármája megnövekszik ellenük“, ítéljen felettük a nádor (Kálmán I. 37. tc.).

A nádor akkor válik országos bíróvá, amikor helyét az udvarban új méltóság, az udvarbíró foglalja el. A XII. század derekától kezdve volt a nádornak saját bírói széke, amely elé az udvaron kívül is bárkit megidézhetett. Az aranybulla már országos bírói szerepében mutatja be a nádort, aki csak a legsúlyosabb ügyekben volt a királyi udvarhoz kötve: „A nádor országunk minden lakosa dolgában különbség nélkül ítéljen, de a nemesek olyan ügyeit, amelyek fejvesztéssel vagy jószágpusztítással járnak, a király tudta nélkül ne intézhesse el.“ Már helyettest is tarthatott saját udvarában (8. c.). A második bulla az egyházi hatóságok elé tartozó pereket is kivette hatásköréből.

A nádor azonban már nemcsak bíró, hanem bizonyos közvetítő szerepet is szeretne neki juttatni az aranybulla. Ennek egyik példányát, mint láttuk, reá bízták, hogy azt ne csak maga tartsa meg, hanem a királyt és a nemeseket se engedje eltérni tőle. Magas méltósá-

gát mutatja az is, hogy ha a fehérvári törvénynapon nem jelenhetnék meg a király, helyette a nádor orvolsolja a felhozott panaszokat. A hadvezetésben is, mint a király helyettese működött. Nem csoda tehát, hogy a nemesség, mihelyt befolyást iparkodik szerezni az ország központi kormányzására, a nádori méltóság betöltésénél akarja ezt elsősorban elérni. Már az 1231. évi aranybullában megnyilvánul a törekvés a nádor ellenőrzésére (3. c.). 1290-ben is első helyen szerepel a nádor azon méltóságok között, amelyek betöltésénél a tanács hozzájárulását biztosítani akarták. A nádor mindazonáltal a XIV—XV. században is tisztán a király bizalmának köszönheti tisztségét és csak Albert idejében újítják fel a rendek régi törekvésüket, mikor az 1439 : 2. tc.-ben emlékeztetve arra, hogy a nádor a rendek részéről a királynak, a király részéről meg a rendeknek van hivatva igazságot szolgáltatni, kikötik azt, hogy a király a nádort „a főpapok, bárók és az ország nemeseinek tanácsára, velük egyetértően válassza ki”. Ez a királyi tanács befolyásának biztosítását jelentette, nem pedig a nádor országgyűlésen történő választását. Hunyadi kormányzása idejében először választott ugyan az országgyűlés nádort (1447. Garai László), de ekkor nem volt király, aki a kinevezés jogát gyakorolhatta volna. Mátyás azonban országgyűlés nélkül, a régi módon tette meg nádorrá egyik bizalmasát, megfosztván méltóságától az országgyűlés megválasztottját.

Mátyást politikai okok indították arra, hogy 1486-ban országgyűléssel válasszasson nádort. Ugyanekkor természetes fia, Corvin János trónrajuttatása érdekében szabályozta a nádor jogkörét. E cikkek szerint, amelyek a Corpus Iurisba is bekerültek, trónüresedés esetében és a király kiskorúsága idejében is ő hív össze országgyűlést, királyválasztáskor az első szavazat őt illeti meg. A kiskorú király gyámja és a gyámkodás ideje alatt mindenki épügy engedelmisséggel tartozik neki, akár a királynak. A nemesi hadrakelésnek ő a vezetője, az ország főkapitánya. Ő van hivatva az összeütközéseket az urak közt lecsillapítani, a polgárháború bűnöseit megbüntetni, a király és az ország közt felmerülő viszályban közvetíteni. Ha a király az idegen követeket hanyagságból nem fogadná vagy nem tudná fogadni, ő tartozik ezt tenni.

Ha a király az adományozási joggal visszaél, ő szerez a panaszokra orvoslást. A nádor az ország legfőbb bírása, a király távollétében helytartója, a kúnok és Dalmácia főbírája.⁷⁶

A XII. század első felében találkozunk az *udvarbíróval* (*curialis comes*), olyan tisztviselővel, aki a nádor eredeti hatáskörét vette át. Rátartozott a királyi pénzügyek, a kamara kezelése. Csakhamar ő is bírói működést fejt ki. Bíraskodásának forrása a király helyettesítése az udvarban és később is nem, mint a nádor, saját maga, hanem a király jelenléte elé szokott idézni (*praesentia regia*). Az aranybulla idejében körülbelül az volt a bírói szerepe, ami a nádoré Szent László korában: a curiában mindenki felett bíraskodhatik és az ott megkezdett pert bárhol befejezheti, de birtokáról senkinek sem küldhet idézést. Országos bírónak, *országbíróvá* (*index curiae*) akkor vált, amikor, mint előtte a nádor, megszabadult az udvari gazdasági teendők végzésétől.

A XIII. század végén veszi át a *tárnokmester* (*magister tavernicorum*) az udvar pénzügyi teendőit. A tárnokok (a szláv tovarnik-ból), a királyi birtokokról eredő jövedelmeket kezelők főnöke. A regálék igazgatása is az ő teendője volt. Minthogy a király területén letelepedett idegenek, a városok lakóinak földbérét, adóját is a tárnokmester kezelte, könnyen érthető, hogy a királynak a városi polgárok felett fenntartott bíraskodásában ő lett a helyettese. A király előbb csak alkalomszerűen, a XIV. század végétől már rendszeresen a tárnokmesterre bízta a városi polgárok feletti bíraskodást és ő is bírónak lett, a városi polgárok főbírájává. A XV. század közepétől kezdve nem lehet a tárnokmestert a királyhoz intézett fellebbezés esetében sem kikerülni. Ő is a király helyett tartott bírói széklet és a városoknak küldött meghívó levelekben ezt nem egyszer hangsúlyozta.⁷⁷

A *főkincstartó* (*summus thesaurarius*) a XIV. század utolsó évtizedeiben foglalta el a tárnokmester helyét a királyi jövedelmek kezelésében. A török hadjáratokra megszavazott adók kezelése révén tisztsége a Jagellók ko-

⁷⁶ Váczy Péter: A királyság központi szervezete Szent István korában. Szent István-Emlékkönyv. II. kötet. Mátyusz E. id. m. a Mátyás király Emlékkönyvből.

⁷⁷ Ifj. Szentpétery Imre i. m.

rában egyre fontosabb lett, a rendek iparkodtak őt törvényekkel az országgyűlésnek felelőssé tenni.

Egyéb udvari tisztségeket, így a főlovászmesterét és az étekhordómesterét nyugati mintára már Szent István felállította, de ezek a XI. században megint eltűntek és csak a XII. és XIII. század fordulója körül találkozzunk újra a királyi udvarban lovász-, pohárnok- és ételhordó- vagy asztalnokmesterrel (*magister agasonum, buchariorum* vagy *pincernarum* és *dapiferorum*). Méltóságai a XIV. század folyamán pusztá címekké váltak, egykori hivatásukat helyetteseik látták el, élükön az *udvarmester*, rendszeren egyszersmind országbíró (*curiae regiae magister*) állott.⁷⁸

Meg kell még említenünk az udvari méltóságok között a *kápolnaispánt* (*magister* vagy *comes capellae*), akivel, mint a király udvari papjainak főnökével III. Béla kora óta találkozunk. Az 1320-as évek óta „secretarius cancellarius” címet is viseli, hiteles helyi működést fejt ki az udvarban és a királyi levéltár őre. Többnyire megyéspüspök volt vagy valamely káptalani méltóságot viselt. Gyakran volt diplomáciai küldetésben és ezért helyettese (*vicecomes capellae*) vezette a kancelláriai munkát.⁷⁹

Az országgyűlés.

A rendi társadalom mindenütt kifejlesztette az országgyűlés intézményét. A germán gyűlések mintájára régebben nálunk is feltételezték már a honfoglalás korában a nemzetgyűlést, aminek azonban semmi bizonyítéka sincs. A pusztaszeri gyűlés Anonymus kitalálása. Mikor a névtelen jegyző elmondja, hogy „a vezér és nemesei elrendezték az országnak minden szokástörvényét, meg valamennyi jogát is...” és hogy „azt a helyet, ahol mindent elrendezték, a magyarok a maguk nyelvén Szerinek nevezték el azért, mert ott ejtették meg a szerét az ország egész dolgának”, akkor éppen úgy mesét költ egy névhez, amint ezt szórakoztató olvasmánynak készült Gestájában

⁷⁸ Váczy imént i. m. 50. Hóman—(Szekfü) Magyar Történet (II. kiad.) I. 404. Timon. i. m. 535.

⁷⁹ Kumorovitz L. Bernát i. m.

másutt is teszi.⁸⁰ Másfelől az uralkodó és az előkelőknek a szokásjogra vonatkozó tanácskozásában Anonymus korának viszonyait kell látnunk.

Az országgyűlés alighanem a székesfehérvári törvénytől fejlődött ki, amint más törvényező gyűlésekből is szabályalkotó gyűlések szoktak kialakulni. Már az 1231. aranybulla szerint volt az összegyűlő nemeseknek ellenőrző joga a nádorral szemben, az 1267. évi decretum meg megyéenként két-három nemes megjelenését tartja szükségesnek, vagyis az ország összes nemeseinek képviselőit. Ennek a decretumnak a kiadását a nemesek gyűlése előzte meg, amely után kéréseket intéztek a királyhoz, aki báróival tanácskozván, hajlott azok teljesítésére és adta ki a törvényt. Ezt tekinthetjük az első országgyűlésnek.⁸¹ További országgyűlésről Kun László idejéből tudunk, mely 1279-ben a kúnok ügyét rendezte, miután a király, amint az erről szóló törvényben mondja, ünnepélyes gyűlést tartott és szorgosan megtárgyalta a kérdést a bárókkal és nemesekkel. De későbbi évekből is van tudomásunk ilyen országgyűlésről (*congregatio sollemnium et publica, parlamentum publicum*).⁸²

1290-ben ez a gyűlés már igényt tart arra, hogy a királyi udvar méltóságait, az ország báróit rendszeresen ellenőrizze, mai szóval mondva a kormányt felelősségre vonhassa. Törvényben mondják ki (25. c.), hogy az ország összes bárói és nemesei évente egyszer Fehérvárt tartoznak összegyűlni, hogy ott az ország állapotáról tanácskozzanak, a bárók működését megvizsgálják, „hogy melyik miképpen jár el tisztében és védte meg az ország jogait”, és azután érdemük szerint jutalomban, illetőleg mulasztásukért büntetésben részesüljenek a király és tanácsosai ítéletével.

A nemességnek a törvényhozásban való részvétele nem valami ősjogból, hanem felülről kapott engedelményből származott, mint az az 1298. évi országgyűlés decretumából kiderül, amelyen a nemesség „a király és az ország bárói beleegyezéséből felhatalmazást kapván” jött

⁸⁰ Anonymus 40. fejelet. Pais Dezső fordítása.

⁸¹ IV. Béla egy oklevélben írja: Cum uniuersi nobiles regni nostri seu seruiantes regales apud Strigonium communem fecissent congregationem... Hazai okmánytár VIII. 109. R. Kés István. Nagy Lajos és az őslég. Klebelsberg-Emlékkönyv. 244.

⁸² Kovachich Vest. 150.

össze⁸³ és határozatait a király és a bárók jóváhagyták és pecséteikkel látták el (44. c.). A bárók és a köznemesség tehát ekkor sem tárgyaltak együtt, a bárók a király tanácsában foglaltak helyet.

Országgyűlések tartása az Anjouk idejében újból nem volt szokásban.⁸⁴ Nagy Lajos 1351. törvénye szerint az „ország előkelőinek és nemeseinek gyűlése és összesége“ a király színe elé, mint kérelmező járult és hivatkozva azokra az érdekekre, amelyeket a nápolyi hadjáratokban szereztek, kieszközlik az aranybulla megerősítését, amihez a király alattvalóinak nyugalma és hasznára, mint mondja, „anyánk akaratából és báróink tanácsára“ más „szabadságokat“ is fűzött. A törvények tehát megint a király akaratából folytak, aki kibocsájtásuk előtt csak tanácsát hallgatta meg. Ezt különben az is bizonyítja, hogy a király meg is változtatott törvényt és bizonyos esetben hatályon kívül helyezett. Így változtatta meg Lajos király azt a rendelkezést, hogy a tizedet ezután természetben szedjék be. (1351 : 6. tc.) A pápa kívánságára a következő évben visszavonja ezt és elrendeli a tizednek pénzben történő fizetését. A száraz vámok eltörlése kérdésében (1351 : 8. tc.) pedig kivételeket engedélyezett.⁸⁵ A politikai viszonyok változásával Nagy Lajos halála után került újból sor országgyűlések összehívására, ami állandó intézménnyé tulajdonképpen csak a XV. század közepétől fogva vált. De még Zsigmond sem érezte magát az országgyűlésen hozott törvényektől lekötve.⁸⁶

Kiknek volt országgyűlési megjelenésre joguk? Az udvari méltóságokat viselők, az ország előkelő nagybirtokosai, a bárók, mint a király tanácsának a tagjai régóta résztvettek az ország ügyeinek intézésében és országgyűlések idején is külön meghívás nélkül összegyűltek a király személye körül. Mint láttuk már, külön tanácskoz-

⁸³ „Accepta auctoritate ex consensu domini regis et baronum totius regni prouti et aliorum...“

⁸⁴ L. fent 39. l.

⁸⁵ Kovachich. Suppl. I. 282. — Ladányi i. m. 196.

⁸⁶ Mikor Zsigmond 1399-ben elzárja a szlavóniai Ozzai várát tudatosan mondja: non obstantibus decreto, constitutione vel dispositione baronum et nobilium regni nostri pridem in congregatione seu parlamento nostro generali in Temesvar super restitutione castrorum Fejérv. gyűjt. Dl. 33.285.

tak és erősítették meg a XIII. század végén a királlyal együtt a köznemesség gyűlésének határozatait.

A köznemesség vagy személyesen jelent meg, amikor is tömeges gyűlésekről beszélhetünk, vagy képviselők útján. Ez koronként változott a politikai viszonyoknak megfelelően. Erősebb királyok nem vették magukra a tömegekkel való tárgyalás terhét, amelyet a gyengébbek kénytelenek voltak vállalni. Előfordult az is, hogy tömeges gyűlésre egyik-másik megye csak követeket küldött.^{86a} Minthogy az országgyűlést a király hívja össze és az azon való megjelenés a nemességnek nem valami ősi joga, a megjelenés módjának a megállapítása is tőle függött. Már a fehérvári törvénynapokon is meghonosodott a képviseleti rendszer, az 1267. évi decretum megyénként két vagy három nemes megjelenését kívánta. A század végén, III. András alatt személyesen jelentek meg a nemesek. Mária 1385-ben 4—4 megyei követet hívott meg s ettől kezdve hosszabb időn át a képviseleti rendszer érvényesült. A kiküldöttek, akik a „megye személyében“ jelentek meg,⁸⁷ teljes joggal képviselték megbízóikat, a megyei közönséget, amint azt törvények ismételten hangsúlyozták.⁸⁸ A követek, akiknek költségeit a megye közönsége megtérítette,⁸⁹ utasításokat is kaptak küldőiktől. Zsigmond 1433. évi hadszervezeti reformtervét a megyék a király kívánsága szerint kötelesek voltak megvitatni és azután követeiket az országgyűlésre küldeni.⁹⁰ Hunyadi Jánost 1446-ban a nemesek tömege választotta meg, de a következő évben a nádorválasztásra már csak a követek jöttek el, megyén-

^{86a} Hunyadi János írja 1446-ban Szabolcsmegyének: Cum tamen poteritis considerare, quod de aliis comitatibus non unus aut duo, sed singuli singulariter et universi universaliter in praesenti congregatione interfuerint. Hajnik VIII. 56. — Kállay levéltár.

⁸⁷ „In persona comitatus“ mondja Hunyadi az imént idézett helyen.

⁸⁸ 1397. „de quibusvis comitatibus regni nostri singulos quatuor probos et nobiles viros de plena potestate rectorum consociorum fungentes.“ (M. Tört. Tár III. 214.) 1435. II. decr. „de praelatorum et baronum nostrorum nec non nobilium regni nostri totum corpus eiusdem regni cum plena facultate absentium repraesentantium unanimi voto, consilio“...

⁸⁹ Hunyadi 1446-ban kötelezi Szabolcs megye hatóságát a követek panaszára költségeik megfizetésére. L. 86a.

⁹⁰ Kovachich Suppl. I. 398.

ként 1—5, bizonyára az illető megye tehetősége szerint.⁹¹ A Mátyás alatt tartott országgyűlések képviselőiek voltak. Ő nem tűrte a tömegtárgyalást.

A gyenge Jagellók idejében nagy tömegek jelennek meg az országgyűléseken. A politikai párttá szervezkedett köznemesség fontosnak tartotta, hogy minden egyes tagját kényszerítse a megjelenésre és tömegével ellensúlyozza az udvari főnemességet és így érje el a maga érdekeinek megfelelő törvények hozatalát. 1495-ben törvényben rendelték el (26. tc.), hogy a király ne a megyék képviselőit, hanem az egész nemesi közösséget hívja meg. Ulászló ennek ellenére próbálkozott még képviselői országgyűlés összehívásával, de az 1498 : 1. tc. erélyes eszközökkel biztosította minden nemes személyes megjelenését. A meg nem jelenő főpap vagy báró 800, a köznemes 400 forintot fizessen. Csak a betegek, sánták, vakok és azok mentesültek e kötelezettség alól, és akik szegénységük miatt nem tudtak jönni, valamint az uradalmak tisztjei, a végvárak őrzői és a királyi szolgálatban külföldön tartózkodók. Az osztatlan birtokon élő családból csak egynek kellett megjelennie, az egytelkesek közül tízen kiülhettek egy képviselőt. Mindez mutatja, hogy a birtok a megjelenés alapja. Az 1518. évi bácsi országgyűlés jószágvesztéssel sújtotta a távolmaradókat, hivatalvesztéssel és súlyos bírsággal a fő- és alispánokat, ha segédkezet nyujtanak ehhez. (29. tc.) A bírságot a szabályszerűen megjelent szegényebb nemesek segélyezésére kellett fordítani. (1518 : 28.)

Az országgyűlésen való megjelenés nem megkívánt jog, hanem kötelesség volt, amelyet a velejáró költségek miatt a főpapok és bárók könnyebben elbirtak, mint a köznemesség tagjai. Ezek, különösen mikor az előbbieknél nagyobb késedelme miatt a tárgyalásokat a kitűzött időnél jóval később is nyitották meg, nem egyszer nem győzővén a kiadásokat, kénytelenek voltak az országgyűléstől távozni (1492 : 108. tc.), a főnemesség meg tetszése szerint hozhatott törvényeket. Ezért rendelte el e törvény, hogy az országgyűlést a kitűzött idő után legkésőbb négy nap múlva meg kell nyitni. A király meg a meghívólevelében ígérte meg, hogy a gyűlés nem lesz hosszú tartamú.

⁹¹ Kovachich. Vestigia. 265.

Az erdélyi és szlavóniai megyék is küldöttek képviselőket az országgyűlésre.

A városi polgárság csak 1445-től volt képviselve az országgyűlésen. Zsigmondnak a városok ügyében 1405-ben kiadott decretuma nem országgyűlésen létrejött törvény, hanem olyan királyi elhatározás, amelyet a tanács és az érdekelt városok küldötteinek meghallgatása után adott ki. Mikor 1445-ben a megürült trón betöltéséről, illetőleg a már megkoronázott László elismeréséről volt szó, fontosnak tartották a városoknak, László legnagyobb híveinek meghallgatását. Maguk a városok nem nagy súlyt helyeztek a megjelenési jogukra, hiszen már csak idegen nyelvük, de a nemesség melletti csekély tekintélyük miatt sem játszhattak ott jelentős szerepet. Nagyon jellemző, hogy a szigorú törvények, amelyek a Jagellók korában a megjelenést szabályozták, semmit sem szólnak a városokról.⁹² A néhány városi követ legfeljebb értesítést küldhetett megbízóinak az országgyűlés lefolyásáról.

Az országgyűlés összehívásának joga a királyt illette meg, a királyválasztó gyűlésé a nádort. (1485 : 3. tc.) Meghívó levelet, amely a gyűlés idejét és helyét jelölte meg, kaptak az egyházi és világi főurak, nagyobb birtokosok, a megyék és a városok közönsége.

Az országgyűlés helye kezdetben Székesfehérvár volt, utóbb a tömeges gyűlések Rákos mezején folytak le és e hely neve annyira összeforrott az országgyűléssel, hogy külföldön „rákos“-nak nevezték rendjeink gyűlését. II. Lajos alatt a török elleni hádbavonulással kapcsolatban másutt is (Tolna, Bács) tartottak táborozó országgyűléseket.

Hogy mikor hívjon össze a király országgyűléseket, az sokáig csak tőle függött. 1447-ben hoztak törvényt (45. tc.), hogy évente tartsanak országgyűlést. Ugyanezt akarják 1471-ben is elérni (1. tc.), de a király a szentesítés alkalmából hozzáteszi: „Ha ezt a szükség kívánja...“ 1498-ban is ezt kívánták, de négy év után megelégedtek a rendek három évenként tartandó gyűléssel. Mátyás idejében hoztak törvényeket, amelyek azt mutatják, hogy országgyűlések tartása nem volt mindig kívánatos a rendeknek. 1472-ben azt óhajtják, hogy két évig, 1478-ban

⁹² Ladányi i. m. 247. 1. Malyusz. Gesch. des Bürgertums. 393.

pedig, hogy legalább öt évig ne tartson a király országgyűlést. Alighanem összefügg ez azzal, hogy Mátyás minden országgyűlésen adót szavaztatott meg. A Jagellók alatt tartott sok országgyűlés annyira igénybe vette a rendeket, hogy közvetlenül Mohács előtt törvényt hoztak, amely szerint, minthogy a szegény nemesek a folytonos országgyűlések költségei miatt jószágokat eladták és jobbágsorsra jutottak, a király ne hívjon egybe gyűlést az országgyűlés szokásos határidején kívül, csak nagy szükség esetében. (1526 : 16. tc.)

Az országgyűlés tárgyalási módjáról nem vagyunk tájékozva. A javaslatokat, amelyeket a király terjesztett a rendek elé, a királyi tanács készítette elő. Az ország előkelőinek ez a gyülekezete az országgyűlési tárgyalások ideje alatt is együtt volt. Ez időben a kúriában és az alsóbb fórumokon is szünetelt a bíraskodás. Az országgyűlés tagjai különös védelemben részesültek. Aki egyet megver, megsebesít vagy megöl, hűtlenség vétkébe esik. (1507 : 12. tc.)

Az országgyűlés hatásköre nálunk sem nyert szabályozást. Azt, mint mindenütt, a szokásjog állapította meg. Legfőbb hivatása a törvényhozás. Mátyás, mikor 1462-ben a korona visszaszerzése végett nagyobb adót akart kivetni, hangsúlyozta, hogy mivel a korona ügye az egész államot érdekli, nem akar abban pusztán tanácsának meghallgatásával határozni, „mivel azok az ügyek, amelyek a közhasznót illetik, méltán tárgyalandók meg és döntendők el mindenkinek közös tanácsával”.^{92a} Az, hogy melyek ezek az ügyek, a királytól függött. Még az adómegszavazás joga is csak a XVI. század elején jutott véglegesen az országgyűlés hatáskörébe. (1504 : 1. tc.) A másik teher, a hadügy kérdésében is gyakran hoztak törvényeket.

A szentkorona-eszme.

A korona, a királyi hatalom jelképe, a XIII. században kezd Angliában és Franciaországban, mint a királyi hatalomhoz tartozó, attól el nem idegeníthető birtokok tulajdonosa szerepelni. Az egyház, amely egyfelől a hívek

^{92a} Kovachich. Vcctegia. 363.

szabadságjogait védelmébe vette a zsarnok királlyal szemben, másfelől a királyi hatalmat anyagi alapjainak a megőrzésével akarta fenntartani. Az erre szükséges ingatlanok alkották a korona jogát (*ius coronae*). A XIII. és a XIV. században, mint láttuk, mind az angol, mind a magyar, majd később a francia királlyal is koronázásakor esküt tétetett le a pápa, hogy koronája jogait megtartja és az elvesztetteket visszaszerzi. Hogy mely birtokok tartoznak ide, az a XVI. századig nem volt megállapítva. (1514 : 1. tc.) Ez a király megítélésétől függött, aki „a királyi korona sérelmére” eladományozott jószágokat időnként visszavette, hogy „a korona szabadságát” helyreállítsa, miként az az egyház támogatásával a XIII. században ismételtén megtörtént.

A király személye és méltósága, melyet a koronázással nyert el s amelynek jelvénye a korona, szorosan összefonódnak és azért a királyi oklevelekben gyakran van szó a korona tiszteletéről, dicsőségéről, hasznáról. Mindaz, ami a király személyét és méltóságát emeli, növeli a koronát is tekintélyben, vagyonban, ami pedig a királynak erkölcsi vagy anyagi kárt okoz, a korona sérelmeként szerepel. A hűség, amellyel az alattvalók a királynak tartoznak, a koronára is átszármazott. Aki a király ellen felázad, hűtlenséget követ el a koronával szemben. A hűséget az alattvaló elsősorban katonai erények gyakorlásával mutatja ki s ha ez a hűség áldozatkészségről tesz tanúságot, „a szentkorona híve” megérdemli, hogy a király őt adományban részesítse. Az ilyen, mint a király mondja: „nekünk és a mi királyi koronánknak” (*nobis et coronae nostrae regiae*) tett szolgálatot.

A XIV. század óta a korona nemzetközi szerződésekben is, mint az állam jelképe szerepel, először 1381-ben a turini békében, amelyben a velencei köztársaság évi adófizetésére kötelezi magát a királynak és „a királyságot képviselő koronának”. Az Anjou-korban még a király és a korona együtt képviselik az államot, pótolják a hiányzó államfogalmat. Mikor 1401-ben Zsigmondot az ország bárói fogságra vetik és ők gyakorolják a koronából eredő királyi jogokat, a korona egyedül marad az államhatalom alanya, az országnagyok a korona felhatalmazásából (*auctoritate jurisdictionis sacrae coronae*) intézkednek, az *interregnum* idejére megvéstetik a szent korona pecsét-

jét ezzel a körirással: „Magyarország szent koronájának pecsétje“ (*sigillum sacrae coronae regni Hungariae*), a pecsétet őrző kancellár pedig a szentkorona kancellárjának címét vette fel.

Zsigmond uralkodása alatt a király személye egyre inkább háttérbe szorul az ország koronája (*corona regni Hungariae*) mögött, mikor az államhatalomról van szó. Ez a szemlélet, a korona, mint az államhatalom alanya, jelképe az ország lakosságának szélesebb rétegeiben is elterjedt, nem maradt meg a királyi kancellária gyakorlatán belül. Erre alkalmat adott elsősorban az az eljárás, amely szerint a perdöntő eskütételt megelőző tanukihallgatásoknál minden rendű és rangú tanút „Istenben való hitükre és a király, meg az ő szent koronája, (avagy Magyarország szentkoronája) iránti hűségükre“ eskették meg, kötelezték igazmondásra. Ez az eskü gyakran nagyobb tömegek jelenlétében hangzott el, így a nádori közgyűléseken. A hűség, amely az ország lakosait eddig a király személyéhez és általa a koronához fűzte, a XV. század óta az ország koronájához és azon keresztül a mindenkori királyhoz, a korona viselőjéhez kapcsolta. A személyes hűség, amely sokban emlékeztetett a hűbéri hűségre, magasabb fogalomnak, az állampolgári hűségnek adott helyet. Az országot lakói nem a király, hanem törvényben is a szentkorona országának tekintik: (1439: 16. tc.) „Magyarország szentkoronájának alattvalói.“ Bármely országrész vagy kisebb terület leszakítása annyit jelent, mint a szentkoronától való elidegenítés. Ha viszont visszaszerez a király valamit, ami az ország területéből elveszett, az újból „a szent korona tulajdonába“ kerül vissza.

A korona nemcsak területileg jelentette az államot a XV. században. Ha nincs király, a korona védi meg az alattvalók jogait, a korona az államérdek alanya. A király jövedelmei a koronáéivá válnak, a királyi kincstár a szentkorona kincstárává. A magtalanok és a hűtlenek birtokai a szentkoronára szállnak vissza. Így lesz a korona öröklési joga a birtokokban a királyi adomány forrásává a XV. század második felében.

A szentkorona nemcsak a szűkebb értelemben vett magyar királyság, hanem a magyar király hatalma alatt álló, egész terület egyesítője is. Miként Angliában

már a XIII. században a koronában látták a birodalom területi felségjogának jelképét, úgy Magyarország melléktartományai is a szentkoronának vannak alávetve a XV. században „a szentkorona országai“, ami a magyar királyság „szuverénitását“ fejezi ki idegen területek felett. Ezzel a felfogással találkozunk a dalmát köztársaságok, főleg Ragusa, de Velence íásaiban is.

A koronában, mint az államhatalom birtokosában, részeseknek a külföldön, különösen Velencében a királyon kívül a nagyurakat, az ország báróit is tekintették, akik a királyt választották, tanácsában jelen voltak, az ország fontosabb ügyeiben résztvettek.

Tágabb körű volt már ebben az időben a cseh korona, amelyet a király személyétől teljesen elválasztva, a rendek képviseltek. A „*corona regni Bohemiae*“ a cseh államterület feletti szuverénitás alanya, amely egyesíti magában az egyes területek feletti uralmat. Ha új területek csatlakoznak a cseh királysághoz és elismerik ennek felsőbbségét, a hűségeskü a koronának jár ki. A korona (korona česká) a cseh birodalmi terület védője, az államterület integritásának képviselője. Nemzetközi szerződésekben, mint szerződő fél szerepel, akárcsak a magyar korona. Vannak olyan szerződések a XIV. századból, melyeket a magyar király, illetőleg a magyar korona kötött a cseh koronával. Míg a XIV. században a korona inkább a királyi méltóságot jelentette, a XV. században már kizárólag a rendek képviselték. Ez a változás azzal függ össze, hogy a huszitizmus idejében a rendi országgyűlés keríti hatalmába az állam vezetését. A rendek a korona nevében lépnek fel, kötnek szerződést az újonnan választott királlyal és kötelezik őt arra, hogy tartsa meg „a korona tagjainak“ jogait.

Mind a magyar, mind a cseh koronaeszme kifejlődésében a király és a rendek felett álló államszemélyiséget kell látnunk. Mindkét koronaeszmeben megvan a koronához tartozó területi és pénzügyi jogok elidegeníthetlensége. Míg azonban az eszme Csehországban nem fűződött valamely reális koronához, Magyarországon a hagyományos szentkoronához van kapcsolva. Sajátossága még a magyar koronaeszmeének a csehvel szemben a hűség gyakori hangoztatása, ami közvetlen, szinte személyes kapcsolatot létesített a szentkorona és az alattvalók között.

Az egyházi eredetű koronaeszmen kívül a középkorban még egy általános elterjedt, ugyancsak az egyházi gondolatkörből származó államelmélettel találkozunk: az államnak emberi szervezethez való elgondolásával. Eredetét az egyháznak korporatív szemléletéből veszi: az egyház Krisztus misztikus teste (*corpus mysticum Christi*). Ez a felfogás Szent Pál tanításán alapszik. Ő tekinti a hívők közösségét Krisztus egységes testének és Krisztust a test fejének. Az organikus szemléletet a középkor gondolkozása az egyházi közösségről, az államra is átvitte. Minden ország, minden királyság a publicisták szerint test, amelynek tagjai vannak. Angliában már a XIII. század végén feltűnik az a gondolat, hogy az ország test, területének részei pedig tagjai a testnek. A XV. század folyamán pedig egyre sűrűbben találkozunk az állam antropomorfikus szemléletével, amelyben keresztény és klaszszikus gondolatok fonódnak össze. A német választófejedelmek a XIV. században testnek tekintették a birodalmat és a birodalom koronáját, tagoknak az egyes országokat. Az egyházi eredetű koronaeszme és az államtestgondolat egyesülése itt már megtörtént és a cseh birodalom kiépülése idejében IV. Károly alatt ugyanezt a szemléletet ott is alkalmazták.

Az organikus államszemlélet egyházi közvetítéssel Magyarországon is gyökeret vert. A királyi tanács már a XV. században testnek tartja magát. A század közepén intézményessé vált országgyűléseken megjelent rendek is használják atörvények bevezetésében azt a képet, hogy ők az ország testét alkotják, az egész testnek, vagyis az ország összes tagjainak képviselőitében jelennek meg. Minden nemes az ország tagjának tekintettek, amint ezt Hunyadi János nemesítő oklevelei bizonyítják, amelyekkel a megnevesítetteket az ország tagjai sorába emelte. Az országtest tagjai azok a városok is, amelyeknek jogában állott az országgyűlésen megjelenni. De nemcsak a szűkebb értelemben vett országot tekintették testnek, hanem az egész birodalmat, a magyar szentkorona alá vetett összes területeket is.

A koronaeszme és az organikus államszemlélet eredetileg egymástól különálló és hosszú időn át külön fejlődő gondolat volt, mindkettő az egyházi eredetű európai műveltség alkotó része. A XIV—XV. századtól kezdve már

voltak a két gondolatnak érintkező pontjai, melyek lehetővé tették tartalmi összevegyülésüket. A legfőbb állami hatalomban, amely azelőtt kizárólag a királyé volt s amelyet a korona jelképezett, ekkor már mások is részt vettek, sőt a királlyal egyenlő rangúakká és jelentőségűekké váltak. Azok, akik régtől fogva a „regnumnak“ a tagjai. A korona másfelől az ország területét, a birodalom területi összetartozását is jelentette, miként a regnum is minden időben. Könnyen érthető tehát, hogy itt is, ott is felbukkan a koronagondolat és az organikus szemlélet összeolvasztása, nem állambölcseleknél vagy jogtudósoknál, hanem a gyakorlati életben: a királyi kancelláriában. Beszélnek a XV. században „az egész cseh korona közösségéről“, ami mutatja, hogy a korona a cseh rendek gondolkozásában korporatív fogalomná fejlődött. Angliában is szó volt a már e század elején a korona tagjairól.

Magyarországon a koronagondolat és az államtest képének összekapcsolása Werbőczy István, a magyar szokásjog összegyűjtőjének műve volt. Tripartitumának alapelve az „*una et eadem libertas*“. Az ország jogainak tárgyalása azzal kezdődik, hogy minden főpap, báró és nemes ugyanazokat a jogokat és kiváltságokat élvezzi, a főúrnak nincsen nagyobb szabadsága a köznemesnél. Ezt a tételt Werbőczy a nemesség eredetéről szóló történeti elbeszéléssel támasztja alá, amely szerint minden nemesség egyformán jött létre. Miután a magyarok, a közösség, minden különbség nélkül királyt választottak, mondja Werbőczy, a nemesítés és a birtokadományozás jogát a közösség a maga akaratából „az ország szentkoronájának joghatóságára“ és következésképpen a koronázással a királyra ruházta. „Ettől fogva már az egész nemesség eredete bizonyos viszonyos átruházásnál és kölcsönös kapcsolatnál fogva annyira összefügg, hogy el nem szakítható és egyik a másik nélkül nem történhetik“, mert a fejedelmet a nemesek választják, a nemeseket pedig a fejedelem teszi azokká. „Az ilyen nemeseket az említett részesezés- és összeköttetésnél fogva a szent korona tagjainak tartjuk, akik a törvényesen megkoronázott fejedelmen kívül senki más hatalmának alávetve nincsenek.“ Az egész nemesség tehát a királytól van, viszont a királyi hatalom az egész nemességtől. Minden nemes egyformán a szentkorona tagja és csak az ő akaratából megkoroná-

zött királynak a hatalma alatt áll. Erre a tételre nem mint közjogi tanra, hanem a nemesi egyenlőség, a nemesi „demokrácia” bizonyítása végett volt Werbőczinek szüksége.

Azt, hogy a király jogait a rendek beleegyezésével végbemenő koronázással nyeri el, s így azt a rendek reá átruházzák, már 1440-ben megállapították. Az az állítás azonban, hogy minden nemes a szentkorona tagja a Tripartitum előtt sehol sem fordul elő, de természetes lehetett Werbőczinek, hiszen már a XV. század közepén elismert tény, hogy minden nemes tagja az országnak. Werbőcz korában pedig a köznemesek is megszerzik és törvényben biztosítják maguknak a királyi tanácsban való részvétel jogát s így birtokába jutnak annak a kiváltságnak is, amely eddig az előkelőt a köznemestől elválasztotta.⁹²

4. A KORMÁNYZÁS VIDÉKI INTÉZMÉNYEI.

A királyi vármegye.

Az ország igazgatását vidéken Szent István korától kezdve a vármegyék látták el, amelyek elsősorban a királyi gazdaságok szervezetét alkották. Szent István birtokainak egy részét közvetlenül udvara ellátására rendelte a nádorispán fennhatósága alatt, legnagyobb részét azonban egy-egy várból igazgatták ispánjai. Jóllehet Szent István törvényei a megyei szervezetről semmi felvilágosítást sem adnak, mégis csak ő alkothatta azt meg, mert tudomásunk van a megyei népnek I. András királysága és Béla hercegsége idejében végbement összeírásáról (Szent László III. decr. 2.), továbbá, mert Szent László és Kálmán törvényeiben a megyei intézmény, mint kiépített szervezet szerepel. Első királyunk halála utáni zűrzavaros közállapotok, rövid életű uralmak nem lehettek alkalmasak ilyen időálló szervezet kiépítésére. Szent István az itt talált szláv várrendszert egyesítette a frank-bajor comitatus intézményével s így jött létre a magyar vármegye.

⁹² Minderről *Eckhart Ferenc*: A szentkorona-eszme története. Budapest. 1941. az egész idevágó irodalommal.

A szlávok, akik még nem jutottak magasabb állami fejlődésre, a Balti-tengertől le a Balkánig nemzetségi szervezetben éltek földvárak körül egy-egy zsupán vezetésével. A vár elsősorban védelmi célra szolgált: támadás esetén ide húzódtott vissza a környékbeli nép, de gazdasági szolgáltatásait is itt gyűjtötték össze. Cseh- és Lengyelországban is a kialakuló fejedelmi hatalom ezekre a várakra támaszkodott. Az ország igazgatásának ezek lettek a központjai, amelyek vezetését német mintára Csehországban comesnek, Lengyelországban castellanusnak, később szintén comesnek nevezett tisztviselőkre bízták.

Nálunk is voltak az itt talált szlovén és bolgár-szláv lakosságnak váraik: Nyitra, Komárom, Esztergom, Visegrád, Kolon (Zalavár), Baranya, Bács, Csongrád, Nógrád, Zemplén, stb. szláv nevei tanúsítják ezt. De voltak más várak is: Győr avar, Pozsony, Sopron, Moson frank alapítású várak lehettek. Maguk a magyarok is létesítettek földvárakat egy-egy hadnagy szállástelepén: Somogyvár, Marosvár, Gyulafehérvár; alapítójáról, avagy első ispánjáról neveztek el egy-egy ilyen várat: Szolnok, Doboka, Arad, Temes, Torontál stb.

A királyság megszervezésekor Szent István a várakba frank-bajor mintára saját tisztviselőjét, *comes*t nevezett ki. A comes hivatala még a római korból eredt, ahol a császárság későbbi századaiban egy vidék katonai parancsnoka, de polgári igazságszolgáltatásának feje is volt (*comes civitatis*). A germánoknak is volt hasonló katonai tisztsége: a grafio, aki egy gau élén állott. A grafio a frankoknál átvette a comes hatóságát és így alakult ki a Graf (*comes*) hivatala. A frank comes a király katonai helyettese, vezette a fegyvereseket, a szabadok gyűlésének a feje, rendes bíró és az ítéletek végrehajtója. Ő a rend legfőbb őre, az utak és hidak karbantartásáról gondoskodik, behajtja a vám- és vásárpénzeket, megvédi az egyházat, oltalmába veszi az özvegyeket és az árvákat. Személyét háromszoros vérdíj védte. Fizetése nem volt, de az övé volt a befolyó jövedelem harmada. Hivatalához birtok tartozott. Ez utóbb örökletessé, hűbérbirtokká vált a comes családjában s vele együtt a hivatalbeli tisztségből is örökös méltóság, grófság lett.

A magyar megye központja a vár, váras (civitas), ebből és a hozzátartozó népből állott a megye, mindazokból, akikre a vár, illetőleg a comes hatásköre kiterjedt. Latin elnevezése *comitatus*, *parochia*, *provincia*. A „megye, mega“, délszláv eredetű jövevény-szó, annyit jelent, mint valaminek a határa. A vár megyéje (civitatis mega) az a határ, amelyen túl valamely vár hatásköre nem terjedt. Nem határozott terület, hanem bizonyos hozzátartozó nép, amelynek vándorlása, megtelepedése adta meg a megye későbbi területét. Így alakultak ki furcsa formájú megyék, amelyek határait sem földrajzi okokkal, sem másként nem tudjuk megmagyarázni. Később, már a XII. században, hogy a település sűrűbb lett, a megye határozott terület volt.

A vármegyéhez kétféle, a király szolgálatában álló népelem tartozott: katonáskodó és mezőgazdasági. Az előbbi a XI. századi törvényeink szerint *miles* vagy *civis* nevet viselő szabadokból állott, akik a vár földjéből kaptak családjukban öröklődő birtokot, aminek fejében a megyei dandárban katonáskodtak. Közülük kerültek ki a vár kisebb tisztviselői, az ispán segítői a megye igazgatásában. Mint a várhoz tartozók előkelőbb rétege, a XIII. században a *várjobbágy* (*iobbagiones castri*) nevet viselték.

A másik, jóval számosabb népelem (*civilis*) a királyi gazdaságokat művelte és termény vagy ipari szolgáltatásokkal, továbbá robottal tartozott a várnak. Ámbár rabszolga-eredetűek és sorsúak voltak (*servus* = ön, ín), gazdaságilag mégis önállóbbak a magánföldesurak rabszolgánépénél. Közülük rendelték ki a várban időnként személyes szolgálatot teljesítő heteseket (*hebdomadarii*). Ezekből adományoz el a király már a XI. században várföldekkel együtt. A XIII. században *populus castri* vagy *castrensis*, *várnép* elnevezést veszik fel.

A vár élén az ispán állott (*comes*, *comes parochiae*). Neve a szláv *zsupan*-ból eredt. A király tetszése szerint nevezte ki bármily rendű alattvalói közül. Legfőbb hivatása a királyi gazdaságok felügyelete, hozadékuk összegyűjtése, telepítés, újabb falvak alapítása révén a királyi jövedelmeinek növelése. Ő hajtja be az adókat, a vám- és vásári illetékeket, mindezt Szent Mihály napjáig beszol-

gáltatja a királyi udvarnak. Minden jövedelem egyharmada őt illeti. A várhoz tartozó népnek ő szolgáltat igazságot és ad karhatalmat a királyi és az egyházi bírák ítéletének végrehajtásához. A vármegye katonai erejének a vezére, akinek zászlaja alatt harcol a megyei dandár.

Az ispánnak sokféle teendői elintézésében segítői voltak a vár kisebb tisztviselői, akiket ő nevezett ki. Az igazságszolgáltatásban az udvarispán (*comes curialis*), hadügyi téren a hadnagy (*maior exercitus*) és a várnagy (*castellanus*), a vár gondviselője.

A királyi megye, miként a frank *comitatus*, század- és tizedkerületekre volt osztva, élükön a száznagyokkal (*centurio*) és tíznagyokkal (*decurio*). Ez a bíraskodás, adózás és a gazdasági ellenőrzés céljait szolgálta. A századosok bírái, közigazgatási főnökei és adószedői voltak kerületüknek. Minthogy a várszolgák katonai szolgálatot nem teljesítettek, hadi jelentősége nem volt e felosztásnak. A katonáskodó várjobbágyok nem tartoztak századokba.

Szent István országa határszélein a gyepek védelmére határispánságokat is szervezett a frank őrgrófság mintájára. A határispánnak (*marchio*, *comes confinium*) kiterjedtebb katonai hatásköre lehetett. Az ország erdős részein az Árpádok több helyen szerveztek uradalmakat, amelyek élén egy-egy comes, erdőispán állott.

Vitás az a kérdés és adatok híjján aligha lesz eldönthető, hogy a szabad magyarok társadalma milyen viszonyban állott a megyével. Többen azt vélik, hogy a királyi megye és a szabad magyarok társadalma elkülönülve élt egymás mellett és hogy a megye csupán királyi jószágigazgatás volt. Az ispán hatásköre nem terjedt ki a honfoglaló magyarok utódaira. A vármegye szerintük nem volt közigazgatási, politikai felosztás. Mások szerint lehetetlen elgondolni, hogy a törzsi különállás megszűntetése után oly nagyhatalmú királyi tisztviselőjének, az ispánnak nem lett volna semmi hatásköre a vár környékén élő szabad magyarok ügyeiben; a jól kiépített királyi szervezet, a megyei ezeket is felölelte, a megyei szervezet politikai felosztás is volt. Annyi kétségtelen, hogy bizonyos joghatósága, így tized- és pénzváltási ügyekben,

az ispánnak kezdettől fogva volt a szabad magyarok területén is, amely azután az idők folyamán csak bővülhetett.⁶⁴

A nemesi vármegye.

A királyi várbirtokrendszernek a XIII. században bekövetkezett felbomlása és ezzel kapcsolatban új birtokarisztokrácia kialakulása megváltoztatta a megye lényegét. Mint Rogerius írja, a királyi pazarlása folytán a megyék birtokai megfogytak, a comeseknek nem voltak fegyvereseik megyéjük jövedelmeinek megcsappanása miatt és egyszerű vitézek sorába süllyedtek. A tatárjárás pusztítása is megrendítette a királyi megyék jogrendjét. A királyi megye éppen akkor gyengült meg, s nem nyújtott többé védelmet a hozzátartozó népeknek, amikor a birtokadományok és az udvari méltóságok viselése folytán meggazdagodott bárói osztály terjeszkedési vágyával szemben erre leginkább lett volna szükség. Ilyen körülmények között indult meg a köznemesség és a soraikba emelkedő várjobbágyok szervezkedése a vármegye területén, ami megfelelt az ispán joghatósága területének és a királyi megye helyébe a megyei nemesség szervezete, a nemesi megye lépett.

Az átalakulásnak szép emlékét őrizte meg egy 1232-ben Kehidán kelt oklevél, a megyei nemesség önálló bíraskodásának első emléke. „A Zalán innen és túl lakó összes királyi szolgák“ elmondják benne, hogy azon a vidéken gonosz emberek részéről sok baj, jogtalanság, kártétel és sérelem történik, amelyek súlya alatt még hatalmasabbak is szenvednek. Mivel pedig a sérelmet szenvedők hiába keresték jogukat, mert a bírák messze vannak és sok más akadály miatt, „alázatosan kértük“, írják, „urunk

⁶⁴ A királyi megvétel alapvető *Tagányi Károly*: Vármegyénk eredetének kérdése, *Tört. Szemle*. II. évf. 1913. Az ő nyomán még *Holub József*: A királyi vármegyék eredete. *Szent István-Emlék*. II. 75. az idevonatkozó teljes irodalommal. A cikk végén a nemesség és a királyi megye viszonya. Egyes megyéknek a település kapcsán kialakult különös formájáról: *Fügedi Erich*: Nyitra megye betelepülése, *Századok*. 1938. 289. Az ispánnak a telepítés körüli szerepéről *Mályusz E.*: A magyarság a középkori Erdélyben. (Kny. a Hírel 1943 máj.) 4. Az erdőispánságokról *Maksai Ferenc*: A középkori Szatmármegye. 1940.

királyunkat, hogy adjon nekünk engedélyt bíraskodni és teljes igazságot szolgáltatni az elnyomottaknak és a háttartalan jogtalanságokat szenvedőknek mindazok részéről, akiktől érdemtelenül szenvedtek“. A király beleegyezését adta a bíraskodáshoz, ők tárgyalni kezdtek a gonosztevőkről, mire Bertalan veszprémi püspök „látva, hogy mi bírák vagyunk“, Atyuz bánt, megyei nemest perbe fogta egy birtokának elfoglalása miatt. A per elintézésére csak a harmadik határnapon került a sor, mert a bán nem jelent meg az idézésekre. Elmarasztalták, a püspököt be akarták vezetni a kérdéses birtokba, de Atyuz ennek erőszakkal ellenállott.

A következő évtizedekben mindenfelé feltűnnek a nemesi közönség választotta szolgabírák (*iudices servientium* vagy *nobilium*), ami azon a területen a nemesi megye létrejöttét jelentette. A XIII. század második felében országsszerte kialakult már a nemesség vármegyei szervezete. Ezt bizonyítja az 1267. évi decretum rendelkezése, mely szerint a fehérvári törvénynapokra „tartozik eljönni minden megyéből két vagy három nemes, hogy az ő jelenlétükben történjék az elégtétel, minden, bárki okozta kár és sérelem ügyében“. A nemességnek ez a képviselője csak úgy képzelhető el, hogy a megyénként megszervezett nemesség választotta meg azt. A század végén már országsszerte működnek a szolgabírák, mert törvények szólnak hatáskörükről: „Ha a nádor igazságszolgáltatás végett jár el országunkban, minden megyében négy kiküldött bíró a megyei ispánnal tartozik vele menni és bíraskodni... Ha a nádor igazságtalanul törekednék eljárni, ugyancsak a négy bíró az ispánjukkal tartozzék ezt megakadályozni és ezt velünk közölni.“ (1290 : 14. tc.) „Mikor a nádor a megyében ítélkezik“ mondja az 1298 : 32. tc., „minden ügy reá tartozik, ha nem ítélkezik, a megyei bírák elé kerüljenek az ügyek.“

Ahol nagyobb számú volt a köznemesség és gyorsabb az összeolvadás a királyi várakhoz tartozókkal, ott hamarabb történt meg a változás. Ahol a honfoglaló szabadoktól származó köznemesi elem hiányzott, ott később ment az végbe, a hajdani gyepüelven, például a zólyomi várispánság területén, amely a Felvidék egész északi részét magába foglalta. A XIII. század elején még ez az egész

terület a királyé volt, aki azonban itt is kezd adományokat tenni servienseknek és idegenből bevándoroltaknak. A tatárjárás után IV. Béla a honvédelem céljaira itt is várakat épített: Zólyom, Turul (Túróc), Liptó és Arva várakat, amelyek katonáskodó népelem központjaivá váltak. E katonáskodó elem a jobbgyfiúk osztálya (filii iobhacionum), akik hadiszolgálat feltétele mellett kaptak a királytól kisebb-nagyobb földterületet. A hadiszolgálat révén ezek, miként a várjobbágyok, beolvadtak a köznemességbe, amely itt is szerephez jutott az igazságszolgáltatásban. Mikor az ispán valamelyik vidéken bíraskodik, tehetőségbe, mint bírótársak működnek mellette. Ilyen *probi viri* kiválasztására a terület lakossága is befolyást szerzett. Az ispán az egyes földrajzilag különálló területek élére maga helyett egyik familiárisát, mint officialist rendelte ki. Ezekből lettek az alispánok és a mellettük szereplő választott bírákból szolgabírák. Így fejlődött ki a földrajzi adottságoknak megfelelően a XIV. században Túróc (1332), majd Liptómege (1345) és végül Arva a XV. század elején.

A megyei nemesség alkotta a megye közönségét (*universitas, communitas*), amelyhez a király rendeleteit intézni szokta. A megye területe, határai sokáig nem voltak biztosak. Gyakran intézkedett a király vagy egyik nagybíró, hogy valamely község melyik megyéhez tartozik. A király nem egyszer csatolt el községeket birtokosaik kérésére egyik megyétől a másikhoz. A megye területe a XIV. században még egységes, nem oszlott járássokra (*districtus, reambulatio*). Ez csak a XV. században történt meg, akár igazságszolgáltatási, a megye különböző részeiben tartott székek, akár közigazgatási okból, a dicalis összeírások révén. A megye székhelyévé az a hely lett, ahol a megye törvénykezését gyakorolni szokta. Egyik megyében előbb, másikban később állapodott ez meg.⁹⁵

⁹⁵ Tagányi Károly: A nemesi önkormányzatú vármesvék kialakulása. (Szolnok Doboka vármegye monografiája. I. k. 1901. 238. l. A kehidai oklevél: Zala vármegye története. oklevéltár. II. 643. A felsőmagyarországi megyékről Nályusz Ekmér: Túrócmege kialakulása. 1922. A kialakult megyéről Gábor Gyula: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. 1908. A járássokról u. o. 43. l. és Hoiub József: Zala megye története a középkorban. I. k. 1929.

A nemesi megye tisztviselői. A főispán.

A megye élén továbbra is az ispán (*comes parochialis*) képviseli a király személyét. A XV. század elején kezdik főispánnak (*comes supremus, principalis*) nevezni. A főispáni méltóságot (honos) a király adományozza tetszés szerinti időre (*durante beneplacito*), vagyis a megadományozott addig maradt a helyén, amíg a király nem látta jobbnak mást ültetni méltóságába. A kinevezésről a király értesítette a megyét, engedelmességre szólítva azt fel. Az új főispán esküt tett a tanácsban a király kezébe.

A főispánságot a király igen gyakran valamely országos vagy udvari méltóságot is viselő hívének adományozta és ezek közül egyik-másik nem egyszer négy-öt egymástól távoleső megyének a főispánságát is tarthatta kezében. A király, aki gyakran cserélte ki a főispánokat, ezzel a hozzá hű arisztokrácia tagjainak jutalmazását és vagyoni gyarapítását akarta elérni. A méltóságok ilyen halmozása azért volt lehetséges, mert a főispán, miután helyettesről gondoskodott, nem tartózkodott a megyében, hanem legtöbbször a királyi udvarban. Előfordult sokszor az is, hogy egy megyének a főispánságát a király két személynek, többnyire testvéreknek adományozta. Ez annyit jelentett, hogy a jövedelmet megosztották. Ámbar mindkettőnek megvolt a maga joghatósága, a megyei közigazgatás nem oszlott meg, mert a két főispánnak közös alispánja vagy alispánjai voltak.

A főispán kötelessége volt megyéje közönségének jogait és szabadságait megvédeni, a király rendeleteinek végrehajtásáról gondoskodni, a megyéből befolyó királyi jövedelmeket híven kezelni, a só- és pénzkamara tisztjeit védelemben részesíteni és hadbahívás esetében a megyei nemességet vezetni. A megye ügyeinek intézésében közvetlenül egyre kisebb részt vett. A XIV. század első felében még sokszor személyesen ítélkezett a megye székén a szolgabírákkal, a XV. századtól kezdve azonban ezt a szerepét egyre növekvő mértékben az alispán vette át, akihez a királyi parancsok is szóltak.

A főispán jövedelme a hirságokból és vámokból állott. A megye székén kirótt hirságok kétharmada őt illette

meg, de ebből a szolgabírákat is részesítette. A királyi vám- és révhelyek bevételének egyharmada az övé volt. Mikor azután a királyok a vámhelyeket eladományozták és a királynak csak a felügyeleti joga maradt meg, ezt helyette a főispán gyakorolta.⁹⁶

A főispánnak csökkenő közvetlen befolyása, amelyet a megye igazgatásában gyakorolt, magyarázza meg azt, hogy királyaink már a középkorban egyházi méltóságoknak átengedik székhelyük megyéjének örökös főispánságát. Az esztergomi érsek már a XIII. században megkapta a megye ispáni jövedelmeit. A XV. században a veszprémi, a győri, a nyitrai, a váradi, a pécsi és az egri püspök, továbbá a kalocsai érsek lettek örökös főispánok. A századforduló körül a rendek már sürgették az örökös főispánságok számának a csökkentését. (1498 : 57., 1504 : 3.)

A világi méltóságok közül a nádor Pestmegye örökös főispánja volt. Egyes családoknak Mátyás kezdett örökös főispánságokat osztogatni. Mióta a királyi birtokokat várnagyok kezelték, ezek egyszersmind az illető megyék főispánjai is voltak, így a diósgyőri várnagy Borsod, a trencsényi Trencsén megyéé. A vár eladományozásával a főispánság is az adományos családban lett örökössé, pl. Abaújmegyéé a Perényi családban. Ennek az intézménynek virágzása kora a későbbi időkre esik.⁹⁷

Az alispán.

A főispán helyettese az alispán (vicecomes) volt, akit nem a megye választott, nem is a király nevezett ki, hanem az ispán tett meg tetszése szerint a maga emberei közül. Már a XIII. században szerepelnek a megye igazgatásában az ispán serviensei és officialisai; a XIV—XV. században a főispán az alispánt familiárisai közül, azok előkelőbb rétegéből, többnyire leghivebb emberei, várnagyai és gazdatisztjei köréből szokta kiválasztani. Az előbbieket amúgyis bizalmi állást töltöttek be, az utóbbiak meg addig is ellátták a főispán, mint földesuruk bírasko-

⁹⁶ Gábor Gy. i. m. 66. s. köv. Holub i. m. 130. s. köv. I. A főispán kötelességeiről Mátyás. 1461. Vasmegehez O. Ltár (Hajnik. VIII. 410.)

⁹⁷ Hajnik Imre: Az örökös főispánság.

dási teendőit. Nem egyszer új emberrel kötött familiáris szerződést a főispán az alispáni hivatal betöltése érdekében.

Fő- és alispán között magánjogi szerződés állott tehát fenn és e magánjogi viszonyon alapult az alispánnak közjogi jellegű működése. Imerjük pl. egy szabolcsmegyei alispán szerződését főispánjával 1317-ből, amely szerint, mikor beáll, kap 10 márkát, 10-et később, továbbá köpenyegét és felsőruhát.⁹⁸ E szerződések gazdatiszti konvenció jellegével bírnak. Az alispán hivataloskodása idejében is intézte ura, a főispán magánügyeit, mint gazdatisztje. Őt, mint urát emlegeti, az meg mint saját alispánjáról beszél róla, házához tartozónak tekintette. A XIV. században az alispán gyakran urának címerét szokta pecsétjén használni.

Az alispán kinevezéséről a főispán egyszerűen értesítette a megye közönségét, engedelmességre hívta fel azt. Az alispán addig volt hivatalában, míg főispánjának tetszett, aki vele kötött szerződését bármikor felbonthatta. Ura távozása méltóságából az ő hivatalának is a végét jelentette.

Minden megyének külön alispánja volt, de a főispán kettőt, sőt hármat, ritkán négyet is alkalmazhatott. Mind-egyik a teljes joghatóságot gyakorolta.

Régebben inkább a főispán, a XIV. század közepétől kezdve rendszerint az alispán elnököl a megyei széken s csak néha, fontosabb ügyekben dönt a főispán. Az alispánhoz szólnak a királyi parancsok, ő állít ki okleveleket a szolgabírákkal együtt s vezeti a megye ügyeit.

Az alispánnak, mint birtokos nemesnek, szintén lehetnek familiárisai. Ezek közül ő választotta ki, amennyiben erre szükség volt, helyettesét, a másodispánt (*subvicecomes*). Ilyeneket használt fel adók, birságok behajtásánál.

Az alispáni állás növekvő fontossága felébresztette a nemességben azt a kívánságot, hogy a megye első hivatalának betöltésére befolyást gyakoroljon. Mikor a rendek a XV. században már állandóan gyűléseken foglalkoztak az ország ügyeivel, természetes volt az a törekvésük, hogy a megyei önkormányzatot is kitágítsák. Aminek

⁹⁸ Gábor i. m. 78. Anjou I. 428.

alapfeltétele volt az alispáni hivatal betöltésénél mutakozó főispáni önkény korlátozása. A főispán ugyanis sokszor más vidékről, valamelyik távoli birtokáról hozta alispánját, aki így nem ismerte a megye viszonyait, sőt néha nem nemest is kinevezett alispánnak, jóllehet ezt már régóta törvény tiltotta. (1290 : 4.)

A küzdelem az alispáni hivatal betöltése körül csak lassan ért el eredményt és kétségtelenül összefüggésben állott a köznemesi réteg nagyobb érvényesülésével a XV. század végén. Az 1486 : 60. tc. arra kötelezte a főispánokat, hogy alispánjaikat a jelentősebb megyei családok köréből nevezzék ki s ezek a megye előtt tartozzanak esküt tenni. Ezt az intézkedést a rendek néhány év múlva megújították (1492 : 80.) Már a század végén előfordult egyes megyékben, hogy a nemesi közönség választotta az alispánt. Az 1504 : 2. tc. szerint az alispán kinevezéséhez szükséges a megye közönségének a beleegyezése. Ez a törvény azonban nem könnyen tudott érvényesülni, a főispánok ragaszkodtak régi jogaikhoz s még a XVI. század elején is találkoztunk nem nemes alispánnal. Egy emberöltő múlva újabb törvényt hoztak ebben az ügyben (1548 : 70. tc.) hangsúlyozva az eskü letételének fontosságát.⁹⁹

A szolgabíró.

A szolgabíró (*iudex nobilium*, összevonva *iudicum*) kezdetől fogva a megyei önkormányzat szerve, akit a megyei közönség választott. A hivatal a XIII. század közepén alakulhatott ki, mert a szolgabíró nevet csak addig kaphatta, míg a nemest királyi szolgának, *serviensnek* hívták. A század végén ezt már általánosan a *nobilis* név váltja fel.

Megyéenként négyet szoktak választani egy évre. A megválasztottak esküt tartoztak tenni a megye közönsége előtt. Jóllehet a hivatal jövedelemmel járt, mégis terhes megbízást jelenthetett és vagyonosabb nemesek nem szívesen vállalták el, holott ezek iránt volt nagyobb a bizalom. Ezért törvény (1435. II : 2. tc.) kötelezte a tekintélyesebb nemeseket, hogy a rájuk eső választást

⁹⁹ Gábor Gy. I. m. 76. s köv. Holub J.: A főispán és alispán viszonyának jogi természete. 1917. Holub Zs. m. Tört. I. 137. s köv.

egy évre elfogadják. Ezután öt évig nem tartoztak magukra venni ezt a terhet. Ha a megválasztott visszautasítja ezt a megbízást, 25 márka büntetést tartozik fizetni, melyet későbbi törvény (1486 : 9. tc.) 50-re emelt fel. Gyakran találkozunk azzal is, hogy valaki több éven át volt szolgabíró. A XV. századtól kezdve nagyobb megyékben az ügyvitel gyarapodása miatt alszolgabírákat (*vice-iudicum*) is választottak.

A szolgabírónak nem volt önálló bíraskodása, hanem a négy szolgabíró testületileg bíraskodott az alispánnal együtt a megye székén. A négy szolgabíró néha az alispán nélkül alkotja a megye hatóságát. Így, ha az alispán a peres felek egyike. Pestmegye okleveleit mindig a négy szolgabíró adta ki, mert e megyének nem volt főispánja s így alispánja sem. Itt a főispáni teendőket a nádor látta el. De bírói eljárást (idézést, vizsgálatot) egy szolgabíró is végezhetett, továbbá perenkívüli eljárást: birtokbaiktatást, határjárást. Tartozás kiegyenlítése is történhetett előtte. Az adóbehajtásnál, tizedszedésnél a rövókat kísérik. Fontos volt a szerepük jobbágyügyekben. Az úriszéken jelen volt egy vagy kettő közülük. Ők szereztek vissza az engedély nélkül eltávozott jobbágyokat és kényszerítették az új urat a jogtalanul befogadott vagy erőszakkal elvitt jobbágyok visszaadására.

Jövedelmük elsősorban a birságokból nekik járó rész. Eljárásaikért díjazásban részesültek.¹⁰⁰

A jegyző.

A XV. század második felében már számos megyének volt állandó írnoke. Ezek a káptalani iskolákban sajátították el az írás mesterségét és szerezték meg jól-rosszul a latin nyelv tudását. Hosszabb vagy rövidebb időre, esetleg csak egy-két megyei szék tartamára alkalmazták őket. Eleinte a főispán vagy alispán notariususa, aki vele familiáris viszonyban állott, később a XV. század elején, mióta a megyei igazságszolgáltatásban az írásbeliség megerősödött, a megye vagy a *sedria notariususa*, majd a XVI. században már megyei tisztviselő. Mivel az alispán és a szolgabírák nem tudtak írni, sok függött a nota-

¹⁰⁰ U. o. 150. s köv.

rius becsületességétől, aki hamis okleveleket is megpecsételtethetett velük. Az oklevelek kiállításáért fizetett tak-sákból részesedett.¹⁰¹

Az esküdték.

Hivataluk annak köszönhető létrejöttét, hogy a szolgabírák nem győzték megszorodott teendőiket a megyei széken és a bíróságon kívüli eljárásokban ellátni. Könnyítésükre rendelte el az 1444 : 10. tc., hogy minden megyében válasszanak négy derék embert, akik az alispánnal és a szolgabírákkal együtt szolgáltsanak igazságot. Valóban találkozunk is azután ilyenekkel. Mikor később Mátyás 1486 : 8. tc.-ében azt kívánta, hogy minden megyében válasszanak 8—12 tehetősebb nemest, akik a hiteles helyek embereivel együtt szállnak ki, mint királyi emberek, az eljárások elvégzésére, ezekkel esküt is tettek, miért is *electi iurati nobiles*-nek nevezték őket. Ezek a megyei széken is, mint ülnökök vettek részt (1492 : 53. tc.) és így személyükben két hivatalt egyesítettek.

A megye hatásköre.

A megye működésének alapvető és később is leglényegesebb része az igazságszolgáltatás volt, amelyben a megyei önkormányzat kezdettől fogva megnyilatkozott. Ez részben a közgyűléseken, részben a megyei széken (*sedes iudiciaria, sedria*) játszódtott le. Emellett már a középkorban voltak a megyének közigazgatási teendői is.

Mind a bíraskodásban, mind közigazgatási téren a megyei hatóságot az alispán és a négy szolgabíró képviselte, akik testületileg voltak felelősek működésükért. Ha panasz merült fel az alispán vagy a szolgabírák ellen érdekeltség vagy a jogszolgáltatás megtagadása miatt, az egész hatóságot egyetemlegesen vonták felelősségre. A panaszt a királynál kellett tenni, aki a vizsgálattal valamelyik hiteles helyet bízta meg. A királyt ezekben az ügyekben az országbíró helyettesítette, akit a vármegyék fegyelmi hatóságának tekinthetünk.

¹⁰¹ Istványi Géza: A megyei írásbeliség első korszaka. Századok 1937. 549.

Míg a király egyfelől felügyelt a megye működésére, másfelől megvédte ennek tekintélyét, amire annyival is inkább szükség volt, mert a közönség a megye székén fegyveresen jelent meg. A megyei hatóság vagy valamelyik tagjának jogszolgáltatás közben elkövetett tetteges vagy szóbeli megsértése széksértés, amiért a megye a királynál emelt panaszt. Ez a védelem a széken kívül eljáró tisztviselőt is megillette.

A megye a nemesség politikai érvényesülésének színhelye volt. Az országgyűlési követeket a megye közgyűlése választotta meg és látta el utasításokkal.

Mint minden bíróság, a megye is működött, mint oklevél-kiállító. Kisebb jelentőségű magánjogi ügyletekben vette át a hiteleshelyek terhének egy részét. Eltiltások, tiltakozások, ingóságokra vonatkozó szerződések, kötelezvények, fogott bírák ítéletei, szóval a mindennapi élet apróbb jogügyleteinek bizonyítékai kerültek ki az alispán és a négy szolgabíró pecsétjei alól. Saját pecsétje a megyének csak a XVI. század közepétől kezdve volt. (1550 : 62. tc.)

A megye közigazgatási teendői a királyi rendeletek kihirdetésében és végrehajtásában merültek ki. A megye volt az új törvények kihirdetésének szerve. Ez a kihirdetés a megye székén ment végbe. A közönséget érdeklő vám-, vásár- és révjogadományozásokat vásárokon hirdette ki a megye hatósága.

A megye gyakorolta királyi átruházásból a király védelmi jogát az özvegyek és árvák felett. Ebből fejlődött ki idővel a megyei árvaszék intézménye.

A pénzügyi igazgatásban a megye nyújtott támogatást a pénzverő kamarát bérlő kamaraispánok embereinek az új pénz beváltásánál, amennyiben a hatóság osztotta szét a nemesek közt a beváltott pénzmennyiséget. Mikor I. Károly a *lucrum camerae* helyett egyenes adót vetett ki, a megye az adószedésben is közreműködött. Az adó kirovása céljából a megyei hatóság írta össze a portákat. Az adót a falusi bírák szedték be és adták át az adószedőknek, valószínűleg a *sedria* alkalmából. A Zsigmond-kora óta országgyűlésen megszavazott hadi adót is a megye szedte be. Az egyházi tizedszedésnél is támogatást nyújtott.

A hadügyi igazgatásban a király a megyéknek küldte meg a hadbavonulási parancsot, közölve a hadbavonulás idejét és helyét. A felkelési és általában mindenfajta katonai kötelezettség teljesítését a megyei hatóság őrizte ellen, amellyel a király közölte a felmentéseket is. Mikor Zsigmond óta bizonyos számú telek után kellett katonákat kiállítani, ezek összeírását is a megye végezte.¹⁰²

5. ERDÉLY.

Erdély Magyarországnak a Meszesen túl fekvő része, az Erdőelve, a királyi kancellária nyelvén előbb Ultrasylvania, a XIII. századtól kezdve Transsylvania. Ezt az országrészt nem szállta meg a magyarság már a honfoglalás idejében, mert különben nem lett volna szükség Erdély felé gyepűövezetre, mint annak bizonyítékai helynevekben ma is megvannak. A megszállás részben már a vezérek idejében történt, körülbelül Betlen—Marosludas—Gyulafehérvár vidékéig. A XI. század végén, legkésőbb a XII. század elején Teke és Marosvásárhely vidékéig, délfelé a Nagy-Küküllőig terjedt a telepedés. A XII. század közepén a Fogarasi havasok és a Rika-hegylánc volt a délkeleti határ, míg a mai Csík- és Háromszék megyét csak a XIII. század folyamán ülték meg a székelyek.

Már Szent István létesítette itt is a megyerendszert. A vármegyék székhelye egy-egy népesebb táj központja lett, elsősorban Gyula levért törzsének főhelye, Gyulafehérvár. Az erdélyi Fehérmegyén kívül Torda, Kolozs és Doboka voltak a legrégebb megyék, később, a XI—XII. század folyamán jött létre Hunyad, Küküllő és Belső-Szolnok. Utóbbi bizonyára a tiszamenti Szolnok várispánságból telepítették, Külső-Szolnok megyéből. A telepítés általában a királyi hatalom műve volt, amelyhez a XIII. század folyamán, hogy a királyi birtokok nagy része eladományoztatott, a nagybirtok is csatlakozott népesítésével.

Erdélynek az akkori közlekedési viszonyok mellett a központtól való nagy távolsága miatt a király a megyék élére az ő személyét képviselő méltóságot állított, melynek betöltője a XII. század elején „princeps” címet viselte,

¹⁰² Gábor i. m. 106. s. köv., Holub i. m. 277. A megye hiteles helyi működéséről, Istványl i. m. 536.

a XIII. század óta szláv eredetű szóval vajdának (vojvoda) nevezték. A vajda a király helyett az ő bírói, hadügyi és pénzügyi joghatóságát gyakorolta. Ő vezette az erdélyi haderőt, szedette be és kezelte a király jövedelmeit és szolgáltatott igazságot. A király nevezte ki tetszés szerinti időre. Volt rá eset a XV. században, hogy két vajdát is nevezett ki, nem tudjuk, mi okból.

Nagy jövedelme volt. Magas fizetésen kívül a korona-birtokokhoz tartozó várak és uradalmak álltak rendelkezésére. Megillette őt az Erdélyből kiszállított só vámjának egyharmada, mint bíró pedig a vagyonesztésben elítéltek jószágainak kétharmada.

Alvajdáját familiárisai közül maga nevezte ki. Ha két vajda volt, mindegyiknek volt alvajdája. Ez minden működésében helyettesítette urát. A vajda bírói székét majdnem mindig ő tartotta.

A vajda hatásköre a székelyekre és szászokra nem terjedt ki. Ha azonban királyi küldetésben ment át a székelyek területén, az menet és visszajövet egy-egy megszállást volt köteles nyújtani neki. Hunyadi János volt az első, aki a vajdai és székely ispáni tisztséget egyesítette, ami Mátyás uralmától kezdve állandó lett, bizonyára azért, hogy az erdélyi haderő egységes vezetés alatt álljon.

A nemesi vármegye Erdélyben nem fejlődhetett ki oly módon, mint Magyarországon. Itt ugyanis hiányoztak a honfoglaló nemzetségek utódai, a köznemesi elem, csak adományos nagybirtokosok és várjobbágyok voltak. Az adományos arisztokrácia túlnyomórészt az anyaországból telepedett le, így a francia eredetű Becse-Gergely nemzetségből származó Apaffyak és bethleni Bethlenek, a besenyő Tomaj-nemzetségből származó Bánffyak, a Herman-nemzetségi Lackfiak, a dunántúli Wass-család, a Csáknembeli Eördögök és Drágiak stb. A vajda ura maradt a vármegyéknek, amelyek közül a kelet felé haladó település folyamán egy-egy igen hosszú (200 km) és keskeny sávva nyult meg. A várjobbágyok szervezkedéséből alakult ki a nemesi megye, ami a vajdai közgyűlésből indult ki, ahol az igazságszolgáltatáson kívül közügyekről is tárgyaltak. Miként Szlavóniában a bántól, Erdélyben a vajdától eszközölték ki a nemesi rangra emelkedő várjobbágyok az önkormányzatot. 1288-ban kolozs-megyei birto-

kok ügyében az alvajda az alispánon kívül három nemesel bíraskodik, akiket „Erdély országa rendelt ki“.

Az erdélyi megyék az egész középkoron át függőben maradtak a vajdától, aki az ispánokat és alispánokat ki-nevezte. Szolgabíráikat, megyénként kettőt a vajdai gyűléseken választották s velük együtt négy-négy esküdtet mind a hét megye részére. Csak a XV. században kezdik a megyék választani tisztviselőiket, amelyek eddig nem is tartottak külön közgyűléseket, hanem a hét megye a vajda elnöklete alatt együtt tartotta közgyűlését s ezen a hét alispán és a 14 szolgabíró működött a vajda mellett.¹⁰³

A székelyek.

Különálló szervezete volt a székely földnek, amely az egész középkorban fennállott.

A székelyek eredetének kérdése máig sincs véglegesen tisztázva. Némelyek szerint a húnok utódai, mások a honfoglalás előtt Etelkőzből bejött magyaroknak tartják őket. Van olyan vélemény, amely az avaroktól származtatja őket, sőt ami legkevésbé hihető, a gepidákban látják egyesek őseiket. Bizonyos az, hogy a székelyek valamely később csatlakozott törzsnak az utódai. E mellett szól az a körülmény, hogy miként az a nomád török népek utóbb csatlakozott törzseinél szokásos sőt, krónikáink szerint a besenyőkkel együtt a főhadsereg előtt mentek harcba és hogy mindenfelé a határ mentén annak védelmére telepítették le őket. Ilyen szerepe nemcsak az erdélyi székelyeknek volt, hanem a Vág és a Dráva völgyében, a Szerémségben, valamint a nyugati végeken a besenyők védőláncolatának kiegészítéseképp Pozsony és Moson megyében letelepedett székelyeknek is. A krónika szerint is a székelyeknek a hún és a magyar idők közti tartózkodási helye, a Csigla-mező is erre a szerepre utal. Csigla ugyanis törökül gáthelyet, gyepüfélet jelent. Még a XIV. század

¹⁰³ A betelepítésről Kniezsa J.: Magyarország népei a XI. században. (Szent István-Emlékek. II. 389.) és Mályusz E.: A magyarság a középkori Erdélyben, Kolozsvár, 1943. Kiny. a „Hitel”-ből. A vajdáról Janits Iván: Az Erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1326-ig. 1940. A nemesi megyéről Tagányi Károly: Szolnok-Dobokamegye monographiája. I. k. 1901. 247. s köv.

elején is csak királyi engedély alapján hagyhatja el a székely a közös őrhelyet.¹⁰⁴

Németh Gyula magyarázata szerint a *székely* elnevezés a török *sikil*-ből származik, ami annyit tesz, mint előkelő származású, uralkodó fia, herceg s így jelentéstani szempontból teljesen megfelel a török törzsnéveknek. A székelyek e szerint oly törzshöz tartoztak, amely nevét, miként más törzseink is, vezetőjüktől kapták. Abból, hogy mind a Székelyföldön, mind az országban szétszórt székelyek területén a földrajzi névanyag magyar, következik, hogy a székelység megszállása idejében magyarul beszélő törzs volt. Különbözik a helynevek közt eredeti török nyelvből származóknak is kellene lenni. Ez az igen korai magyar jelleg nem engedi meg annak a feltevését, hogy a székelyek Magyarországon csatlakoztak volna a magyarsághoz. A honfoglalás és a letelepedés közötti száz év nem lett volna elég teljes elmagyarosodásukhoz. A csatlakozásnak jóval a honfoglalás előtt kellett végbemennie (Németh Gyula). Keleti török eredetüket a náluk sokáig megőrzött rovásírás is tanúsítja. El nem döntött kérdés, hogy nem azonosak-e a kabarokkal. Más vélemény szerint az a körülmény, hogy a székely ágak nevei között különböző magyar törzsek nevei is megtalálhatók, arra mutat, hogy a székelység a különböző magyar törzsekből és keleti népelemekből valószínűleg még a fejedelemség korában jött létre.

Mai hazájába a székelység nyugat felől költözött be, a Meszes-kapu és a Körös vidékéről, amire Telegd, Székelyhid és Székelyszáz bihari helynevek utalnak. A XI. század folyamán jutottak el az erdélyi medencébe, a XII. században a Hargitáig és a XIII. század első felében a Kárpátokig nyomultak előre. A letelepedési terület egy részében már előbb volt királyi megyei szervezet. A Székelyföldön ugyanis voltak Fehérmegyének tartozékai és királyi várak, amelyek nem jöhettek létre az önkormányzati terület kialakulása után, annak áttörésével. Ilyen volt Bál-

¹⁰⁴ I. Károly 1323-ban egy ugocsamegyei székelynek hadi érdemeiért adományt tesz és neki és utódainak azt a kiváltságot engedélyezi, hogy saját birtokaikon, vagy bárhol másutt az országban, nemesek módjára szabadon tartózkodhatnak és nem kényszeríthetők arra, hogy a székelyek közös őrhelyén maradjanak. Magyar Nyelv. 1931. 205.

ványosvár Csík, Sepsi és Kézdi-szék közt, Szentlélek Kézdi, Várhegy Udvarhelyszékben.

A letelepedés nemzeti szervezeten történt s ez a székelyeknél maradt meg legtovább, ahol még a XVI. században is a hivatalok viselése nemek és ágak szerint váltakozott. A további megszállás Udvarhely- és Maros-szék-ből, mint gócpontokból indulhatott ki. Maros-székben, a legrégebb telepedési területen hat nem és mindegyikben négy, összesen 24 név szerint is ismert ág volt. Talán a többi székben is ez volt a felosztás, jóllehet ez nem bizonyítható világosan. A XIII. században a politikai szervezet már a szék volt, amely nem vérségi köteléken alapult, hanem földrajzilag elkülönülő területi egység. Később is keletkeztek a földrajzi adottságok szerint székek úgy, hogy régi székekből hegyektől elválasztott, nehezen megközelíthető területek váltak le, így a Baróti-hegységtől elválasztott Miklósvár-széke Sepsi-szék-ből s még a XVII. században is Bardóc-szék Udvarhelyből. Az okleveles időkben hét szék volt: Sepsi-, Kézdi-, Orbai-, Maros-, Udvarhely-, Csík-Gyergyó testvérszék és Aranyos-szék. Ez a hét szék (*septem sedes Siculorum*) képviselte az egész székelységet és hozzájuk címezi a király az egész székelységhez intézett rendeleteit. Az ezekből kivált fiúszékek, mint Keresztúr, Kászon, Szereda nem rendelkeztek olyan tekintéllyel, mint az anyaszékek, de önálló igazságszolgáltatásuk volt.

Eleinte nemzeti, illetőleg ági földközösség volt a székelyek között, aminek helyébe a XIII. században a végleges letelepedés és a földművelés meggyökeresedése után a falvak szerinti földközösség lépett. A szántóföldeket és réteket, mint a falu közös birtokát, időnként nyilvánosságra újból és újból felosztották. Az így kapott földeket nyílföldeknek nevezték. A legelőket és erdőket közösen használták. Irtással lehetett magánbirtokot szerezni, ami az idők folyamán az emberi természet különböző képességeivel kapcsolatban rendi elkülönülésre vezetett. Korántsem kell azonban azt hinnünk, hogy a székelyek közt a letelepedés idejében nem volt vagyoni különbség. Közöttük is voltak gazdagabb és szegényebb családok. A vagyoni különbségen felépülő rendi különbségek a Székelyföldön csak a XV. században állapodtak meg. Kezdetben minden székely jogilag egyforma volt s élvezte a *siculitast*, a szabad székely

származásból eredő jogállást. Ezt a szabadságot nem kellett, de nem is lehetett királyi privilégiummal igazolni. Ez a székely jog tökéletesebb volt a nemesi jognál, mert a székely birtokjogát nem korlátozta a *fiscus* öröklési joga, a *ius regium*. Sem hűtlenség, sem megszakadás esetében nem szállott vissza a székely birtoka a koronára, mint-hogy ők nem királyi adományból, hanem ösfoglalás révén szereztek örökségüket. Ezért a király nem adományozott senkinek sem székely birtokot. A XV. században már megkülönböztettek két rendet: előkelőket és közembereket (*seniores — communes*). A század közepén már összeközölközésekre, a közszékelyek lázadására került a sor az előkelők ellen, akik őket szolgálatokra akarták kényszeríteni.

Ezt a vizályt az 1466-i zabolai közgyűlés iparkodott megszüntetni annak megtiltásával, hogy az előkelőbbek közembereket szolgái munkára kényszerítsenek, velük szántást, aratást végeztessenek. Ha azonban a közszékely másnak szolgálatába akar lépni, az szabadságában álljon. Mátyás 1473-ban a táborba szállt székelyeket hadi szolgáltatásuk mértéke szerint lajstromba íratta össze. Ezzel lett véglegessé a lassan kialakult három rendre való felosztás: 1. a főemberek vagy főnépek (*primores*); 2. a lófők (*primipili*) és 3. a köznép (*communes*). A három rend közül (*tria genera Siculorum*) az elsőbe tartozók, akiknek legalább három nyílföldjük volt, több lovassal szálltak táborba, a lófők lovon, a közszékelyek pedig gyalog szolgáltak. Legtöbbször természetesen a legalsó osztályban voltak (Udvarhelyszékben 1566—69-ben 20 főember, 470 lófő és 2085 közember volt). A lófőség a tisztségek viselésére feljogosító birtok volt. A XV. században azonban már olyanokkal is találkozunk, akik, mivel nem volt földjük, amelyen megélhettek volna, idegen földre költöztek, aminek fejében szolgálatokkal tartoztak. Ezek a „földönlakók” függő viszonyba kerültek a föld birtokosától és hamarosan jobbágyosorba süllyedtek.

Mind a három rend egyformán élt a székely szabadsággal. Birtokjoguk a *ius regium* kivételével megegyezett a magyar nemesivel. Az ösiség módjára az atyafiság, vagy mint a székelyeknél nevezték, a vérgyökér visszaválthatta a beleegyezése nélkül elidegenített örökséget s erre való joga nem érvült el. Az ősi birtok csak a fiúkra szállott,

akik a leányokat kiházásították. Ha a székelynek nem volt fia, leánya fiúként örökölt. Ez a fiú-leány intézmény pótolta a magyar fiúsítást. A fiú-leány halála után az ő fiai örökölték. Az urafogyott ingatlant újból a közösség vette birtokába.

A székely adómentes volt és személy szerint teljesített katonai szolgálatot. Rendkívüli alkalmakkor, minő a király koronázása, házassága, fiának születése volt, a székely nemzetgyűlés ajándékképpen az *ökörsütést* ajánlotta meg. A kiküldött biztosok ilyenkor minden negyedik ökörré rásütötték a bélyeget. Idők folyamán a főnépek és a lófők a teherből meg tudtak szabadulni s azt teljesen a közszékelyekre hárították. A földönlakók sem tartoztak vele. Az erdélyi fejedelemség kialakulása e téren is nagy változást okozott. Mikor 1545-ben országgyűlésen kimondták a három nemzet egyenlő teherviselésének elvét, a székelyek is elvállalták az adófizetést. Ez azonban szintén csak a harmadik rendre nehezedett, amivel sarkalatos jogaik legfontosabbja veszett el. Az adó súlya, az első két rend részéről szenvedett elnyomás és sanyargatások 1562-ben a közszékelyek felkelését idézték elő. Miután ezt a pusztító lázadást János Zsigmond elnyomta, a segesvári országgyűlés, hogy elvegye a székelyek kedvét újabb megmozdulásoktól, elismerte a fejedelem elkobzási jogát a hűtlenségbe esett székelyekkel szemben, amit az uralkodók eddig is megkíséreltek alkalmazni. A főemberek és a lófők birtokain élő földönlakókat jobbágyokká nyilvánították. A két felső rend adómentessége elismerést nyert, de fejedelmi parancsra táborba kell szállniuk az ország védelmére. Ezzel ez a két rend a magyar nemességgel egyenrangúvá lett és ezután gyakran *nobiles*-nek nevezték őket. A primorok földesurak voltak, akik azonban sem vagyonban, sem tekintélyben nem vetekedhettek a megyei terület magnásaival, a lófők pedig egytelkes nemes-számba mentek. A harmadik rend tagjai a *fiscus* jobbágyaivá lettek: adóztak, nem katonáskodtak, a fejedelmi várak szolgálatára voltak kötelezve és az uralkodó csakhamar megkezdte eladományozásukat főleg primorok és lófők javára. Az eladományozott közszékelyek szintén jobbágy-sorba süllyedtek. Minthogy a fejedelem a székely gyalogosokat teljesen nem nélkülözhetette, a vagyonosabb és alkalmasabb kincstári jobbágyokat katonai szolgálatra

használta fel. Ezekből új, kisebb osztály, a darabont vagy gyalogszékelyek osztálya alakult ki.

A székelyek közigazgatása.

A székelyek élén, mint a királyi hatalom képviselője, az *ispán* (comes Siculorum) állott. 1235-ből való ugyan az első okleveles említése a székely ispánnak, amiből azonban nem következik, hogy régebben nem létezett ez a hivatal. A király tetszése szerinti időre nevezte ki a magyar, később az erdélyi főurak, de sohasem a székelyek közül. A változás itt is gyakori volt, hogy ne keletkezessék a távoli országrészben valami, a központtól független helyi hatalom. A XV. századig a szebeni hét széken kívül álló szász kerületek (Meggyes és Selyk, Beszterce és Barcaság) ispánja is volt. A XV. század óta gyakran viselte a vajda ezt a méltóságot, később maga az erdélyi fejedelem. Gyakran volt két személy egyszerre az ispánságban. Alispánt (vicecomes) familiárisai sorából rendelhetett ki vagy az egész Székelyföldre, vagy annak csak egy részére. Az alispán is állíthatott helyettesét a maga emberei közül.

Hatásköre elsősorban katonai volt. Őreá tartozott a székelyek hadi erejét számontartani, készségüket szemléken is ellenőrizni és a hadbahívott székelyeket vezetni. Az igazságszolgáltatásban sem volt csekély a szerepe. Pereket hozzá fellebbeztek, ő ellenőrizte a székek bíróságait, a székgyűlés helyett a meghívott előkelőkkel bírói közgyűlést (*iudicium generale*) tartott, gyakran elnökölt a nemzetgyűlésen.

Jövedelme fizetésen kívül királyi várbirtokokból folyt. A fellebbezett perek bírói jövedelme kizárólag az övé volt, amihez a *iudicium generale* alkalmával megítélt bírságok fele is járult. Beiktatása alkalmából minden száktól hadi mént kapott.

A székelység, miként az erdélyi megyék, együtt tartott *közgyűléseket* (congregatio generalis). Ezen az ispán elnöklete alatt bíráskodtak, vagy jogszabályokat állapítottak meg. Csak a XVI. század elején kezdtek e gyűlések politikai jellegűek lenni és hoztak az egész székelységet kötelező szabályokat, *constitutiokat*. (1505, 1506.) Ezek

a nemzetgyűlésnek nevezhető összejövetelek, amelyek széles körre kiterjesztették joghatóságukat, csakhamar megszűntek. Csak a két felső rend tagjai vehettek részt bennük, a községek teljesen kiszorultak onnan.

A Székelyföldön a közigazgatás és az igazságszolgáltatás szerve a *szék* volt. Hatásköre a magyar megyéével vethető össze. Legfontosabb feladata a szék hadi szolgáltatásáról gondoskodni. Szervei intézik békében a sorozást, ellenőrzik a készenléteket és vezetik háborúba a szék fegyvereseit. A területén emelt minden vád ügyében első vagy második fokon bíraskodik. A falusi bíróság előtt kisebb, két-három forint értékű ügyekben hozott ítéletet második fokon a szék bíróság vizsgálta felül. A hadnagy, székbíró és a tekintélyesebb családok fejeiből álló székgyűlés gyakorolta a bíraskodást az esküdtek intézményének megvalósulása előtt. A XV. században honosodott meg az esküdtbíró, amely minden perben ítélezhetett. Innen, amint azt II. Ulászló 1499. évi privilégiuma megállapítja, Udvarhelyre a székely nemzetgyűléshez, onnan a székely ispánhoz és végül a királyhoz lehetett fellebbezni. A szék gondoskodott a közbiztonságról és a fejedelemség idejében az adó kivetéséről és behajtásáról.

A széki önkormányzat első tisztviselője a *hadnagy*. Feladata a szék hadi készültségét ellenőrizni, e célból szemlélet tartani, az ispán parancsával elrendelt hadfeladást foganatosítani és a szék hadát vezetni. Elnökölt a székgyűlésen, behajtotta az itt kiszabott bírságokat, amelyek egy része az övé volt, az ökörsütésből is kapott. E hivatal betöltésére a székely ispánnak nem volt befolyása. Eredetileg a nemzetségek fejeinek volt a seregben vezető állásuk. Idővel azonban ez csak a birtokos családokra korlátozódott, amelyek a nemzetségek szerint, Maros széken 24 év alatt váltakoztak a tisztségben. A lófőtség birtokon alapult s ehhez volt kapcsolva a hadnagyi tisztség, amely az ingatlanokkal együtt megszerezhető volt. 1562 után a hadnagyi tisztség, eddig a szék hivatalnokáé megszűnt, helyette az egész székelységnek volt egy kapitánya, aki egyszersmind Várhegy, vagy a székelyek fékentartására épített Székelytámadt várának várnagya szokott lenni. A XVII. században minden főszéknek volt kinevezett kapitánya és annak helyettese is.

Minden széknek volt bírója, aki a hadnaggal és utóbb az esküdtekkel együtt törvénykezett. Ő a szék második tisztviselője. A *széktartó* tisztsége is a nemzetségek ágai szerint szállott át. Jövedelme a bírságokból és az ökörsütésből kapott részesedés. 1562 után hatáskörét a királybíró ragadta magához.

A XV. században az előkelőket a szék bíráskodásban állandó bírósági ülnökök, esküdtek „a székiülők” váltották fel. Számuk rendszeresen 12 volt, akiket egy évre választottak, de újra választásuk meg volt engedve. Ők is részesedtek a bírósági jövedelmekből.

Minden székben volt a XV. század óta *királybíró*, aki kezdetben a szék bírót ellenőrizte. A király tisztviselője, aki 1562 után a szék első tisztségévé vált. Az ispánság hatáskörének megszűnte után a fejedelem nevezte ki. A XVII. század elején elismerték a székelyek választási jogát e hivatal betöltésénél. Az alkirálybíró a királybíró a székekkel együtt szokta jelölni és kinevezni. Ez időtől kezdve őket főkirálybíráknak, a fiúszékek bíráit alkirálybíráknak kezdték nevezni. Ezeket is a főszék választotta.

Újabb korban voltak még *düllők*, akiket évente a szék választott. A közigazgatás és közbiztonság feladatait látták el. A falusi bírákat is ellenőrizték. Ezeket a harmadik rendből, a községből választották és feladatuk gazdasági, továbbá alsófokú bírói volt.

A Székelyföldön városok is voltak, amelyek főleg a vásárhelyeken keletkeztek. Zsigmond óta királyi kiváltságok alapján külön jog szerint éltek és miként a többi, magyarországi városoknak, a közigazgatás és igazságszolgáltatás terén önkormányzatuk volt, a szék igazgatása alól ki voltak véve. Adót sem a székekkel fizettek, hanem külön adóztak. Minden székben volt egy-egy ilyen város.

A székely szervezet katonai célokat szolgált. Minden székely, miként a nemes, katonáskodásra volt kötelezve. Mátyás rendelkezése szerint (1463) kétharmad részük tartozott hadjáratba vonulni, míg egyharmaduk a határok védelmére otthon maradt. II. Ulászló 1499. évi kiváltságlevele úgy szabályozta hadi terhüket, hogy ha a király vezet Moldvába hadjáratot, mind a három rend tartozik vele menni, és pedig a benyomulásnál az elő-

hadat, a visszavonulásnál az utóvédet alkotta. Ha nem a király vezeti az ilyen hadjáratot, csak minden második tartozik szolgálattal, épúgy, ha a király Havasalföld ellen vonul. Nyugat felé viselt hadjáratban minden tizedik, észak felé minden huszadik tartozik résztvenni. Ezek a kisebb csapatok az otthon maradóktól kapták ellátásukat. Az ország határain belül mindnyájan kötelesek voltak a béke helyreálltáig hadakozni. A fejedelemség korában csak a főemberek és a lófők, valamint az új darabont-osztály tartozott hadi szolgálattal.¹⁰⁶

A szászok.

Erdélynek kormányzati szempontból különálló része volt a szászok lakta terület. A szászok annak a nagy vándorlási mozgalomnak egyik hullámaként jutottak Erdélybe, mely a XII. században indult meg Németország túlnépesedett nyugati részeiből kelet felé. Főleg II. Géza idejében, az ő hívására nem egységes őshazából, hanem különböző vidékekről, túlnyomó részben a Rajna balpartjáról és a Mosel vidékéről jöttek. Nyelvük legközelebb áll a luxemburgihoz. Az első oklevelek Flandrenses vagy Teutonic néven emlegetik őket, de a XIII. században általában lesz a szász (Saxones) elnevezés, amit azzal magyaráznak, hogy IV. Béla a tatárjárás okozta veszteségek pótlására szászokat hozott be.

A király a bevándorlókat lakatlan vagy gyéren lakott határvidéken (desertum) telepítette le, amelyet ők a király földjének (Königsboden) neveztek, szemben a megyei igazgatás alatt álló területtel (Komitatsboden). A telepedés nem volt egységes. Erdély négy vidékén jött létre nagyobb, összefüggő szász település (provincia, dis-

¹⁰⁶ A székelyek eredetéről és letelepülésükről Németh Gyula: A székelyek eredetének kérdése. Századok. 1935. Györffy György: A székelyek eredete és településük története. „Erdély és népe” c. kötetben. 1941. Mályusz Elemér: A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok. 1939. 291. A székely szervezetről Connert János: A székelyek intézményei a legrégebb időktől 1562-ig. Kolozsvár, 1901. A későbbiekre az ő cikkei a nagyzebeni evang. gimnázium 1903—1905. évfolyamában: Die Rechte der Szekler vom Jahre 1562 bis 1691. Jogviszonyaikról legújabbán Bónis György: Magyarjog — székely jog. Kolozsvár. 1942.

trictus): a legnagyobb a szebeni, azután a küküllő-menti, a beszterce-környéki (Nösnerland) és a Brassó melletti Barcaság (Burzenfeld). Ezeken kívül azonban elszórt, főleg városi jellegű telepeik is voltak, mint Szászrégen és Kolozsvár.

A telepítés falunként történt, amelyek lakói a magukkal hozott jog szerint éltek maguk választotta bírák alatt. A határt földközösségben művelték meg. A bevándorlók túlnyomórészt mezőgazdasággal foglalkoztak, de voltak köztük iparosok és kereskedők is, akik vásáros községeket, városokat alapítottak, amelyek azután egy-egy vidék központjává váltak, mint Szeben, Brassó, Beszterce, Szászváros, Segesvár stb. Ezeknek éppen vásáraik miatt kezdettől fogva nagyobb önkormányzatuk volt.

Lovagok is jöttek be (comites, potentes), akik birtokokat kaptak. Ezek a gerébek (a szász Gräve-ből) a magyar nemesi élet felé törtek és már III. András idejében ugyanolyan jogállásuk volt, mint a magyar nemeseknek. Szabad szász községek nem egyszer súlyt helyeztek arra, hogy egy-egy ilyen szomszéd nemes legyen a bírájuk. Ez a bírói hatáskör gyakran élethossziglani, sőt a családban öröklött volt. A gerébek a XV. század folyamán családi kapcsolatok révén beolvadtak a magyar nemességbe, egyrésztüknek birtokait a szász községek szerezték meg, amelyek lakói közt így nem volt jogi különbség.

A kedvező földrajzi fekvés miatt Szeben már a XII. század végén a szászok egyházi központjává is lett, ahol az erdélyi püspök joghatósága alól kivett és közvetlenül az esztergomi érsek alá rendelt prépost székelte, akit a király nevezett ki. A szászok egyházi különállása rajnai hazájukból magukkal hozott sajátos egyházi szervezetükben, a dékánátusokban és káptalanokban (capitula ruralia) is kifejezésre jutott, ami egyházi téren is bizonyos, hazánkban másutt meg nem lévő önkormányzatot biztosított nekik.

A szászok későbbi jogállásának alapja az a privilégium volt, amelyet II. András a szebeni provincia lakóinak 1224-ben adott s amelyet a szászok mindig „arany-szabadságlevelüknek” tekintettek. Ez megszüntette az ezen a területen eddig fennálló kisebb ispánságokat és az összes szászokat a szebeni ispán alá rendelte, akit a ki-

rály a magyar urak közül nevezett ki. Ő ítélkezett felettük nagyobb ügyekben a király helyett, a kisebbekben pedig saját bírái. Ez az egységesítés a „diploma Andreanum”-ban foglalt „unus sit populus” elvnek a jelente. A régi kisebb ispánságok nem tűntek el, hanem ezekből alakultak a későbbi székek, a szebenin kívül hét, választott székbírákkal.

A későbbi népi egység kifejlődését előmozdította az, hogy II. András a privilégiumban a szászok közt lévő székel, besenyő és oláh telepek földjeit nekik adományozta, még inkább a királynak az az ígérete, hogy a szászok területén nem fog senkinek adományokat tenni és ha ezt mégis megtenné, felhatalmazta a szászokat ellentmondásra. Ez a magyaroknak a szászok területén való letelepedését megakadályozta.

Gazdaságilag jelentős engedmény volt az, hogy a szászok az országban belső vámok fizetése nélkül szabadon kereskedhetnek és vásáraikra az idegen kereskedők vámfizetés nélkül szabadon jöhetnek.

Plébánosait szabadon választhatták a diploma értelmében, ami az egész területen a községek javára a kegyúri jog megszerzését jelentette.

A királlyal szemben fennálló kötelezettségeik is egyetemes megállapítást nyertek. Az egész terület együttesen 500 márka ezüstöt fizet és 500 fegyverest tartozik a király zászlaja alá küldeni, ha az ő vezetése alatt az ország határain belül folyik a háború, százat, ha az ország határain kívül és 50-et, ha a király helyett más vezetési külföldre a hadjáratot.

I. Károly a szebeni tartományt Szebenen kívül hét székre osztotta fel, mindegyik élére királybíróat állított, akit a szászok közül nevezett ki. Ezek vették át a bírói hatáskört, amelyet eddig a szebeni ispán az egyes helyekre utazva, maga vagy helyettese útján gyakorolt. A királybírák mellett megmaradtak a választott székbírák is, akiknek hatásköre a királybíróéval szemben egyre jobban előtérbe nyomult.

A szász szervezet alapja ezután is a község, amely maga választja bíróját (villicus, Hanne) és az esküdteket, a városokban a polgármestert és a consulokat, azaz a tanácsot. Több városi és vidéki község széket alkotott,

amelynek legfőbb szerve a székgyűlés, ahol a községeket közösen érdeklő ügyeket intézték és bíráskodtak is. A királybíró és a székbíró, továbbá a községek bírái és a polgármesterek voltak ott jelen, a XIV. században még az egész nép is, a XV. századtól kezdve csak az esküdtek. A szebeni provincia ügyeit a tartománygyűlés intézte, melyen a szebeni gróf elnöklete alatt résztvettek azok a hivatalnokok, akik a székgyűléseket is látogatták. Ez a gyűlés a községek közti pereket intézte, az adókulcsot alapította meg és rendezte a városi céhszervezetet.

Hasonló volt a Küküllő-menti két szék, továbbá a beszercei és brassói kerület szervezete. Ezek ispánja a XIV. és a XV. században rendszeresen a székel ispán, aki helyett itt is királybírák és választott székbírák működtek. Ezek is elnyerték a XIV. században az Andreanumban a szebenieknek megadott szabadságokat és az ő szolgáltatásaik is együttesen voltak megállapítva.

A XV. század folyamán jött létre a szászok nemzeti egyesülése. Zsigmond megszabadította a két széket a székel ispán joghatóságától és jogot adott neki arra, hogy legfőbb bíróját maga válassza (1402). Utóbb Brassó is elnyerte ezt a jogot (1422). A XV. század folyamán a hét szék bírói gyűléseit már valamennyi szász kerület képviselői látogatták, mégpedig nemcsak, mint felek, hanem mint a bíráskodásban résztvevők is. Más körülmények is szükségessé tették a szászok közös tanácskozásait. Elsősorban a közös hadi vállalatok és az ezekkel összefüggő kiadások, amelyeket a török ismételt betörései követeltek meg, továbbá a közös állásfoglalás az erdélyi tartománygyűléseken. Azt, hogy az egyesülés a szebeni provincia vezetése alatt jött létre, kifejezésre juttatja az, hogy a szászok kiadványait a szebeni hétszék pecsétje alatt adta ki. Az önkormányzati alapon megvalósult nemzeti egyesülést nagy mértékben előmozdította Mátyás király azzal, hogy 1464-ben lemondott a szebeni, majd néhány év múlva a többi királybírók kinevezésének jogáról és a szászokat hadi érdemeik fejében megválasztásukra hatalmazta fel. 1486-ban az egyes területek részére adományozott jogokat az egész szászország számára együttesen megerősítette.

Igy jött létre választott fejük, a szebeni gróf (Hermannstädter Graf) elnöklete alatt a szászok nemzeti egy-

sége (*universitas Saxonum*, sächsische Nationsuniversität), az első autonóm kisebbségi szervezet Európában.¹⁰⁶

Az erdélyi uniók.

Már a középkorban megindult Erdély három részének önkéntes egyesülése, amit bel- és külpolitikai okok idéztek elő. Mikor 1437-ben parasztlázadás tört ki az erdélyi püspök ellen, amely mozgalom azonban a nemesség ellen is fordult és eredményei Erdély összes birtokos elemeit fenyegették, a magyar nemesség, a székelyek és a szászok Kápolnán összegyűlve testvéri unióra léptek. A király iránti hűségük hangoztatása mellett támogatást ígértek egymásnak, főleg a parasztok és a török ellen. A megállapodás szerint, ha viszály keletkeznék a három nép között, a király döntsön. A következő évben megújították ezt az uniót a külső ellenség ellen kötött véd- és dacszövetség formájában. A török ugyanis ismételtelen betört e távoli ország részbe pusztítva és a lakosságot rablásba hurcolva. Ettől az időtől kezdve szaporodtak a gyűlések is, amelyeken Erdély egész lakossága résztvett és amelyek hadi készülődéssel foglalkoztak.

A törökdúlás és a Mátyás trónralépte előtt uralkodó bizonytalan közállapotok, belső harcok kívánatosá tették a szövetség megújítását. Az 1459. évi meggyesi unió tartalmaz ugyan hűség-fogadalmat a király iránt, de azt az ígéretet is, hogy szabadságaikat a királlyal szemben is kölcsönösen megvédik.

Az 1506. évi segesvári unió a jogbizonytalanságon is segíteni akart, amikor elhatározta, hogy rendes bíróság lépjen életbe, melybe minden nemzet 14—14 férfiút küldjön ki, a 43.-at pedig a gyulafehérvári káptalan. Ezek évente kétszer jöjjenek össze és bíraskodjanak minden gonosztett és hatalmaskodás ügyében.

¹⁰⁶ A szászok eredetéről, letelepedéséről és szervezetéről. Fr. Teutsch: Die Art der Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen. Hermannstadt. 1895. (Forsch. zur deutschen Landes- u. Volkskunde 9. B.) Az újabb irodalom összefoglalása Zeitschr. der Sav. Stift. für Rechtsgesch. Germ. Abteil. 1926. 465. A gerébekről. Georg Müller: Die Gräven des Siebenbürger Sachsenlandes Hermannstadt. 1931. Az egyházi szervezetről Fr. Teutsch: Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen. Hermannstadt. 1921—1922. 2 k. A nemzeti egyetmről Georg Müller: Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen. Hermannstadt. 1928.

Az uniókkal egyidőben megy végbe a vajda tekintélyének emelkedése is, aki mint székely ispán is, növekvő hadi hatalmat egyesített kezében. E két tényező: a „három nemzet“ (tres nationes) önkéntes szövetezése, amint a XV. század második felében már neveztek őket és a királyt képviselő vajda önálló hatalmának megerősödése volt az az alap, amelyen Mohács után az erdélyi fejedelemség alkotmányviszonyai felépülhettek.¹⁰⁷

6. A SZENTKORONA EGYEB ORSZAGAI.

A magyar királyok a középkorban hatalmukat más országokra is kiterjesztették, amelyek egy részét rövid ideig, más részét állandóan meg tudták tartani fenhatóságuk alatt. Hatalmi igényeiket kifejezésre juttatja a IV. Béla idejéig teljesen kialakult királyi cím, amely az országokat csaknem pontosan megszerzésük sorrendjében tartamazza. (*Hungarie, Dalmatie, Croatie, Rame, Service, Galicie, Lodomerie, Cumanie Bulgarieque rex*). Lengyelországot Nagy Lajos idejében csak a király személye kapcsolta össze Magyarországgal, az nem tartozott sohasem a magyar szentkoronához s így hamis az az állítás, hogy Nagy Lajos idejében a magyar birodalom határait három tenger mosta. Közös uralkodója Magyarországnak más országokkal is volt, így az osztrák tartományokkal (Albert) és különösen a cseh korona országaival (Zsigmond, II. Ulászló, II. Lajos) semmi más tényleges kapcsolat nélkül. Szilárdabb, szervezettebb összefüggésben Magyarországgal csak Szlavónia, Horvátország és Dalmácia volt. Az első nem is szerepel a királyi címben, alighanem azért, mert tulajdonképpen Magyarország részének tekintették, akárcsak Erdélyt.

A középkorban ezeken az országokon (regna) más területeket értettek, mint az újkorban, amikor is a török hódítás folytán a lakosság elvándorlása, kicserélődése és ezzel az országok helyének a megváltozása következett be. A Dráva-Száva közének keleti, a XVII. századtól kezdve Szlavóniának nevezett részét már a honfoglalás

¹⁰⁷ Az uniókról Fr. Teutsch: Die Unionen der drei ständischen Nationen in Siebenbürgen. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde Neue Folge 12. k. 36. l.

idejében megszállta a magyarság és ott Szent István korában épügy királyi vármegyék (Pozsega és Valkó) jöttek létre, mint Magyarország egyéb részeiben. A Szerémség a XI. század közepén került az anyaországba. Ide is kiterjedt a magyar közigazgatási és egyházi szervezet (a pécsi püspökség). A Pozsega-hegységtől nyugatra eső, a Száván innen és túl elterülő vidék a Kapeláig volt Szlavónia, míg a horvát királyság Dalmácia északi és Bosznia északnyugati részét foglalta magában.

Szlovénia (Tótország) Száván inneni része gyepeivel volt gyér lakossággal, míg a Száván túl fekvő rész a horvát királyok adófizetője volt. Az előbbi Szent László vette birtokba és ott a zágrábi püspökséget alapította. A szlovének addigi nemzeti szervezeteit meghagyta, de élükre zsupánok helyett királyi várispánt rendelt. Így keletkezett ott 15 várispánság, amely a XIII. századig megmaradt, amikor is királyi adományok folytán nagybirtokosok és nemesi rangra emelkedő várjobbágyok osztottak a királyi birtokokon. A régi kis várispánságok helyébe öt nemesi vármegye lépett: Verőce, Körös, Varasd, Zágráb és Dubica. Már László idejétől kezdve a király személyét helyettesítő tisztviselő, a régi horvát királyságban is meglevő bán állott Szlovénia élén, akinek tisztsége alighanem már Kálmán korában egyesült a horvát bánéval.

Horvátország dinasztikus kapcsolat útján jutott a szentkorona alá. Szent László nővérének, Ilonának az utolsó horvát nemzeti királlyal, Zvoimirral kötött házassága folytán avatkozott bele örökös nélkül elhalt sógora országának ügyeibe és hódította meg az országot (1091). A magyar uralmat azonban csak utóda, Kálmán szilárdította ott meg, akinek sikerült azt a szentszék részéről is elismertetni, amely Horvátországot hűbérenek tekintette és magát 1106-ban horvát királlyá felkenetni, miután az előző évben a dalmáciai kis városköztársaságokat: Sebenicot, Traut, Zárát, Spalatot és a dalmát szigeteket is elfoglalta.

A horvát történetírás szerint a horvát nemzetségek önként vetették magukat Kálmán uralma alá, akivel hadi kötelezettségeik tárgyában, megállapodást kötöttek. Ez a paktum Spalatoi Tamás XIII. században írt történeti munkájából ered és a mi vérszerződésünkhöz hasonló

összerződés, aminőhöz a XII—XIII. században szerették fűzni az uralkodó és az alattvalók viszonyát.

Horvátországban a magyar király csak a régi királyi földeket vette birtokába, míg a lakosság megtartotta régi nemzeti szervezeteit egészen a XV. századig. Ott nem alakult ki a magyar meyerendszer. A királyt a bán képviselte, akit a magyar urak közül tetszése szerint nevezett ki. A legelőkelőbb udvari tisztségek közé tartozott. Ő volt a horvát királyi várak katonáinak és a horvát nemességnek a vezére. Ő szedette be a király horvátországi jövedelmeit, az adókat, amelyek harmadrésze őt illette. A király helyett ítélkezett bírói közgyűlésen (*congregatio generalis*). Bírói hatásköre mindenkire kiterjedt. Helyette az albán (*vicebanus*) tartott ítélőszéket Kninben, illetőleg mikor már Horvátország és Szlovénia kormányzata egy bán kezében egyesült, Zágrábban és Körösön. A bán székétől a királyi kúriába lehetett felbevezetni.

Dalmácia városai megtartották a magyar uralom alatt is régi municipális jogait és önkormányzatukat, amelyet már Kálmán megerősített. Világi és egyházi fejüket, a comest és a püspököt maguk választották. A középkor későbbi századaiban többször Raguzáig is lenyúlt a magyar király hatalma. A kis városköztársaságok benne találtak támogatásra Velence hatalmi törekvéseivel szemben és különös hűséggel ragaszkodtak a szentkoronához.

A bán törvénykezési gyűlésekből fejlődtek ki Szlovénia, továbbá Horvátország és Dalmácia tartománygyűlései, amelyek jogszabályokat (*statutum*) alkottak a XV. századtól kezdve. El mellékországok lakóira nézve a magyar országgyűlésen hozott törvények voltak érvényesek, amelyeken követek útján ők is résztvettek.

A déli határok mentén szerzett melléktartományokban is bánok képviselték a királyt és gondoskodtak azok védelméről. A macsó, sói és szörényi bánok gyakran a szomszédos megyékben is gyakoroltak, a király külön megbízásából, bírói joghatóságot.¹⁰⁸

¹⁰⁸ *Höman—(Szekfü): Magyar történet. 2. kiad. I. k. 327. s. köv. A magyar-horvát kapcsolatok eredetéről J. Deér: Die Anfänge der ungarisch-kroatischen Staatsgemeinschaft (Étude sur l'Europe Centre-Orientale no. IV. 1936.) A dalmát városok ragaszkodásáról Eckhart: A szentkorona-eszme. 133.*

7. A HADÜGY.

A királyság első századaiban a honvédelem főképpen a király birtokain épült fel. A királyi hadsereg a mülések, várjobbágyok alkotta megyei dandárokból, továbbá a király kíséretéhez tartozó, szolgálatába szegődő vitézekből és idegen lovagokból állott. Ezekhez járultak még a nagyobb birtokosok magánkatonái, akik már Szent István törvényeiben szerepelnek (23. tc.) és a tisztviselők vitézei, akiket Kálmán a jövedelmek arányában akart kiállíttatni. (I. 40.)

Mikor a XI. század végétől kezdve királyaink gyakran viseltek dinasztikus háborúkat, a régi hadsereg előkelő elemei már megtagadták a részvételt és más hadseregről kellett gondoskodni. Freisingi Ottó szerint, mint láttuk, a hadsereg idegen lovagokból, az ő módjukra felfegyverzett magyarokból, továbbá bizonyára a várakhoz tartozó vitézekből és a szegényebb szabadok közül kiállított fegyveresekből állott, akik közül minden nyolcadiktizedik teljesített katonai szolgálatot. Míg a XIII. század elején királyi kiváltság-levelekkel találkozunk, amelyek értelmében a kiváltságot nyerők a király zászlója alatt harcolhatnak, addig az aranybulla korában már kialakult az a felfogás, hogy minden nemes tartozik hadba vonulni, — de csak az országba betört ellenség ellen, „a haza védelmére“, amint azt a második aranybulla kifejezi. (16. c.) Az ilyen ellenséget tartozik a határon túl is üldözni, de külföldi hadjáratba egyébként nem köteles menni. Ilyen esetben a király a várjobbágyokra, zsoldosokra, az udvari méltóságok és azok csapataira volt utalva, akiket nagy adományokban részesített. (1222 : 7., 1231 : 15., 16.) A XIII. században kifejlődik tehát a nemesség általános hadfelkelése, az *exercitus generalis*. Ez azonban már a tatárjárás idejében nem mutatkozott alkalmas hadi eszköznek. A harctól húzódozó és abban nem is elég jártas kisnemesség helyett IV. Béla a nagybirtok felé fordult és a kúnokra is támaszkodott. A nemesség pedig a század utolsó tizedeiben már úgy fogta fel hadi kötelezettségét, hogy annak csak akkor kell eleget tennie, ha a király személyesen vezeti a hadsereget, amint azt törvény is elismerte. (1290 : 10. tc.) Az 1298. tör-

vényben pedig már arra az álláspontra jutottak el, hogy az egész hadviselés a király kötelessége. Neki kell az ország és a melléktartományok védelméről gondoskodni. (21. tc.)

Megváltozott a helyzet az Anjouk alatt, akik értettek ahhoz, hogy a nemességet hadi kötelezettsége teljesítésére szorítsák, mindazonáltal Nagy Lajos seregének túlnyomó részét báróinak familiaris hada alkotta, nem pedig a csaknem minden évben hirdetett nemesi hadfelkelés. Az Anjouk a már-már harciatlanná vált nemesi réteget is fel tudták használni külföldi hadjáratokban, amint ezt az 1351. évi törvény bevezetése is tanúsítja. De legnagyobb sikere az Anjouknak az volt, hogy a magánhad-seregeket be tudták illeszteni a királyi hadseregbe.

A nagybirtokosok familiaris hada már a XIII. században is megvolt. A barbár-latin „*banerium*, *banderium*“ zászló jelentésben már a XIII. század második felében előfordul nálunk. A zászló, mint lovagi felszerelés, német hatás alatt nyugatról terjedt el Magyarországon s mikor a XIII. század második felében a nagybirtok magához vonzza a királyi megye várjobbágyait, a nagyurak csapatainak megjelölésére használták. Külön banderialis hadrendszer megszervezésére nem történt rendelkezés. Az intézmény a társadalomban szokásszerűen fejlődött ki s ezért vert mély gyökeret. A királyok szívesen látták, hogy a köznemesek nem közvetlenül az ő zászlajuk alatt, hanem mint familiarisok főúri banderiumokban harcoltak, mert a csekélyszámú nagybirtokos hadi teljesítményeit könnyebb volt számontartani, mint a sok kisnemesét. A familiaris katonai teljesítményének ellenőrzése, melyet a szerződés megkötésekor állapítottak meg, a főúrra tartozott.¹⁰⁰ A főúr vezetése alatt harcoló köznemes, mint azt királyi adománylevelek bizonyítják, ép úgy teljesítette a szentkorona iránti kötelességét, mint az, aki közvetlenül a király zászlaja alatt hadakozott.

A familiarisok, akik eleinte természetben részesültek ellátásban, utóbb, főleg a nápolyi hadjáratok és az olasz hadi viszonyokkal való megismerkedés hatása alatt, jórészt pénzbeli ellenszolgáltatást, zsoldot kaptak, elzsoldosodtak. Olaszországban magyar zsoldos csapatok, nagy-

¹⁰⁰ Igy állapította meg pl. 1413-ban Homonnai Druget István Csaszlóczi Miklós hadi kötelezettségét; I. 31. j.

urak familiarisai harcoltak, akik azután, ha uraik nem tudtak fizetni, miként német vagy olasz kartársaik, elszéledtek vagy más úr szolgálatába szegődtek.

Mikor a török a XIV. század végén megjelent határainkon, a köznemesség harckészsége már nagyon csökkent és felfegyverzése sem volt korszerű. Csak akkor érezte magát felkelésre kötelezettnek, ha a bárók, a nagybirtokosok már kiállították haderejüket.¹¹⁰ A köznemesség akkor is azon az állásponton volt, hogy a határokon túl nem köteles harcolni és hogy a határvidék védelme a király és a bárók feladata. Zsigmond az 1397. évi országgyűlésen kénytelen volt a rendek felfogását magáévá tenni. Általános felkelést csak akkor hirdethet, ha az ország már nagy veszélyben van, amikor a határra küldött báró nem tudja már az ellenséget feltartóztatni. Minden nemes, aki saját kúriájában él, köteles bevonulni, a közösen birtoklók közül csak egy; a beteg küldhet maga helyett mást a familiájából. A király a nádort állíthatja a felkelt nemesség élére. Az 1397. törvény azonban tovább is ment a hadi szolgáltatás terén és a vagyont téve annak alapjául, kötelezte a földbirtokosokat arra, hogy minden 20 jobbágy után egy ijast állítsanak ki. E reformnak a célja tömegkatonaság kiállítása volt, amit a katonai szervezetű török birodalom hatalmas hadi tömegei kívántak meg. 1399-ben Zsigmond el is rendelte a jobbágyok összeírását. Az alispán és a király kijelölte nemesi kapitányok vezették őket a hadseregbe.

E határozatok nem valósultak meg, feledésbe mentek. Ezt kell következtetnünk abból, hogy 1433-ban Zsigmond, mint új dolgot terjeszti a királyi tanács, majd a megyéken folytatott tárgyalás után az országgyűlés elé a hadi szervezet kérdését. Az 1435 (I.) 2. tc. szerint minden 33 jobbágytelek után egy jól felfegyverzett lovast kell hadba küldeni. Ezt a telekkatonaságot a familiarisokon kívül kellett volna kiállítani, de az most sem valósult meg. Zsigmond idejében és utána is az ütőképes hadsereget a nagybirtokosok és a tisztséget viselők bande-

¹¹⁰ Zsigmond írja 1399 márc. 23-án egyik báróhoz intézett hadbahívó parancsában: „Nam communitates et populi nunquam movebantur ad nos sequendo nisi primo videant barones antecedere.” Fejérp. Nemz. Múz.

riumai, zsoldosai alkották. Zsigmond még azt a fontos újítást hajtotta végre, hogy a zsoldos csapatok kiállításához pénzbeli támogatással járult hozzá, segélyeket folyósított, amelyek fedezetéről a városokra kivetett hadiadókkal, a nemesség rendkívüli adójával, az egyházi jövedelmek megadóztatásával és kölcsönügyletek útján gondoskodott. A nagyurak tulajdonképpen katonai vállalkozók lettek, vállalatukat jelentős részben a király pénzelte. Ez adja meg nagy politikai befolyásuknak nyitját. Zsigmond katonailag függött ugyan a nagybirtokosoktól, de úr tudott maradni felettük.

Halála után visszahatásképpen a köznemesség visszaállította a nemesi felkelés régi rendszerét. Az 1439 : 3. tc. értelmében a király köteles zsoldosokat tartani és addig nem hirdethet felkelést, míg a zsoldosok fel tudják tartóztatni az ellenséget. A nemesek a határokon túl nem kötelesek harcolni. Hunyadi János győzelmeit elsősorban saját és más főurak banderiumaival, zsoldosaival aratta. Ezekben a familiaris nemeseken kívül 1454 óta ezek jobbágyai is résztvettek (1454 : 7. tc.) A telekkatonaság nagy része főúri vezetés alá került.

Mátyás a telekkatonaságot kivonta a nagybirtokosok hatásköre alól és a megyei seregbe rendelte. Ennek parancsnokát, a főispánt vagy más alkalmas személyt ő nevezte ki, amint ő szemelte ki a telkek összeírását végző nemeseket is. Ez a gyakorlatlan haderő azonban nem lehetett megfelelő eszköz Mátyás nagyszabású külpolitikájának végrehajtására, nyugaton viselt háború folytatására. Ezért a korviszonyoknak megfelelő zsoldos sereget szervezett legnagyobb részt a szétvert huszita csapatokból, amelyet bármikor és bárhol felhasználhatott. Mátyás halála után ez a sereg, amelynek eltartása nagy adóteherrel járt, szétzüllött, maradványait szétverték. A hadügy terén megint a régi állapotok álltak vissza: főúri banderiumok és nemesi felkelés. Hiába állapították meg törvények, hogy mely egyházi és világi urak tartoznak banderiumot kiállítani és hogy hány tagból álljanak azok (1498 : 20—22. tc.). Hiába mondták ki előbb, hogy minden 36, utóbb, hogy minden 20 telek után egy jól felszerelt lovast kell hadba küldeni (1498 : 16., 1518 (I.) : 2. tc.). Ez a hadszervezet, amely egyébként is csak papíron maradt, nem szállhatott eredményesen szembe a török biro-

dalom nagyszámú hivatásos katonákból álló hadseregével.¹⁴¹

8. PÉNZÜGY.

A királyság első századaiban az állami szervezet jellegének megfelelően nem volt különbség a király és az állam kincstára között. A királyi jövedelem túlnyomó részét a birtokok szolgáltatták, amelyek a vármegyékben és az uradalmakban voltak megszervezve. III. Béla jövedelmei között is első helyen az uradalmakból származó áll. Kevésbé fontosak azok a részint munkában teljesített, részint természetben lerótt és csak csekély részben pénzbeli szolgáltatások, amelyeket a király, mint minden föld ura, alattvalóitól megkövetelhetett. A legtöbbről csak azokból az oklevelekből szerzünk tudomást, amelyekkel a király a XIII. században felmentést adott teljesítésük alól, főleg pedig az általános privilégiumból, az aranybullából, tehát csak akkor, amikor már megszűntek. Ilyen volt a királynak, feleségének, udvara előkelőinek, különösen vadászainak és szekereinek adott szállás és ellátás, továbbá a honvédelmi célokból elrendelt munka: árkok ásása, gyepük vágása, várépítés, stb.

Az adók közül földbér jellegével bírtak azok, amelyeket a király földjein letelepülők fizettek (*terragium census*.) A városok lakói ezt egy összegben rótták le. Semmi közelebbit sem tudunk a csöbör- és az ököradóról, amelyekről az aranybulla (29. c.) emlékezik meg. A délszláv népek adója volt Szlavóniában a *nyestböradó* (mar-turina).

Valamivel jobban értesültek vagyunk egy kezdettől fogva pénzben fizetett adó, a *szabadok dénárjai* (denarii liberorum) felől, amely valószínűleg egyidős a királysággal. Primitív társadalmakban, így a frankoknál is a nemzeti kötelekeken kívül álló idegenek szabadságukat csak úgy tudták megtartani, hogy magukat a király védelme alá helyezték, aminek fejében bizonyos illetéket

¹⁴¹ A Zsigmond-kori honvédelmi viszonyokról és előzményeiről *Deér József*: Zsigmond király honvédelmi politikája. (Hadtört. KözL. 1936.) A familiarisokról és Mátyás koráról *Mályusz E.*: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. (Mátyás-Emlékkönyv. I. 327. 365. stb.)

fizettek. „A szabadok és a vendégek” — mondja Kálmán törvénye (80. c.) — „tudniillik a szlávok és más idegenek, akik más földjén dolgoznak, adjanak dénárokat szabadságuk és a munka fejében”. Ők ezek szerint nem teljesítették az említett munkaszolgáltatásokat. A gyérszámú felmentő oklevelek ezt az adót füstpénznek (*fumarii*) is nevezik, amiből az következik, hogy háztartások, tűzhelyek szerint fizették. A megyei ispán szedette be. A XIII. század folyamán ez az adó földesúri szolgáltatássá vált, amennyiben a király feljogosította a földesurakat szedésére. Az aranybulla 3. cikkében lemondott a király az adónak mások birtokain való szedéséről.

A XIII. század elején jelenik meg újabb adónemként a rendkívüli adó (*collecta*, gyakran *sub tempore emergens*). II. András kezdte nálunk kiróni és ugyanabban az időben lép fel a rendkívüli királyi adó Német- és Csehországban is (*Bede, berna*). Ezt a király a megszállás terhének megváltásaként szedette. Az aranybulla (3. cikk) általános mentességet akart ez alól is biztosítani, ami azonban nem valósult meg, mert később, még Károly Róbert idejében is, kivetették hadjáratok céljaira.¹⁴² Különösen az egyház iparkodott erélyes eszközökkel biztosítani birtokai népeinek ez adó alól való mentességét. A *collecta* a király olykor pénzben, olykor terményekben szedte, vagy az egész országban, vagy annak csak egy részében. Királynői *collecta*ról is esik szó oklevelekben. A *collecta*, amelyet a nemesek nem fizettek, a XIV. század folyamán szintén földesúri szolgáltatássá vált. A földesurak hadjáratba vonulás esetén vetették ki jobbágyaikra (*collecta exercituali*).¹⁴³ A királyi felsőjóról származó bevételek, az ú. n. *regale*-jövedelmek egészítették ki a királyi kincstár pénzforrásait. Eleinte kisebb volt a jelentőségük, később egyre emelkedett. Ezek közül legfontosabb a pénzverés haszna (*lucrum camerae*), ami abból állott elő, hogy a király a pénz belső értékét, ezüsttartalmát, állandóan leszállította névleges értékének megtartása mellett. A pénzt gyakran, évente kivonta a forgalomból azzal, hogy az új pénz kibocsájtásának idejétől kezdve a régebbi használata tilos. Mindenkinek be kellett tehát váltani régi, jobb pénzét új, rosszabbért és még be-

¹⁴² PL 1319. Hajnik I. 268. 1332. Hajnik II. 53.

¹⁴³ PL 1389. febr. 16. Fejérv. DL. 7483.

váltási illetéket is kellett fizetnie. A pénz ily módon egyre hitványabb lett és vékony lemezkévé vált, ami a nyers-ezüst és a jobb, idegen pénz forgalmát mozdította elő. Időnként egy-egy királyunk helyreállította a magyar pénz hitelét jó pénz forgalomba hozatalával.

A királyi jövedelmekhez tartozott a vásártartás fel-ségjogán szedett vásárpénz, a hidak és révek fenntartása fejében igényelt vám- és révilleték. III. Béla ideje óta a határon $\frac{1}{100}$ értékvámot kellett fizetni. A talált kincs is a király tulajdona. Minthogy az az elv uralkodott nálunk is, hogy a tulajdonosé földjének hozadéka, ameddig az eke élér, a bányatermékek, nemesércek és a só is a király kincstárát gyarapították.

Az utolsó Árpádok alatt a királyi hatalom süllyedé-sével a király pénzügyi helyzetének nagyfokú romlása is járt. A kiskirályok a maguk országrészén a regále-jogo-kat is igénybevétték.

Az Anjouk korában az államháztartás legfőbb bevé-teli forrásai a dominiumok helyett a regalék lettek, jól-lehet, Károly Róbert is országszerte jó eredménnyel haj-totta végre a királyi jószágok visszavételét, amelyeket váruradalmakban szervezett meg egy-egy várnagy veze-tése alatt. Az évi pénzüjtés megszűnt. Már a XIII. szá-zad végén törvény engedte meg (1298 : 39. tc.), hogy a pénzbeváltást megtagadók házanként bizonyos összeget fizessenek. Károly Róbert 1336-ban állandó és változat-lan pénzértéket vezetvén be, a pénzváltásból származó jö-vedelem pótlására portánként fizetendő egyenesadót, *lucrum camerae* hozott be. Zsigmond idejében ezt az adót rendszeresebbé tették. Már az ő uralkodása alatt a török elleni küzdelem céljaira többször kellett rendkívüli adót (*subsídium*) megszavazni, ami azonban a rendi or-szágyűlés hatáskörébe tartozott és a rendek befolyásá-nak növekedésével járt.

Károly Róbert életbé léptette a nemesérc monopó-liumot. A földesúrnak megvolt a bányaszabadsága, de a talált nemes ércet nem volt szabad kivinni, hanem csak a királyi pénzverő-kamaráknak volt joga beváltásukra. A beváltási árfolyamot a valóságos értéknél jóval ala-csnyabban állapították meg s ezzel a pénzverőkamará-nak jelentékeny jövedelmet biztosítottak. A termelésből közvetlen haszna is volt ennek: az *urbura*, ami a kiter-

melt arany és ezüst bizonyos hányada. A kamarák élén ispánok állottak, akik a királlyal bérleti szerződést kö-tötték, többnyire pénzületben jártas budai polgárok. A kamarák alkalmazottai az ispánok familiarisai voltak. Ezek az ispánok területükön a pénzügyi igazgatással ösz-szefüggő kérdésekben bírói hatáskörrel is rendelkeztek.

Sótermelésre csak a király volt jogosult, az összes fontosabb sótelepek az ő birtokában voltak. A sóárusi-tást, királyi monopoliumot a sókamara ispánjai, illetőleg ezek familiarisai intézték.

A vámregalét is újjászervezte I. Károly: a belső vá-mok helyett a külsőkre, a közlekedésiek helyett a határ-vámokra volt nagyobb figyelemmel. A régi nyolcvanad-vámot elejtette, helyébe a harmincadot (*tricesima*) lép-tette életbe. A behozatali és kiviteli áruk után a főútvonalak mentén levő harmincadhelyeken Károly Róbert 1%-os külkereskedelmi értékvámot szedetett, amely Zsig-mond idejében 3.33%-ra emelkedett. A vámregále főfor-rása így a külkereskedelem lett.

Zsigmond a portánként fizetendő rendkívüli adóra is támaszkodott, még inkább azokra a kölcsön összegekre, amelyeket királyi birtokok elzálogosításával szerzett. Mátyás állandó hadserege és az ezzel viselt gyakori há-borúi bő pénzforrásokat kívántak meg. A regálejövödel-meket, amelyek az előbbi zavaros időkben nagy mérték-ben lecsökkentek, rendbehozta és a kincstár bevételeit e címen lényegesen fokozta. Az egyenes adók közül csak a kamara haszna jelentett állandó bevételi forrást, fize-tése alól azonban az idők folyamán már igen sokan sze-reztek menteséget. Ezért Mátyás az 1467. évi ország-gyűlésen a rendekkel eltöröltette ezt az adónemet és he-lyette „a királyi kincstár adóját“ (*tributum fisci regalis*) szavaztatta meg, amelynek fizetése alól régi kiváltságok nem mentesítettek. Ugyanakkor a harmincadvámot a ko-ronavámmal cserélték fel (*vectigal sacrae coronae*). Mindez nem lett volna elég az állandó hadsereg eltartá-sára. Ezért Mátyás az országgyűléssel minduntalan meg-szavaztatott telkenként évi egy forint rendkívüli adót, amelyet, ha a szükség úgy kívánta, évente nemcsak egy-szer hajtatott be. Ezek a bevételek, továbbá a pápa és Velence nyújtotta segélyek képesítették őt nagyobb zsol-dos hadsereg tartására.

Mátyás halála után a rendek a rendkívüli adót eltörölték és II. Ulászló választói feltételei között szerepelt az is, hogy az újításokat, köztük az egy forint adó szedését megszünteti. A fekete sereg szétverése után 1493-ban azonban újra megszavazták az évi egy forintot. Ezt most már a főurak maguk hajtották be jobbágyaiktól és banderiumaikra, saját fegyveres erejük eltartására használták fel. A nagy uradalmakból így nem a király húzta ezt a jövedelmet és ezzel az adó egyharmadát elvesztette. A beszedett adó arányában kellett a főuraknak a fegyvereseket kiállítani. A gyenge Jagellók alatt a királyi jövedelem nagy mértékben a szükséges színvonal alá süllyedt, jóllehet a köznemesség mindent elkövetett a királyi hatalom anyagi alapjainak rendbehozására. A királyi pénzforrások elapadásának elsősorban a honvédelem adta meg az árát.¹¹⁴

9. AZ EGYHÁZ.

A keresztény királyság legfőbb jellemvonása az egyházzal való összeköttetése. Világi és egyházi hatalom között különösen a Karoling-királyság megalapítása óta szoros volt a kapcsolat. A király szabadon intézkedett egyházi ügyekben. Összehívott zsinatokat, alapított érsekségeket, püspökségeket, kolostorokat, megállapította előbbieket területi hatáskörét, betöltötte a megüresedett székeket. A királyoknak ez az egyházi ügyekben gyakorolt befolyása felkenésükből, Istenrendelte hivatásukból eredt, amelynél fogva az igazi király a kereszténység védője. Ez a hatáskör a király hatalmának fontos alkotórésze.

A másik gyökere ennek a hatáskörnek a földesúr és a birtokán levő egyház viszonyáról alkotott germán fölfogás: a *magam egyháza* (Eigenkirche) gondolata. Aki nek földjén valamely egyház van, az az ő tulajdona. Ha a földesúr templomot épített vagy olyan földet szerzett

¹¹⁴ Az Árpád-korra vonatkozik Eckhart F.: A királyi adózás története 1323-ig. Arad. 1908. Hóman B.: Az első állami egyenesadó. 1912. Károly Róbert reformjairól Hóman B.: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. 1921. Mátyás-koráról (Hóman)—Szekfü: Magyar Történet. 2. kiad. II. k. 525. Jagelló korról Mátyusz E.: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. 387. l.

meg, amelyen templom vagy kolostor állott, ennek tulajdonosává vált. Ez a tulajdonjog magába foglalja az épületet, a templom felszerelését, a tizedet és a hívők adományait. A szentet, akinek védelme alatt a templom állott, a földesúr képviselte. A templomot birtokával együtt eladhatta, örökségbe hagyhatta, de hivatásától nem vonhatta el. Ezen a püspök a kiátkozás fegyverére támaszkodva örködött. Egyházának papját a földesúr nevezte ki és ha úgy tetszett neki, mozdította el.

Ezzel a fölfogással találkozunk nálunk is. A magyar földbirtokos is magáénak tekintette egyházát. A XIII—XIV. századi oklevelek az egyházat (*ecclesia sua, monasterium suum*) épüget felsorolják valamely birtok eladásánál, mint annak egyéb haszonvételeit, pl. a halászatot, malomtartást. Osztály alkalmából épüget osztoznak rajta, mint a birtok többi tartozékain vagy ősi, családi egyházaknál fenntartották annak közös birtoklását. A földesurak a lelkészt a püspök megkérdezése nélkül nevezték ki, apátságot, prépostságot adományoztak, sőt előfordult, hogy plébánosokat csak rövidebb időre alkalmaztak. Hiába tiltották zsinati határozatok (1279, 1309), hogy egyháziak világi kegyuraktól javadalmakat fogadjanak el. A földesurak még a XV. században is püspöki megerősítés nélkül nemcsak kineveztek lelkészeket, hanem tetszésük szerint el is mozdították őket. Ha a földesurak ily nagy jogokat gyakoroltak, mennyivel inkább érthető ez a király és az ő alapította egyházak (*regalis ecclesia, praepositura, abbatia*) viszonyában.

Ezeket ismerve, megérthetjük, hogy Szent István ugyanazokat a jogokat gyakorolta egyházi vonatkozásban, mint a többi keresztény uralkodó, különösen Söğra, II. Henrik. Nem kellett ehhez, mint sokáig feltételezték, valami különleges legatus-szerű felhatalmazás a pápa részéről. Ilyennel soha, semmiféle király sem rendelkezett. Valamely uralkodónak legatusi kinevezése ellentmondást jelentett volna az intézmény céljával és rendeltetésével, ami éppen a szentszék érdekeinek védelme volt a királysággal szemben. Szent István legatusi felhatalmazásának gondolata csak Kálmán idejében a gregoriánus eszmekörrel kapcsolatban lépett fel, amikor már másképp akarták magyarítani Szent Istvánnak az egyházi ügyekben gyakorolt hatáskörét. A gregoriánus párt István apostoli mű-

ködését úgy tette érthetővé, hogy a térítő király a pápa engedélyével járt el. A XIII. században már végleg kialakult ez a gondolat, IV. Béla már hivatkozik reá (1238).

Szent István tíz egyházmegyét alapított: az esztergomi és a kalocsai érsekségeket, a váci, győri, veszprémi, pécsi, egri, csanádi, váradi és erdélyi püspökségeket. Ezekhez járultak Szent László, illetőleg Kálmán idejében a zágrábi és a nyitrai, a XIII. század elején a szerémi és a milkói, továbbá a boszniai és két horvát: a zenggi és a korbáviai püspökség. A püspök mellett állott a kanonokok testülete, a káptalan, székeskáptalan, ha a püspök székhelyén volt, ha azonkívül, társas káptalan, élén a préposttal. A hitélet fejlesztése és a keresztény műveltség terjesztése körül nagy érdemeket szereztek a szerzetesrendek, köztük a legrégebb, Szent Benedek rendje, amelynek főapátsága, a panonhalmi, már Géza fejedelem idejében, több konventje első királyunk uralma alatt létesült. A XII. század folyamán jöttek be Franciaországból a ciszterciek és prémontreiek, akiket mások, így a kereszties háborúk idejében keletkezett lovagrendek is, mint a johanniták vagy ispotályosok (kereszturak) és templomosok, majd a XIII. században koldulórendek (domonkosok és ferencesek) követtek, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Mind a káptalanok, mind a szerzetes- és lovagrendek házai, konventjei az igazságszolgáltatás és a jogi élet fejlődésével kapcsolatban fontos szerephez jutottak.

Már Szent István elrendelte, hogy minden tíz falu építsen templomot és a plébános részére adjon két telket két szolgával, hat ökörrrel, két tehénnel és 30 aprómarhával. A templom felszereléséről a király, liturgikus könyvekről a püspök gondoskodott. (II. 35.) Még Szent László idejében is előfordult azonban, hogy a falvak elhagyták templomukat. (Sz. L. I. 19.) A falvakkal együtt templomaik is magántulajdonba jutottak és a lelkészeket a földbirtokosok, mint kegyurak nevezték ki. Több plébánia esperesnek (archipresbiter, archidiaconus) volt alárendelve. Minden egyházmegye több esperesi kerületre oszlott, amelyek területe rendszeren egy-egy megyének felelt meg. Az esperesek nemcsak az alárendelt papság életét és fegyelmét őrizték ellen, hanem a világiak ügyeiben is gyakoroltak bizonyos bírói hatáskört.

Az egyház és az állam viszonya nálunk ugyanazoknak a változásoknak volt alávetve, mint az általános európai fejlődés során. Az egyházi élet tisztaságának helyreállítására irányuló clunyi mozgalom, az ebből eredő nagy küzdelem a pápaság és a császárság között, nem maradhatott nálunk sem hatás nélkül. A főpapi székek betöltésénél az uralkodók elsősorban a politikai érdekeket tartották szem előtt és simonia is gyakran fordult elő. Még annál a nem nagyszámú püspökségnél és apátságánál is, amelyek betöltése királyi privilégiumok alapján ősi módon, választás útján ment végbe, ennek megerősítése az uralkodó befolyását biztosította. Mind a kinevezett, mind a megválasztott behelyezése az investitúra útján történt, amellyel a király az új egyházfőt hivatalába és az azzal járó javadalmakba a pásztorbot és a XI. század közepe óta a gyűrű átadásával bevezette, melyeket az előd halála után a királyi udvarba küldtek be. A bevezetés után az új egyházfő hűséget esküdött a királynak s csak ezután következett a felszentelés, illetőleg a megáldás a székesegyházban.

Az investitúra miatt, ami az egyházi hivatallal való rendelkezést is biztosította, kezdte meg a harcot VII. Gergely IV. Henrik ellen megtiltván kiátkozás terhe alatt, hogy egyházi személy világi adományozótól püspökséget vagy apátságot fogadjon el. Az évtizedeken át tartó küzdelem a wormszi konkordátummal végződött. V. Henrik lemondott a gyűrűvel és a pásztorbottal történő investitúráról és minden egyháznak megadta a szabad választás jogát. A pápa viszont megengedte, hogy minden választás a császár, illetőleg kiküldöttjének jelenlétében történjék, de simonia nélkül és kétes választás esetében ő adja beleegyezését a bölcsebb résznek (pars sanior). A megválasztott püspök, illetőleg apát a császártól kapta a regáliákat (per sceptrum). Ezzel elismerte a császár, hogy nincs igénye az egyházi hivatalra, az egyház viszont elismerte az uralkodó igényét a főpapok gyakorolta világi hatalom átruházására.

A gregoriánus szellem Kálmán idejében kezdett Magyarországon érvényesülni, amint az igazságügyi reformjaiból is kiderül. Kálmán, aki a harcban a pápa oldalán állott, 1106-ban lemondott az investitúra eddig gyakorolt módjáról, ami azonban korántsem jelentette azt, hogy a

magyar királyok nem töltötték be ezután főpapi székeket tetszésük szerint. Erre következtethetünk II. Gézának 1161-ben III. Sándor pápával kötött konkordátumából, amikor is a király kikötötte, hogy a kúria nem küldhet ezután legátusokat, vagyis teljhatalmú megbízottakat Magyarországra az ő engedélye nélkül, viszont Géza lemondott arról a jogáról, hogy püspököket letegyen vagy áthelyezzen, amit eddig a kinevezés jogán felül gyakorolt. III. István megerősítvén atyja engedményét, lemondott a *ius spoii*-ról, a királynak eddig igénybe vett arról a jogáról, hogy a megüresedett püspökségekbe világi kezelőket nevezett ki, akik a jövedelmeket a betöltés idejéig világi célokra fordították. Csak akkor fogja ezt a jogot gyakorolni, ha ellenség tör az országra, de csak a püspöki kar beleegyezésével. A királlyal együtt a főpapok is lemondtak a prépostok és más méltóságok letételének eddigi szokásáról.

A XIII. századtól kezdve jobban ismerjük a főpapi székek betöltésének módját, amelyre nálunk a királyi befolyás nagy mértékben biztosítva volt. A kánoni választás érvényesült. A püspököt a káptalan, az apátot a konvent választotta a király engedélye alapján és gyakran csak az ő jelöltjei közül. A megválasztottat a király erősítette meg s csak miután a püspök átvette egyházmegyéjét, kérte a pápai megerősítést, amikor is a szentszéken mind a választás lefolyását, mind a megválasztott személyét szigorú vizsgálat alá vetették, hogy az a kánoni törvényeknek megfelel-e. Kettős választás esetén a pápa döntött. A királyi apátok és prépostok megerősítése az esztergomi érsek, III. Ince óta a pápa jogaihoz tartozott.

A XIV. században, jóllehet a pápai hatalom hanyatlóban volt, a szentszék pénzügyi okokból is, nagyobb jogokat biztosított magának egyes főpapi székek vagy azok bizonyos fajtájának a maga részére való fenntartása (*reservatio*) útján. Ezeknek megfelelő személyekkel való betöltéséről ő gondoskodott (*provisio*). Az Anjouk alatt gyakran nevezett ki a pápa magyarországi főpapokká idegeneket is a király megkérdezése nélkül. Az uralkodónak meg kellett elégednie azzal, hogy a pápa ajánlottjait kedvező elbánásban részesítse.

A változást Európa-szerte a schisma hozta meg, amikor az egymással vetélkedő pápák egy-egy uralkodó

támogatásának megszerzése érdekében áldozatokra, engedményekre is hajlandók voltak. IX. Bonifác idejében (1389—1405) kezdték az uralkodók a pápai *reservatio*-kat érvényteleneknek tekinteni és a kinevezés jogát maguknak követelni.

Zsigmondnak már megválasztásakor meg kellett ígérni, hogy javadalmaknak idegenek részére való juttatása érdekében nem fog a pápához fordulni, hanem azokat csak magyaroknak adományozza. A közhangulatot jellemzi, hogy az 1397. országgyűlés újból erélyesen állást foglalt a pápa kinevezettjei, „a bullások” ellen, akik nem nyerhetnek el javadalmat, azaz a pápának ne legyen joga főpapokat kinevezni. Miután a pápa Nápolyi László érdekében erélyesen fellépett Zsigmond ellen és legátust is küldött Magyarországra, hogy a Zsigmondhoz hú főpapokat eltávolítsa székeikből, a király 1404-ben fontos rendeletet bocsátott ki. Hogy alattvalói baján segítsen, amelyeket a bullások idéztek elő, akik vakmerően le akarták őt tenni trónjáról, elrendelte, hogy semmiféle bullás ne juthasson javadalomhoz az apostoli szék révén. A király a főpapi székek betöltésének és a kegyurak részéről bemutatott javadalmak megerősítésének a jogát fenntartotta magának. A szentszéktől jövő mindenféle bulla vagy más rendelkezés kihirdetését királyi engedéllyel (*placetum regium*) köthette e rendelet.

Ezzel a király az Árpádok gyakorolta kegyúri jogot újból életbe léptette és a nyugati nagy egyházzakadás éveiben valóban élt is vele, amikor császári tekintéllyel rendezte az egyház ügyeit. A magyar király főkegyúri jogait a konstanzi zsinaton megjelent bíborosok, köztük a későbbi V. Márton pápa is, megerősítették, hogy a császár hozzájárulását a letett pápák helyébe új pápa megválasztásához a Zsigmond óhajtott reformok tárgyalása előtt kieszközljék. Más kérdés az, hogy a bíborosok a pápai szék üresedése idejében fel voltak-e erre jogosítva. Zsigmond kinevezettjei a pápai megerősítő levelet is megszokták szerezni.

Hunyadi János megválasztásakor megállapította az országgyűlés, hogy a főpapi javadalmakat is betöltheti, majd törvény tiltotta meg (1447) királyi, illetőleg rendi bemutatás (*praesentatio*) nélkül egyházi javadalom elfogadását. Ekkor már elterjedt az a meggyőződés,

Honos
szék

hogy a magyar király kegyúri jogát régi pápai privilégiumok erősítették meg. A kormányzó egy alkalommal V. Miklós pápához fordult, hogy ezt az elődei adományozta kiváltságot erősítse meg. A pápa hasztalan keresett levéltárában ilyen kiváltságlevelet, de hajlandónak nyilatkozott annak megerősítésére, ha Hunyadi ilyet vagy valamely hiteles másolatot megküld (1448). Ez azonban Magyarországon sem volt feltalálható. Hunyadi az országtanács közreműködésével nevezett ki egyházfőket és terjesztett fel a pápának megerősítés végett. A pápa a kormányzóval, a kereszténység védőjével szemben nem is iparkodott többé a kinevezés jogát gyakorolni és hallgatólag elismerte a magyar király bemutatási jogát, elsőnek az európai uralkodók közül.

Mátyás annyira magáénak tekintette a kegyúri jogot (ius patronatus regium), hogy apátságok, prépostságok, sőt püspökségek kegyuraságát is átruházta híveire, úgyhogy üresedés esetében ők voltak hivatva a betöltéséről gondoskodni. Ő maga a betöltéseknél ez egyházi jog követelményeivel nem törődve, több püspökséget halmozott egy kézben, felesége két rokonát, egy serdülő ifjút, a 17 éves Aragóniai Jánost, majd a 7 éves Estei Hippolytot emelte az esztergomi primási székre.

Mátyás utódai követték elődeik kifejlődött gyakorlatát és mind II. Ulászló, mind II. Lajos szabadon adományoztak püspökségeket. A rendek hangulatát jellemzi, hogy 1495-ben vízbefojtással fenyegették meg azokat a papokat, akik mástól, mint a királytól fogadnak el javadalmat (31. tc.) és egy 1514. évi törvény (65. tc.) a főpapok Rómába való utazását is csak abban az esetben engedte meg, ha a pápától előbb biztosító levelet szereznek, hogy a kúriában esetleg bekövetkező elhalálozás esetében nem él az ily esetben régóta fenntartott eladományozás jogával.

Ugyanekkor foglalta írásba Werbőczy az ország közvéleményének ebben a kérdésben vallott felfogását. E szerint a pápa a megüresedő javadalmakra vonatkozólag csak a kinevezettek megerősítésének a jogát gyakorolja. A kegyúri jogot, a nevezés, választás és adományozás jogát a királyok megszerezték azzal, hogy 1. ők alapították ezeket az egyházakat; 2. ők terjesztették el a keresztény-

séget; 3. az elévülés címén, mivel már 500 éve gyakorolják a jogot és 4. a konstanzi zsinat megerősítése révén.

A Hármaskönyv e tanítása is, ámbár figyelmen kívül hagyja a történeti fejlődést, igen nagy hatással volt a későbbi századok felfogására.¹¹⁶

10. AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSI SZERVEZET.

A királyság megalakulása óta az igazságszolgáltatás forrása a király. Ő az egyetlen bíró az államban, minden ügyben ítélkezhetik és a legfőbb bírák ő helyette bírászkodnak. De a királyság idejében is van még nyoma a nemzeti igazságszolgáltatásnak, amely a primitív műveltségi fokon, mint az önvédelem megszervezett formája, mindenütt megtalálható. A vérbosszú a család kötelessége és ennek maradványa a vérdíj (*homagium*), amely a meggyilkolt családjának megállapodás szerint kijár. Szent István király törvénye szerint is ilyen megegyezésnek van helye a gyilkos és a meggyilkolt rokonsága között közvetítő bírák útján. (I. 14.) Szent László már erőlyesen intézkedett „a titokban ítélkező hamis bírák”, valószínűleg a nemzeti bírák ellen, akiket súlyos bírsággal sújtott. Az erős királyi hatalom nem tűrhette meg a saját bíráskodása mellett párhuzamosan működő más igazságszolgáltatást.

A király vagy ott szolgáltatott igazságot, ahol éppen tartózkodott, vagy állandó székhelyén, udvarában (*curia*). Személyes bíráskodása azonban kezdettől fogva nem elégitette ki az igényeket és korán kellett, főleg vidéki bíráskodó szervekről gondoskodnia. Bizonyára már Szent István vette át egyéb intézményekkel együtt a Bajorországban és a frankoknál is megtalálható *királybírák* (*iudices regii*) ítélkezését. Mint későbbi törvényekből

¹¹⁶ Az állam és az egyház középkori viszonyáról ma is a legfontosabb *Fraknói Vilmos: A magyar királyi kegyúri jog. 1895.* A magán kegyúri jogról *Kollányi Ferenc: A magán kegyúri jog hazánkban a középkorban. 1906.* Szent István legátusi megbízásáról és Kálmán reformjáról. *P. Váczy: Die erste Epoche des ungar. Königtums. Pécs. 1933.* 34. l. II. Géza és III. Sándor pápa konkor dátumáról *W. Holtzmann: Papst Alexander III. und Ungarn. Ung. Jahrbücher. 1926.* A királyi kegyúri jogak a konstanzi zsinaton történt megerősítéséről *Mályusz Elemér* egy meg nem jelent akadémiai előadása. *Mátyás kegyúri adományozásai: Hajnik hagy. VIII. 321., 383., 384.*

megállapíthatjuk, megyénként két királyi bíró működött. Mindenki felett bírászkodhattak az egyháziak és az ispánok kivételével. A királynak voltak felelősek s az ő pecsétjével is idéztek. I. András idejéből maradt reánk ilyen, a trónján ülő királyt ábrázoló pecsét vagy billog. Erről nevezték el a királybírákat billogosoknak (bilochi regales). Kálmán idejében az ispán hatóságával került összefüggésbe bírói működésük. Az aranybulla korában pedig már csak az ispán felügyelete alatt ítélnének tolvajok és rablók felett. (5. c.)

Kálmán zsinati törvényszékeket állított fel a megyés püspökök elnöklete alatt az ispánok részvételével, a királyi tisztviselők és a papok felett is gyakorolt hatáskörrel. Működésükről azonban semmit sem tudunk.

A király bírói szerepét a XII. század folyamán udvarának ispánja, a nádor vette át. Már a XI. században ítélezett a nádor a királyi udvarhoz tartozók felett s miként Szent László egyik törvényében (III. 3.) rendelkezik, ha elfávozik az udvarból, hagyja hátra a király pecsétjét helyettesénél. Saját birtokán csak az udvarnokok és azok felett bírászkodják, akik önként fordulnak hozzá. Ebből azt következtethetjük, hogy a nádor ugyan bírászkodásában, mint a király helyettese, még a királyi udvarhoz volt kötve, de hozzá, mint az udvar első méltóságához, szívesen fordultak szabad emberek is, akik még nem tartoztak ítélőszéke elé. Mikor a XII. század folyamán az udvarispánra (comes curiae) szállt át a nádor gazdasági hivatala: a királyi birtokok központi vezetése, a nádor már csupán bírói szerepet töltött be, de növekvő hatáskörrel. Az aranybullából kitűnőleg, mint láttuk, már mindenki felett szabadon bírászkodhatott, de a fejevesztéssel és jószágpusztítással járó ügyeket csak a király tudatával intézhette el. (8. c.)

A nádornak a király helyett az udvarban gyakorolt bírászkodását is az udvarispán, a későbbi országbíró (*index curiae*) vette át, akiről az aranybulla még úgy emlékezik meg, mint állandóan az udvarhoz kötött bíróról; „A mi udvarbíránk, amíg az udvarban tartózkodik, mindenki felett bírászkodhatik és az udvarban megkezdett pert bárhol befejezheti de ha birtokán tartózkodik, nem küldhet ki poroszlót és nem idézhet meg feleket.“ (9. c.) Ebből az udvari méltóságból is a királyt helyettesítő bíró

lett. A király elé (*praesentia regia*) idéztetni annyit jelentett a XIII. század közepe óta, mint az országbíró széke elé idéztetni.

Még két bírói hivatal alakult ki a király helyettesítéséből, vagyis oly módon, hogy a király maga nem bírászkodhatott a személyének fenntartott perekben: a kancelláré, aki az Anjouk korában a király különös jelenlétebe (*specialis praesentia regia*) idézettek ügyeiben bírászkodott, majd Zsigmond uralkodása végén, miután a kancellár bírászkodása megszűnt, a személynöké (*personalis praesentiae regiae in iudiciis locumtenens*). A nagyobb hatalmaskodási ügyekben ugyanis, amikor a király volt hivatalva ítélni, a titkos kancellár gyakran helyettesítette, akinek azelőtt is feladata volt a panaszok felvétele és az illetékes bíró kijelölése. Mikor Mátyás egyesítette a fő- és a titkos kancellári méltóságot, a különös jelenléti bírósága megszűnt és a titkos kancellár, mint személynök (*personalis*) lett a legfontosabb bírónak, mivel állandóan az udvarban tartózkodott. Bíróságát már Mátyás idejében királyi ítélő táblának (*tabula regia iudiciaria*) kezdték nevezni.

A felsoroltak voltak az ország nagybírái, mert előttük, akik a királyt képviselték, bármely pert el lehetett intézni. Ők a királyi udvar, „az ország rendes bírái“ (*iudices ordinarii curiae regiae v. regni*). Sem a nádor jelenléte (*praesentia palatinalis*), sem a királyi vagy a királyi különös, avagy a személyes jelenléte nem jelentett külön-külön bíróságot. Az összes rendes bírák tulajdonképpen ugyanannak a kúriális bíróságnak vezetői voltak, akiknek tanácsa a királyi udvarban éppen a jelenlevő egyházi és világi előkelőkből állott. Hatáskörük nem vált el szigorúan egymástól, lehetett valamely pert királyi rendeletre az egyik székétől a másikéhoz áttenni.

Mind a nádornak, mind az országbíróknak voltak helyettesei: az alnádor, illetőleg alországbíró, akik a XIV. század közepéig maguk is adtak ki ítéletleveleket, később azonban, ha helyettesítik is urukat, akiktől tisztségüket kapták, azok nevében szóltak ítélni.

A nagybírák egy-egy ítélőmestert (*protonotarius*) is tartottak. Ezek feladata, mivel főnökük a jogban kevésbé lehetett jártas, neki tanáccsal szolgálni, a latin nyelvű ítéletlevelet indokolásával megszövegezni, meg-

pecsételni. A nagybírák nem is tudtak legtöbbször írni-olvasni s így annál inkább rászorultak ítélőmestereik támogatására, akiknek tehát tanultabb, írástudó egyéneknek kellett lenni. Nem egyszer a kuriális bíróság tanácsában is résztvettek és a XV. század végén már a királytól közvetlen bírói parancsot is kaptak, sőt kisebb ügyekben maguk is bírászkodtak.

A nagybírákon kívül a király maga személyesen is szolgáltatott igazságot (*propria in persona*), maga elrendelhetett bármely pert és különösen híftlenségi ügyekben és a *lovagi becsületbíróság*on szokott ítélkezni. Ez elé az udvari vitézek (*aulae regiae milites*) ügyei tartoztak, de becsületügyekben mások is fordultak ítélkezéséhez. Itt személyesen kellett megjelenni a megidézettnek. A legfőbb bizonyító eszköz a párhaj volt, amelyet a bíróság rendelt el.

Igazságszolgáltatás a királyi udvaron kívül is folyt. Legfontosabb a vidéki bírászkodás intézményei közül a *nádori közgyűlés*, amelyről a XIII. század második felétől kezdve van tudomásunk. A nádor a király helyett, de minden esetben annak külön megbízásból tartott ítélőszéket megyei közgyűlés keretében. Ilyen megbízást a király nemcsak a nádornak, hanem ritkábban az országbírónak, a tárnokmesternek, többször az illető megye főispánjának és a Délvidéken a macsói bánnak is adott, mégis elsősorban a nádor hivatása volt a gonosztevők kiirtása céljából hirdetett közgyűlések tartása. Az *interregnum* alatt és Károly Róbert uralkodása elején a nádor nem felelhetett meg e feladatnak s ezért a megyék maguk tartottak közgyűléseket. A későbbi időkben azonban a nádor rendszeresen járta a vidéket, maga helyett olykor az alnádort küldve. A szabad ég alatt tartott közgyűlésekre csak a tavaszi és a nyári hónapok voltak alkalmasak s így olykor több év is eltelt, amíg ez a nagybíró eljutott ugyanabba a megyébe.

A király a közgyűlés előtt értesítést küldött az érdekelt megyéknek, jelezve a közgyűlés célját, idejét és helyét. Régebben nagyobb vidék, 5—7, Nagy Lajos idejétől kezdve azonban csak 2—3 megye részére hirdettek együttesen ilyen közgyűléseket, így például állandóan együtt Pozsony és Moson, Győr és Komárom, Szabolcs és Bereg számára.

A közgyűlésen minden nemes birság terhe mellett tartozott megjelenni, a XIV. század elején még nem nemesek is jöttek oda. Ott volt természetesen a megyei hatóság, az alispán és a négy szolgabíró is. A megyei közönség a közgyűlés idejére 12 esküdtet (*iurati assessores*) is választott, akik az egész közönséget képviselték, amire azért is szükség volt, mert a közönség nem várta be a közgyűlés végét, hanem javarésze már előbb eltávozott. A nádor is hozott magával személyzetet: alnádorán és ítélőmesterén kívül nádori embereket és a fehérvári káptalan megbízottját. Eltartásukról a megye lakossága gondoskodott, amelyre e célból adót róttak ki.

A nádor a megyei hatóságból és az esküdtekből megalkotta ítélőszékét és bírótársait Istenben való hitükre, a királynak és a szentkoronának tartozó hűségükre megeskette, hogy az igazságot fogják szem előtt tartani. A közgyűlés feladata a közbűntettek (*publici malefactores*) üldözése volt, ami eleinte magánvádra, az egész közönség közfelkiáltása alapján ment végbe. Nagy Lajos korától kezdve a nádor kérdésére a megyei hatóság, amely előre elkészítette a bűnügyi anyagot, átadta neki a bűntettek (rablók, tolvajok, orgazdák, pénz- és oklevélhamisítók, gyűjtogatók stb.) lajstromát. Gyilkosok nem szoktak szerepelni a nagyszámú elítélt között. Elégtétel gyilkosságért csak magánvádra volt szerezhető. Ezt a jegyzéket a nádor felolvastatta és miután megállapította, hogy nem jelentek meg, ezeket a közhit szerinti bűntetteket levelesítette, *proscribálta*, ami annyit jelentett, hogy bárki megölhette őket elégtételadás kötelezettsége nélkül, javaikat elvehette, melyeket a nádor bírói kezéhez kellett beszolgáltatni. Mindazok, akik a *proscribáltaknak* menedéket nyújtottak, maguk is *proscriptio* alá estek.

A nádori közgyűlés bírászkodáson kívül egyéb feladatokkal is foglalkozott: elfoglalt s így eltított királyi javak kiadásával (*celatores iuris regii*), statusperekkel, vagyis a rendi, nemesi állás megállapításával, jogtalan vámszedés eltávolításával és birtokperekkel is, amelyek azonban rendszeren a királyi udvarban fejeződtek be. Hatalmaskodás miatt is lehetett panaszt emelni, amire vonatkozólag a nádor a megyei hatóságokhoz vagy az egész közönséghez kérdést intézett (*requisitio*) és a kapott felvilágosítás alapján ítéletet hozott.

A bizonyításnak ez a módja tette kívánatosá ilyen közgyűlések hirdetését akkor is, amikor már a XV. század elején a nádori igazságszolgáltatás vázolt módja egyre inkább kiment a divatból. A nádori közgyűlés ugyanis az illető vidék népének, ahol a gyűlést tartották, nagy megterhelésével járt és népszerűtlenné tette a nemesség előtt különösen az is, hogy a nádor ilyenkor szokta kiküldeni végrehajtóit, hogy a pervezteseken a kúriában kiszabott bírságokat behajtsák, illetőleg ezek fejében a nádor javára ingatlanokat lefoglaljanak.

A nádori módjára hirdetett közgyűlések arra szolgáltak, hogy a kúriának fenntartott nagyobb hatalmaskodási perekben szükséges bizonyítás gyorsan lefolytatható legyen. Ezekben csak a szomszédok voltak kötelesek megjelenni, továbbá egy királyi és egy hiteles helyi ember.¹¹⁶

1464-ben Mátyás király újból elrendelte a nádori közgyűlések régi módon folytatandó megtartását, de csak azért, hogy a megyék e teher alól adófizetés árán magukat megváltsák, amit többről tudunk. Majd az ország szegénységére való tekintettel, Mátyás ezt az intézményt néhány alsómagyarországi megye kivételével felfüggesztette, 1486-ban pedig törvény tiltotta meg ily közgyűlések megtartását.¹¹⁷

A nádor a vidéki közgyűlések megszűnése után csak a kúriában ítélkezett, ahol is mindig neki voltak fenntartva azok a perek, amelyekben a király volt az egyik fél, továbbá a harmincadot, valamint a főkegyúri jogot érintők. Ő volt a kúnok és a jászok főbírája is.

Ugyanazt a szerepet, amelyet az anyaországban a nádor, töltötte be Erdélyben a vajda és Szlavóniában a bán. A vajda vagy helyette gyakran az alvajda az 1430-as évekig Szent Imrén, azután többnyire Tordán, majd a század végétől kezdve Kolozsvárt tartotta ítélőszékét, de királyi parancsra közgyűléseket is vagy csak a hét me-

¹¹⁶ A bírósági szervezetről példaadó: *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a veyesházi királyok alatt. Budapest. 1899. Kiegészíti módszerét követve *Hokub József*: Zala megye története a középkorban. Pécs. 1929. A királybírákról *Váczy Péter*: A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI–XII. században. 1930. A nádori közgyűlésekről *Istváni Géza*: A generalis congregatio. Budapest. 1941. (Levél-tári Közlemények. 1939. 1940/41.)

¹¹⁷ 1464 : 21. 1478 : 7. 1486 : 1. 1492 : 35. tc.

gye részére, vagy mind a három nemzetnek. Résztvett ezekben a királyi kiküldött, legtöbbször az erdélyi püspök, majd esküdtek és a hét megye hatósága is. E közgyűlés vagy elsőfokú, vagy fellebbviteli fórumként szerepelt. Az alvajdától vagy ritkábban a vajdai széktől kerültek ide az ügyek, sohasem a megyéktől. E közgyűléseken is hoztak már jogszabályokat. Zsigmond uralkodása végén a vajdai közgyűlés megszűnt, de ezután is összejöttek fontos ügyek intézése végett a három nemzet képviselői, így 1437-ben Kápolnán. A vajdai közgyűlést az alvajda, illetőleg a vajda octavalis ítélőszéke pótolta. Ha a felek az ítélettel nem voltak megelégedve, kérhették a pernek a királyi udvarba való áttételét, ahol az ismét a vajda elé került, aki azonban ott a főpapokkal és a főurakkal együtt bíraskodott. Ugyanígy lehetett a congregatio megszűntje után a vajda székétől közvetlenül a királyi udvarba fellebbezni.¹¹⁸

Szlavóniában a bán nem tartott udvart, hanem csak törvényszéket (sedes banalis) egy-egy megye közönségének. Ezen a megye egész nemessége tartozott megjelenni, miért közgyűlésnek (congregatio generalis) is nevezték. Innen is lehetett a kúriába fellebbezni, ahol azokban a perekben az országbíró ítélkezett.

Kevésbé fontos ügyekben a megye bíraskodott. A XIV. század elején a megye a főispán elnöklete alatt önkormányzatából kifolyólag királyi rendelkezés nélkül bírósági közgyűléseket is tartott, amelyeken birtokperekkel is foglalkoztak. Mióta azonban a nádor rendszeresen bejárta az országot igazságszolgáltatás végett, a megye csak törvényszéket (sedes iudiciaria, sedria) tartott, mint önkormányzati bíróságot. Ennek hatásköre a XVI. századig meglehetősen korlátolt volt, mert a nemes minden nagyobb ügyében a kúriához fordult. Csak kisebb hatalmaskodási és a száz forint értéket meg nem haladó perek nyertek a megye székén elintézését. Elv volt, hogy birtokjogok és kiváltságok feletti ítélkezés nem tartozik a megye elé. A megyei törvényszék a megye minden lakója, nemesek és nem nemesek ügyében illetékes volt, kivéve azokat, akiket a király felmentett a megye joghatósága alól. Mátyás minden erre vonatkozó kiváltságot megszüntetett (1486 : 46. tc.) A törvényszék tagjai az alispánon

¹¹⁸ Janits Iván i. m.

és a szolgabírákon kívül nemesek is voltak, akiket a XV. század óta a törvények rendelkezése szerint állandó ülnököknek választottak meg.

A jobbágyok már a XIV. század óta országszerte földesuruk bírósága, az *úriszék* (sedes dominialis) elé tartoztak. Előbb az egyháziak szerezték meg a XII. század végétől kezdve az immunitást, vagyis azt, hogy a birtokukon élők felett maguk bírászkodtak, utóbb a világiak is. Királyaink ismételten hangsúlyozták, hogy minden nemes és birtokos ember jobbágyai és birtoktalan familiarsai felett bármely ügyben bírászkodhatik, kivéve a lopást, rablást, gyilkosságot, gyújtogatást, vagyis a súlyosabb büntetéseket.¹⁴⁹ Ezekben a XIII. században a comes, később a megye széke ítélkezett, a földesúr csak akkor, ha *pallosjogot* (*ius gladii*) vagy mint nevezték, szabad ispánságot kapott a királytól. Az ilyen a gonosztevőket elfogathatta és kivégeztethette. A pallosjogi hatalom jelzésére a földesúr akasztófát állíttatott fel birtoka határában.

Ilyen ítélőszéket a földesúr személyesen vagy tisztje (*officialis*), ispánja, várnagya (*castellanus*) útján tartott és azt esetről-esetre hirdette ki ott, ahol a jobbágy, akinek részéről igazságot kellett szolgáltatni, tartózkodott. A széket a földesúr nemesekből alkotta meg, a XV. században a bírótársak a parasztok soraiból kerültek ki, csak akkor nemesek közül is, ha a felperes nemes volt. Az úriszéken megjelent még a megye kiküldötte, szolgabíró vagy más bizonyosság (*testimonium*), hogy a bírászkodás lefolyásáról a legközelebbi sedrián jelentést tegyen.

A földesúrnak kötelessége volt igazságot szolgáltatni jobbágya ügyében és a jobbágyot előállítani, ha olyan ügyről volt szó, amelyben a megye bírászkodott. Ha megtagadta az igazságszolgáltatást, a jobbágyot a panaszos

¹⁴⁹ Állandó formula a XV. században: Cum antiqua consuetudine regni requirente quivis nobilis et homo possessionatus suos iobagiones et familiares im possessionatos more et ad instar ceterorum iobagationum suorum in suis possessionibus commorantes in quibusvis causis et casarum articulis demptis solummodo causis furtivis, homicidii, latrocinii et incendii et aliis publicis causis criminalibus ipsemet iudicandi habeat facultatem. 1407 jan. 25. 1410 márc. 30. 1410 jún. 30. Fejérpataky gyűjt. (Tud. Akad.) 1467 dec. 30. Teleki: Hunyadiak-kora XI. 291.

letartóztathatta, javait lefoglalhatta. Az ily földesurakat a megye elé lehetett idézni, amely köteles volt sedria tartása nélkül sommásan ítélkezni. Jobbágyai kisebb ügyeiben a bírói hatóságot a földesúr helyett az ő megbízásából rendszeren a községi bíró gyakorolta. A választott községi bíró az esküdtekkal csak a községbeliek egymásközi ügyeiben bírászkodott. A nagyobb uradalmak jobbágyai büntető ügyekben a várnagyoknak voltak alávetve.¹⁵⁰

Világiak ügyeiben is kiterjedt hatáskörrel rendelkezett a *szentszéki bíróság*, a megyés püspök bírói széke, akit helynöke (*vicarius in spiritualibus generalis*) szokott ebben a szerepben képviselni. Ilyen bíróságot a püspöki hatóság alól kivett egyházfők is tartottak, mint a pannonhalmi főapát, a szepesi prépost, a nagyszombeni prépost, illetőleg a szász dékánok. A püspökön kívül kisebb, egy márkát meg nem haladó pertárgy értékű perekben a főesperes (*archidiaconus*) is bírászkodott. Széküktől a püspökihez lehetett fellebbezni. Ezt a szerepüket a trienti zsinat szüntette meg. A szentszéki bíróságot az egyháziak bírói kiváltsága fejlesztette ki, de ügykörébe vonta a világiaknak is mindazon pereit, amelyek a hittel és az erkölccsel összefüggésben állnak.

Hatáskörébe elsősorban az egyháziak tartoztak, de ezek ingatlan pereiben a kúria volt illetékes. A világiak ügyei közül a házassági és e szentséggel összefüggő vagyoni jogi perek: hitbér-, hozomány-, jegyajándék, továbbá a tizedperek, a végrendeleti, uzsoraügyek, hamis eskü, hitszegés, özvegyek és árvák ügyei, így a leánynegyed is. Ez utóbbiban a házassági vagyoni jogi perekkel együtt a kúria is ítélkezett, miért is ezeket egyes bíróságú ügyeknek (*causae mixti fori*) nevezték.

A hatáskör bizonytalanságából a XV. század óta több összeütközés keletkezett. Királyi rendeletek és törvények szorították egyre szűkebbre a szentszékek illetékességét. Végül is a szorosan vett egyházi ügyek kivül csak az egyháziak személyes bántalmazása és a kegyes célú végrendeletek, továbbá a házassági perek maradtak meg náluk.

A vicarius rendszeren egyházi ülnökökkel bírászkodott, de világiak ügyeiben nemesek is résztvettek az ítélkezésben, amely nem az egyházi, hanem az országos szokásjog

¹⁵⁰ Az úrszék keletkezéséről Szolka Kamill: A földesúri bírászkodás az árpádokori Magyarországon. Budapest, 1944.

szerint folyt. Ezért is jogmagyarázatért nem egyszer fordultak a kúriába.

A püspöki széktől az érsekihez lehetett fellebbezni, végül a római szentszékhez. Magasabb fórumon kezdeni a pert tilos volt

11. A KÖZHITELESSÉGI SZERVEZET.

A bírósági szervezetet nálunk a XIII. század óta egészen sajátos, másutt meg nem található közhitelességi szervezet egészítette ki, melynek közjogi jellegét számos királyi rendelet és törvény bizonyítja. Keletkezése az írásbeliségnek, az oklevélbizonyításnak a jogi életben való elterjedésével kapcsolatos.

Az oklevél valamely jogi természetű akaratnyilvánításról bizonyos szabályok szerint megfogalmazott írás. Amikor a magyarság érintkezésbe jutott a nyugati kereszténységgel, a rómaiaknál használt oklevél a keleti germán törzseknél, amelyek nem romanisált területen telepedtek le, nem volt divatban. A Szent István udvarában írt oklevelek a császári kancelláriából átültetett, de itt meggyökeresedni nem tudó bizonyító eszközök voltak. Egészen bizonyos, hogy királyaink a XI., sőt a XII. században is tettek adományokat, anélkül, hogy ezekről oklevelet állítottak volna ki. Ha az oklevél elterjedése előtti időben valamely birtokjogot kétségbe vontak, a tulajdonos a poroszlóra (*pristaldus*) hivatkozott, aki az adományost bevezette az ingatlanba. Magánszemélyek jogügyleteikről még kevésbé állítottak ki oklevelet.

A magyar jogéletnek ugyanis volt az írásbeliség meghonosodása előtt is intézménye, mely a jogügyleteknek oklevél nélkül is legalább ideiglenes bizonyító erőt tudott adni: a *poroszló*. A délszlávoknál a *pristav*, amelyből a latin *pristaldus* kétségtelenül származik, a bíró segédje, aki a vádlottat a bíróság elé idézi, a nemesi birtokok mindenféle elidegenítésénél, az ítéleteknél és a bíróságon kívül végbemenő bizonyításoknál a kötelező tanú. Ugyanezekben a szerepekben látjuk a magyar poroszlókat is, akiknek két fajtájával találkozunk: a bírák állandó segédjei és esetről esetre kiküldöttek, főleg a király részéről a birtokba iktatásoknál. A poroszló közhiteles személy volt, aki a bíró megbízásából járt el vagy a felek

maguk fordultak hozzá. Kálmán törvényeiben több intézkedést találunk, amely megbízhatóságát akarja biztosítani. (I. 29., 26., 28.) Működéséért a felektől jutalmat kapott s ez volt egyik oka az intézmény romlásának, megszüntének. Legfőbb azonban az a körülmény, hogy az ország sűrűbb betelepítésével a jogügyletek és a perek megszáporodtak. A pereknél a poroszló szóbeli tanubizonyossága, mely egyébként is csak haláláig tartott, nem lehetett elegendő, az írás tekintélye emelkedett. Hogy a visszaélések nagyarányúak lehettek, azt az 1231. bulla 21. cikke bizonyítja, amely elrendeli, hogy mivel sokan az országban sérelmet szenvednek hamis poroszlók révén, idézéseik vagy bizonyításaik ne legyenek érvényesek csak a megyés püspök vagy a káptalan bizonyossága mellett és a hamisnak mondott poroszló ne igazolhassa magát, csak ugyanazok bizonyosságával, perekben pedig a kisebb konventek, vagy a kolostorok tanuságával.

A *pristaldia* süllyedése időben egybeesett az oklevél nagyobb megbecsülésével, amit a pecséthasználat elterjedése magyaráz meg. Pecsétet idézéseknél régebben is használtak (*sigillum mittere, dare* = idézni), amint ezt XI. századi törvényeink bizonyítják. Okleveleken megerősítő pecsétet azonban csak a XII. század végén. Előnye volt a pecséthasználatnak, hogy a pecsétkép (a trónján ülő király, az egyház védőszentje, valamely család ismert címere) annak is érthető volt, aki az oklevél írását elővasni nem tudta. Pecsétekkel nálunk az egyházi testületek bizonyára III. Sándor pápa decretalisa alapján (1166) rendelkeztek, amely szerint az egyházi bíróság előtt csak annak az oklevélnek van bizonyító ereje, amelyet közjegyző (*manus publica*) állított ki, avagy hiteles pecséttel van megerősítve. Amikor az írásbeli bizonyítás szükségessége felmerült, a felek szívesen fordultak azokhoz az egyházi intézményekhez, melyeknek tekintélyük, továbbá közismert és ennélfogva hitelességre számot tartó pecsétjük volt, amellet tanultságuknál fogva az oklevelek kiállításához is értettek. Ily testületek elsősorban a káptalanok. Ezeknek ilyenmű működésével az emberek az igazságszolgáltatással kapcsolatban már előbb is megismerkedtek. Istenítéletek végzésére, perbeli bizonyításra ugyanis a bírák a feleket már korábban is a káptalanokhoz küldték, amint azt a váradi registrumból, Szent

László sírjánál végbement istenítéletek feljegyzéseiből tudjuk és nem egyszer megkívánták, hogy a poroszló az istenítélet lefolyásáról a káptalan írásbeli bizonyítékát hozza magával. Máskor meg alacsonyabb rangú bírák, akik maguk nem tudtak oklevelet kiállítani, a felek részére szintén a káptalan bizonyító levelét eszközölték ki poroszlójuk útján.

Igy a XIII. század elején kialakult az a szokás, hogy a felek, akiknek jogügyleteikben írásbeli bizonyítékra volt szükségük, ezt az egyházi testületektől maguk szereztek meg és a második aranybulla idézett cikkével már előbb kifejlődött szervezetet állított a királyi hatalom a törvénykezés szolgálatába. IV. Béla idejétől kezdve a király parancsokat küld egy-egy káptalannak vagy szerzetes konventnek, hogy perbeidézésre, vizsgálatra, vagy birtokbaiktatásra küldje ki bizonyosságul emberét az ő, a király embere mellé (... *vestrum mittatis hominem pro testimonio fidedignum*).

A pristaldia ugyanis nem szűnt meg véglegesen, hanem csak annak foglalkozásszerű fajtája. A király vagy valamely nagybíró, ha perrel kapcsolatos eljárást akart foganatosítani, egy nemes embert bízott meg elvégzésével és egy káptalan vagy szerzetesház tagját rendelte mellé bizonyosságul. Az előbbi a királyi ember (*homo regius*). A királyi ember abból a megyéből való volt, amelynek lakosa ügyében el kellett járni. Ezt Nagy Lajos törvényben is szabályozta. (1351:22.) Ez megokolt volt, mert a királyi embernek ismernie kellett azt, akivel szemben eljár.

Ha a király fontosnak tartotta vagy valamely bonyolult ügy kívánatosá tette, udvarából is küldhetett ki megbízottat (*homo regius de curia specialiter delegatus*). Ezek a királyi udvar lovagjai (*aulae regiae milites*) vagy a kancellária jegyzői közül kerültek ki. Minthogy az eljárás költségeit az érdekelt félnek kellett megfizetni s az ilyen udvari ember kiküldése bizonyára tetemesebb költségekkel járt, törvényt is hoztak, hogy csak az érdekelt fél beleegyezésével lehessen ilyen az eljárással megbízni. Egy-egy egyházi testülethez intézett parancsban mindig több (2—3, később 8—10) nemes is volt megnevezve, aki királyi ember szerepére igénybe vehető, hogy a fél ahhoz fordulhasson, akit könnyebben el tud érni.

Az eljárás a következő volt: aki valakit meg akart idéztetni vagy aki valamely vizsgálatot akart tartatni, hogy szenvedett sérelméről bizonyítéka legyen, a királyhoz vagy az illetékes nagybíróhoz fordult és tőle parancsot (*mandatum*) kért valamely káptalanhoz vagy konventhez. A parancsot a fél a címzett egyházi testülethez ment, majd gondoskodott a királyi ember megjelenéséről. A királyi és az egyházi ember esküt tettek le az eljárás előtt a prépost, illetőleg az apát kezébe, hogy törvényesen járnak el, nem hagyják magukat megvesztegetni és az eljárásukról igaz jelentést tesznek. Az eljárás befejezése után a két ember megjelent az egyházi testület előtt és újabb eskü alatt jelentették eljárásuk eredményét (*qui ad nos reversi uniformiter retulerunt*...) s ennek alapján állította ki az egyházi testület a jelentést (*relatio*) a királyhoz, illetőleg a nagybíróhoz, amely mindig tartalmazta a mandatumot is. Ezzel tért vissza a fél a kúriába. Törvények gyakran intézkedtek, hogy a káptalan valamelyik kanonokját, a konvent valamely tagját, egy szerzetest küldjön ki, ne valamely alacsonyrendű papot vagy éppen az egyházi testülettől függő világi személyt, mert ezeket könnyebben megvesztegethetőknak tartották.

Az eljárókat a törvény védte meg minden támadással szemben. Ilyennek elég gyakran voltak kitéve, ha valamely tekintélyes úrral szemben küldettek ki. Azt, aki a közigazság végrehajtói (*executores iustitiae*) ellen valami jogtalanságot követett el vagy őket szidalmazta, egy márka arany (= 72 forint) büntetésben marasztalták el. Aki megsebzí vagy tetteleg bántalmazza őket, fej- és jószágvesztésre ítéltetett. Gyilkosaik felségsértők voltak. Nem kevésbé szigorúan bűnhődtek a kiküldöttek, ha nem jártak el esküjükhöz híven.

Az egyházi testületeknek ezt a közreműködését a jogszolgáltatásban a királyi hatalom a XIII. század derekán központilag szervezte meg. Bizonyítja ezt, jóllehet a közvetlen intézkedéseket nem ismerjük, az a körülmény, hogy a testületek jelentései kezdettől fogva az egész országból csaknem szó szerint megegyező szöveggel irattak. Ezek a testületek királyi felügyelet alatt állottak és a kiállított oklevelek után járó taksákból nagyobb jövedelmet élveztek, amelyet utóbb törvények is szabályoztak. Tekintélyük magánjogi viszonylatban is egyre nőtt. Elő-

fordult, hogy ha valamely nagybíró előtt egyezés jött létre a felek között, nagyobb biztonság kedvéért még gyakran valamely káptalanhoz is fordultak oklevél kiállítására végett. A király is, ha magánjogi szerződést kötött valakivel, hozzájuk küldte képviselőjét e célból. A XIII—XIV. században mindenféle konvent állított ki szerződésekről oklevelet s még esperesek és plébánosok is igénybe vették maguknak ezt a jogot. A XIV. században már különbséget tettek az egyházi helyek közt. A káptalanokat és azokat a szerzetes házakat, amelyeknek hiteles, vagyis ismert pecsétjük volt, hiteles helyeknek (*loca credibilia, testimonialia*) nevezték. Nagy Lajos teremtett végleg rendet e kérdésben. Megtiltotta a kisebb konventeknek az oklevelek kiállítását. (1351 : 3. tc.) s két év múlva bekérte és bizonyára jegyzékbe foglaltatta azoknak az egyházi testületeknek a pecsétjeit, amelyeknek hiteles helyi jogát is elismerte. Ettől fogva közhitelességre csak az a hely tarthatott számot, amelynek a király elfogadta hiteles pecsétje (*sigillum authenticum*) volt. E helyeken kívül hiteles pecsétje volt még a királynak, az ország nagybíráinak, továbbá Erdélyben a vajdának, Horvát-Szlavonországban a bánnak. A megyének nem volt és az nem is állíthatott ki birtokelidegenítésről szerződéseket. A városi polgárok részére a városi tanács, a szászoknál az egyetem és az egyes székek, a székelyeknél a hadnagyok és a székbírák állíthatnak ki hiteles okleveleket, jóllehet az erdélyi hiteles helyek (a gyulafehérvári káptalan és a kolozsvári konvent) elé is járulhattak e célból.

Annak a fontos szerepnek tudatában, amelyet a hiteles helyek a jogszolgáltatásban játszottak, a király, de a rendek is szorosán ügyeltek a közhitelességi szervezetre és a visszaéléseket szigorúan megtorolták. Nagy Lajos korától kezdve a király adományozta a hiteles pecsétet és közhitelessége csak annak a helynek volt, amely ilyenrel rendelkezett. Méltán nevezték ezeket a helyeket királyi egyházaknak (*ecclesiae regales*). A hiteles pecsét birtoka a helyet a „közigazság“ (*communis iustitia*) őrévé és szolgálójává tette, amit gyakran emlegetnek eljárásaikban. A hiteles helynek nemcsak joga, hanem kötelessége is volt az előtte lefolyt jogügyletekről oklevelet kiadni. A király vagy valamely nagybíró parancsának teljesítését

csak nagyon fontos okból tagadhatta meg, amiért azonban a király vizsgálatot indított meg szomszédos hiteles hely útján. A király felügyeleti jogánál fogva a pecséttel való visszaéléseket iparkodott megakadályozni. A XV. század belső zavarai idejében több kolostor pecsétjét világiak kaparintották meg és azt jogtalan birtokszerzésre használták fel. Másfelől a papság elvilágiasodása és különösen a javadalmak halmozása sem hagyhatta érintetlenül a hiteles helyeket. (1486 : 14.) A XV. század végén a konventek elnéptelenedtek, úgyhogy nem volt meg többé az a régi tekintélyük, mint akkor, amikor még több tagból állottak és nagyobb volt az ellenőrzés az oklevelek kiállításánál. Ezeken a bajokon törvények iparkodtak segíteni (1444 : 29., 1486 : 11., 1492 : 44. tc.), de nem nagy eredménnyel. Ha valamely hely tudatosan csalárdul járt el és hitelességi jogaival visszaélt, a király elvette pecsétjét, amelyet azonban később a környékbeli érdekelt nemesség kérésére rendszeresen visszaadott.

A hiteles hely működésének voltak részben jogi természetű, részben területi korlátozásai. Nem volt köteles a hiteles hely olyan jogügyletről oklevelet kiadni, amely saját érdekeibe ütközött. Ha ezt meg is tette, az oklevélben kijelentette, hogy jogainak fenntartásával teszi (*sine praesudicio ecclesiae*). Nem volt szabad a hiteles helynek valamely eljárásban érdekeltnek lenni. Az érdekelt helyet épügy el lehetett kerülni, mint az érdekelt bírót. Nem állíthatott ki ilyen hely a saját ügyében oklevelet, hanem szerződés^{es} alkalmával valamely szomszédos helyhez fordult. A hely egy-egy tagja részére, mikor tehát nem az egész testületről, mint jogi személyről volt szó, szabad volt oklevelet kiadni. A külfölditől eltérő magyar jogfelfogás szerint ugyanis senki sem állíthatott ki saját ügyében hiteles oklevelet, még azok sem, akik egyébként hiteles pecséttel rendelkeztek.

Az egyes hiteles helyek területi hatásköre szokásjogilag alakult ki. Már a XIII. század második feléről bizonyítható, hogy egy-egy területen többre tartották egy bizonyos hiteles hely oklevelét másokénál. Még a XIV. század első felében ama káptalan okleveleinek volt a legnagyobb bizonyító ereje, amelynek egyházmegyéjében az illető ingatlan feküdt, amelyről szerződés kötöttek, a kö-

vetkező században a hatáskört már nem az egyházi, hanem a világi kormányzati egységtől, a megyétől tették függővé és a felek szükségesnek tartották oly hiteles helyhez fordulni, amely megyéjükben volt. A király is az eljárásokat a szóban levő megyében illetékes hiteles hellyel végeztette. Általános elv volt a XV. században, hogy egy-egy hiteles hely hatásköre csak bizonyos megyékre terjedt ki. Azért is, ha a király hiteles helyi pecsétet adományozott, felsorolta azokat a megyéket, amelyek területére hatáskörét kiterjeszheti. A XV. század végén ez a területi hatáskör már országszerte szigorúan megállapodott és még oly törvényről is tudunk, amely egy hiteles hely hatáskörét az eddigieken kívül még egy megyére kiterjesztette. Egy és ugyanazon megyében esetleg több hely is illetékes volt, ami abból is következtet, hogy egy megyében gyakran több hiteles pecséttel bíró egyházi testület is volt. Volt néhány hely, amely az egész ország területén hitelességre tarthatott igényt: a budai és a székesfehérvári káptalan és a székesfehérvári kereszt-konvent, továbbá még a boszniai káptalan. Ez az utóbbi a török támadások okozta károk pótlására kapta meg az egész országra kiterjesztve a jogot. Ilyen helyekre azért volt szükség, hogy az udvarban tartózkodó nagyuraknak az egész országban szétszórt birtokain' esetleg felmerülő eljárásokat elvégezhessék.

A középkorban 15 székes és 9 társas káptalan működött. Ezekhez járult még három rendnek: a bencések, prémontreiek és a kereszturak vagy johanniták 23 konventje.

A hiteles helyi intézmény Horvát-Szlavonországban is teljes mértékben érvényesült és Dalmáciában is kiszorította a rómaiaktól átvett közjegyzőséget. A káptalanok itt is hiteles helyekként működtek. Más területekre ez a különleges magyar intézmény nem terjedt ki.

A közjegyzőség nem volt nálunk sem egészen ismeretlen és némi elterjedése a XIII. század végétől kezdve gyakoribb pápai legatusjárással volt kapcsolatos. A XIV. század második felétől kezdve már szép számmal találunk magyar közjegyzőket, kizárólag egyháziakat, akiket pápai felhatalmazás alapján a püspökök neveztek ki. Különösebb jelentőségre azért nem tudott emelkedni ez az intézmény, mert a közjegyzői okleveleknek csak az egyházi

bíróságok előtt volt nálunk bizonyító erejük, a világiak előtt nem s ott sohasem szerepeltek.

A közhitelességi intézmény, amelyet IV. Béla idejében bizonyára a királyi kancelláriának valamelyik nem ismert vezetője szervezett meg, nemcsak az igazságszolgáltatásnak, hanem az egész magyar jogi életnek sajátos egységef biztosított. A hiteles helyek a XIII. század óta az egész ország területén mindenütt egyformán jártak el és egyenlően állították ki okleveleket. A magyar szent korona országaiban szerződést egyformán kötöttek, mindenütt ugyanazok a jogszabályok érvényesültek, ami a jogéletnek sajátos egyöntetűséget biztosított. Ennek voltak hátrányai is: az egyházi testületek latinul állították ki az okleveleket s így a magyar nyelv a jogi életben nem vált használatossá, ami a szomszédos országokban már a XIII—XIV. századtól kezdve megvolt. A hiteles helyi intézménynek másik következménye a jogi élet konzervatizmusa, megkövesedése volt, minthogy a hiteles helyek századokon át ugyanazokat a jogelveket érvényesítették és egyéni kezdeményezésnek, újításnak e téren nem volt helye.¹²¹

12. A JOGFORRÁSOK.

Szokás, törvény, privilegium.

Régi jogunk megismerésének forrásai a szokásjog, a törvény és a privilegium. Közülük a legrégebb és legfontosabb a szokásjog. Ez akkor keletkezik, ha a társadalom vagy annak egyes részei valamely jogszükséglet kielégítésénél mindig egyformán járnak el. Létrejöttéhez több olyan cselekvés szükséges, amelyből szabály ismerhető fel, amely nem áll ellentétben a fennálló erkölcsi renddel. A szokás a kezdetleges társadalomban erősebben kötelez, inkább talál követésre, mint a törvény, az államhatalom intézkedése és pedig azért, mert a szokást az emberek is-

¹²¹ A hiteles helyekről kimerítően Franz Eckhart: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Innsbruck, 1914. (Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung IX. Ergänzungs.). A közjegyzőkről Barta István: Középkori közjegyzőségeink történetéhez. (Szentpétery-Emlékkönyv.)

merik, az meggyőződésükben él. A magyar nép a legújabb időkig törvényen a szokást érti és erről szóló ősi felfogását legjobban tükrözik vissza ilyen, egyébként a legtöbb népnél hasonló értelemben megtalálható szólásmondások: *Jó szokás gazda a háznál. Régi szokás, régi erkölcs. Jó szokás tartja az országot. Amint szokunk, úgy élünk. Rögzött szokás megköti a józan értelmet* stb. A szokás lehet országos vagy részleges, helyi pl. egy megye vagy város területén kötelező. Miként Werbőczy római jogi tanultsággal fejtegeti, a szokásnak hármass ereje van: törvényt magyarázó, törvényrontó és törvényt pótló. Ha a törvény kétséges, a szokás gyakran megadja a helyes értelmet, lerontja azt, ha ellentétben áll vele és pótolja a hiányzó törvényt. (Prol. 11. c.)

Jó szokás az, amelyet az elődök, apáink és nagyapáink is gyakoroltak. Jó jognak azt tartották, amely régi. Biróságaink a középkorban ismét és ismét hangoztatták, hogy régi és helyes szokás szerint (*iuxta antiquam et approbatam consuetudinem*) ítélni kell. Minthogy az a jó jog, amely régi, a középkorban új jogviszonyokat, intézkedéseket szerettek olyanoknak feltüntetni, mint amelyek régóta fennállottak, vagy mivel feledésbe merültek, mint újból visszaállítottakat. A jog reformációja volt az a varázspalást, amellyel beburkolva új jogalkotást réginek iparkodtak bemutatni.¹²⁹ Szent István, illetőleg a „szent királyok” azok, akikre, mint fennálló jogviszonyok létrehozójára szerettek hivatkozni. Az aranybulla is a nemesek szabadságait állítja helyre, amelyeket Szent István adott, de időközben veszendőbe mentek, holott első királyunk idejében még nem is beszélhetünk nemességről. Arra vonatkozólag, hogy fennálló vagy csak óhajtott új jogviszonyokat mennyire szerették a szent királyoktól származtatni, legmeggyőzőbb az az egyezés, amelyet a fellázadt erdélyi jobbágyság kötött a birtokos nemességgel 1437-ben „a szent királyok által a magyarok országa minden

¹²⁹ A középkori jogszemléletről írtam „Jog- és alkotmánytörténet” c. cikkben. (A magyar történetírás új útja. Budapest. 1931. 283. s. köv. 1.) Fritz Kern: *Recht und Verfassung im Mittelalter*. (Hist. Zeitschr. 120, 1919.) A szokásra vonatkozó szólásmondások Tagányi Károly: *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről*. (Budapest. 1919) 18. l.

lakóinak adott szabadságok visszaszerzése és visszanyerése érdekében”. Ez egyezés feltételei csak addig érvényesülnek, amíg meg nem kapják Zsigmond királytól „Szent István király levelét”, mert akkor annak szabadságai szerint fognak élni.¹³⁰

A szokás a törvénnyel szemben iratlan jog. Honnan ismerték azt meg? A józan, becsületes emberek meggyőződésében élt, akiket vitás esetekben per egyezés létrehozására is fel szoktak kérni. Az ilyen döntőbírákat „*probi viri*” (becsületes emberek-)nek nevezték nálunk. Az utókor számára a szokás jog megismerésének forrásai a bírói ítéletek és általában a régi jogélet emlékei, az oklevelek, amelyek százainak egyöntetűségéből felismerhető az egykorú jogfelfogás, még akkor is, ha nem történik hivatkozás a fennálló szokásra.

A törvényhozás mindenütt fiatalabb a szokásnál. Az állam törvényhozó hatalma eleinte csak égetővé vált szükségleteket iparkodott kielégíteni. A legrégebb törvények büntető jellegűek, legfőbb céljuk a tulajdon védelme. Csak később terjedt ki a törvényhozás kormányzati, egyházi, majd magánjogi vonatkozásokra is. Hatásuk csekély volt, mert honnan szereztek volna róluk az emberek tudomást. Ha ki is hirdették valami gyűlésben, nálunk a nemesi megye közgyűlésén a latin szövegű decretumokat, megőrzésükről és a betekintés lehetőségéről senki sem gondoskodott s életbe sem léphettek, ha a szokással ellenkeztek. Azért a bíróságok nem is szoktak a XV. század vége előtt törvényekre hivatkozni.

A legrégebb törvények szövegét egy-egy kolostor őrizte meg, egykorúlag vagy később másolatok keletkeztek róluk, amelyek leírói nem egyszer kisebb-nagyobb mértékben változtattak az eredeti szövegen, úgyhogy csak alapos tudományos kritikával állapítható meg helyes szövegük. Nem egyszer azonban csak megcsonkított és többé ki nem egészíthető szövegek maradtak ránk.

Szent Istvánnak, aki a törvényhozásban „a régi és új királyokat utánozta”, mint ő maga mondja, két törvénye van a Corpus Iuris-ban. Az első közülük: Intelmei fiához, tulajdonképpen nem törvény, hanem politikai rú,

¹³⁰ Teleki: *Hunyadiak kora* X. 4.

kis királytükör, a korbéli egyházi felfogást mutatta be a keresztény királyokról, amelyet nagy királyunk is bizonyára magáénak vallott. A második, 55 cikkből álló törvény a Corpus Iurisban, amelyet korábbi (régebben az admonti kolostorban őrzött) codex két könyvre osztva ismert. A második könyv bizonyára újabb az elsőnél. Tartalma jó részben büntető és egyházi természetű, néhány magánjogi cikkelytől eltekintve. A törvénykönyv első öt fejezete szó szerinti átvétel pápai decretalisokból (I. Hadrián, 785) és külföldi zsinati határozatokból. Ez a rész azonban alighanem csak később csatoltatott a törvénykönyvhöz. Egyébként az egyházi jognak és igen csekély mértékben a bajor jognak a hatása állapítható meg ezeken a magyar talajban gyökerező törvényeken.¹²⁴ Szent László ránk maradt s a Corpus Iurisban található törvényei közül (mindegyik csak XV. századi kéziratban) korban a II. a legrégebb, amely főleg a rendkívül elharapódzott lopásoknak akart szigorú intézkedésekkel gátat vetni, a magántulajdont megvédeni. A III. is elsősorban a tulajdon védelmét célozza. A legfiatalabb az I., amely egyházi ügyekkel (coelibatus) foglalkozik. Mindhárom becses emléke XI. századi társadalmi viszonyainknak.

Kálmán két törvénye közül az első nagyobb terjedelmű (84 cikk) s egy Alberik nevű pap tollából származó összeírásban maradt ránk, ugyancsak késői, XV. századi másolatban. A törvény bevezetése szerint Kálmán törvényhozásának célja Szent István törvényeinek átdolgozása, „a továbbépítés“ volt. Szent László törvényeivel együtt a környező országok jogtörténeti emlékeivel összehasonlítva, páratlan értékű. Kisebb törvénye a zsidókkal üzött kereskedést kívánta szabályozni. Ezután nagyobb hézag következik törvényhozásunkban, amelyet az aranybulla szakít meg, amellyel a király saját hatalmát alattvalói javára korlátozta s azok szabadságait, kiváltságait elismerte.

A törvényhozás fejlődéséről más helyen már szöveltünk. A törvények hatályosságára vonatkozólag azt kell megemlítenünk, hogy ennek biztosítására a nemesi me-

¹²⁴ Bónis György: Szent István törvényeinek önállósága. Századok. 1938.

gye kialakulása után királyaink a megpecsételt törvényt a megye közönségének megküldték kihirdetés végett. Ezt már Nagy Lajos 1351. évi decretumáról tudjuk, amelynek több példánya maradt reánk annak a megyének a megjelölésével, amelynek a királyi kancellária megküldte. Később, hogy a városok is képviselve voltak az országgyűlésen, ők is megkapták a törvény egy-egy példányát. A kihirdetésre azért is szükség lehetett, mert az országgyűlésen a rendek nem várták meg a törvény megszövegését, ami a kancellária feladata volt, hanem azt elhagyták, mielőtt a szöveg elkészült. A törvény időbeli hatályosságát a kihirdetés sem biztosította tovább, mint ameddig az uralkodó élt, aki a törvényt kiadta. Az új uralkodó új törvényeket hozott, vagy meg kellett erősítenie elődje törvényeit. Mátyás ezen, mikor 1486-ban decretum maiusát kiadta, „örök érvényű“ törvénnyel változtatni akart, ami azonban neki sem sikerült.¹²⁵

Jogforrás volt még a *privilegium*, amellyel a király egyesek vagy közönségek jogviszonyait szabályozta, tehát az általános érvényű decretummal szemben *ius singulare* alkotott. Ez a szabályozás mentességekre vagy kötelezettségekre, avagy mind a kettőre egyformán kiterjedhetett. Ilyenek pl. a városoknak és a szepesvidéki szászoknak adott privilegium. Mivel régebben a király hozta a törvényt is, privilegium és törvény egyenlő rangú kútfő. Mikor a törvény később a király és az országgyűlés közös megegyezésével jött létre, a privilegium csak akkor érvényesülhetett, ha nem ellenkezett a törvénnyel. Azt is megkivánták, hogy ne ütközzék mások jogaiba. (Trip. II. 7—12.)

A középkor utolsó századában kifejlődött még a helyhatósági szabályrendelet, a *statutum* jogforrási jelentősége. Ez az önkormányzattal rendelkező területek és testületek jogszabályalkotása, amely kötelező az illető helyhatóság hatásköre alatt élőkre. Minden közület, amely önkormányzattal bírt, bírői joghatóságából kifejlesztette a jogszabályalkotás jogát. Így jöttek létre Erdély és Horvát-Szlavónország jogszabályai mellett a megyék és a városok statutumai is.

¹²⁵ A törvény kihirdetéséről Iványi Béla: Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Iuris keletkezése. Budapest. 1926.

Werbőczy Hármaskönyve.

Mint már hangsúlyoztuk, a jogforrások között legnagyobb fontossága a szokásjognak volt, amelyet a XVI. század elején foglalt össze Werbőczy István. Munkája, a *Tripartitum* (opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae) a magyar jog legbővebben buzgó forrásává vált.

Werbőczy István, mint köznemesi család sarja, 1458 körül született. Családjának ősi fészke a beregmegyei Kerepec volt, amely után elődjei nevüket kapták. Nagypapa, Kerepeci Barla, Zsigmond főasztalnokmesterhelyettese, szerezte meg az ugocsamegyei Werbőczöt (1429), amelyről azután a családot nevezték. Barla fiának, Osvátának és az ugocsamegyei deákfalvi Deák Apolloniának négy fia közül István volt a legidősebb. A legnagyobb hatású, humanista műveltségű, magyar jogásznak iskolai végzettségéről semmit sem tudunk. Neve azoknak a külföldi egyetemeknek — Bécs, Bologna, Padua — anyakönyveiben, amelyeket magyar hallgatók nagyobb számban látogattak abban az időben, nem fordul elő s alighanem valamelyik hazai főiskolán, talán a Mátyás alapította pozsonyi vagy a domonkosok jeles budai főiskoláján nyerte kiképzését. Görög-latin humanista műveltségéhez a német nyelvtudását is csatolta. A római és a kánonjogban való nagy jártasságáról, amelyet csak főiskolán szerezhettek, munkája tesz tanubizonyosságot. Kétszer házasodott, első feleségétől született családja fiágon a XVI. század végén kihalt, második feleségét, Herczegh Katalint hetven éves korában vette nőül.

Hivatali és politikai pályafutása, amelyen nagy tehetségénél és az ő korában magyar köznemesnél ritka műveltségénél fogva a legmagasabb polcokat elérte. típusa a társadalomtörténetünkben nem egyszer megfigyelhető köznemesi életnek, amelyben egy-egy nagyúr familiárisa annak védelme alatt az ismeretlenségből a legelső méltóságokra emelkedett fel. Hivatali pályáját 1482-ben, mint a királyi kancellária alkalmazottja kezdte, ahol mint registratornak, feladata volt az okleveleket a „királyi könyvekbe” bevezetni, aminek megtörténtét több oklevélén kézjegyével ellátott feljegyzés bizonyítja. 1498-

ban a kúria jegyzője és egyidejűleg nagyvagyonú úr, Szobi Mihálynak, az országgyűlés köznemesi ellenzéke vezérének jogtanácsosa, ami politikai pályájára is döntő befolyással volt. Szobi már 1498-ban birtokokat adott neki jó szolgálataiért, amely évben a köznemesség érdekeit szolgáló fontos törvénycikkek az ő tollából eredtek. 1502-ben Szentgyörgyi Péter országbíró és erdélyi vajdának ítélőmestere lett s mikor az utóbbi állásától megvált, utódjának, Zápolyai Jánosnak is ítélőmestere maradt s az ő érdekében fogalmazta meg az 1505. évi rákosi határozatot a nemzeti királyságról, amiért is hálából jobbágyportánként két dénár adót szavaztak meg neki jutalomképpen.

Mint a köznemesi párt vezére, ennek céljai elérését úgy vélte legkönnyebben biztosítani, ha az ország leggazdagabb főúranak uralmi törekvéseit támogatja a Habsburgok trónigényeit előmozdító udvarral és főnemesi párttal szemben. Zápolyai mellett volt akkor is, amikor az 1514-ben a Dósa vezette parasztlázadást leverte s ő adott tanácsokat a győzelem politikai kiaknázására. A felkelés leverésében késedelmes Ulászló király ellen elkeseredett nemesség hangulatát csillapította, hogy Zápolyai házassági tervét a király leányával, Anna hercegnővel előmozdítsa. E tervek ugyan meghiúsultak, de az ekkor már jogi tudása és szónoki képességei miatt nagy hírű Werbőczyt a király 1516-ban személynökké nevezte ki. Az udvarral ekkor fennálló jóviszonya a háttérben azoknak a külföldi kiküldetéseknél, amelyekben őt a következő időben látjuk. 1518-ban Velencében és Rómában a török ellen akart segítséget elérni és a köztársaságot, meg a pápát annak a tervnek megnyerni, hogy Ulászló fiát, Lajost a császári trón elérésében támogassák. Az első vonatkozásban kapott ígéreteket, de a második célhoz nem jutott közelebb. 1521-ben, mint a magyar rendek követé, jelen volt a wormszi, 1522-ben a nürnbergi birodalmi gyűlésen, hogy a török ellen támogatást eszközöljön ki a német rendeknél. Az előbbi alkalommal Lutherrel személyesen érintkezett, s őt hasztalan iparkodott tanai visszavonására bírni, amiért elítélően nyilatkozott róla.

Mint Zápolyai pártjának vezetője, az ő érdekében 1523-ban elérte támadásaival Báthory István ná-

dor letételét, akit azonban a király csakhamar visszahelyezett méltóságába. Az 1525. évi forradalmi jellegű országgyűlésen az ő gyűjtő beszédének hatása alatt a köznemesség kikényszerítette Báthory letételét és Werbőczy nádorrá való kinevezését. A következő évben az országgyűlésen felülkerekedő főnemesi párt őt Szobi Mihállyal együtt száműzte és vagyonának elkobzását rendelte el. Közben ugyanis Werbőczy az ország egyik leggazdagabb birtokosává vagyonosodott. Több ízben kért és kapott a koronára visszaszállt birtokokat. Magánosoktól is sokat szerzett bonyolult peres ügyek intézéséért járó jutalom fejében. Öröklési szerződések révén is jutott ingatlanokhoz.

Mohács után nagy sikerrel működött régi pártfogójának, Zápolyai Jánosnak királyválasztása érdekében, János király kancellárjává nevezte ki s őt többször a portára küldte követségbe, ahol megkedvelték. Buda elfoglalása után 1541-ben a szultán a magyarok főbírájává nevezte ki, de két hónap múlva aggastyán korban tragikus körülmények között meghalt.

A Hármaskönyv keletkezését az iratlan jog feljegyzésének szüksége idézte elő. Mint királyi megerősítéséből értesülünk, a szokást a bíróságok előtt nemcsak a felek, hanem maguk a bírák is különféleképp magyarázták és ugyanabban a jogi kérdésben különböző ítéletek hangzottak el. Már Mátyás codificatioval akart ezen segíteni 1486. decretum maiusával, de ez csupán perjogi természetű volt. Az 1498. országgyűlésen (6. tc.) kiküldték a rendek Horváth Adám ítélőmestert a régi szokások összeírására, hogy azután ennek értelmében történjék a bíráskodás. A királyt is felkérték e célból egy ítélőmester megbízására. Ez épúgy nem járt eredménnyel, mint az országgyűlés újabb megbízása, amelyet két év múlva a nyolcados törvényszék választott ülnökeinek adott (1500 : X.). A rendek sürgetésére végül is a Werbőczynek adott királyi megbízás vezetett eredményre. Mikor kapta a megbízást, nem tudjuk, de több éven át dolgozott munkáján, sőt alighanem már a megbízás előtt gyűjtögette könyvének anyagát, amiről egy korabeli formuláskönyv tanuskodik.

A szerkesztésben segítségére voltak az ítélőmesterek és a királyi törvényszék ülnökei, akiket a király

erre utasított. 1514-ben készült el a Hármaskönyv, amelyet Werbőczy benyújtott az országgyűlésnek megvizsgálás végett. Az országgyűlés erre bizottságot küldött ki, s ez néhány nap múlva jelentette, hogy a munka az ország törvényeivel megegyezik és felkérte, a királyt, hogy hagyja azt jóvá, pecsétjével erősítse meg és küldje meg a megyéknek kihirdetés végett, amivel törvényerőre emelkedett volna. A király csakhamar megerősítette a Hármaskönyvet, kijelentvén, hogy tartalma az ország jogaival és szokásaival megegyezik és elrendelte, hogy érvényes jog és törvény gyanánt fogadják el. Az ünnepléses megerősítő oklevél magában foglalta a Hármaskönyv átírását. Arról is értesítette a király az országgyűlést, hogy a könyvet megküldi a megyéknek, ami azonban nem történt meg s így az nem emelkedett törvényerőre. Nem tudjuk, mi volt ennek az oka. Alighanem az udvari párt akadályozta meg. Werbőczy, mint személynök sem eszközölte ki a Hármaskönyv megpecsételt példányainak megküldését a megyék részére. Célszerűbbnek vélte más úton biztosítani műve elterjedését. 1517-ben Singreiner (Singrenius) János bécsi nyomdásznál kinyomatta s a könyv gyorsan használatba került. Csakhamar közkeletűségnek örvendett. 1565-ben magyar, 1574-ben horvát nyelvre is lefordították (Pergossich Iván), később a hazai görög kereskedők részére újjörögre is. A magyar Corpus Iurisba is belekerült 1628-tól kezdve s mint a jogi életben, a törvényeknél is fontosabb és gyakrabban használt jogforrást a törvénygyűjtemény élére helyezték. Rendkívüli elterjedtségét bizonyítja, hogy több, mint negyven kiadásban jelent meg a századok folyamán, versbe is foglalták és a magyar nemesség lépten-nyomon hivatkozott rá. Gyors elterjedésének oka, hogy az egyetlen könyv volt, amelyből valaki a magyar jogról felvilágosítást szerezhetett és hogy érthetően és világosan írta meg mindazt, ami a nemesség tömegei felfogásának megfelelt.

A könyv mai szemmel nézve tudományos- és tankönyv keveréke. Nem adja a magyar jog egész rendszerét, de nem is adhatta akkori közönségének, amely elsősorban gyakorlati útmutatást keresett benne. Azért Werbőczy sajtószófogásos módon tudós fejtegetések közben tárgyával összefüggésben álló gyakorlati kérdéseket tesz

fel, amelyre azután a továbbiakban felel. Ilyesformán perek vitelénél jogi képviselők haszonnal fordulhattak hozzá. Módszere nem a rendszeres tárgyalás, hanem a gondolatárrsítás, amiért is gyakran kerül könyvében valamely kérdés olyan helyen megtárgyalásra, ahol azt nem is várnók. A Hármaskönyv inkább a középkori jogkönyvekhez sorozandó, miként az angol Bracton vagy a Sachsenspiegel, mint kodifikációs munka. Jelentősége egyrészt abból áll, hogy az ország feldarabolása idejében a nemzeti jog egységét megőrizte. Ilyen összefoglaló, mindenütt ismert és használt jogkönyv nélkül a magyar jog egységessége könnyen megszűnhetett volna. Másrészt nagy érdeme, hogy megrögzítette a magyar jogot s így megmentette azt az idegen jog, a római jog befolyásától, amelynek befogadása, receptiója ebben az időben ment másutt végbe. De hosszantartó, túlzott hatásában károsnak is mutatkozott több szempontból. Nagy mértékben hozzájárult a magyar jogélet mozdulatlanságához, amely a középkori viszonyoknak teljesen megfelelő Hármaskönyvhöz ragaszkodva, nem fejlődött tovább. Azzal pedig, hogy a nemességben kiváltságos helyzetének öntudatát megerősítette és állandóan fenntartotta, a társadalmi fejlődésnek is útjában állott.

Szerkezetileg a Hármaskönyv Ulászló királyhoz intézett ajánlással kezdődik, amelyben Werbőczy hízelgő, humanista stílusban művének megerősítését kéri. Ezt követi az *Approbatio*, Ulászló megerősítő oklevelének első része, mely a könyv létrejöttének körülményeiről is tudósít bizonyos mértékig. Ez a megerősítő levél magában foglalja, átírja, ahogy ilyen oklevélben a megerősítendővel történni szokott, az egész Hármaskönyvet és annak vége után fejeződik be a megerősítő formulákkal. Ezután következik még a „Befejezés” (*Operis conclusio*), amelyben a szerző főleg művének egyszerű nyelve miatt mentegetőzik, ami tulajdonképpen egyik legnagyobb előnye. Az első kiadás élén az olvasókhöz intézett előszó is („Lectoribus salutem”) volt, amely a későbbiekben a könyv végére került. Maga a szoros értelemben vett Tripartitum Prologusból és három részből (pars) áll és 272 címre (titulus) tagolódik. A címeken belül a §-okra való felosztás későbbi eredetű, Szegedi János jezsuita tanártól származik a XVIII. századból. Prologussal kezdő-

dik, amely 16 címben általános fogalmi meghatározásokat tartalmaz (igazság, jog, törvény, szokás, bírói lelkiismeret). Az első, a leghosszabb rész a nemesi magánjogot tárgyalja és kiinduló pontja a nemesi jog egyenlősége, az „*una et eadem libertas*”, a nemesi kiváltságok egyfélése az I. rész 9 címében, a sokszor emlegetett és idézett *Primae nonusban*, amelyre különösen a nemesi adómentességgel kapcsolatban szerettek a rendek hivatkozni. Jelentős közjogi kérdések is vannak e részben, így a királyi hatalom átruházásáról, a szentkorona tagságáról és a főkegyúri jogról. A második rész a nemesi perjogról szól, de elején hosszasan foglalkozik a törvényhozással, a királyi privilégiumokkal és csak azután a peres eljárással. A harmadik rész legkevésbé egységes és be nem fejezett munka benyomását kelti (csak 36 cím). A statutumok, Szlavónia és Erdély particularis joga, néhány büntetőjogi kérdés, a polgárok és a jobbágyok jogviszonyainak némely, főleg perjogi vonatkozásai és a zsidók esküjének módja alkotják ennek a résznek az anyagát.¹²⁹

¹²⁹ Werbőczy életéről *Fraknói Vilmos*: Werbőczy István életrajza, Budapest, 1899. A Hármaskönyvről legmodernebb *Karel Kadlec* Werbőcziovo Tripartitum. Prága, 1902. Meltatása *Werbőczy István*, Balás P. Elemér, Cselecey István, Szász István és Bónis György előadásai. (Acta Iur. Pol. 2, Kolozsvár, 1941.) A könyv keletkezéséhez *Eckhart Ferenc*: Formulás könyv Werbőczy István hivatali működése köréből. (Illés-Emlékkönyv, 1942.)

III. ÚJKOR

(1526—1847.)

1. AZ ALKOTMANYFEJLŐDÉS.

A magyar történeti és ezzel együtt az alkotmányfejlődésbe a mohácsi vész és annak politikai következményei két új tényezőt hoztak be: az ország területének több részre való szakítását és idegen országokkal létrejött állandó kapcsolatot. A honfoglalás óta Magyarország egységes uralom alatt állott. Mohács után megkezdődött az a 150 évig, illetőleg következményeiben még tovább tartó folyamat, amely az ország szívét és gazdaságilag legfejlettebb középső részét idegen, a magyartól műveltségben elütő és alacsonyabban álló hatalom, a török hódoltsági területévé tette. A hódítás folytán a megmaradt ország kettévált először kettős királyság formájában, csakhamar Erdély a keleti részekkel török védnökség alatt önálló fejedelemséggé alakult, a nyugati sáv pedig, a régi magyar királyság örököse, Habsburg- királyok uralma alá jutott, akiknek más országaik is voltak.

Magyarországnak Mohács előtt is volt más országokkal közös uralkodója, így Zsigmond és a Jagellók idejében is. Csakhogy hazánk akkor egyenrangú hatalom volt, amelynek ily kapcsolattól nem kellett semmit sem tartani, mert az csupán az uralkodó személyére vonatkozott. Most azonban a területileg lényegesen megfogyott és a török rablásai miatt egyre inkább gyengülő, pusztuló ország állott nála jóval gazdagabb országokkal egy uralom alatt, amelyek támogatására rászorult. Az ország fővárosának, Budának elfoglalása és a megmaradt országrészek állandó háborús fenyegetése miatt Ferdinándnak és utódainak nem állott módjában az országban tartózkodni. Székhelyük Bécs lett s ott Magyarország ügyeinek intézésénél idegen tanácsosaikat hallgatták meg s a székhelyen levő hivatalszerveket használták fel, amit indokolttá tett az a katonai és pénzügyi segítség, amelyet a király egyéb országai Magyarországnak nyújtottak.

Ily módon hazánk a történeti tények súlyánál fogva területének és népi állományának nemcsak jelentékeny részét veszítette el, hanem önrendelkezési joga is már a XVI. századtól kezdve sérelmet szenvedett. A rendek részéről ezzel szemben hangzottak ugyan el tiltakozások, de komolyabb ellenállás nem mutatkozott, mert a változás a rendi kiváltságokat nem érintette. Alkudozások a király és a rendek között még segítettek, eredményre vezettek. Mindkét félnek oka volt az engedékenységre. A rendek a király egyéb országaitól segílyt, áldozatokat vártak, a királynak pedig a hadviseles céljából adók megszavazására volt szüksége. Megkezdődött tehát az az évszázadokon át tartó állapot, hogy Magyarország önállósága törvényes rendelkezés nélkül, csupán a tények hatalmánál fogva korlátozottá vált. A tényleges alkotmányos viszonyok lényegesen különböztek azoktól a kívánságoktól, amelyeket a rendek az országgyűléseken, avagy törvényekben is kifejezésre juttattak.

Fegyveres összeütközésre akkor került a sor, amikor a XVI. és XVII. század fordulóján a vallásegység helyreállítására irányuló törekvésekkel szemben a rendek többsége a vallásszabadság védelmére kelt. Bocskay győzelmes felkelésével indult meg a főleg Erdély és az ország keleti részeinek erejére támaszkodó dinasztiaellenes hadjáratok sora, amelyekkel az erdélyi fejedelmek az idegen Habsburgokkal szemben a vallásszabadság mellett a rendi alkotmányt is biztosították. A Bocskayval kötött bécsi (1606), a Bethlen Gáborral megállapított nikolsburgi (1622) és az I. Rákóczi Györggyel létrejött linzi béke (1645) jelzik e küzdelemnek a magyar rendi alkotmányra nézve kedvező fordulatait. A felkelések eredménye a rendi befolyás megerősödése volt a királyi hatalommal szemben.

A királyok trónraléptét a rendek olyan feltételek elfogadásától tették függővé, amelyekben a rendi szabadságok és az ország régi rendi kormányzási módja újból és újból elismertettek akkor, amikor a gazdasági és a társadalmi fejlődés másutt már ezeket túlhaladottakká tette. Az osztrák örökös tartományokban már a XVI. században megdőlt a nemesi adómentesség kiváltsága, mely nálunk 1848-ig sértetlenül fennállott. Az idegen dinastiával szemben kifejtett nemzeti ellenállás egyszer-

smind a társadalmi fejlődés nagy akadályaképe a rendi kiváltságok maradéktalan fenntartását is eredményezte. Hiába utasították azonban a rendek vissza a királytól függő idegen intézményeknek az ország ügyeibe való beavatkozását és próbálták visszaállítani törvényekben a középkori rendi intézményeket, azokkal a megváltozott viszonyok között az országot kormányozni többé nem lehetett s így minden ilyen törvény csak papíron maradt.

Erdélynek II. Rákóczi György idejében bekövetkezett bukása és pusztulása megérezte hatását a király és a rendek viszonyában. A bécsi miniszterek megkísérelték I. Lipót idejében Magyarországot is az uralkodó teljhatalmából kifolyólag kormányozni. Az I. Lipót-féle abszolutizmus még nem gondolt Magyarországnak valami egységes monarchiába való beolvasztására, de iparkodott már Magyarországból minél nagyobb gazdasági előnyöket biztosítani Ausztria javára. Ennek a törekvésnek kedvező alkalmat szolgáltatott a Wesselényi-féle főúri összeesküvés, amely után először lépett fel az a később is elővett elmélet, hogy Magyarország eljátszotta önrendelkezési jogát. Miután 1671-ben hiába kísérelték meg országgyűlés összehívása nélkül adót elfogadtatni a Pozsonyba hívott főurakkal, az országban levő idegen katonaság eltartását királyi rendelettel parancsolták meg a megyéknek, kormányzóságot szerveztek meg Pozsonyban négy magyar és négy német tanácsossal s élére a német lovagrend nagymesterét, Ampringen Gáspárt állították.

I. Lipót abszolutista kísérlete külpolitikai okokból és Thököly kuruc mozgalma következtében meghiúsult. Az 1681. országgyűlésen kénytelen volt a rendi alkotmányt helyreállítani. A győzelmes hadjáratok azonban, amelyekben hadvezérei kiűzték a törököt az országból, lényegesen megváltoztatták a helyzetet. Az 1687. évi országgyűlés előtt azon kívül, hogy az ország a kuruc lázadás következtében elvesztette jogát az alkotmányra, Bécsben azt is hangoztatták a császár miniszterei, hogy az uralkodó szabadon rendelkezhetik a fegyverrel szerzett országgal. Miután a Habsburgok öröklési jogát elismerték, József nem is adott ki, miként azt elődjei tették, részletes hitlevelet, hanem csak esküvel ígérte, hogy az ország lakóit kiváltságaikban megőrzi, „amint azok értelme és használata felől király és rendek az országgyűlésen megegyez-

nek”. Ez nyitva hagyta az ajtót a rendi alkotmány megszüntetésére. A rendek az örökösödés elismerésével egyidejűleg 1687-ben lemondtak az ellenállás jogáról is, amely Bocskay ideje óta a rendi felkelések jogi alapjául szolgálhatott.

Ez az abszolutizmus nálunk akkor sem tudott érvényesülni a rendi alkotmánnyal szemben, amikor a Habsburgok az európai nagy politikában a spanyol örökösödési háború folyamán sikereik tetőpontján állottak. A Rákóczi-felkelés meggátolta ezt, de egyszersmind kimutatta azt is, hogy a rendek nem tudnak az ország vezetésére alkalmas intézményeket létesíteni. Rákóczi, mint vezérlő fejedelem, 24 tagú kinevezett rendi tanáccsal és gazdasági tanácsal intézte az ügyeket. A felkelést befejező szatmári béke (1711) megakadályozta ugyan a rendi alkotmány megszűnését, de nem gátolhatta meg tartósan a királyi hatalom teljes érvényesülését, ami a következő száz esztendőket jellemzi.

Országgyűlést ritkán hívtak össze a szatmári békétől II. József haláláig, 80 év alatt mindössze hatszor. Az országot a török hódítás után a királyi hatalom egyedül építette újjá. III. Károlynak és Mária Teréziának a katolikus egyház számára kedvező uralma nem kelthetett fel ellenkezést az egyházi és a csaknem kizárólagosan katolikus világi arisztokrácia vezetése alatt álló rendek között. Ezek meglegedtek azzal, hogy szabadságaik és kiváltságaik ünnepélyes, úgynevezett alaptörvényekben nyertek újból elismerést, így az 1741. 8. tc. újból megerősítette az adómentesség féltve őrzött kiváltságát. Amíg a rendi törvénykönyv külszíne alatt az alkotmány látszólag nem változott semmit, a központi kormányzékettől való függés és az osztrák monarchia egységesen vezetett szervezetébe való beilleszkedés egyre inkább megerősödött. A felvilágosult abszolutizmusnak megtámadhatatlan erkölcsi alapot adott, hogy a rendekkel szemben humanisztikus szempontokból és államérdektől is vezetve, a paraszttömegek sorsán iparkodott javítani.

Mária Terézia, hogy a magyar rendek kedvében járjon, legnagyobb részben helyreállította az ország területi épségét, visszacsatolva azokat a területeket, amelyek a török hódoltság megszűnte után Bécsből irányított külön

katonai igazgatás alatt állottak, így a Tisza—Maros vonalának határvidékét és a Tisza—Maros—Duna határolta országrészt (1778), amelyből a pozsareváci béke után a temesi „Bánságot“ szervezték meg, betelepítve azt idegen, túlnyomóan német lakossággal. Itt újjáalakult a három régi vármegye: Torontál, Temes és Krassó-Szörény. Lengyelország első felosztásakor (1772) visszakerültek a szepesi városok, Fiúme városát pedig, amely azelőtt nem tartozott Magyarországhoz, mint „a szentkorona külön tésztét“ csatolta a királynő az országhoz (1779), tengeri kikötőhöz juttatva ezzel hazánkat.

Fia, II. József, nem koronáztatta meg magát s így esküvel le nem kötve, nem törődött a rendi alkotmánnyal, és rendeletekkel kormányzott. Hogy a nemesség ellenállását lehetetlenné tegye, megszüntette a vármegyét és az országot Erdéllyel együtt közigazgatási körzetekbe osztotta. Csak, mikor II. József a németet tette hivatalos nyelvű s így a germanizálás, majd a rendi kiváltságok legbecsesebbjének, az adómentességnek eltörlése fenyegetett, keletkezett rendi nemzeti ellenállás. A rendeknek azonban meg kellett elégedniük újabb törvényes biztositásokkal, mert Mária Terézia és II. József szociális politikája a parasztság tömegeit a dinasztiahoz kapcsolta s mozgalmának felkeltése bármikor felhasználható eszköz volt a nemesség ellen.

Az 1791 : 10. tc. szerint „Magyarország a hozzá kapcsolt részekkel szabad és kormányzatának egész törvényes alakját tekintve (beleértve minden kormányzékét) független, azaz semmiféle más országnak vagy népnek nincs alávetve, hanem saját állami léttel és alkotmánnyal bíró s... örökös királya által... tulajdon törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára igazgatandó és kormányzandó ország.“ II. Lipót elismerte azt is, hogy a törvényhozás joga a megkoronázott királyt és az országgyűlésen összejött rendeket közösen illeti meg és hogy az országot nem szabad rendeletekkel és parancsokkal kormányozni. (1791 : 12.) Az országgyűlést minden harmadik évben össze kell hívni, adót és katonát törvényes megszavazás nélkül nem szabad követelni. (1791 : 13. és 19. tc.)

Másként alakultak a viszonyok II. Lipót fia, Ferenc korában. A francia forradalom véres eseményei az udvart

minden reform ellenségévé és a rendi kiváltságokon alapuló alkotmány iránt megértővé tették. Az „ősi alkotmány“, amelynek jelszava a francia forradalom felidézte nagy háborúk idejében hangzott fel egyre sűrűbben, a király szemében époly tiszteltté és fenntartandóvá vált, mint a nemesség előtt. Mikor Ferenc 1804-ben felvette Ausztria császáranak címét, Magyarország alkotmányának fenntartását megígérte. Mind ő, mind miniszterei pártfogó rokonszenvvel tekintettek a rendi közjogra, amely amellet, hogy a nemességet kiváltságai élvezetével kielégítette, a legridegebb abszolutizmust és a kabineti kormányzást tette lehetővé.

Ferenc igen fontos ügyeket kabineti leirattal, titkosan intézett el. A politikai rendőrséggel és ezzel kapcsolatban mindent behálózó kémszervezettel dolgozó rendszer felhagyott az előző uralkodók jobbagypártoló politikájával és mind alkotmányos, mind társadalmi téren évtizedeken át tartó mozdulatlanúság következett be, amelynek külpolitikai hátterét a szentszövetség, majd az orosz cárizmussal való szövetkezés szolgáltatta. Ferenc, miként többi országaiban, Magyarországon sem akart hallani liberális reformokról. A politikai kötöttséghez a szellemi elzárkózás is járult, ami a gazdasági viszonyok leromlásával kapcsolatban általános elégedetlenséget idézett elő. S e viszonyok nem változtak a beteg elméjű V. Ferdinánd alatt sem, aki helyett tulajdonképpen az államkonferenciának nevezett régenstanács vezette az ügyeket.

A liberális eszmék elterjedése azonban nem volt megakadályozható. A reformmozgalom, amelynek céljait gróf Széchenyi István tűzte ki gazdasági és társadalmi téren, és a birtokos nemesség volt a híve, Kossuth Lajos cikkei nyomán közjogi kérdésekre is irányult és 1848-ban a nemesi kiváltságok és a rendi alkotmány megdöntésére vezetett.

2. A TÁRSADALOM.

Nemesség, polgárság.

A Mohács utáni társadalmi életnek jellemző vonása a nagybirtokosok, a főúri osztály előtörése a súlytalanná

váló köznemességgel szemben. Ez a nagybirtokos osztály, amely a régi, kihalt arisztokrácia helyén túlnyomóan új családokból állott, a királyi hatalom pártfogásában részvett és helyette uradalmaival a török elleni védelem szerepét jórészt átvette. A török hódítás területéről a nemesség elmenekült, földjét a szultán hűbéresei, a szpáhik foglalták el. A vagyontalan nemesek pedig kénytelenek voltak részben a királyi végvárakban katonáskodni, részben a nagy várurak szolgálatába állni, azok „servitoraivá” lenni. A familiáris rendszer tehát új életre kelt. A nagybirtok szomszédságában levő kis- és középnemesek ellátásért és zsoldért hadi szolgálatot teljesítettek a nagybirtokos várúrnak. Ez a viszony sokszor egy életen át tartott, máskor öröklődött is. Egy-egy dunántúli nagybirtokon egész hierarchiája fejlődött ki a servitoroknak, amelynek felső fokán a nagybirtokossal közvetlen érintkezésben álló „főemberszolgák”, avagy a rokon „atyafiszolgák” álltak. Gyermekeik már korán bekerültek a nagybirtokos udvarába, ahol mint apródok, inasok a betűvetést, gazdasági ügyek intézését, majd a hadi foglalkozást tanulták meg. Nemesi származásúak mellett polgárok, sőt jobbágyok is akadtak közöttük. Érthető, hogy az ilyen nagybirtokos politikai téren, az országgyűlésen is jobban érvényesíthette befolyását, mint a kis- vagy középbirtokos nemes.¹²⁷

Ez a nagybirtokos osztály a XVI. század óta öröklődő címekkel is megkülönböztette magát a nemesség többi részétől. Már a középkor végén is kaptak egyes családok nagyobb királyi adománnyal kapcsolatban *grófi* címet (a Hunyadiak pl. Beszterce örökös grófjai). A Habsburgok az urak hűségének biztosítására több családnak adtak nagy uradalmakkal együtt grófságot, illetőleg engedték meg ilyen cím viselését valamely nagybirtok urának (pl. Nádasdy, Zrinyi, Erdődy, Frangepán, Thurzó stb.). A XVII. században már adományozták a grófi címet a birtokra való tekintet nélkül. A XVI. század végén már csak a grófokat nevezték főuraknak (*mag-*

¹²⁷ (Hóman)—Szekfü III. 169. Ebben a kötetben található egyébként a Mohács utáni századok társadalmának új rajza, amelyhez újabb vonásokat Szabó István hozott „Nemesség és parasztság Werbőczy után” c. cikkében. (Eckhardt Sándor, szerk. „Úr és parasztság”. Budapest, 1941.)

nates), továbbá azokat, akiket a király grófi cím nélkül az ország bárói közé emelt. Ezek hosszú ideig csak a *magnificus* (nagyságos) címet viselték, de a XVII. század vége óta osztrák mintára *liber baro*-nak (Freiherr) kezdték magukat nevezni. Indigenatust nyert és a magyar arisztokráciába beolvadt külföldi urak sem csekély befolyást gyakoroltak ebben a tekintetben.¹²⁸

Ehhez az arisztokráciához a XVIII. század folyamán új elemek járultak: magasrangú hivatalnokok, hadsereg-szállítók, a kamara kezelte birtokokat megvásároló bér-
lők és kereskedők, akiknek gyakran már az első nemzedéke megszerezte a grófi vagy bárói címet és összeházasodva a régebbi családokkal, összeolvadtak velük.

Magyar *hercegi* címet tulajdonképpen a legújabb időkig nem adományoztak királyaink, hanem csak mint német, utóbb, mint osztrák császárok a német, római szent birodalmi, illetőleg osztrák hercegséget az első szülöttet megillető öröklési joggal. (1687. Esterházy Pál nádor, 1764. Batthyány nádor, majd Grassalkovich, Pálffy stb.) 1714-ben III. Károly a mindenkori primásnak adta meg a hercegi rangot. A mohácsi vészt követő másfélszáz év alatt mindössze 18 új grófi és 15 bárói család nyert főúri rangot. Mária Terézia uralkodása végén már 84 grófi és 69 bárói család volt, akikhez még 249 indigenát is számítottak.¹²⁹

A köznemesség, amely Werbőczy idejében a politikai életben jelentős szerephez jutott, a török hódítás okozta vagyoni romlása következtében háttérbe szorult. Az anyagi s az ezzel kapcsolatos társadalmi süllyedésen kívül a köznemesség nagyarányú felhígításának is volt ebben része. Voltak olyan megyék, ahol a XVI. században a lakosságnak 2—3%-a volt nemes s ez az arány a XVII. században 25—30%-ra emelkedett. Mind a királyok, mind az erdélyi fejedelmek sok polgárt és jobbágyot nemesítettek meg még hódoltsági területtől is címeres levéllel. Ezek csak a közadóktól mentesültek. A birtoktalan nemesek nagy részének megélhetését továbbra is régi földesuruk biztosította és megfelelő bér

¹²⁸ Schiller Bódog: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon, 190. s köv. l.

¹²⁹ Wellmann Imre adatai „Az udvari ember”. Magyar Művelődéstörténet IV. k. 289.

ellenében parasztföldön gazdálkodtak. Jobbágytelküket a nemesítés nem tette nemesi kúriává, életszínvonaluk az armalissal nem igen emelkedett. Maguk a földbirtokosok is gyakran szereztek felvett szökött jobbágyaik részére armalist, hogy az új *armalista* mentes legyen a régi földesurához való visszatérés kötelezettsége alól.

Nem sokkal jobb helyzetben voltak a *kurialisták*, egytelkesek, akiknek nem voltak jobbágyaik, zsellérek, hanem csak egy jobbágytelken éltek (nobiles unius sessionis). Sok község csak ilyen kurialis nemesekből állott. Igen gyakran nem is egy, hanem a leszármazás folytán végbement osztzkodás révén több család is élt egy kúrián. 1720-ban készült országos összeírás 1200 olyan községet sorol fel, amelyekben csak kurialisták éltek. Az egytelkes kurialistákat és a paraszttelken élő armalistákat nevezték még *taksás nemeseknek* is, mivel a törvények és a megyék adót is róttak ki rájuk, megtaksálták őket. A paraszttelken élő szegény nemesek sorait gyarapították azok a szegény nemesek, akiknek a török hódoltság alá került megyékben voltak birtokaik, de onnan menekülni voltak kénytelenek. E földönfutó nemesek (*profugus*) az idegenben jobbágytelekre telepedtek le.

A nemességnek csak 25–30%-a volt birtokos, a többiek birtoktalan kismemesek, akik szegényes vályog- vagy faházban éltek falujukban. Törpe birtokukat maguk szántották, sokan közülük valami ipart űztek. A csizmadia, kovács-, szabó-, paszományos-, mészáros- és molnáripar voltak a legkedveltebbek. Műveltségük és viseletük is paraszti volt s mivel a parasztnak megszabott bocskorban jártak, „*bocskoros*“ nemeseknek hívták őket. A XIX. század első felében, a reformokért folytatott küzdelmek idejében ez az elem könnyen volt a reformok ellen hangolható, hiszen egyedül nemesi kiváltságaik különböztették meg őket a parasztoktól. Ezek eltörlése teljesen egyenlőkké tette volna őket a parasztokkal. Voksaikat gyakran áruba bocsáttatta velük szegénységük, amit a bécsi kormány ki is használt. A nemesi szavazatokat a vármegye gyűlésén régen ponderálták, vagyis a tekintélyesebb birtokos elem szavazata többet nyomott a lathán, mint a birtoktalan tömegé. 1819-ben azonban a kancellária elrendelte a szavazatok számlálását és a kormány a liberális reformok hívévé szegődött köznemesség ellen-

súlyozására az 1830-as években pénzzel, itatással a bocskoros nemességet csődítette be a megyegyűlésekre, főleg követválasztás alkalmából.

A XVIII. században is nagy arányokban folyt a nemesítés, jöllehet, az állandó hadsereg felállítása és az ehhez szükséges adó biztosítása mérsékletre intette a bécsi kormányköröket. Ezek a nemesek oly nagy mértékben emelték a nemesség számát, hogy Magyarországon a XIX. század elején minden 20 nem nemes lakosra esett egy nemes, míg Franciaországban 180-ra, Csehországban pedig 828-ra.

A nemesség igazi vezető rétege és a nemesi életforma élvezője a birtokos (*possessionatus*), illetőleg még inkább a középbirtokos (*bene possessionatus*) nemes volt. Az előbbi, akinek csak néhány jobbágya volt, természetesen csak szerényebb körülmények között élhetett, mint középbirtokos társa, akinek saját nagy majorsága mellett tucattal voltak jobbágyai. Ezek a gyakran jogi képzettséggel rendelkező, tapasztalt emberek „a régi jó táblabírák“, a későbbi „*gentry*“, akikből egy-egy megyére csak néhány jutott. A megye tisztségeit ebből a birtokos rétegből töltötték be és a megye igazi urai tulajdonképpen ők voltak, egyszersmind műveltségükkel és jobb módjuknál fogva a kisebb nemességnek vezetői. Életmódban és műveltségben sokkal közelebb állottak hozzájuk a nem nemes ügyvédek, mérnökök, orvosok, tanárok, „*a honoráciorok*“, mint a bocskoros kiváltságosak.

A nemességhez számították magukat a *hajdúk* is, akiket, 9254 harcost, Bocskay nemesített meg és telepített le. (1605.) Szervezetük félig katonai volt. Községeik élén nem bíró, hanem kapitány állott. A hajdúk tizedekbe osztva, földesúri terheket (füstpénz, robot, tized) nem fizettek. Igazságot a kapitányok szolgáltatottak nekik katonai törvények szerint. 1790-ig nem volt képvisletük az országgyűlésen. Csak ezután küldtek oda követeket s szerezték így meg a nemesség legfontosabb politikai jogát.

A *városi polgárság* társadalmi különállásán is rést ütött a török hódoltság felforgató korszaka. A menekülő nemesség bebocsátást kért a városok zárt területére, amelyek, még pedig nemcsak a német polgárságúak, nem akarták megnyitni kapuikat s csak itt-ott engedték be a nemeseket azzal a feltétellel, hogy a beköltözők osztoz-

nak a polgárság terheiben. 1647-ben a nemesek javára dőlt el ez a régi, vitás kérdés. Törvények állapították meg a nemes beköltözési jogát és kiváltságainak a városban való megőrzését. Ezután itt is a vármegye volt illetékes bíróságuk, amely az ellenük hozott ítéletet a város területén belül is végrehajtotta. (93. tc.) A rendi különbségen és nem a nemzeti ellentétben alapuló ellenkezés a városok részéről még ezután is tartott. Hisz pl. a színmagyar Marosvásárhely sem fogadta be a magyar nemest.

A városi életre a beköltöző nemesség csak külső formákban hatott, de egyébként ezután is a polgári oligarchia, kis számú jobbmódú polgárcsalád hatalma érvényesült a város igazgatásában. A legtöbb városban a bíró és a tizenkét esküdt hivatali visszalépése előtt összeállította annak az 50 vagy 100 választott polgárnak a listáját, akik az új bírót és vele a tizenkét esküdtet megválasztották. Ez a bírótól és tanácstól való függés a német polgárságú városok mintájára a magyar városokban is megvolt. A tanácsban a XIX. században a jogászi elem jutott érvényre. A polgári rend a XIX. század elején mintegy félszáz város 5—600.000 lakosából állott.

A parasztság.

A Dósa-lázadás utáni korszakban megnehezült a magyar paraszt sorsa. A felkelés következményein kívül súlyosabbá tette az a gazdasági változás, amely a szomszéd Cseh-, Lengyelországban és Ausztriában is végbement: a nagybirtokok majorsági gazdálkodásának kialakulása. Minthogy a nagyobb gazdasági üzemek terméshozama már könnyebben volt értékesíthető, a középkor gazdálkodási módjáról, amely túlnyomóan a jobbágyszolgáltatásokon alapult, áttértek a földesurak saját gazdaságaik kiépítésére. A középkorban saját gazdaságban a nemesi birtokos csak annyit termelt, amennyi háztartásában szükséges volt és gyakran közösen osztozkodott a jobbágyokkal a szántóföldön és a réten. A majorság növelésére a földesurak az eddig közösen bírt földet foglalták le, úgyhogy csak a legelő és néhol az erdő maradt meg a földesúr és a jobbágy közös használatában. A majorság megnövekedése a földesúr robotszükségletét is növelte és a robotteher — a törvénnyel ellentétben — állandóan emelkedett. Az urba-

riumok robotnapok megállapítása helyett gyakran csak azt írták elő, hogy a parasztok a majorsági birtok minden munkáját tartoznak elvégezni.

A jobbágyot legjobban sújtotta a szabad költözés jogának elvesztése. Igaz, hogy törvény szerint csak egy emberöltőn át állott fenn nálunk a röghöz kötöttség és már 1547-ben belátták a rendek, hogy „az egykor virágzó Magyarországának néhány év óta semmi sem ártott inkább, mint a jobbágyok elnyomása, akiknek a kiáltása állandóan felszáll Isten színe elé” és „hogy a mindenség legfőbb teremtőjének haragját eltávolítsák, vissza kell adni az alárendelt, nyomorult jobbágyok szabadságát”, hogy uruktól más úrnak a hatalma alá költözhesse. (26. tc.) Hiába erősítették meg ismételten törvények a költözés szabadságát. (1550 : 34., 1556 : 27. tc.), az elköltözést olyan körülményes és a földesúrnak kedvező eljárás lefolytatásához kötötték, amely csaknem hatálytalanná tette ezt a jogot. A földesúr bejelentésére, akinek az elköltözni akaró jobbágy jelentette ezt a szándékát, a megye kiküldötte bizottság vizsgálta meg, hogy van-e a jobbágyoknak jogos panaszra s így elköltözésre oka. Az ok nélkül távozni akarót meg is büntették. Csak miután megkapta urának és a megyének a költözés megengedéséről szóló bizonyítványát, távozhatott el a jobbágy, ha előbb minden földesúri és köztartozását kifizette és falutársai-val esetleg folyó pereit elintézte.

A földbirtokos nemesség azonban még ezzel sem elégedett meg, hanem a megyékben egyre-másra hozta a szabad költözést megtiltó határozatokat s ezzel kivette a földesúr-jobbágyi viszony szabályozásának ügyét az országos törvényhozás köréből. A rendek a Bocskay-felkelésben a királyi hatalommal szemben elért sikerüket ennek az eljárásnak törvényes megerősítésére használták fel: ahol a vármegye a szabad költözést megengedi, ott legyen érvényben, ahol azonban megtiltja, ott szűnjék meg. (1608. k. u. 13. tc.) Ezzel vége is lett a szabad költözésnek. A XVII. század folyamán a jobbágy helyzete nem javult, sőt inkább súlyosbodott, mert a végvárok építésére és fenntartására is a paraszt ingyen munkáját vették igénybe, ami a törvény szerint a földesúri roboton kívül 12 napi munkát jelentett, szintén megyei ellenőrzés alatt. Ezenkívül a megyei tisztikar fizetésére szolgáló vár-

megyei adó, amely alól a nemesség kivonta magát, a vármegye részére végzett robot és a falu papjának párbére nyomta a jobbágyság görnyedő hátát. A szabad költözés megakadályozásával a jobbágy ki volt szolgáltatva földesura, illetőleg ispánja önkényének és robotmunkájára, de füstpénze is az 1514-ben megállapítottak 3—4-szeresére is emelkedett sok helyütt, főleg a nagybirtokon.

A parasztsorsnak ez a megnehezedése ebben az időben nem különleges magyar jelenség, a lengyel, a román vagy az orosz parasztnak még rosszabb volt a helyzete. A magyar jobbágnak legalább a telekhez való joga biztosítva volt s abból őt, ha kötelezettségeinek megfelelt, kitenni tiltva volt. amit az említett szomszéd országokról nem mondhatunk el. Telkét és ingóit fiai és leányai örökölték a szolgáltatásokkal együtt, amelyekre a földesúr a telek fejében a fiútól igényt is tartott, akit, ha nőtlen volt, családalapításra kényszeríthetett. A földesúrtól való függés olyan erős volt, hogy a jobbágnak nősüléséhez a földesúr engedélyét kellett kérni.

A jobbágyosztály sem gazdaság-társadalmi, sem jogi szempontból nem volt egységes. A telkeknek a jobbágyok utódai között végbemenő gyakori osztódása már a XVI. században a zsellérek sorába juttatta a jobbágyok nagyobbik részét. A tönkrement jobbágy szökéssel segített a sorsán. A földbirtokosok és tisztjeik önkénye, az örökös háborúk és felkelések okozta elnyomorodás sem csekély arányú belső vándorlást idézett elő. De nemcsak a nyomor, hanem a felszabadulás irányában is történtek már változások ebben a társadalmi osztályban. Jobb helyzetbe jutottak azok, akiket a földesúr házi szolgálatra rendelt be és ipari vagy mezőgazdasági munkát végeztettek velük. Nagyobb számú jobbágy származású mesterember is tartózkodott a nagybirtokon. Ezek „*kurialis-ták*” mentesek voltak a földesúri és jórészben az állami adótól is. Más jobbágyok fegyveresen szolgálták urukat. Már a XVI. században adtak a földesurak jó váltságdíjért mentességeket is az úrbéri kötelezettségek alól. Az ilyen szabadosokból került ki armalis révén az új nemesség jelentős része. A XVII. század végén mindenfelé voltak a falvakban nagyobb számmal a földesúr akaratából mentesek, *exemtusok*. A vármegyék hiába iparkodtak ezt a kiemelkedő réteget elnyomni. A nemesség felé tartó va-

gyonos paraszttól a napszámba járó házas zsellérekig és házatlan alzsellérekig, meg a majorságokon élő nincstelen béres szolgálkig a vagyoni és társadalmi érvényesülés változatos formáival találkozunk a Mohács utáni századokban, de az általános kép a középkor viszonyaival szembeállítva a parasztság nagyfokú vagyoni és társadalmi súlyyodása.

A röghöz kötöttség korában elsorvadtak a paraszti önkormányzatnak a középkorban életre fakadt zsenge hajtásai is. A középkorban a bírót, akire a földesúr igazságszolgáltató hatáskörének egy részét ráruházta, a község választotta. Most, hogy a falu élete teljesen a földesúr és a vármegye irányítása alá került és a parasztnak nem is voltak hajlandók a bírói tisztséget elvállalni, a megye jelölte ki a házak sorrendje szerint azokat, akik egy-egy évre kötelezve voltak e terhet viselni.

Nemesi felügyelet és befolyás alatt állott az ú. n. *parasztvármegye* is. Ezen a szökött katonákból, kóborló hajdúkból és más szegénylegényekből álló rablóbandák kiirtására alakított szervezetet értették, amelyet tulajdonképpen a megyék alakítottak meg a hódoltság határ-szélein, minthogy erre egyébként nem volt erejük. A megyei nemesség elrendelte, hogy az egyes községek válasszanak kapitányokat, rendesen katonaviselt egyéneket, akiknek a parancsnoksága alatt hadnagyok és tizedesek vezették a szükség esetében a harangok félreverésével felkelésre felhívott parasztnak. A kapitányok az alispán kezébe tették le esküt. Az elfogott rablókat a parasztnak elítélés végett kötelesek voltak a megyének kiadni. A parasztság tisztjeinek tevékenységéhez tartozott a kaloda kezelése is, amelyet a XVII. században minden községben felállítottak, a káromkodás meggátlása, itt-ott még az adók beszedésénél való segédkezés is.

Bizonyos mértékű önkormányzat a török hódoltságban a nagy magyar alföldi parasztvárosokban fejlődött ki a XVII. században. A török a tizenöt éves háború után belátván, hogy a hódított terület megtartása megkívánja a lakossággal szemben tanúsított jobb bánásmódot, a császári kincstárhoz tartozó ú. n. khasz-városokban megszüntette a török bírót, a kádi igazságszolgáltatását és a század eleje óta a városi tanács, a főbíróval az élén létekezett mind büntető, mind polgári ügyekben, amihez a

király is megadta hozzájárulását. Még élet és halál felett is dönthettek. Különösen Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd városokban volt azonos a fejlődés, úgyhogy a három város együttes törvényszéke is kialakult. Igazi néptörvényszékek is működtek ezekben a paraszti demokráciákban: a *fogott bírák* intézménye. Ezeknek elnöke a város főbírája, aki két-három esküdttel, a szomszéd községek előjáróival és távolabbi városok és községeknek esetleg a városban tartozkodó egy-egy ismertebb polgárával, többnyire vásárok idején, együtt bíráskodott olyan nagyobb érdekű polgári és súlyosabb bűnperekben, amelyeket a városi tanács ítélete után megfellebbeztek. A török korszak elmúltával ez az intézmény megszűnt.

Ne gondoljuk azonban, hogy e császári városoktól eltekintve, a török uralom alá került jobbágyságnak, általában jobb volt a helyzete, mint a királyi területen. A török földesúr, aki nem örökbe kapta birtokát, kiméletlenül kizsárolta a rajta élő jobbágyokat. A gabona- és bordézsman kívül a tizedek és alkalmi, megparancsolt „ajándékok” számos fajtája terhelte a hódoltsági jobbágyot, aki kezdetben nemcsak a királyi adót fizette meg, hanem régi földesurával is fenntartotta a kapcsolatot, hiszen nem tudhatta, mikor tér vissza a régi birtokos család. Még a XVII. század második felében is messzi vidékről is beküldték az adót a királyi területre menekült földesuri családnak.

A török kiűzése után a jobbágyság nagyrészt még mindig földközösségben gazdálkodott. Sok községben évről-évre, másutt nagyobb időközökben osztották fel a határban levő szántóföldet. A falu minden dűlőjében jutott minden parasztnak egy-egy darab, úgyhogy a földje gyakran tíznél is több apró részben volt szétszórva, ami a művelését megnehezítette a vele járó nagy idővesztések miatt. A gyakori új felosztás miatt a jobbágy nem is törődött annyira a földdel, mintha az állandóan használatában lett volna. Gazdasági helyzetét az is nagyon megnehezítette, hogy a jobbágy saját földjének műveléséhez csak akkor jutott hozzá, amikor földesura majorn-

ságában az időszerű munkát már elvégezte, ahol is nem egyszer négy-öt hétig robotolt egyfolytában.

Mivel a török iga alól való felszabadulás után hatalmas területek voltak az Alföldön művelés alá vonhatók, nagy arányú vándorlás indult meg az Alföld felé. Minthogy nagy területek vártak betelepítésre, a nagybirtokosok iparkodtak a települőknek szerződéseket útján az általános jobbágyi viszonyoknál kedvezőbb feltételeket teremteni. Így keletkezett a *kontraktualista* vagy *árendás jobbágyok* rétege, egyesek, csoportok vagy egész községek szerződése révén. Ha a jobbágyközség összes terheit egyetlenegy földbérben, censusban, állapították meg, *censualistáknak* vagy *taksásoknak* hívták őket. Leginkább az újból művelés alá vett területek települőkivel, főleg németekkel kötöttek a földesurak ilyen szerződést, amely boldogulásukat megkönnyítette, mert földesúri szolgáltatásaikat egy összegben fizethették és gyakran robotmentesek is voltak. Földesúr és jobbágyközség szerződéskötésénél azonban nem álltak egyenlő felek egymással szemben. Az előbbi gyakran túltette magát a félretett írás feltételein és a községnek ezzel szemben nem volt orvoslásra módja. Még e szerződéseseknek sem volt semmi biztosítéka, hogy szabad költözési jogukat valóban érvényesíthessék.

A magyarányú elvándorlás és szökés különösen az egy-két jobbágyot tartó kisebb birtokos gazdaságában volt érezhető s ezért a XVIII. század elején már országos törvények is lehetlenné tették a jobbágyoknak a felszabadított területre irányuló költözését. Egy törvény kimondta, hogy mivel sok jobbágy földesura tudta nélkül és akarata ellenére a töröktől visszavívott megyékbe szökött, az uruk útlevele nélkül szökéssel gyanúsítható jobbágyokat egyik megyéből a másikba átmenni ne engedjék és a volt török vagy erdélyi részek megyéibe való költözésüket katonai erővel is akadályozzák meg. (1715 : 101. t.c.). Ez azonban a sok irányból jövő átszivárgást nem tudta megakadályozni. Majd a taksások szabad költözését is eltiltották. (1723 : 6. tc.) Az újonnan felállított helytartótanács pedig még további intézkedéseket is tett a jobbágyok elvándorlásának megakadályozására. Ez az akadály megkönnyítette idegen néptömegeknek Bécsben szívesen látott benyomulását, amelyek nemcsak

az Alföld peremén tolták ki a néprajzi határokat, hanem az ország belsejében is sok helyütt hoztak létre idegenyelvű szigeteket.

A XVIII. század folyamán nálunk is, mint egyebütt a felvilágosult abszolutizmus korában, a jobbágyság felé fordult az államhatalom figyelme. Az 1715-ben felállított állandó hadsereg nemcsak vér-, hanem növekvő súlyos pénzadót is rótt a jobbágyságra, mely alól a nemeség, jöllehet hadi szolgálatának, a felkelésnek katonai értéke a semmivel volt egyenlő, kivonta magát. Ezenkívül az állandó katonai beszállásolás révén is nagy kárt szenvedett a jobbágy, mert a hadsereg nem térítette meg azoknak a terményeknek a piaci értékét, amelyeket a beszállásolt katonának és lovának a jobbágy előírás szerint szolgáltatni köteles volt. Az így keletkezett veszteség (*deperdita*) is csak a jobbágyot sújtotta, mert a nemesi kiváltság a földesúri majort mentesítette a bekvártélyozás alól. Magyarországon pedig a császári hadsereg igen jelentékeny része volt szálláson és a kaszárnyarendszert még nem ismerték.

Az a körülmény, hogy nálunk kizárólag a paraszt viselte az állami terheket, megokolta, hogy az államhatalom helyzetének javításáról gondoskodják.

Mária Teréziát állampénzügyi megfontoláson kívül vallási meggyőződésen alapuló humanitás érzése is a jobbágyosztály melletti állásfoglalásra bírta. Miután a monarchiának a hétéves háborúban megnövekedett pénzügyi terhe rendezése végett nem sikerült adófizetésre bírnia a magyar rendeket, kénytelen volt a jobbágyság teherbírási képességének növelése érdekében azt oltalmába venni. Legfőbb tanácsadóit, az államtanács tagjait ilyen irányban befolyásolták a felvilágosodási irodalom és a fiziokrata tanok is, amelyek szerint az állam fenntartásának költségeit a földből eredő jövedelmekből kell fedezni. Miután a rendek az 1764. évi országgyűlésen a jobbágyság sorsának javítását célzó javaslatát nem fogadták el, 1767 január 23.-án kiadta úrbéri rendeletét. Az „Urbarium“ nem szabályozta az ország ama részeinek úrbéri viszonyait, amelyek nem állottak a magyar kormányzékek közvetlen hatásköre alatt. Szlavónia már 1755-ben parasztlázadás után, a temesi bánság és Horvátország 1780-ban kapott úrbéri szabályozást. Erdély-

ben általános úrbéri rendezésre nem került sor, jöllehet ott a jobbágyság a magyarországinál rosszabb viszonyok között élt.

Az urbarium konzervatív jellegű reformmunka. A királynő meggyőződése volt ugyanis, hogy a parasztek érdekeit nem szabad a földesurak tönkretételével előmozdítani. Lényege az úr és paraszt viszonyának olyan szabályozása, mely sok újítást ugyan nem tartalmaz, de pontos megállapításaival a visszaéléseket a földesúr részéről lehetetlenné teszi. Nagy újítása volt, hogy ezeket hivatalból üldözendőkké tette és hogy az úrbéri pereket a királyi közigazgatás útjára terelte. Eddig az úri szék-től a megyéhez megfellebbezett pert még a királyi táblához is lehetett tovább vinni. Az urbarium a megyétől a helytartótanácschoz rendelte a pert, királyi hatósághoz, amelynek döntései a királynő elhatározásától függtek, amiben a magyar földesuraknak nem kedvező bécsi tanácsadóknak is szerepük volt.

Ily módon a jobbágyság nem csekély előnyére helyreállott a közvetlen kapcsolat közte és a király között. Mindjárt az 1764. országgyűlés után tudomásul vette a parasztság, hogy a királynő pártfogásába készül venni ügyét, számos panaszló küldöttséget menesztett Bécsbe és kezdte mindenfelé megtagadni a földesurakkal szemben fennálló kötelezettségei teljesítését, sőt a dunántúli nagybirtokon több helyen zavargások is keletkeztek. Ezek lecsillapítására és az úrbéri rendelet intézkedéseinek végrehajtására a királynő minden megyébe biztosokat küldött ki, akik működésüknél katonai segítséget is igénybe vehettek. Ezeknek kellett a rendeleteket a helyi viszonyokhoz alkalmazni, a jobbágyokat összeírni, őket eddig szolgáltatásaik felől kikérdezni, jövőbeli kötelezettségeiket, de a földesúrait is megállapítani s mindezt írásba, rovatos táblázatokba foglalni. Amit jobbágytelekként összeírtak, azt a földesúr nem vonhatta többé el a maga használatára.

Az úrbérrendezés után a királynő munkáját tovább fejlesztette fia, II. József, aki abban csak az első lépést látta oly irányban, hogy a parasztek felszabadítsák, gazdasági erejét az állam javára növeljék és tudatos állampolgárrá neveljék. József a jobbágyot emberi méltóságában akarta emelni. 1785-ben kibocsátott rendelete meg-

szüntette a jobbágy nevét és minden parasztnak biztosította a szabad költözés jogát. A paraszt ezután ura engedélye nélkül is házasodhatik, szellemi pályára szabadon léphet, kézművességet gyakorolhat. Sem ő, sem családjának egy tagja sem kötelezhető az úr udvarában teljesítendő személyes szolgálatra. Ingó javairól szabadon rendelkezhetik. Telkétől törvényes, szigorúan megvizsgálendő ok nélkül meg nem fosztható és bármely visszaélés esetében a megyei tiszti ügyész segítségét veheti igénybe. Jóllehet II. József halálos ágyán rendeleteit visszavonta, a jobbágyokra vonatkozó továbbra is érvényben maradt.

Az 1767. évi urbarium az úrbéri viszonyok végleges alapja maradt, mert a rendi országgyűlés később sem jutott el az úrbéresek ügyének korszerű rendezéséhez. Az 1790/91. évi reformgondolatokat hangoztató országgyűlés beírta azzal, hogy ideiglenesen törvényesítette a királyi rendelettel kiadott és az életbe már átment reformot, amelyet annak idején a nemesi közvélemény oly nagy megütközéssel fogadott. Az országgyűlés kiküldte „úrbéri bizottmányában“ voltak ugyan gondolkozó fők, akik társadalmi újításokat terveztek, de a nemesség általános, önző, maradi nézeteivel szembeszállni nem tudtak. A francia háborúk kora, amikor király és nemesség egymásra találtak az ősi alkotmány és a fennálló viszonyok megőrzésében, nem volt alkalmas társadalmi reformokra. Az országgyűlések újból meghosszabbították az urbarium érvényességét (1792, 1796, 1802, stb.). Egyetlen kisebb reformot fogadtak el 1802-ben: a jobbágyok személyes perlési jogát, míg eddig a jobbágy csak földes ura útján perelhetett. (20. t. c.).

A parasztság sorsa a XIX. század első felében javulás helyett rosszabbodott. Különösen a megyei adó növekedett meg igen nagy arányban, mert a gyakori és hosszan tartó országgyűlésekre küldött nemesi követek költségeit a paraszttal fizettették meg a nemesek, akik általában bőkezűen szavaztak meg a házi pénztár részére adót ugyanakkor, amikor az állami adóemelés ellen hevesen tiltakoztak. A megyei közigazgatás és az útépítés folyton emelkedő kiadásait is a jobbágyoknak kellett fedezni. Ehhez járult még, hogy a megye munkái részére a jobbágyoknak növekvő mértékben kellett robotot teljesíteni.

A jobbágy emberi méltóságán is gyakran esett sérelem a szolgabírák önkényeskedése, főleg pedig a botbüntetés gyakori alkalmazása miatt.

A legnagyobb kárt a jobbágyságnak a „kurializálás“ okozta, amin a jobbágytelkeknek a földesúri birtokokhoz, a kúriához való csatolását értették. Jóllehet, az úrbéri rendelet ezt tilalmazta, a parasztbirtok egyre csökkent a majorsági javára. 1828. évi összeírás szerint parasztkézen kb. ötmillió hold szántó volt, míg majorsági kezelésben majdnem 10 millió. A majorsági birtok növelésének eszközei voltak: a puszták telkek lefoglalása, melyek benépesítése kötelező lett volna, a telkes jobbágyságnak zsellérségre való süllyesztése, azután meg az úr és a jobbágy megegyezése is.

Gyakran alkalmazták a „regulatiót“, a telkek új felmérését, amikor is a paraszt illetményét valamely ürüggyel megrövidítették és a földesúr a jobbágy jó földjét a magáéhoz csatolta, a jobbágyt rosszabbat juttatva. Öröklés révén a telkek egyre inkább felaprózódtak. A törpebirtokos paraszttal és a zsellérek száma nőttön-nőtt a telkes gazdákkal szemben. Az a körülmény, hogy a paraszttal földje egyre kevesebb lett, arra készítette a nincsteleneket, hogy a földesúr majorsági földjéből vegyenek bérbe, hozzá szegődjenek. Ezek a „szegődményesek“, mivel nemesi majorsági földön gazdálkodtak, állami adót nem fizettek. A földesúr, minthogy a bérlet feltételeit maga állapította meg, szívesen adott át úrbéri földet szegődményeseknek, akik között nemcsak zsellérek, hanem jobbágyok is voltak. Számukat az 1830-as években félmillióra becsülték.

A jobbágyság érdekében reformok nehezen tudtak megvalósulni. Ferenc és miniszterei a francia forradalom véres eseményeinek hatása alatt idegenkedtek minden demokratikus irányú újítástól. Az ősi magyar alkotmány és a fennálló társadalmi rend, mint valami megváltozhatatlan tényező szerepelt a monarchiáról alkotott felfogásukban. A magyar nemességnek a liberális nézetektől befolyásolt részéből indultak ki a fennálló viszonyok javítását célzó törekvések, amelyek Széchenyi István gróf és követői működésében csak gazdaság-társadalmi, a 40-es évektől kezdve Kossuth Lajos izgatásának hatása alatt politikai síkon mozogtak. Még az 1832—36. évi ország-

gyűlésen sem tudott az alsó tábla liberális ellenzéke mélyebbre menő reformot elérni a köznemesség nagy tömegeinek, a főrendeknek, de főleg a kormánynak az ellenállása miatt, amely a megyegyűléseket használta fel politikája támogatására. Olyan utasításokat adatott a megyei követeknek, hogy a reformok ellenzői többségbe kerültek. Az országgyűlésen megbukott a liberálisok kívánta robot- és kilencedváltás, a jobbágy birtokszerzési joga, az úrszék megszüntetése, a jobbágy személyes szabadságának biztosítása és az 1836. évi törvénycikkek nem hoztak jelentékenyebb javítást a jobbágy nehéz sorsában. Alig valamiben mentek túl a Mária Terézia-féle urbariumon. 1840-ben megengedték, hogy akár egyes jobbágyok, akár egész községek a földesúrral kötendő szerződés alapján örökre megválthassák összes úrbéri tartozásaikat. (7. tc.) 1844-ben pedig, hogy nem nemesek is szerezhessenek nemesi jószágot.¹⁰⁰

3. AZ ÚRBÉRI VISZONYOK.

A jobbágy és telke.

A jobbágy csak haszonélvezője volt a földnek, amely telkéhez tartozott és annak csak a rendes hozadékához volt joga. A rendkívüliek, mint pl. az ásványi termékek, a földesúrra tartoztak. A jobbágy joga, mint mondták, nem terjedt tovább, mint amennyire az eke felhasította a földet. A hozadékot szabadon használhatta fel, a maga céljaira fordíthatta vagy eladhatta. Ez utóbbi esetben a földesúrnak saját szükségletére elővásárlási joga volt.

A jobbágy telkét sem élők között, sem halála esetére, ideiglenesen vagy örökletesen nem idegeníthette el a földesúr beleegyezése nélkül. Ha ez megtörtént, az ügylet semmis volt. Épúgy nem oszthatta fel fiaival és leányai közt a telkét, csakis a földesúrra beleegyezésével. Ha telkét el akarta adni, a vevőt a földesúr elé kellett állítani, hogy az megítélhesse, vajjon a vevő képes-e a köz- és a földes-

¹⁰⁰ A jobbágyság történetének különös figyelmet szentel *Szekfü Gyula*: Magyar Történet III. 504. s. köv. Összefoglaló feldolgozás *Szabó István*: A magyar parasztság története. Budapest. 1940. Néhány új szempontot adnak a Magyar Művelődéstörténet III. és IV. kötetének egyes fejezetei. Az igazságszolgáltatásról *Schwab Mária*: Az igazságszolgáltatás fejlődése a hódoltság idején az alföldi városokban. Budapest. 1939.

úri terheket viselni. Ha több, a telek megművelésére alkalmas, törvényes örökös maradt, a földesúr választotta ki azt, aki a telket tényleg megkapta. Csak abban az esetben helyezhetett a földesúr a telekbe mást, ha a jobbágy halála után egyenes örökösök nem maradtak.

A földesúrnak jogában állott a jobbágy telkét majorsági földdel felcserélni, de ennek mennyiségben, minőségben és termékenységben egyenlőnek kellett lenni a telekkel, különben a jobbágy azt visszakövetelhetette. A jobbágyokat az úrbéres telkeken a földesúr csak beleegyezésükkel cserélhette fel.

A telek haszonélvezetétől a jobbágyot, míg kötelezettségeinek megfelelt és nem követett el ismételt olyan kihágásokat, melyek miatt javíthatatlannak kellett tartani, megfosztani, öt abból kibecsülni nem lehetett. Ez eseteken kívül a belső telek kisajátításáról a földesúr javára akkor lehetett szó, ha az osztály alkalmából, amikor a legfiatalabb fiú kapta az apai kúriát, nem volt elég belső majorsági föld a többi fiú részére, hogy azon maguknak házakat építhessenek. (Trip. I. r. 40. c.) Az ilyen kisajátítás sem mehetett azonban végbe csak a helytartótanács útján szerzett királyi engedéllyel. A helytartótanácschoz intézett beadványban részletesen meg kellett okolni a kisajátítást. A szolgabíró vagy megyei esküdt jelenlétében végbement becslési eljárásnál figyelembe kellett venni a jobbágy eszközölte beruházásokat is és a becsarat készpénzben kifizetni.

A jobbágy lemondhatott telkéről, ha nem tudott a vele járó terheknek megfelelni, de tartozott a földesúrnak maga helyett mást ajánlani a telekbe. Elköltözésének módját a törvény (1791 : 35. tc.) akként szabályozta, hogy költözési szándékát Szent Mihály körül (szept. 29.) kellett bejelenteni és Gergely napján (márc. 12.) távozhatott, tehát nem előző bejelentés nélkül és bármely időben. Elköltözése előtt rendeznie kellett köz- és magántartozásait. Meg kellett földesúrra és a megyei alispán bizonyítványát szereztetnie, amelyek nélkül senki őt be nem fogadhatta. Ha megtette, szókevény befogadója volt és nemcsak 100 forint büntetés, hanem a jobbágy összes tartozásainak kiegyenlítésére kötelezték per útján, amelynek költségeiben is elmarasztalták. A büntetés a megye pénztárába folyt be, mert a szökött jobbágyot befogadó földesúr az egy-

korú felfogás szerint a közrendet sértette meg és a közbiztonságot veszélyeztette.

Ha valamely jobbágyot erőszakkal vittek el és tartottak vissza, az emberrablás számba ment, amiért a megyei ügyész indított pert a kiszabadítás érdekében. Ugyancsak ő emelt vádat, ha a földesúr költözni akaró jobbágyát erővel tartotta vissza és neki távozási bizonyítványt nem adott, jóllehet az alispán ilyet már kiszolgáltatót, továbbá akkor is, ha a földesúr jobbágyát egyik megyéből a másikba, annak akaratára ellenére, áthelyezte. A költözés csak egyes jobbágyok, nem az egész község joga volt, sőt, ha egyes jobbágyok elköltözése a hely pusztulásával és az adóalap lényeges károsodásával járt, a megyének joga volt megakadályozásáról gondoskodni.

Az elköltöző jobbágy a földesúr közvetítése mellett szabadon eladhatta telkét az ingatlanberuházásokkal együtt, amelyek becslését a szolgabíró, a szomszédok és a határbeliek eskü alatt végezték el. Ha nem talált vevőre, a beruházások is a földesúrra szálltak át.

Úrbéres földeket nemcsak magánosok, hanem községek közösen is birtokolhattak. Ezek a nem telki földek (*non sessionales*) szemben a jobbágytelkekkel. Az úrbérrendezés alkalmából ezek mennyiségét is összeírták és bevezették a felvételi tabellákba, hogy megakadályozzák megfogyatkozásukat és az utánuk járó kötelezettségek növelését.

A jobbágytelek (*sessio*) a belső és külső telek (*fundus intravillani, extravillani*) összessége volt. A belsőt egy 1100 négyszögöles hold földben állapították meg mindennütt, a külső nagysága az úrbéres szántóföld, illetőleg a rét minősége szerint változott. Ennek meghatározása az úrbérrendezés alkalmából úgy ment végbe, hogy a megyében levő községeket a földek minősége és az összes kedvező és kedvezőtlen körülmények figyelembe vételével osztályokba sorozták. Alapelv volt, hogy a nyolcadtelkes jobbágy is akkora földnek birtokában legyen, hogy abból családját eltarthassa és kötelezettségeinek megfelelően. Általában négy osztályt vettek fel. Az első osztályba tartozó községekben és a különböző megyék szerint is más volt az egész telekhez tartozó szántóföld nagysága, a rendelkezésre álló föld mennyisége szerint. (Pozsony- és

Sopronmegyében pl. 16, Csanádban 36 hold). A holdak száma osztályonként emelkedett. (Pl. Mosonban 20, 22, 24, 26, Pestmegyében 24, 26, 28, 30.)

A réteknél három osztályt vettek fel. A rétet kaszálókban (*falcastrum*) mérték. Ez akkora gyepterület volt, melyen anyakaszáláskor az illető vidéken használt szekérszénát termelt. A három osztály 6—22 *falcastrum* közt váltakozott.

Az egyéb községek határára belül is figyelembe vették a föld különbözőségét és a falutól való távolságot oly módon, hogy egy határon belül a földeket három osztályba sorozták és osztályonként 1100, 1200 és 1300 négyszögöllel mérték a holdat.

A jobbágyok a telek nagysága szerint egész-, fél-, negyed-, nyolcadtelkesek és zsellérek (*inquilini*) voltak. Ez utóbbiaknak csak belső telkük és azon épített házuk volt, esetleg földjük is, de egy nyolcadtelkenél kisebb mennyiségben. Alzsellérek (*subinquilini*) azok, akiknek még belső telkük sem volt, hanem más jobbágnál vagy zsellérnél laktak, ha rendelkeztek is külön tűzhellyel. Gyakran lakott több zsellér egy házban: apa nős fiával vagy férjes leányaival. Az alzsellérek, akik zsellérházakban éltek, más családból valók voltak.

Az úrbéri juttatások.

A földesúr a telken kívül bizonyos juttatásokkal is tartozott jobbágyainak. Legfontosabb ezek közül a közlegelő, az a gyepterület, amely a jobbágyok számára amennyiben elégséges volt, a földesúr, továbbá gazdatisztjei, a pap és a tanító marháinak legeltetésére szolgált. Tulajdonjoga a földesúré, de használati joga a jobbágy-községé volt, olyan értelemben, hogy a földesúr ezt a jogot túlnagy számú marhájának a legelőre való hajtásával nem korlátozhatta, sem a közlegelőből e célra egy részt nem hasíthatott ki. A közlegelőn csak a saját használatra vagy a földesúr szolgálatára rendelt marhát lehetett tartani, de kereskedés céljából nevelteket nem. A jobbágyok a közlegelő használata fejében ellenszolgáltatást nem teljesítettek. Csak ott, ahol ökrökön, lovakon és sertéseken kívül tehenet is legeltettek, szoktak bizonyos mennyiségű vaját adni a földesúrnak. Az úrbérrendezést végző bizto-

sok megítélésére volt bízva, hogy elegendő-e a legelő juhok legeltetésére is. Ugyancsak ők állapították meg a jobbágyok meghallgatása után, hogy egy-egy jobbágy mennyi állatot tarthat a legelőn.

1836-ban törvény (6. tc.) határozta meg, hogy a földesúr a községnek elegendő legelőt köteles adni, de kimondta azt is, hogy a földesurat a legelőhasználatból kizárni nem lehet, még ott sem, ahol eddig nem volt annak élvezetében. Ez a törvény a községi legelőnek elkülönítését is elrendelte a földesúr vagy az úrbéresek nagyobb részének kívánsága alapján. A kihasítandó legelő nagysága a helyi körülményektől függött. Telkenként legalább négy s legfeljebb 22 holdnak kellett lenni. Nyolc zsellérnek együtt egy telki legelőjárandsága volt.

A *faizás (lignatio)* a jobbágyoknak az a jogosultsága volt, hogy a földesúr erdejéből tűzi- és épületfához, valamint gazdasági esztróceik javítására szükséges fához juthattak. Ha a község határában volt erdő, a jobbágyok a hullott és száraz fából, de ha ez nem volt elegendő, az élőfából is részesülhettek tüzelés céljából. Ha a földesúrnak valamely szomszédos területen volt erdeje, abból kellett fát szolgáltatnia. A fa mennyiségét és a vágás idejét mind a jobbágy szükségletét, mind az erdészeti szempontokat figyelembe véve, a földesúr az úri széken határozta meg s ezt a megye vizsgálta felül. Ezen túlmenő mennyiséget vágni szigorú büntetés mellett tilos volt. Épületfát a földesúr csak a tetőzet, ablakok és ajtók készítésére, de nem falak építésére volt köteles adni, továbbá a szekerek, ekék, jármók javítására is, mivel ezek az ő szolgálatában is használódtak el. Kerítésekre épületfát és cserjét csak a földesúr beleegyezésével volt szabad vágni.

A faizás joga fejében a jobbágy a földesúrnak tartozott fát vágni és a vágott fát elfuvarozni. Nem mindkét kötelezettség terhelte ugyanazt a jobbágyot. A vágás inkább a zsellérek, a szállítás meg a jobbágyok dolga volt. Egy zsellér fél öl fát vágott, az egész telkes gazda pedig egy öl fát szállított be a földesúr majorjába vagy a birtokán lévő más helyre.

Ott, ahol nem volt erdő, de bőven volt nád, a jobbágyok a *nádlás* jogát élvezték, a földesúr engedélyével, amit az úrbérrendezéskor feljegyeztek, szintén csak a

jobbágy saját használatára, tüzelésre és tetőfedésre. Ennek fejében a jobbágy 40 csomó nádat vágott és szállított be a majorba. Ez is természetesen a telkek minősége szerint változott, a féltelkes csak felényivel szolgált.

A *makkoltatás* is megillette a jobbágyot a község határában levő földesúri erdőben, csekély pénzbeli ellenszolgáltatásért, a községi erdőben e nélkül is. Gubacsot csak a községi erdőben szedhetett a jobbágy, erdei gyümölcsöt viszont az urasági erdőben is. Az erdő fenntartása érdekében szükséges felügyeletet a községi erdő felett is a földesúr gyakorolta.

A *kocsmatartás* joga (*educillatio*) bizonyos meghatározott időben a jobbágy-községé volt. Ha a község határában termeltek bort, a jobbágyok Szent Mihálytól Szent Györgyig mérhettek ki bort, különben csak karácsonyig. Az év többi részében a borkimérés joga a földesúrnak illette meg, aki egész évben gyakorolhatta másfajta szesz kimérésének a jogát, a borét is akkor, ha utasok befogadására alkalmas vendéglőt tartott fenn. Ha a jobbágyoknak elfogytak a boraik, a földesúr hamarabb is kezdhette a kimérést. A község kocsmájában nemcsak saját termésű, hanem máshonnan behozott bort is szabad volt árusítani. A földesúri bormérés ideje alatt a jobbágyoknak tiltva volt bort eladni elkobzás és három napi robot büntetés terhe mellett, csak saját használatukra hozhattak be bort saját termésükből.

A jobbágyok a bort vagy a községi kocsmában, vagy házanként adták el. A kocsmát megyei tisztviselők jelenlétében tartott árverésen szokták bérbe adni. Több kocsmát is tarthattak, ami a lakosok számától és a község elhatározásától függött.

A *pálinkaégetés* házi használatra a jobbágyoknak zselléreknek saját üstjeikben bizonyos, a földesúrnak fizetett illeték ellenében meg volt engedve, amit évente kellett fizetni, tekintet nélkül az üst nagyságára és az égetett mennyiségre. Aki e nélkül égetett, annak üstjét a földesúr elkobozhatta.

A földesúri jogok.

A XVI. század elején törvény tiltotta meg a parasztnak a vadászást és a madarászást. (1514 : 18. tc.) Ez

azonban sokáig nem tudott érvényesülni és még a XVII. század közepén is éltek e joggal. Az 1729 : 22. tc. megerősítve II. Ulászló törvényét, megtiltott a jobbágyoknak mindenféle vadászatot, halászatot és madarászt, vadász-kutyák tartását is és az úrbéri rendelet ezen semmit sem változtatott. A földesuraknak tilos volt minden visszaélés a vadászati joggal. A szántókon aratásig, a réteken tavasztól széna-, illetőleg sarjúgyűjtésig, a szőlőkben szüretig nem volt szabad vadászni. A vadászati károkat meg kellett téríteni. Ha a földesúr ezt vonakodott tenni, a megyei ügyész útján lehetett elégtételt szerezni.

A földesúrnak kötelessége volt gondoskodni arról, hogy az elszaporodott vadak a jobbágyok földjein és szőlőiben kárt ne okozzanak. Ha ezt elmulasztotta, a megye szorította rá és szükség esetében, ha jónak látta, irtóvadászatot is rendezett. A parasztok tartoztak mind a földesúrnak, mind a megyének a vad kiirtásában segítségére lenni és a dűvadak irtása céljából évente három napig vadászatot részt venni, amire a golyót és a puska- port a földesúr szolgáltatta.

A vadkárokat a földesúr a község és a szomszéd községek bírái és esküdtjei végezte becslés szerint térítette meg és erre a megyei ügyész indította perrel volt kényszeríthető.

A földesuraké volt a *vám- és révszedés (telonium, nauhum)* joga, ha azt külön nem engedték át egyes kiváltságolt községeknek. Nem fizettek a jobbágyok sem a saját, sem idegen vám- és révhelyeken, ha a földesúr szolgálatában keltek át azokon.

A földesúri jogok közé számították a húsbehozatal és a mészárszék (*macellum*) jogát is. Ha olyan mészárszék tartott fenn, amelyből az igényeknek eleget is tudott tenni, a jobbágy, ha húst hozott a faluba, azt elvesztette és három napi kézi robottal bűnhődött.

A *malomtartás*, mint eredetileg regále jog, a jobbágyközséget nem illette meg és abból ki volt becsülhető, de a jobbágyokat nem volt szabad arra kényszeríteni, hogy a földesúr malmában őröltessék gabonájukat.

A földesúr elővásárlási jogát az *urbarium* is megerősítette, ami nemcsak a jobbágyok mezőgazdasági, hanem ipari termelvényeire is kiterjedt. A vásárlásnak azonban a piaci áron kellett történnie.

A jobbágyok tartozásai.

Minden jobbágy, tekintet nélkül telke minőségére és minden házas zsellér évente egy forint *füstpénzzel* adózott földesurának, amelynek felét Szent Györgykor, felét pedig Szent Mihálykor kellett megfizetnie. A népet ez házadónak is nevezte. A fogságba jutott földesúr kiváltására, lakodalma vagy első miséjének ünneplésére a jobbágy rendkívüli adóval, *subsídium*-mal tartozott. (1548 : 39. tc.) Az úrbéri rendelet csak az első esetre állapította meg ezt a kötelezettséget. Az országgyűlési költségek fedezésére is járt a főpapoknak és mágnásoknak ilyen *subsídium*.

A föld terményeiből és az állatszaporulatból a *kilenced* terhelte a jobbágyokat. Hogy ezt pénzben vagy természetben fizetik-e, annak meghatározását az úrbéri rendelet végrehajtásakor a jobbágyokra bízta. Ahol a földesúr a rendelet kiadása előtt kilenced és a bérelt tized helyett hetedet vagy nyolcadot szedett, azután is megmaradt. A kilenced alól mentesek voltak a belső telkek, illetőleg az ahelyett kapott föld, a rétek, ha állományuk a rendes mértéket meg nem haladta. Nem járt kilenced a föld ugyanazon évi második terméséből és a három nyomásos rendszer szerint ugarnak hagyott földön kaszáltból. Egyébként a kilenced a földesurat az arató rész kiadása előtt, vagyis az egész terménymennyiségből megillette.

A kender- és a lentermés kilencede fejében a földesúr tetszés szerint hat font kender- és lenfonatot követelhetett meg egy egész telektől, még pedig akkor is, ha a rosnövények a birtokon nem is természetek, a fonásra alkalmas anyagot azonban a földesúrnak kellett szolgáltatni. Az aratás bevégzését a földesúrnak jelentették s az egy héten belül tartozott a kilencedet szedetni, különben a jobbágyok a termést behordhatták, hátrahagyván a földön az úrnak járó részt. A kilenced összeírását a bíró és két esküdt jelenlétében a földesúr kiküldöttei végezték, akik nyugtát is adtak. Ha az állatszaporulat nem érte el a kilenced, nem természetben vették meg a kilencedet, hanem pénzen. A kilencedbe vett állatot, amit Ker. Sz. János napján túl nem lehetett halasztani, a jobbágy Szent Mihályig köteles volt tartani, de az abban esett kárért nem volt felelős.

A tized is csak a jobbágy tartozása volt, akár magának a püspöknek vagy más főpapnak, akár a földesúrnak kellett azt fizetni, akinek eljoga volt a bérlésére. Több helyen maga a község bérelte. Tized alól általában mentes volt mindaz, ami után kilencedet nem fizettek. Kukorica után nem tartoztak vele. A tizedben szedett termény beszállítására a jobbágy nem volt kötelezhető, épúgy nem a tizedszedők eltartására. Ideje a kilencedszedés ideje volt. Pénzben csak ott kellett fizetni, ahol az régtől fogva szerződés alapján szokásban volt. Aki a tizedfizetést megtagadta, az a tized kétszeresével volt büntetendő.

Az 1514. évi törvényekben megállapított *ajándékokat* az úrbéri rendelet évi két csirkére és két kappanra, továbbá 12 tojásra szállította le. Harminc teleknek egy borjút kellett szolgáltatni. Ezeket az ajándékokat a borjú kivételével pénzen is meg lehetett váltani.

A legsúlyosabb úrbéri teher a *robot* volt, amelyet minden jobbágy, zsellér és alzsellér egyaránt szolgáltatott a földesúrnak. Nem személyesen kellett teljesíteni, hanem bérmunkás útján is szabad volt, amit különösen mesteremberek és kereskedők végeztettek így. A robotnapok száma a telek minőségétől függött. Egész telkes jobbágy hetenként egy igás vagy két kézi robotnappal tartozott. Az utóbbihoz számították azt is, amit a jobbágy lábával végzett, pl. küldönci szolgálat, levél vitele. A fél-, negyed- és nyolcadtelkes, fél-, negyed-, illetőleg nyolcadnyi robottal szolgált, a zsellérek 18 napi, alzsellérek 12 napi kézi robottal.

A napokat a szokás és az úrbéri rendelet nem órákban, hanem napkeltétől napnyugtáig számította. A munkahelyre való menést és a visszajövetelt márciustól októberig beszámították a munkanapba. A téli hónapokban ezt a reggeli és esti szürkületben kellett elintézni abban az esetben, ha a hely, ahonnan a jobbágy elindult, rendeltetési helyétől, ahol dolgát végezni kellett, legfeljebb egy órányi távolságra volt. Ha a jobbágnak ennél messzebb kellett menni, a menés és a jövés egy részét beleszámították a munkaidőbe. Ha e tekintetben a földesúr és jobbágynak nem tudtak megegyezni, a helyi körülmények figyelembevételével a megye volt hivatva dönteni. A megye megfelelő tabellákat is adott ki erről az uradalmak részére. Ha a jobbágy munkahelyén már elkezdte

munkáját, de azt eső vagy más, rajta kívülálló okból abban kellett hagynia, ha ez délelőtt történt, félnapot, ha délután, egész napot számítottak be neki. Az elv volt: *Casus nocet domino*.

Hetenként csak egy igás vagy két kézi robotnap volt a jobbágytól követelhető; aratás, szénagyűjtés, szőlőkapálás és szüret idején a kétszeres mennyiség is, de akkor a következő hétnek szabadnak kellett maradnia. Későbbi intézkedés szerint ez alkalmakkor három napi robotot lehetett akként venni, hogy e három nappól az egyik igás lehetett. II. József rendelkezése szerint a három nap között egy-egy szabad napnak kellett lenni, hogy a jobbágy saját dolgát is végezhesse, nemcsak az úrét. A robotmunkát úgy kellett venni, hogy a kötelezettség egy negyede a hat téli hónapra maradjon.

A megállapított mennyiségen túl nem volt szabad a földesúrnak robotot követelni. Ha ez tévedésből megtörtént és az évvégi összeszámítás alkalmából kiderült, akkor a többletért a napszámot meg kellett fizetni. Semmi esetre sem volt szabad a következő évben teljesítendő robotot előre követelni. Ha a jobbágy tévedés folytán a robot teljesítésében hátralékos volt, azt a következő évben kellett leszolgálnia. Ha a földesúr szándékosan követelt több robotot, ez a kártérítésen felül pert is vont maga után a megyei ügyész részéről. Azt, hogy a jobbágy esetenként igás vagy kézi robotot teljesítsen-e, a földesúr állapította meg gazdasága szükséglete szerint. A szántást mindig a saját ekéjével, a helyi szokás szerint két vagy négy ökörrel kellett végezni. Ezt az úrbéri rendezés alkalmából a községi tabellákba feljegyezték.

A roboton felül a jobbágyok hosszú fuvarral is tartoztak, olyképpen, hogy négy egész telkes vagy a kisebbek ennek megfelelő arányban egymás közt megállapodva, négy ökrös igával évente egyszer két napi járőföldre tartozott fuvarozni, amikor az úrnak szüksége volt rá, de nem a nagy mezei munkák idején és nem túl sáros úton. Ha a jobbágy a fuvarral két nap alatt nem jutott el rendeltetési helyére, a többlet beleszámították robotjába, ugyanígy a visszatérésre fordított időt is, ha akkor is megrakták szekereit. A fuvarral felmerülő rév-, vám- és egyéb költségeket a földesúr tartozott fedezni.

A földesúr joghatósága.

Az úrbéri viszonyok megszűntéig, 1848-ig, fennállott a földesúr bírói hatásköre is, amelynek mind a telkes jobbágyok és zsellérek, mind a jobbágytelkeken élő nemesek alá voltak vetve a telket illető ügyekben. Az úriszék elé tartozott minden, az úrbéri viszonyokból eredő ügy, minden ellentét a jobbágyok és a földesúr vagy maguk a jobbágyok, vagy a jobbágyok és mások között, továbbá a büntető igazságszolgáltatás terén mindazok a vétségek, amelyekért súlyosságuknál fogva 24 bot-, illetőleg nőknél 24 korbácsütés vagy három napi elzárásnál, vagy ugyanannyi kézi robotnál nagyobb büntetés járt. Ennyit vagy ennél kisebb büntetést a földesúr széken kívül is kiszabhatott. Általános szabály volt, hogy botbüntetést csak akkor alkalmaztak, ha egy-két napos robottal nem lehetett célt érni. A büntetés mértékét részben az úrbéri rendelet szabályozta, részben a földesúr belátására volt bízva. Ha a földesúr szelídebb vagy az úriszék súlyosabb büntetésétől sem javult meg a jobbágy, avagy éppen megtagadta az engedelmisséget, a megyei hatóság nyújtott támogatást, szigorú büntetéssel sújtva a jobbágyot. Ha a megye karhatalma sem volt elegendő az ellenszegülők megtörésére, a megye kérésére a lázadás leverése végett a katonai parancsnokság katonaságot rendelt ki. Ily esetben a vezetők 5—10 évi vagy örökös rabsággal, esetleg halállal bünhődtek.

A földesúri bíráskodás gyakorlása nemcsak az örökös földesurat, hanem az ideiglenest, pl. bérlőt és zálogbirtokost is megillette. Ez az igazságszolgáltatás minden tekintetben ingyenes volt. Polgári perekben a peres felek szóbeli előadása és tanuk kihallgatása után, gyakran írásban benyújtott kérvény és arra adott felelet alapján ítélte a bíró s ítéletét jegyzőkönyvbe foglalták. Nagyobb uradalmakban hetenként bizonyos napon tartottak ülést, amiről gondoskodni az uradalmi ügyészség feladata volt.

A földesúr vagy tisztje és a jobbágyok közti ügyek bírója elsőfokon a földesúr volt. Ha a jobbágy megelégedett az ítélettel, az ügynek vége volt. Ha nem, vagy a földesúr vonakodott igazságot szolgáltatni, a megyei hatóság támogatását kérte.

A szolgabíró kötelessége volt, hogy a panaszt megvizsgálva, a fél meghallgatása után iparkodjék a földesurat és jobbágyát kibékíteni és ha ez nem sikerült, a földesurat úriszék tartására inteni. Ha ez nem használt, jelentése alapján a megyei közgyűlés rendelte el úriszék tartását. Ha ekkor sem tartottak úriszéket, a megye vette fel és intézte el a jobbágyok panaszát. (1792 : 12. tc.)

1798-ban királyi rendelet intézkedett, hogy minden megyében urbarialis jegyzőkönyvet vezessenek, amelybe minden úrbéri panaszt és pert jegyezzenek fel az ítélettel együtt és ha nem hozott a megye ítéletet, az okkal, ami miatt az elmaradt. Ezt a jegyzőkönyvet három havonként be kellett a helytartótanácsnak küldeni, hogy az betekintést nyerjen az úrbéri ügyek elintézésébe. Az úrbéri perekben a fellebbezés a megyei székhez elő volt írva, polgári perekben az a felek akaratától függött. Nem szabályozta sem törvény, sem rendelet, hogy mely ügyeket kell a helytartótanácsához és innen a kancelláriához megfellebbezni, de a szokás azt írta elő, hogy urbariumok állandósítása vagy azok módosítása, újonnan benépesített birtok úrbéri szabályozása, telkek kisajátításával járó és elvi jelentőségű ügyek, továbbá minden ügy, amelynek megyei elintézésével a község vagy egyes jobbágyok nem voltak megelégedve, a kormányiszékek elé jusson legfelsőbb döntés végett. A községeknek tilos volt ügyük elintézése végett felsőbb engedély nélkül megbízottakat küldeni Bécsbe s ezek útján panaszukat előadatni a királynak, amint az Mária Terézia és II. József idejében gyakran megtörtént. Ily küldöttségeket feleslegesen tartottak azért, mert a kancelláriánál a jobbágyok ügyeinek megfigyelésére állandóan volt egy ágens.

A felsőbb helyek döntését a helytartótanács megküldte a megyének, amely azt a következő gyűlésen kihirdette és jegyzőkönyvébe bevezette, majd közölte a földesúrral a szolgabíró útján, aki köteles volt a megyének a végrehajtásról jelentést tenni. Magát a döntést a megye levéltárában elhelyezvén, a végrehajtásról értesítette a helytartótanácsot.

A jobbágy személyének és vagyonának védelme minden esetben a földesúr kötelessége volt. Különös részét alkotta e kötelességnek az, hogy jobbágyainak magán-

jogi activ pereit nemesekkel szemben, mint felperes viselte. Büntető és politikai ügyekben ez a megfelelő ügyész (földesúri, megyei) feladata volt.

A jobbágy végrendekezési joga kettős megszorítást szenvedett, az egyiket birtokának jogi természeténél, a másikat a földesúr öröklési jogánál fogva, ha a jobbágy örökös nélkül hal meg. A jobbágy csak szerzett birtokáról rendelkezhetett szabadon, ősi ingatlana fiait illette meg. Ha fiai nem voltak, a jobbágy csak ingóiról és szerzett ingatlanai feléről rendelkezhetett. Ősi ingatlanai és a szerettek fele a földesúrnak jutott.

A földesúr tartozott a jobbágy gyermekeinek *gyám-ságát* viselni. A szülők halála után vagyonukat a földesúr részéről kiküldött tiszt a bíró és az esküdtek jelenlétében összeírta. A hagyatékkal a végrendelet értelmében jártak el, ha ilyen nem volt, a hozzátartozók érdekében a földesúr elrendelte a hagyaték eladását vagy a vagyonekezelést az általa kirendelt gyámra bízta, aki azt bizonyos díjazás fejében a földesúr ellenőrzése mellett vállalta el. Az árvák eladott vagyonának gyümölcsötztetéséről is a földesúrnak kellett gondoskodni.

A földesúri joghatóság bizonyos részét a *községi bírák és esküdtek* gyakorolták, akik az alacsonyabb rendőri hatóságot is képviselték. Jelölésük vagy kiválasztásuk a földesúr joga volt. Ő jelölt ki három egyént, akik közül a tiszt jelenlétében a község választott meg egyet többségi szavazattal. A földesúr ellenőrizte a bíró hivatali műklését és le is tehetette, ha kötelességeit nem teljesítette. Ha egy községnek több földesura is volt, mégis csak egy bírót kellett választani.

A megválasztott bíró a község jelenlétében esküt tett le kötelességeinek hí teljesítésére. Urbéri szolgálatokra nem volt kötelezhető, de a közadókat fizetnie kellett. Hivatala egy évig tartott, de ha azt jól látta el, újból jelölhető volt.

A *jegyzőt*, az esküdteket a földesúr beleszólása nélkül, a község választotta meg, de mind alá voltak vetve az ő tekintélyének. A jegyző vezette a községi naplót, amelybe minden, a községet érintő ügyet feljegyzett. Ő készítette az állami és a megyei adólajstromot, vezette a bíró számadásait, amelyeket az év végén jóváhagyás

végzett a földesúrnak terjesztett be. Az esküdtek a bírónak alárendelt közegei. Ha az távol volt, az egyik helyettesítette.¹⁵¹

4. A KIRALYSÁG.

A trónbetöltés.

A mohácsi katasztrófa után mindkét párt, amely már a végzetes ütközet előtt szemben állt egymással, királyt választott. A régi, Werbőczy vezetése alatt álló köznemesi párt Székesfehérvárt az ország életben maradt nagyjainak (nádor, kancellár, tárnokmester) távollétében az 1505. évi rákosi határozatra való hivatkozással Zápolyai Jánost választotta és koronázta meg királlyá. (1526 nov. 5), akinek Erdély és egész Magyarország a nyugati keskeny szegély kivételével a birtokában volt. II. Lajos özvegye, Mária és Báthory István nádor, aki erre hivatva volt, királyválasztó országgyűlést hívott össze Pozsonyba, amelyre kövesen mentek el. A gyűlésen Ferdinándnak az utolsó dinasztiaival fennálló rokoni kapcsolataira, amelyek régen is megalapozottakká tették a trónra emelt igényt, az örökösödési szerződésekre -s arra hivatkozta Ferdinánd hível, hogy egyedül neki volna hatalma a törökkel eredményesen szembeszállni. A fehérvári gyűlés határozatait, mivel azt nem a nádor hívta össze, törvényteleneknek nyilvánították és Ferdinándot egyhangúlag királlyá választották meg (dec. 17).

A horvát országgyűlés ugyanilyen határozatot hozott (1527 jan. 1), míg Szlavónia János király pártjára állott (jan. 8). Ferdinánd, hogy megválasztását előmozdítsa, ígéretet tett, hogy az ország rendjeinek szabadságait és kiváltságait, a törvényeket, köztük az aranybullát megtartja, idegeneknek sem főpapi méltóságokat, sem hivatalokat nem adományoz és őket magyar tanácsába fel nem veszi.

Miután Ferdinánd Budát János királytól elfoglalta s őt előbb Erdélybe, majd Lengyelországba való menekü-

¹⁵¹ Az urbéri viszonyok egykorú összefoglalása *Carolus Pfahler Ius Georgicum regni Hungariae et partium eidem annexarum*. Keszthely, 1820. és *Carolus Pauly: Constitutio rei urbarialis regni Hungariae*. Viennae, 1817. Főleg az előbbit követtem.

lésre kényszerítette, a rendek Budára összehívott országgyűlésen, ahol János király legkiválóbb hívei is megjelentek, újból elismerték királynak és Székesfehérvárott megkoronázták (1527 nov. 3). Ehhez járult Szlavónia rendjeinek és Erdély három nemzetének az elismerése is. Miután János király a szultán fegyveres támogatását kérte és megkapta, hosszas harc folyt a két király között, amely a nagyváradi békével végződött (1538). E szerint János Erdélyt és Magyarországnak birtokában levő keleti nagyobb részét királyi címmel megtartotta, de halála után az egész ország Ferdinándé lett volna. Zápolyainak 1540-ben bekövetkezett halála után özvegye, Izabella, János kívánsága szerint kéthetes fiát, János Zsigmondot királlyá kiáltotta ki és a szultán támogatását megszerezte részére. A szultán Budát és az ország középső részét birtokába vette (1541), Izabellának és fiának csak Erdélyt és a tiszántúli részeket hagyta meg évi adó fizetésének kötelezettsége mellett.

Ferdinánd politikai okokból, hogy János királlyal a téren a versenyt felvehesse, választásnak vetette ugyan magát alá, miként előbb Csehországban is, mégis mindkét országban örökös királyságnak tekintette uralmát, Csehországban felesége, Ulászló leánya, Anna, Magyarországon pedig nővére, Mária, II. Lajos özvegye révén. Csehországban a rendek ezt el is fogadták és Ferdinánd utódait még az uralkodó életében elismerték azzal a feltétellel, hogy trónrajutásuk idejében az ország szabadságait megerősítik.

Magyarországon is ugyanezt sikerült elérnie Ferdinándnak. Jóllehet, a rendek még az 1539. évi országgyűlésen Ferdinánd biztosaival szemben, akik helyette az országgyűlést megnyitották és uruk öröklési jogára hivatkoztak, régi szabadságaik értelmében a szabad választást hangoztatták,¹³² az 1547. évi 5. törvénycikkben utódaira nézve elismerték az öröklés jogát. Ferdinándot ugyanis kérték, hogy ha önmaga nem lehet az országban, küldje be maga helyett a fiát, mert „ők nemcsak őfelségének, hanem fiúörököseinek uralma és hatalma alá vetették magukat örök időkre“. Ezzel tulajdonképpen csak a rákosi határozatban is kifejezésre jutott, régi magyar jogfelfogást hangoztatták.

¹³² M. Országgy. Eml., II 124.

Ferdinánd fiát, Miksát, apja óhajására a rendek hosszas tárgyalások után, melyek folyamán a választás jogát akarták érvényesíteni, atyja életében elismerték és magyar királlyá megkoronázták (1563). Miksa fiával, Rudolfal is ez történt (1572).

Rudolf nőtlen volt. Utóda, Mátyás, erőszakos módon jutott a trónhoz, miután bátyját, aki nem akarta a Bocskayval kötött bécsi békét elfogadni, a magyar, osztrák és morva felkelő rendek élén fegyverrel kényszerítette a lemondásra. II. Mátyást országgyűlésen választották meg és ámbár koronázási esküje ugyanaz volt, mint Ferdinándé és utodaié, mint megválasztottnak, feltételeket kellett elfogadnia: a bécsi béke cikkeit megerősítenie és a rendek különböző panaszainak orvoslását az úgynevezett „koronázás előtti“ törvénycikkekben megígérnie.

Mátyásnak nem volt fia s miután gyermektelen fivéréi és III. Fülöp spanyol király lemondtak a magyar trónra való igényükről, unokaöccsét, I. Ferdinánd legfiatalabb fiának a fiát, a stájer ágból való II. Ferdinándot tette meg az örökös tartományokban utódjává, akiben a család a protestantizmus ellen elszántan küzdő harcost, a család uralmának biztosítóját látta. A rendeknek most valóban alkalmuk lett volna a választást gyakorolni, mert a régi felfogás szerint is csak a király fiának az öröklési joga érvényesülhetett választás nélkül. Különösen Pázmány Péter agitált a megyegyűléseken és az 1618. évi országgyűlésen Ferdinánd mellett. Szerinte a magyarok „mindenkor, az míg a királyi magból valaki találtatott“, nem választottak meg idegent királyuknak.

Mátyás felhívta a rendeket, hogy ismerjék el Ferdinándot és koronázzák meg királynak. Az alsó tábla a szabad választás jogának megerősítését kívánta a választás előtt kiállítandó diplomában. Hosszas tárgyalás után elfogadták ezt a szöveget, hogy Ferdinándot „régí szokásuk és mindig megtartott szabadságuk szerint egyhangúlag, közmegegyezéssel urukká és királyukká szokásosan megválasztották, kikiáltották“,¹³³ amikor is a király és bécsi tanácsosai a régi szokásra, amely az öröklési jog tekin-

¹³³ „iuxta antiquam consuetudinem et libertatem eorundem semper observatam paribus votis unanimique consensu in dominum et regem ipsorum rite elegerunt, proclamarunt...“

tetbe vételét kívánta meg, a rendek pedig a választás szóra fektették a súlyt.

II. Ferdinándnak 17 feltételből álló hitlevelet kellett kiállítani, melyet trónralépte után 1622-ben törvénybe iktattak. Ez az ország törvényeinek, főleg a bécsi béke és az 1608. törvények megtartását, a vallásszabadságot, a nádorválasztást, a rendi sérelmek orvoslását, idegen katonaság mellőzését és az ország területi integritását biztosította. Ennek értelmében megígérte továbbá a cseh és az osztrák tartományokkal fennálló határperek elintézését, Szarvkő, Kabold, Kőszeg, Fraknó és Kismarton várainak, amelyeket még Albert özvegye, Erzsébet zálogosított el III. Frigyesnek, a visszacsatolását.

II. Ferdinánd fiát, III. Ferdinándot még atyja életében (1625), hasonlóképp III. Ferdinánd fiát, IV. Ferdinándot (1647), majd miután ez utóbbi trónra sem lépett, mivel atyja életében meghalt, I. Lipótot még atyjuk uralkodása idejében szabadon megválasztották és megkoronázták. Mindnyájan ugyanazt a hitlevelet állították ki, melylyel II. Ferdinánd idejében iparkodtak a rendek jogaitak biztosítani.

Mind-e választások csak forma szerint voltak azok. Lényegében mindig az öröklésnek az első szülöttségi rend szerint megállapított menete érvényesült, amelyet a Habsburgok családi törvénye, illetőleg II. Ferdinánd 1621. végrendelete határozott meg, aki meg akarván akadályozni a Habsburgok országainak a családtagok közt korábban végbement felosztását, családfői hatalmával elrendelte, hogy összes országai, ideértve Magyarországot is, hitbizomány módjára, tehát egységesen és osztatlanul öröklődjenek az elsőszülöttség rendje szerint.

Erről a forma szerinti választójogról 1687:2. tc.-ben mondott le az országgyűlés, hálából a dinasztianak az ország felszabadítása körül szerzett érdemeiért. Elismerték a férfiág részére az öröklés jogát az elsőszülöttségi rend szerint és ezt a Habsburgok osztrák ágának kihalása után a spanyol ágra is kiterjesztették. Ezzel érvényesült Magyarországon is az a családi öröklési szerződés, amelyet V. Károly és öccse, I. Ferdinánd 1522-ben kötöttek egymással s amely szerint egyikük férfiágának a kihalása után az életben maradó férfi öröklé annak országait.

II. Károly spanyol király halálával bekövetkezett a

magszakadás a Habsburgok spanyol ágában, aminek folytán a spanyol birodalom óriási gyarmataival az osztrák ágra szállott volna. 1703-ban I. Lipót és elsőszülött fia, József lemondott a spanyol trónra vonatkozó jogáról a fiatalabb fiú, Károly javára s ez alkalommal kölcsönös öröklési szerződést (pactum mutuae successio-nis) kötöttek. Ennek értelmében mindig az elsőszülött joga érvényesül; mind Spanyolországban, mind a többi országokban a férfiutódok megelőzik a nőket, az egyik ág férfi utódainak kihalása esetén a másik ág fiutódai öröklék az összes országokat. A fiúág kihalása esetében az utóljára uralkodó ág női következnek a trónon. Ebben a szerződésben volt először szó a nők öröklési jogáról. Miután József 1711-ben fiutódok nélkül meghalt, Károly lett a Habsburgok összes országainak örököse és a családi szerződés elvesztette jelentőségét.

Horvát- és Szlavonország rendi gyűlése már 1712-ben kijelentette, hogy kész a női ág öröklését elismerni és pedig mindig azt, aki a belső osztrák tartományokon is uralkodik. A magyar főurakkal folytatott ily irányú tanácskozás azonban eredménytelen maradt. Károly, aki országainak utódaira való egységes átszállását biztosítani akarta, 1713. április 19-én az összehívott titkos tanácsosoknak és méltóságoknak kihirdette az 1703. évi szerződést és hogy e szerint összes országait mindig az elsőszülött fiúk osztatlanul öröklék, a fiúág kihalása esetében az ő leányai, ezek utódainak kihalása esetében I. József leányai, majd az ő nővérei és azután az összes többi ágak öröklődjenek az elsőszülöttségi rend szerint.

Miután 1716-ban született egyetlen fia még ugyanabban az évben meghalt, Károly iparkodott két leányának, Mária Teréziának és Mária Annának öröklési jogait törvényekkel és nemzetközi garanciákkal is biztosítani. Az osztrák és a cseh tartományok rendjei 1720 és 1721-ben az 1713. rendelkezést, mint megváltozhatatlan törvényt (sanctio pragmatica, lex perpetuo valitura) elfogadták és kihírdették. Magyarország és Erdély rendjei is összehívtak 1722-ben e célból. Az erdélyiek hamarosan, a magyarok hosszabb tárgyalás után hozták meg a nálunk is *pragmatica sanctionak* nevezett 1723. I—II. törvénycikk-t. E szerint a magyar királyságban és melléktartományokban ugyanolyan öröklési rend lépett érvénybe,

mint a többi örökös országokban, vagyis a férfiág kihalása esetében a nőág is örököl, még pedig elsősorban Károly leányai, ezek utódainak kihalása esetében József, illetőleg ezek ágainak kihalása esetében Lipót leányai és leszármazottjaik az elsőszülöttségi rend szerint a fiúág elsőbbségének biztosítása mellett, még pedig az a törvényes születésű római katolikus főherceg, illetőleg főhercegnő, aki az örökös tartományokat is osztatlanul és elválaszthatatlanul, kölcsönösen és együttesen (*indivisi-biliter ac inseparabiliter, invicem et insimul*) és Magyarországgal együtt... birtokolja...“ Amennyiben a három ág kihalna, a nemzetet a szabad királyválasztás joga illeti meg. Hogy kit kell főhercegnek, illetőleg főhercegnőnek tekinteni, azt a családi törvények, amelyeket csak 1839-ben foglaltak írásba, állapították meg.¹⁸⁴

A *pragmatica sanctio*nban megállapított öröklés a Habsburg-családnak az első világháború után bekövetkezett trónvesztéséig érvényesült.¹⁸⁵

Az örökös királyok hitlevele.

Mind az 1687., mind az 1723. évi öröklési törvények megállapítják, hogy az uralkodó trónralépése előtt hitlevelet köteles kiadni. A hitlevelek alapja az, amelyet I. József 1687-ben adott ki, de nem iktattak törvénybe, amint az egyébként a trónralépés után megszokott történni. I. József hitlevele hét cikkből állott: 1. Az Aranybulla ellenállási záradékának kivételével, a trónöröklési jognak és az ország törvényeinek megerősítése, „amint azok használata és értelme felett a király és a rendek közös megegyezéssel országgyűlésen megállapodtak“. 2. A király és utódai Magyarországon fognak tartózkodni. 3. A szentkoronát az országban fogja őriztetni. 4. A visszahódított területeket Magyarországhoz fogja csatolni. 5. Az osztrák és a spanyol ág fiágának kihaltával az országot megilleti a szabad királyválasztás joga. 6. Minden meg-

¹⁸⁴ *Eckhart Ferenc: A Habsburg-Lotharingiai-ház családi törvénye.* Budapest, Év n. M. Tud. Akad.

¹⁸⁵ A trónbetöltésről 1687 előtt *Frahnói Vilmos: A magyar királyválasztások története,* Budapest, 1921. A későbbiekéről *Csehey István: A magyar trónöröklési jog,* Budapest, 1921 és *dr. Gustav Turba: Die Grundlagen der Pragmatischen Sanktion.* I–II. Leipzig, 1911–12.

koronázandó király hitlevelet fog kiadni. 7. József atyja életében nem avatkozik bele Magyarország ügyeibe. Későbbi módosítások a hitlevélen a következők voltak: III. Károly hitleveléből kimaradt a Habsburgok spanyol ágának öröklésére vonatkozó rész. Mária Terézia a királyválasztás jogát nem a fiág, hanem a három nőág kihalása esetére biztosította. Ferenc 1792-ben a trónralépés után hat hónapon belül megtörténő koronázást külön biztosította. Ferenc József 1867. hitlevele bevezetésében megállapította, hogy a trónról való lemondás a jövőben csak Magyarország értesítése mellett és alkotmányos hozzájárulásával történhetik. Egyébként a későbbi hitlevelekben az I. József kiadta biztosítékokat találjuk meg.

5. A KORMÁNYZÁS.

Az újkori állami viszonyoknak a legnagyobb eltérése a középkoriaktól abban áll, hogy olyan kormánysszervek, hivatalok vagy mint egykorúlag mondták, dicasteriumok alakultak ki, amelyek az államigazgatást, illetőleg annak egyes ágait az uralkodó megbízásából vezették, csak neki tartoztak felelősséggel és az állami életben a régi rendi dualizmus helyett a fejedelmi önkényuralmat tették lehetővé. Jótékony hatásuk, hogy egyfelől megszűntek az államigazgatás egyes feladatai egy-egy nagyúr vállalkozásai lenni, amelyeket az a középkorban saját embereivel intéztetett el, másfelől azonban az államigazgatás függetlenebbé vált az uralkodó személyétől és állandó jellegűvé lett.

Ennek a dicasteriális kormányzásnak, mondhatjuk központi bürokráciának, amelynek alapjait a habsburgi monarchiában I. Miksa császár burgundi mintára vetette meg, történetét, kapcsolatban a Habsburgok országainak politikai történetével, két korszakra oszthatjuk. Az első a habsburgi osztrák nagyhatalom kialakulásáig, a XVII. és XVIII. század fordulójáig tart, amely időtől kezdve a török kiűzése után kialakult birodalom új feladatok elé került, aminők voltak: a gazdasági megszervezés, az állami terhek igazságosabb elosztása érdekében az elnyomott jobbágyságról való gondoskodás stb.

E kormánysszékeket általában jellemzi, hogy egyenlő-

rangú tanácsosokból álló kollégiumok, amelyekben főúri és nemesi rendűek mellett polgári egyének, szakemberek is érvényesülhettek. Az ügyeket együttes tanácskozásban intézték, amelynek eredményét döntés végett az uralkodó elé terjesztette a kormányzók vezetője.

A kormányzók egy része Bécsben az uralkodó székhelyén létesült azzal a céllal, hogy az uralkodó összes országai, így Magyarország ügyeiben is tanácsokat adjon, a másik meg az egyes országok igazgatását látta el a központi bécsi szervek vezetése alatt.

A magyar rendeknek egyáltalában nem volt nyére, hogy magyar ügyekben idegen hatóságok tettek a királynak javaslatokat és ez ellen újból és újból állást foglaltak. Mivel azonban Magyarország rászorult a török időkben az uralkodó egyéb országainak pénzügyi és katonai támogatására, kénytelenek voltak elismerni, hogy vannak nem tisztán Magyarországot érdeklő vagy mint mondták „vegyes ügyek“ (*mixta negotia*), melyekben idegen hatóságok intézkedhetnek.

Mikor a rendek az 1569. országgyűlésen azt serelemezték, hogy magyar ügyekben idegen tanácsok döntenek és a magyar ügyfelek ez idegen szerveknél még értesüléseket is csak nehezen bírnak szerezni, tárgyalások után törvényekben (1569 : 8.) elismerték, hogy ami az igazságszolgáltatást, az ország jogait és szabadságait illeti, a magyar tanácsban, a kamaraiakat a kamarában, a katonaiakat a hadi tanácsban intézik. Ezért a királyt állandóan kísérje két magyar tanácsos, hogy tanácsukkal élhessen a magyar ügyekben és a király mind a kamaránál, mind a hadi tanácsnál fog tartani két-két tolmácsot, akiknek segítségével a magyarok értesüléseket szerezhesenek. Ezzel a rendek is elismerték a központi kormányzók Magyarországra vonatkozó ügyekben is gyakorolt hatáskörét. Később ugyan módosították és visszavonták ezt, de ez nem változtatott a helyzeten (1583, 1587).¹⁸⁶

¹⁸⁶ A központi és a magyar kormányzókrol a XVI—XVII. században *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a törökök kiűzéséig. Budapest, 1946, teljes irodalommal és különösen az alsóbb kormányhatóságokra vonatkozó sok új anyaggal. A legfontosabb osztrák munka *Thomas Feilner* és *Heinrich Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung. Wien, 1907. I. Abt.

A BÉCSI KÖZPONTI KORMÁNYSZERVEK.

A titkos tanács (Geheimrat).

Csaknem két évszázadon át a Habsburgok kül- és belpolitikájának lelke volt. Formailag ugyan nem rendelkezett a központi kormányzókval, de fontosabb felterjesztéseiknek elintézésében, mint tanácsadó testület szerepelt. Tagjainak száma változó volt a szerint, hogy az uralkodó bizalma hány ember felé fordult. A XVI. században 4—6 titkos tanácsos volt, a XVII. század folyamán azonban egyre többen kapták meg a titkos tanácsosi címet. I. Lipót halálakor már 150-en voltak. Ennyien már nem vehettek tényleg részt az üléseken és sokan voltak közöttük, akik sohasem jutottak ehhez. A titkos tanácsosi, illetőleg II. Ferdinánd óta egyre gyakrabban használt „valóságos titkos tanácsosi“ rang, amellyel az „excellenciás“ megszólítás járt, pusztán címmé vált. A XVI. században a német birodalmi tanácsosok játszottak a tanácsban főszerepet, míg II. Ferdinánd óta, hogy külön osztrák kancelláriát állítottak fel, osztrák és cseh tanácsosok léptek helyükbe.

Az üléseken, ha az uralkodó nem volt jelen, a főudvarmester elnökölt, aki Mária Terézia idejéig az udvartartás felett gyakorolt felügyelet mellett ezt a fontos közjogi szerepet is betöltötte. A tanácsosok véleményét a kancelláriai titkárok foglalták írásba és a rendelkezések a különböző udvari kancelláriák útján adattak ki. Az ülésekre gyakran nem titkos tanácsosokat, a központi hivatalok vezetőit is meghívták, így a magyarokat is. Az első magyar titkos tanácsos gróf Pálffy Pál volt 1646-ban, amikor már a tanács fontossága nagyon lecsökkent. Magyar ügyekben az intézkedéseket a magyar kancellária adta ki. Fontos belpolitikai ügyek, így a koronázások, az országgyűlés összehívása alkalmából folytatott tárgyalások színhelye a XVI—XVII. században a titkos tanács volt, amelynek a tagjai a király képviselőjében, mint megbízottai szoktak szerepelni az országgyűléseken.

I. Lipót óta a titkos tanács ülései előtt bizottsági tárgyalásokat, úgynevezett konferenciákat tartottak. 1669. óta ilyen bizottság, a „Geheime Konferenz“ vette át a tanácsnak, főleg a külügyek intézésében viselt szerepét.

I. József idejében ez is bizottságokra, „deputatiokra“ oszlott. A XVIII. század eleje óta újból állandó konferencia, leggyakrabban *miniszterkonferencia* néven működő testület végezte a titkos tanács egykori feladatait.

Magát a titkos tanácsot már csak ünnepélyes alkalmakkor, így főhercegek-, illetőleg főhercegnőknek a trónigényről való lemondásakor hívták össze.

Az udvari kancellária (Hofkanzlei).

Ez az uralkodó központi irodája volt, amelynek képviselői résztvettek a titkos tanács ülésein, a határozatokat leírták és kiadták. Később, mikor a tanácsosság már csak címmé vált, a kancellária tanácsosai intézték az államügyeket. A Habsburgok nem állítottak fel valamennyi országuk részére központi kancelláriát, mert mind-egyiknek megvolt a maga kancelláriája, amelyet a rendek nem engedtek megszüntetni. A különböző országok kancelláriái megmaradtak, azonban a XVI. században a német birodalmi kancelláriában az egyes országokat, így hazánkat is, egy-egy titkár képviselte, aki a királyt udvarával mindenhol követte s azokat az iratokat adta ki, melyeket Ferdinánd nem akart leküldeni Pozsonyba az ott működő magyar kancelláriába. Gyakran megtörtént az is, hogy a király tisztán magyar belügyben valamely másik kancelláriája útján adta ki elhatározásait. Ez előfordult akkor is, miután az udvari kancelláriát a német birodalomba beolvasztották. A XVII. század folyamán ebből előbb a cseh, majd az osztrák udvari kancellária vált ki és lett önálló szervvé, sőt igazságszolgáltató hatósággá. A magyar kancellária is egyre növekvő ügykört szerzett.

Az udvari kamara (Hofkammer).

Ennek a kormányzéknek, amelyet Ferdinánd állított fel, feladata az uralkodónak a különböző országokból eredő jövedelmei felett felügyeletet gyakorolni és azokat növelni. Ezzel kapcsolatban ellenőrizte az úgynevezett országos kamarák ügyvitelét, amelyekkel Ferdinánd egy-egy országából befolyó jövedelmeit kezelte. Kölcsönök felvételéről is neki kellett gondoskodni. Célját ez a központi pénzügyi hatóság sohasem érte el, mert az egységes

költségvetést és zárszámadást még nagyon sokáig nem ismerték, az alárendelt pénzügyi hivatalok: só-, bánya-, vámhivatalok bevételeiből előbb a maguk alkalmazottait a rájuk utalt kiadásokat, például egy-egy katonai szállító járandóságát fizették ki. Ilyen kiadásokra még kölcsönöket is vettek fel, azokat kamatokkal együtt törlesztették és csak a bevételek megmaradt részét szolgáltatták be az országos kamarába. Ez is első sorban saját kiadásait fedezte és csak a felesleg jutott el a központba.

Az elnök vezette a tanácsosok testületének tanácskozását, amelyre az ügyeket egy-egy tanácsos készítette elő, a tanácsosokat az elnök előterjesztésére az uralkodó nevezte ki. A hozott határozatokat döntés végett az uralkodó elé terjesztették. Mikor a XVII. század folyamán az ügyek megsaporodásával a tanácsosok száma is megnőtt, nem vitattak meg a tanácsban minden kérdést, a legfontosabb ügyeket nem vitték többé a teljes ülés elé, hanem az uralkodó jelölte meg azokat, akikben az elintézésnél megbízik.

Az udvari kamara a XVI—XVII. században magyar vonatkozásban a legfontosabb központi kormány szerv volt, mert nemcsak pénzügyekben, hanem gazdasági és politikai kérdésekben is kérte az uralkodó kamarájának véleményét, még abban az esetben is, ha a döntés más hatóság, a magyar kancellária útján adatott ki.

Az udvari hadi tanács. (Hofkriegsrat.)

A török hódoltság korában, amikor csaknem állandóan folyt a végeken a harc és a hadi készenlét elsőrendű fontossággal bírt, magyar szempontból nagy szerepe volt ennek a kormány szervnek, amelyet I. Ferdinánd 1556-ban állított fel a hadi igazgatás összes ágainak központi vezetése céljából. Őt, II. Mátyás idejétől kezdve hét tanácsosa volt a császári hadsereg tábornoki karából, élén az elnökkel, többnyire tapasztalt hadvezérrel. Legismertebb volt közülük a törökverő Savoyai Jenő herceg a XVIII. század első felében. A katonaság verbuválása, felszerelése, a hadi anyag beszerzése, a végvárak karbantartása és ellátása, ez a magyar szempontból oly fontos kérdés és mindaz a teendő, amely később a vezérkarban intéztetett, hatáskörébe tartozott. E kérdések pénzügyi vonatkozásait az

udvari kamara kezelte, amelynek egy tanácsosa állandóan résztvett a hadi tanács ülésein. A felsorolt ügyeket a tanács kiküldött biztosai útján intézte, akiket utasításokkal látott el.

Minthogy a törökkel a hadi állapot oly gyakori volt, a portával való diplomáciai érintkezést is a hadi tanács tartotta fenn, így fegyverszünetek, békekötések tárgyalását ő folytatta. A császár-király konstantinápolyi követe tőle kapta utasításait és hozzá futottak be annak jelentései. Ugyanez állt fenn az Oroszországgal való diplomáciai összeköttetésben is.

A XVIII—XIX. századi kormányservek.

Mária Terézia, az osztrák örökösödési és a hétéves háború tapasztalatain, leggazdagabb tartományának, Sziléziának elvesztésén okulva, úgy látta, hogy a területileg kicsiny Poroszország szilárd belső szervezeténél fogva nagy erőfeszítésekre volt képes, míg az ő különböző országainak jóval gazdagabb segélyforrásai korántsem voltak kielégítő módon felhasználhatók. Ennélfogva a központi igazgatás jobb megszervezése volt uralkodásának egyik főcélja a közterhek viselésének fokozása, azok méltányosabb elosztása és a teherviselő társadalmi osztály, a parasztság helyzetének javítása érdekében.

A politikai bonyodalmak, amelyek a királynő trónra léptével jártak, arra indították őt, hogy a külügyek intézésére külön szervezet állítson fel: az *udvari és államkanceláriát* (*Hof- und Staatskanzlei*, 1742), amely a külpolitikán kívül az uralkodóház ügyeivel is foglalkozott. Vezetője, az államkancellár, rendszeren az uralkodó egyik legbizalmasabb tanácsadója a Habsburg-monarchia legfontosabb helyén, a belpolitikai, így a magyar ügyek kezelésére is nagy befolyást gyakorolt. Ez volt Mária Terézia idejében Kaunitz, majd a XIX. század első felében Metternich.

Az állami pénzügyek ellenőrzésére az *udvari számvévőszék* (*Hofrechenkammer*) létesült, amely zárszámadásokat készített az egész monarchiában, így Magyarországon is levő pénzügyi szervek ellenőrzése alapján.

Hogy a Szilézia elvesztésével járó gazdasági veszteséget megfelelő intézkedésekkel ellensúlyozza, 1746-ban megszervezte a *gazdasági igazgatóságot* (*Commerz-*

Directorium, később *Hofcommerzien-Rat*), amely a monarchia ipari, kereskedelmi és vámpolitikai ügyeit intézte. Ez a szerv a gazdasági politikát egységesen oly irányban vezette, hogy Magyarország az örökös tartományok gyarmataként, ezeknek olcsón szállítson mezőgazdasági termékeket és ipari nyersanyagot, míg az osztrák iparcikkeknek jó áron felvevő piaca legyen.¹³⁷

Hogy az egyes országokban fogantatott rendszabályok politikai és gazdasági téren ne mondjanak egymásnak ellen és a belső kormányzásban egységes elvek érvényesüljenek, Mária Terézia Kaunitz gróf tanácsára megszervezte az *államtanácsot* (*Staatsrat*), amely elé minden fontosabb ügy került, mielőtt döntés végett a királynő elé terjesztették volna. Ez készítette el a kormányzások felterjesztésére a királyi elhatározás szövegét, de maga is figyelmeztetett fennálló bajokra, hiányokra és tehetett javaslatokat. Ez a tanácsadás kiterjedt mind a gazdasági, mind a szellemi életre: mezőgazdasági, kereskedelmi, ipari, népesedési, tanulmányi és vallási ügyekre egyaránt. Ezeket nem közös tanácskozásban, kollégiumban intézte, hanem miután egy előadó a kormányzati felterjesztést kivonatolta és esetleg előaktákkal felszerelte, körözték azt az államtanácsosoknál, a rangban legfiatalabban kezdve s ezek írásban nyilvánították véleményüket. A körözés után az egyik államminiszter megfogalmazta az uralkodó döntésének tervezetét, esetleg többen is eltérő döntési szöveget. A király azután aláírásával erősítette meg egyiket vagy másikat, esetleg módosította saját nézeteinek megfelelően. A magyar kormányzások felterjesztései is ezt az utat járták meg elintézésük előtt és ily módon ez időtől kezdve az egész magyarországi és erdélyi kormányzás oly idegen, többnyire polgári származású hivatalnokok ellenőrzése alá került, akik nem viseltettek rokonszenvvel a magyar nemesség iránt és a magyar társadalmi viszonyok megváltoztatását óhajtották.¹³⁸

Az államtanács nem tudta sokáig betölteni azt a szerepet, amelyre hivatva volt. Ügymenete már II. József idejében, de különösen az ő uralkodása után elsekélyesedett.

¹³⁷ *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest, 1922.

¹³⁸ *Carl Freiherr von Hock*, *Der österreichische Staatsrath I—II*. Wien, 1868—1879.

Csekély jelentőségű közigazgatási ügyekkel halmozták el és hiányzott belőle az a frissesség, amely Mária Terézia kiváló egyéniségekkel rendelkező tanácsát jellemezte. Ferenc az államtanácsot elbürokratizálta, négy, külön ügykörökkel bíró osztályra bontotta és feléje *Konferenzerat*-ot szervezett. A fontosabb ügyek kerültek az államtanácsban lefolytatott megtárgyalásuk után e testület elé, melynek tagjait az uralkodó a kormányszervek vezetői közül nevezte ki. Esetről-esetre hívták össze tanácskozássra.

Ehhez járult még, hogy Ferenc számos ügyet egy-egy bizalmasának meghallgatása után kabineti leirattal intézett el, elhatározásának indokairól nem tudatva a kormányszékeket, amelyekre így csak a királyi akarat végrehajtása maradt. Mária Terézia óta volt a *titkos kabinetnek* ilyen szerepe, élén egy titkárral, de Ferenc rendszert csinált belőle és kabinetje élére minisztert állított. Ferenc, aki az egész kormányzást kezében akarta tartani, kabinetjét a személyes kormányzás eszközéül használta fel.

Minthogy minden alattvalónak megengedte, hogy egy-egy kormányszerv döntésével szemben kabinete útján folyamodvánnyal egyenest ő hozzá fordulhasson, s ily módon ügyének újbóli tárgyalását eszközölje ki, a kormányszékek egyszerűbb ügyeket sem tudtak gyakran éveken át húzódó tárgyalásokkal sem befejezni.

Még egy intézménynek volt nagyobb arányú hatásköre Magyarországon, ámbar törvény, miként az előbbiekről sem, sohasem intézkedett erre vonatkozólag. Ez a *rendőrminisztérium (Polizeihofstelle)*, amelyet II. Lipót szervezett meg, de Ferenc fejlesztett ki és emelt jelentőségben. Feladata a fennálló politikai viszonyok védelme és minden újítás, reformgondolat távoltartása, a monarchiának a haladó szellemi élettől való elzárása volt. Ennek a politikai rendőrségnek céljait a cenzura, kiterjedt kém-szolgálat, a levéltávizsgálás szolgálta, amely feladatokkal Budán és Pozsonyban is működtek hivatalai. Az egész országban állandó zsoldot húzó levelezőket tartott a társadalom legkülönbözőbb köreiből. Velük ellenőriztette az egész magyar politikai, szellemi, de még a magánéletet is. Különösen az országgyűlések álltak állandó megfigyelés alatt, amikor is a rendőrügynökök nemcsak a követek bizalmas tárgyalásairól, hanem magánéletük minden moz-

zanatáról is szállították a jelentéseket az azokat nagy előszeretettel tanulmányozó és összegyűjtő Ferencnek. Erőszakos eszközöket, amelyek a személyes szabadságot korlátozták volna, a bécsi rendőrség nem alkalmazott. Titkos megfigyelései, bizalmasainak rendszere ellen nem egyszer foglaltak állást a magyar rendek, amikor is legfeljebb nagyobb óvatosságra intették Bécsből a konfidenseket.¹³⁹

Ferenc halála után legfőbb tanácsadó szervvé a *Staatskonferenz*, Lajos főherceg vezetése alatt álló öttagú testület lett, amelybe az államtanács tagjai is meghívhatók voltak és az elmebeteg V. Ferdinánd mellett régens-tanács szerepét volt hivatva betölteni. Működését a tagok, Metternich és Kollowrat közti versengés és gyűlölködés bénította meg. Tulajdonképpen újabb fórumot jelentett ez az amúgyis hosszadalmas közigazgatási gépezetben.

Az udvari dicasteriális kormányzás Ferenc titkos kabineti módszerével kapcsolatban a központi közigazgatást rendkívül nehézkessé tette abban a korszakban, amikor az európai népek minden vonatkozásban igen nagy haladást tettek. Ez Magyarországon sem maradhatott hatás nélkül. Mint már egykorú megfigyelők észrevették, az ügyek kollégiumban végzett elintézése jó lehetett a kormányszékek felállítása idejében, amikor számuk és a kollégiumok tagjainak száma nem volt nagy, de az újabb korban kettős hátránnyal járt. Az ügyek elintézését gátolta és létrehozta azt a helyzetet, hogy előadók intézték az ügyeket személyes felelősség nélkül. Az elintézendő, gyakran bonyolult ügyek tömege nem engedte meg, hogy azokat kimerítően előadják és felettük alapos tárgyalás után szavazzanak. Így az ügyek előadása a kollégiumban pusztán formalitássá vált s csak arra szolgált, hogy az előadó a felelősséget javaslatáért, amely tanácshatározattá vált, elhárítsa magától. Minthogy egykorúlag belátták, hogy a kollégiumban történő kezelés oly ügyekben, amelyek természetüknél fogva gyorsaságot, titokbantartást és szakismeretet kívánnak, nem alkalmas, az ügyek elnöki elintézése jött divatba úgy, hogy az elnök némely ügyet a kollégium elől elvont és valamely tanácsos vagy titkár tollát felhasználva, elnöki hatalmánál fogva döntött el. Ennek viszont az volt a következménye, hogy az elnök figyelme

¹³⁹ *Miskolczy Gyula: A kamarilla a reformkorszakban. Év n. Budapest, 54. l.*

főleg ily ügyekre irányult és a kollégiumban végbemenő tárgyalások iránt csökkent, ami az előadók csekélyebb ellenőrzésével járt.¹⁴⁰

A MAGYAR KORMANYSZERVEK.

A magyar tanács.

A középkori királyi tanács nem szűnt meg, hanem mint magyar tanács (*consilium Hungaricum*) folytatta működését, de minthogy az uralkodó idegen székvárosában állandóan idegen tanácsosokra hallgatott, elvesztette régi befolyásának túlnyomó részét. I. Ferdinánd alatt ugyanazok az egyházi és világi, udvari és országos méltóságok a tanács tagjai, mint akik a középkorban voltak. Rendszeres fizetést is kaptak tanácsai működésükért, de a tanácsban résztvehettek olyanok is, akik fizetésben nem részesültek. Állandó hivatalt ez nem jelentett, mert a tanács tagjainak más, a török időkben főleg hadvezéri és igazságszolgáltatási feladataik voltak. A XVII. században már olyanok is kaptak királyi tanácsosi címet, akiket sohasem hívtak be a tanácsba.

I. Ferdinánd még gyakran hívatta össze a tanácsot. Leginkább országgyűlések idejében jöttek össze a tanács tagjai, amikor is állásfoglalásuknak a főurak irányította köznemesség adott súlyt. Az országgyűléseket a király legtöbbször adómegszavazás céljából hívta egybe. Szívesen használta volna fel a főurak, azaz a magyar tanács és az országgyűlés kapcsolatát arra, hogy az adómegajánlást országgyűlés összehívása nélkül érje el a tanácstól. Ez azonban a királynak ilyen kívánságát, mint az országgyűlésre tartozót, visszautasította. A tanács tagjai azon a nézeten voltak, hogy ők, mint magánemberek vannak a király mellett. Ezzel azonban lehetetlenné tették, hogy a tanács közjogi jelleget nyerjen és hogy a király és az országgyűlés közt közvetítő lehessen. A magyar tanács tagjai, nagyurak, különben sem voltak hajlandók állandóan Bécsben tartózkodni és az 1569-ben tervbevetett két tanácsos sem volt a király mellett.

A tanács Miksa és Rudolf alatt egyre inkább háttérbe

¹⁴⁰ Dr. Ignatz Beidtel: Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740—1848. I—II. Innsbruck, 1896—1898. II. 27, 77.

szorult, különösen mikor Rudolf Bécsből Prágába tette át székhelyét. Az országgyűlés iparkodott a tanács hatáskörét minden magyar ügyre vonatkozólag megállapítani és legfeljebb olyan ügyekben óhajtották német tanácsosok meghívását, amelyekben más országok is érdekelve voltak (1588 : 3. tc.). Ezt a törvényt azonban nem hajtották végre. A tanács hatáskörének visszaállítását szorgalmazták Bocskayék (1608. k. e. 10. tc.) és a protestáns rendek is, akik a főpapok befolyását akarták gyengíteni és csak azokat bebocsátani a tanácsba, akik püspöki székhelyüknek és jogaiknak valóban a birtokában voltak (1608. k. e. 6. tc.).

Mindez azonban nem hozott változást. A király nevezte ki továbbra is a tanács tagjait és a XVII. század folyamán egyre többen kapták meg a tanácsosi címet, nemcsak minden főpap és az ország bárói, hanem mások is sokan. Ezzel pedig a felső táblai tagság járt (1687 : 10. tc.) Ezzel megtörtént a tanácsnak a felső táblába való beolvadása. A század második felében már csak ünnepélyes alkalmakkor szerepelt a magyar tanács. A miniszteri konferenciákra gyakran hívtak meg magyar tanácsosokat is, ha az uralkodó elnöklete alatt ott magyar ügyekről tárgyaltak. A tárgyalások anyagát már nem a magyar tanács, hanem a kancellária készítette elő.¹⁴¹

A helytartóság és tanácsa.

Minthogy a királyi tanács állandóan rendi jellegű maradt az uralkodóval szemben, I. Ferdinánd más szervezettel igyekezett azt pótolni: a helytartóval és tanácsával. A királyt képviselő helytartó legtöbbször főpap, ha a nádori szék be volt töltve, a nádor volt. Mellette tanács működött, amely szervezetét Várday Pál esztergomi érsek helytartósága idejében 1542 után nyerte. Székhelye Pozsony, vezetője a helytartó volt, aki a tanácskozás napi-rendjét megállapította, a tanácsosok elmondott véleményeit összegezte, a határozatot kimondta és azt szükség esetén a király kinevezte főkapitányok útján katonai erővel is végrehajtotta.

A tanácsosokat az uralkodó nevezte ki, tőle kaptak

¹⁴¹ Ember Győző I. m. 75. s. köv. 1.

ízetést. Határozataikat a titkár és az iroda foglalta írásba. A helytartó és tanácsa hatáskörébe tartozott az adóbehajtás, eleinte még a kamarával is rendelkezett. Javaslatokat tett hivatalok betöltésére, az egyházi javakra vonatkozólag. Tárgyalt a török hatóságokkal, felügyelt a törvények végrehajtására. Legfőbb teendője a bírászkodás volt: a helytartóság volt a legfelsőbb törvényszék, amely elé minden pert fellebbezni lehetett. A helytartó 32 telekig az adományozás jogát is gyakorolhatta. A XVII. századtól kezdve, hogy állandóan választottak nádort, a helytartóra és tanácsára többé nem volt szükség.

A magyar kamara.

I. Ferdinánd, miként többi országaiban, Magyarországon is állított fel jövedelmei kezelésére kamarát (1528), amely a XVI—XVII. században, mint az egyetlen állandóan működő magyar kormányhivatal az államkormányzás minden terén befolyással bírt. Székhelye eleinte Buda, majd annak elveszte után Pozsony volt. Elsősorban a királynak azok a jövedelmei tartoztak hatáskörébe, melyekre a rendeknek befolyásuk nem volt, a *regálék*: bányajövedelmek, sómonopólium, pénzverés, vámbevételek és a királyi uradalmak kezelése, de a XVI. században még az országgyűlés megszavazta adókra is befolyással bírt. Legfőbb feladatai az ezekből a forrásokból eredő jövedelmek növelése, a belőlük nem fedezhető szükségletek kielégítésére hitelek felvétele, régebbi adósságok kiegyenlítése, az elzálogosított jószágok és jövedelmek visszaszerzése, a királyi vadászatokról való gondoskodás volt.

A királyi só- és vámhivatalok, bányagazgatások, birtokkezelőségek voltak alárendelt szervei, amelyek központi vezetése, a jövedelmek pénztári kezelése és ellenőrzése tartozott reá. A kamarán belül ezért pénztári hivatal és számvétség is működött. Hivatali utasításait a királytól kapta, melyek részletesen megállapították teendőit és szervezetét. (Igy 1528, 1548, 1561, 1569, 1672.)

Ferdinánd nem rendelte az összes jövedelmeket a kamara alá. Hatáskörét megcsönkította azzal, hogy a legfontosabb harmincadhivatalokat: a pozsonyit és a magyarvárit, azután a Habsburgoknak elzálogosított nyugatmagyarországi váruradalmakat: Kismarton, Fraknó,

Szarvkö, Borostyánkő és Rohonc, amelyek II. Ferdinánd idejéig közigazgatásilag sem tartoztak Magyarországhoz, az alsóausztriai (bécsei) kamara igazgatásába utalta. Ugyanez kezelte mindazokat a királyi jövedelmeket, amelyek Mária királyné, II. Lajos özvegyének ellátásához tartoztak, így az alsómagyarországi bányavárosok és a királynői váruradalmak (Diósgyőr, Munkács stb.) bevételeit.

A magyar kamarában az elnök vezetése alatt a XVI—XVII. században 3—5, a XVIII. században 10—14 tanácsos alkotta a kollégiumot, amely elé az ügyek valamelyik tag előadmánya alapján kerültek. A tanácsosok azután rangsor szerint nyilvánították véleményüket, majd az elnök a tanács többségének nézete szerint kimondta a döntést. Ha a szavazatok egyenlően oszlottak meg, a királyhoz az indokokkal együtt mindkét véleményt felterjesztették a döntés kieszközlése végett. A tanácskozásról a jegyzőkönyvet a titkár vezette, aki az iroda élén állott.

A magyar kamara jogilag ugyan nem volt az udvari kamarának alárendelve, de a fontosabb, a királyhoz felterjesztett ügyekről az udvari kamara nyilvánította véleményét és fogalmazta meg a leiratokat, amelyek ugyan így a király nevében, de az udvari kamara tollával készültek. Minthogy az utalványozást, a számadások legfőbb ellenőrzését és a hivatalnokok kinevezésének a jogát a király gyakorolta és ezekben az udvari kamara javaslata volt irányadó, lényegében a magyar kamara is, mint a többi országos kamarák, az udvari alá volt rendelve. I. Ferdinánd idejében ugyan még a királyi leiratokat többnyire a kancellária fogalmazta, utóbb azonban ez rendszeresen az udvari kamara útján történt, sőt ez nem egyszer közvetlenül fordult a magyar kamara alá rendelt alacsonyabb hivatalokhoz.

A rendek korán észrevették, hogy a magyar pénzügyekre és általában Magyarország kormányzására illetéktelen, idegen szervek nyerték befolyást s ezért hosszú időn át a régi magyar kincstartóság visszaállítását követelték felirataikban. A király azonban, amint ezt I. Ferdinánd 1545-ben hangsúlyozta, azon a nézeten volt, hogy teljes joggal, annyival is inkább szabadon rendelkezhetik jövedelmei felett, mert saját és Mária királyné jövedelmeiből többet áldoz Magyarországra, mint amennyi az

ottani forrásokból eredt. A rendek utóbb el is ismerték közös ügyek létezését (1569.), de határozottan kívánták, hogy a magyar kamara ne függjön az udvaritól, hanem vele csak, mint egyenrangú, érintkezzék, levelezésben álljon.

Gyűlöletessé tette a magyar kamarai igazgatást a rendek szemében, hogy a kamarából indultak ki azok a hűtlenségi perek, amelyeket különösen Rudolf idejében főleg protestáns birtokosok ellen jövedelemgyarapítás céljából kezdtek meg.

Mikor a dualisztikus küzdelemben a rendek időnként a királyi hatalom felé kerültek, mint különösen a Bocskay-felkelés győzelme alkalmából, a kamara függetlenségére vonatkozó törvényeket is hoztak. (1608. k. e. 5. tc.) Jóllehet ezt gyakran megismételték (1609, 1616, 1618, 1622 stb.) ez a tényleges viszonyokon nem változtatott, az udvari kamara továbbra is felettes hatósága maradt a magyarnak, sőt noha a magyar kamara is megkapta 1748-ban az „*aulica*“ (udvari) címet, Mária Terézia idejében volt egy időszak, mikor az osztrák pénzügyek más hatóság ügykörébe kerülve, az udvari kamara csak magyar ügyekkel foglalkozott.

A magyar udvari kamarát 1784-ben II. József a helytartótanáccsal egyesítve, Budára helyezte át. Halála után újból elkülönült a két kormány szerv egymástól. Működése 1848-ig tartott, mikor is azt a pénzügyminisztérium vette át.

A magyar kamara hivatalához tartozott még a *kincstári jogügyi igazgató* is, amit megmagyaráz legfőbb hivatása: a királyi öröklési jog érvényesítése a magtalanul elhalt vagy hűtlenségbe esett családok birtokain. Az *ius regium* érdekében nagyszámú régi családi oklevelet gyűjtött össze a kamara levéltárában, hogy azok alapján egy-egy magszakadás kimutatható legyen. Mária Terézia óta külön hivatala volt, személyzetét maga alkalmazta.

Mint hogy a fennálló közlekedési viszonyok és a törökkel, meg az erdélyi fejedelmekkel állandóan folyó háborúskodás miatt az ország keleti részeinek Pozsonyból történő pénzügyi igazgatása igen nehézkes volt és csak nagy késedelemmel mehetett végbe, I. Ferdinánd Eperjes, majd Kassa székhellyel a keleti részek ügyeinek intézésére külön igazgatóságot állított fel, amelyből már 1567-ben kapott

ntasítás szerint a *szepesti kamara* alakult ki. Szervezete megfelelt a pozsonyiénak, hatásköre a Liptótól keletre fekvő, a Tiszán inneni és túli megyékre terjedt ki. Főfeladata a bányaművelés jövedelmének emelése és a már ismert egyéb kamarai teendők mellett a hadügyi igazgatás pénzügyi teendőinek ellátása volt. A királyi végvárok kapitányai felett a felügyeleti jogot a hadi hatósággal, a kassai főkapitánnyal együttesen gyakorolta a zsoldfizetés, élelmezés és az egész várgazdaság ellenőrzésével. A várak építéséről és karbantartásáról való gondoskodás is feladatai közé tartozott. Időnként egészen önállóan vezette ügyeit, máskor meg nagyobb függésben volt a pozsonyi, illetőleg az udvari kamarától.¹⁴²

A magyar udvari kancellária.

A középkori királyi kancellária Mohács után feloszlott. Ferdinándnak volt udvari kancelláriája s így külön magyarra nem volt szüksége, hanem királyi titkár alatt udvari kancelláriájában magyar iratkiadást szervezett meg. Mivel névlegesen volt ugyan magyar kancellárja és alkancellárja, de ezek nem tartózkodtak az udvarban, a titkárok inkább az udvari kancellártól függtek és állították ki a kiadványokat. Ezek a titkárok mindig az udvarral együtt mentek. Utóbb a magyar iratkiadás élére a XVI. század közepén kancellár, illetőleg alkancellár került, akik azonban mint egyházi méltóságok idejük nagyobb részét nem az udvarban, hanem egyházmegyéjükben töltötték.

A rendek állandóan követelték, hogy minden magyar vonatkozású iratot a magyar kancellária adjon ki, panaszkodtak amiatt, hogy a magyar kancellária ahelyett, hogy részt venne a magyar ügyek intézésében, csak az udvari kamara és a haditanács határozatait foglalja írásba, tehát csak formális hatásköre van. Az 1608. k. e. 9. és 10. tc. kívánta a magyar kancellária tekintélyének a helyreállítását és hogy amint az uralkodó magyar ügyekben csak magyarok tanácsával éljen, úgy a kiadást is csak a magyar kancellária útján végezze. Amit nem a magyar kancellár ad

¹⁴² U. o. 119. *Kérészy Zoltán*, Adalékok a magyar kamarai pénzügyigazgatás történetéhez. Budapest, 1916. — *Theodor Mayer*, Das Verhältnis der Hofkammer zur ungarischen Kammer. Mitteil. des Instituts für österr. Geschichtsforsch. IX. Ergänzungs.

ki, az ne legyen érvényes. Újabb és újabb törvények hangsúlyozták később is a magyar kancellária tekintélyének helyreállítását (1609 : 21., 1613 : 25., 1618 : 8. tc.) és végül is azt kívánták, hogy legalább két magyar tanácsos legyen a kancelláriában és így a magyar ügyek magyar kezekbe kerüljenek. (1630 : 29., 1635 : 28., 1687 : 8. tc.)

A magyar kancelláriának kollégiális tanácssá való megszervezésére gondoltak tehát a rendek, ami a kancellária és a magyar tanács régi kapcsolatainál fogva közelekvő gondolat volt. A kancellária újjászervezése meg is történt a XVII. század végén, amikor az ország felszabadítása folytán a királyi hatalom került túlsúlyba és az ország helyreállítására rendelt új királyi hatóságot alkotott belőle. Miként az osztrák és a cseh kancellária a harmincéves háború folyamán kialakult osztrák házi hatalom politikai hatóságaivá, kollegiális tanácsokká váltak, úgy a magyar kancellária is tanácskozó, gremiális hatósággá szerveztetett és más célkitűzést kapott a királyi utasításokban, mint ahogy a magyar rendek azt elgondolták. 1690-ben kapott első utasításától 1848-ig csaknem változatlan volt a szervezete.

A magyar udvari kancellária, amint most már állandóan nevezték, elsősorban királyi hatóság volt, amelynek kötelessége az uralkodó érdekeit előtérbe helyezni. Feladata minden királyi jognak, privilégiumnak a fenntartása, a királyi parancsok végrehajtása és az ország eddigi „systémájának” megőrzése. Mint a királyi kiadványok hatósága, állandóan Bécsben az udvar mellett működött. A kancellár elnöklete alatt eleinte négy, később több, 1848 előtt 12 tanácsosból álló kollégiumban tárgyalták meg az ügyeket. Akár egyhangúlag, akár szótöbbséggel hozták a határozatot, azt döntés végett a királyhoz kellett felterjeszteni. A királyi elhatározást azután a kancellária adta ki a feleknek. Minthogy a király döntés előtt a konferenciát, illetőleg az udvari kamarát vagy az államtanácsot hallgatta meg, a magyar udvari kancellária tulajdonképpen nem volt független hatóság. A rendek országgyűléseken tiltakoztak az ellen, hogy a kancellária más hatóságoktól függjön és azt kívánták, hogy inkább csak levelezzen velük. (1715:17. tc.) A király viszont azt hangoztatta, hogy a kancelláriát saját hatóságának alapította és a rendeknek el kell ismerniök, hogy tisztán királyi hatóság, („dicasterium pure

regium“)¹⁴³ Mivel a helytartótanácsból és közvetve a megyéktől és a városoktól minden felterjesztés a kancellária elé került véleményadás végett, a kancellár, aki állandóan érintkezett a központi kormánysszékekkel és az udvarral, ennek politikáját képviselve Magyarország felé nagy befolyást gyakorolt a magyar kormánysszervekre és a törvényhatóságokra. Az udvar politikájának egy-egy újabb fordulata Magyarország felé a kancellár személyének kicserélésével kezdődött. A kancellárválság szinte egyértelmű volt a parlamentáris korszak kormányválságával.

A kancellária hivatali ügyköre a következő volt. 1. Képviselte Magyarországot és a magyar korona alattvalóit kifelé, az örökös tartományokkal fennálló viszonylatokban. Levelezett a magyar alattvalók ügyeiben a központi kormánysszékekkel, köztük a külügyeket intéző államkancelláriával (Staatskanzlei) és a cseh-osztrák udvari kancelláriával. 2. Hatáskörébe tartoztak mindazok az ügyek, amelyekben a király felségjogaiból kifolyólag intézkedett: kegyelmi ügyek, (gratualia) egyházi javadalmak, világi méltóságok, címek adományozása, nemesítés, királyi consensusok (fiúsítás, adoptio, indigenatus, salvus conductusok stb.), 3. Azok a politikai, pénzügyi és hadügyi dolgok, amelyekben a király a legfőbb felügyeletet és a végrehajtó hatalom jogait gyakorolta. Mindezek a helytartótanács felterjesztéseiben érkeztek a kancellária elé. 4. A kancellária a középkor óta, mint hiteles hely is működött és mint ilyen szerződéseket, végrendeleteket, felhatalmazásokat stb. állított ki. A királyi kegyelemlevelekről a kancellária, miként a középkorban, könyveket is vezetett (*libri regii*). A felek a kancelláriával udvari ágensük útján érintkeztek, velük szorgalmaztathatták ügyeiket.¹⁴⁴

A helytartótanács.

A török alól felszabadított területekkel meggyarapított ország új megszervezésével kapcsolatban hosszas tárgyalás után állította fel az 1723. évi országgyűlés ezt a

¹⁴³ Herm. Ign. Bidermann, Geschichte der österreichischen Gesammt-Staats-Idee. Innsbruck, 1889. II. 293.

¹⁴⁴ Dr. Anton v. Virozsil, Das Staatsrecht des Königreichs Ungarn, Pest, 1865–66., III. k.

kormányzékét (97., 98., 101., 102 tc.). Tisztán királyi hatóság volt és utasításait a királytól kapta, az elsőt 1724-ben. Székhelye Pozsony volt, míg II. József 1785-ben Budára nem helyezte.

Élén a nádor állott, ha a nádori szék nem volt betöltve, a helytartó, mint Mária Terézia idejében férje Lotharingiai Ferenc, majd később veje, Albert szász-tescheni herceg vagy ha helytartó sem volt, az országbíró vagy a tárnokmester. A XIX. század első felében József főherceg-nádor vezette ezt a fontos kormányzékét. Felállítása után 22 tanácsosa volt: 4 főpapi, 10 főnemesi és 8 köznemesi rendű. Mivel közülük a főnemeseket a birtokaikon űzött gazdálkodás tartotta többnyire távol, a munkát leginkább a köznemesek végezték. A tanácsosokat lehetőleg az ország különböző részeiből nevezték ki, hogy az egész ország viszonyai ismertek legyenek a tanács előtt. Mióta a Mária Terézia alapította horvát tanács megszűnt (1767—1779.) és a helytartótanácsba beleolvadt, egy horvátnak is mindig kellett lenni a tanácsosok között. Számuk az 1840-es évekig nem nagyon emelkedett, sokkal inkább az alsóbbrendű tisztviselők: titkárok, fogalmazók és segédhivatalnokok. Az egész hivatalnoki kar 1784-ben 118, 1848-ban 268 tagból állott, ami nem nagy szám, ha a hivatali teendők sokféleségét nézzük. A tanácsosokat, titkárokat és az irodaigazgatót a király, az alsóbbrendű tisztviselőket szó-
többséggel a tanács nevezte ki. Fizetésüket mindannyian a királytól kapták.

Az ügyeket a tanácsosok egyike vitte be, mint előadó, a tanácsba, ahol legalább 12-nek kellett jelen lenni. Határozatot szó-
többséggel hoztak, egyenlő szavazatarány esetében az elnök döntött. Sok ügyet egy-egy 3—4 tagú bizottság készített elő tanácsi tárgyalásra. A XVIII. század közepén már ügykörök szerint tíz állandó bizottság működött és a kormány szerv munkája lényegében itt folyt le. A fontosabbak voltak: a kegyesalapítványi, a vallásügyi, egészségügyi, a gazdasági és a vámügyi bizottság. II. József idejétől kezdve a bizottsági tárgyalás helyét ügyosztályokban végbemenő elintézés váltotta fel, ami az előadói rendszerből, abból fejlődött ki, hogy azonos természetű ügyeket mindig ugyanaz a tanácsos készítette és adta elő a tanácsban.

A helytartótanács (*consilium regium locumtenentiale*

Hungaricum) legfőbb hivatása a királyi rendeletek végrehajtása volt, de gyakran maga is tett javaslatokat új rendeletek kibocsátására. Minthogy az alsóbb hatóságoknak közvetítette a királyi intézkedéseket, tulajdonképpen a megyék és a városok központi szerve volt, amely a kancellária útján érintkezett a királlyal.

Hatáskörének nagy méreteiről meggyőzhet az ügyosztályok áttekintése, melyek II. József idejétől 1848-ig annak gyakorlásában résztvettek: Egyházi, egyházi alapítványi, egyházi gazdasági, protestáns vallási, nem egyesült görög vallási, zsidóügyi, közoktatási, könyvvizsgálati (cenzurái) ügyosztályok, kereskedelmi és közlekedési, közgazdasági, úrbéri, világi alapítványi, szabad királyi városi, vármegyei, rendőrségi, közigazgatás-, árva-, zálogház-, egészségügyi, nemesi, jász-kún, cigányügyi, hadiadó, hadbiztossági (katonaság elszállásolására és ellátására vonatkozó) ügyosztályok. A helytartótanács egyesítette tehát magában a pénzügyek és az igazságügy kivételével az egész belső igazgatás és kormányzás hatáskörét.

II. József az udvari kamaránál csak a királyi jószágok igazgatását hagyta meg, amire azonban nem akart külön kormányzékét fenntartani s ezért egyesítette azt a helytartótanáccsal, de halála után újból szétválasztották őket.¹⁴⁵

A határvidék és a Bánság szervezete.

A magyar kormányzések hatásköre hosszabb időn át nem terjedt ki az ország és melléktartományai területének déli sávjára, amely határvidék címen bécsi hatóságok közvetlen kormányzása alatt állott. I. Ferdinánd különös figyelmet fordított Horvátország és Szlavónia védelmére, hogy így belső-osztrák tartományai, Stájerország és Krajna mentesek maradjanak a török hódítástól. Ő és utódai e tartományok rendjeinek támogatásával várrendszert építettek ki a horvát és szlavón határon, amelyet kivettek a bán igazgatása alól s királyi és rendi haderők vezetése alá helyezték. Ugyanígy fenhatóság alá kerültek a vlachok, görög-keleti szerbek, akik főleg Boszniából és más török tartományokból bejövén, a határvidéken

¹⁴⁵ Ember Győző, A magyar királyi helytartótanács ügyintézésének története, 1724—1848. Budapest, 1940.

telepedtek le azzal a kötelezettséggel, hogy a határparancsnok kívánságára katonai szolgálatot teljesítenek. 1630-ban II. Ferdinánd rendeletben állapította meg a határőrvidék szervezetét, először csak a varasdi határőrvidékre vonatkozólag, amely később a károlyvárosi horvát generalatusra, majd az utóbb felállított új határőrvidékre is kiterjedt. E területen a lakosság a délszlávoknál szokásos házközösségekben élt. Több ily családból álló falu élén a kenéz állott, aki a katonai szolgálatra alkalmasokat nyilvántartotta. Három főkapitányságból állott a vlachok közössége, amelynek élén a kenézek, faluvének választotta főbíró állott, akit a generális erősített meg. A XVI. század végén ez a szervezet már 6—7000 fegyverest tudott kiállítani.

A török hódoltság megszűnte után a károlyvárosi generalatust a tengerig kiterjesztették és a horvát bán alatt a horvát határőrvidéket szervezték meg, amely az Unnágig terjedt, majd ezt 1701—1702-ben a Száva mentén Gradiskától a Tisza torkolatáig, azután a Tisza és a Maros mentén Erdélyig egy-egy újabb generalatus egészítette ki, végül a pozsareváci béke után (1718) a temesi vagy bánáti határőrvidék. Ez utóbbival a Tisza-Maros határőrvidék feleslegessé vált, Mária Terézia feloszlatta (1743—1750.) és az ottani határőrök egy részét a Duna mentén levő temesi határvidéken telepítette le. Lezárták a déli határvidék láncolatát az Erdély keleti határán Mária Terézia idejében (1761—1764.) létesített székely és román határrezredek s ezzel az egész déli határ állandó katonai készütségben állott. Mindezek a területek katonai igazgatás alá kerülve az udvari haditanács hatáskörébe jutottak és a magyar hatóságok, mind a megyei, mind a helytartótanácsi joghatóság alól elvonattak.

A katonai határőrvidéknek önkényes elszakítása az ország testétől a magyar rendek gyakran hangoztatott sérelme volt, de a visszacsatolás érdekében hozott számos törvénycikk ellenére ez a bécsi kormánykörök részéről a magyarság ellen csaknem mindig felhasználható szervezet csak az 1867. kiegyezés után szűnt meg.¹⁴⁶

A Duna-Tisza-Maros köze, az ú. n. temesi „Bánság” 1717-től 1778-ig katonai igazgatás alatt állott, amely sokat tett ennek az elpusztult országrésznek az újjáépítése

¹⁴⁶ Huber—Dopsch, Österreichische Reichsgeschichte. II. kiad. Wien, 1901., 192.

érdekében. 1778-tól, a visszacsatolástól kezdve itt is a régi, vármegyei rendszer érvényesült.

Az országos méltóságok.

Mohács után megszűnt a külön magyar udvartartás. A Habsburgoknak Bécsben volt császári udvaruk. Az uralkodó személyének közössége magával hozta az osztrák ház udvarának érvényesülése mellett a magyar királyi udvartartás eltűnését. A régi udvari méltóságok, amelyek különben már a középkorban országos, rendi méltóságokká lettek, a dicasteriális kormányzás idejében sokat veszítettek jelentőségükből. Közülük csak azok tudtak némí szerepet játszani, amelyek az új kormányzésekben, illetőleg az igazságszolgáltatásban helyet tudtak foglalni.

Továbbra is kimagaslott közülük a *nádor*, akinek a méltósága a XVI. században csak ritkán volt betöltve. I. Ferdinánd és utódai lehetőleg elkerülték a nádor megválasztását, mert a nádor, mint a király távollétében a hadsereg hagyományos főparancsnoka, az országban levő idegen katonaság fővezérségét is igényelhetette és így a bécsi kormányzések hatáskörébe könnyen beleütközhetett volna. A rendek viszont állandóan a nádorban látták azt, aki méltóságának ősi tekintélyénél fogva az idegen hatóságok befolyásával szemben Magyarország önrendelkezési jogát leginkább érvényre tudta volna juttatni. Azért is, mikor a Bocskay-felkelés győzelme folytán kivánságaiknak érvényt tudtak szerezni és az alkotmányt minden idegen befolyás eltávolításával a maguk elgondolása szerint helyreállították, ennek legmegbízhatóbb védőjét a nádorban, a király és a rendek közti régi közvetítőben látták. Már a bécsi békében (1606.) kikötötték, hogy a legközelebb megtartandó országgyűlésen nádort kell választani, aki mivel a király nem tartózkodhatik mindig az országban, mint teljhatalmú helyettese magyar tanácsosokkal egyetértve minden ügyben intézkedhessék, minden perben bíraskodhassék. Az 1608. k. e. 3. tc. pedig pontosan szabályozta az immár félszázad óta üres nádori szék betöltésének módját, megakadályozva azt, hogy a rendek szempontjából oly fontos méltóságnak hosszabb ideig tartó szüneteltetése a jövőben bekövetkezhessék.

A törvény szerint a király két-két katolikus és protestáns jelöltje közül a rendek választják meg a nádort. Ha meghal, a király köteles egy éven belül az új nádor megválasztása céljából országgyűlést tartani. Ha ezt elmulasztaná, az országbíró vagy ha ilyen nem volna, a tárnokmester köteles hivatalvesztés terhe mellett országgyűlést összehívni.

A nádorok ezután következő sora nem rendelkezett különösebb hatáskörrel a bécsi kormányzásokkal szemben, ami tekintélyüknek süllyedésével járt. Nagyobb befolyásra tulajdonképpen akkor jutott a nádor, amikor mint a király helyettese, az 1723-ban felállított helytartótanács, királyi hatóság élére került s így a rendi helyett királyi érdekek hivatott védelmezőjévé vált. Helyzetének lényeges megváltozását jelentette az a körülmény, hogy 1790-től főhercegek, I. Ferenc öccsei, Sándor Lipót és József, majd 1848-ban, mint utolsó a nádorok sorában, István főherceg töltötte be ezt a méltóságot.

Az országbíró tulajdonképpen csak mint a nádor helyettese működött és az országgyűlésen a felső táblának, a hétszemélyes táblának és a helytartótanácsnak a nádor mögött másodelnöke volt.

A tárnokmester a nádor és az országbíró akadályoztatása esetében a felső táblának elnöke, a hétszemélyes táblának és a helytartótanácsnak tagja, az utóbbinak is elnöke az említettek távollétében. Bírói székét, mint a tárnoki városok polgárainak magánjogi perekben használható fellebbviteli fórumot, 1848-ig ép úgy megtartotta, mint a személynök a személynöki városok felett.

A szentkorona-eszme.

A szentkorona-eszmét középkori értelmében Mohács után is megtaláljuk anélkül, hogy valaki is gondolt volna a közjogi értelemben vett szentkorona-tanra. Különösen fontos volt az ország feldaraboltsága idejében, hogy a szentkorona, mint az államterület sérthetlenségének jelképe szerepelt. A horvát-szlavón rendek a szentkoronában látták a magyar birodalom egységének megőrzőjét és a koronaeszme kapcsolta Erdélyt állandóan Magyarországhoz. A szentkorona jogán emeltek a Habsburgkirályok magyar tanácsosaikra hallgatva, Erdélyre igényt,

de a szentkoronához való tartozást az erdélyi fejedelmek is elismerték és a magyar királyokkal kötött szerződésekben ismételten elvállalták azt a kötelezettséget, hogy semmit sem idegenítenek el az uralmuk alatt álló területből a szentkorona sérelmére. Ezzel Magyarország és Erdély közjogi összetartozását biztosították. Bethlen Gábor is „az magyari koronában“ látta az ország egységének fenntartóját.

A törvények ismételten úgy fejezik ki elszakadt területek visszatérését, hogy ezek a szentkoronába kebelezettek vissza. (1649 : 31., 1655 : 82., 1741 : 51. tc.) A közfelfogás szerint magyar állampolgár a külföldivel szemben az, aki a szentkoronának alávetett országokból származik, tehát az erdélyiek is.

Az organikus államfelfogás is megmaradt a középkorban kialakult, nem a Werbóczi megfogalmazta alakjában. Az ország vagy mint Bocskay és a felkelő rendek ismételten mondták: „az nemes ország“ a habsburgi korszakban is test, amelynek tagjai mindazok, akik gyűlésben résztvettek, illetőleg ott megjelenésre volt joguk. Indigenákat is úgy fogadtak be, hogy őket „Magyarország tagjává“ tették. Test az ország területe is, mindazok az országok, országrészek, amelyek a szentkoronának vannak alávetve. Mivel a magyar birodalmat alkotó országok Magyarország tagjai és a szentkoronának is alá vannak vetve, többször van szó a XVI—XVIII. században a szentkorona testéről és annak tagjairól, az országokról. A koronaeszme és az organikus felfogás ebben a területi vonatkozásban véglegesen összeolvadt. Így Erdély mind a nemzeti fejedelmek, mind a Habsburgok idejében az ország, illetőleg a szentkorona testének a tagja.

A szentkorona, mint az országterület birtokosának gondolata, a XIX. században is változatlanul élt. Ismételten hivatkoztak rá a rendek, mikor az elszakított országrészek visszacsatolását akarták elérni. Az ország területi integritása, „a szentkorona integritását“ jelentette. Még a horvát nacionalizmus, az illyrizmus sem ejtette el a szentkorona-gondolatot, hanem a szentkorona jogán akarta nemcsak Dalmáciát, hanem Boszniát és Szerbiát is Nagy-Horvátországhoz csatolni, melyet még akkor, az 1840-es években a szentkorona iránti hűség tartott volna meg a magyar birodalomban. Fiuméra vonatkozólag is az

volt a horvát-szlavón rendek felfogása, hogy Horvátország útján kebelezte be Mária Terézia Magyarország szentkoronájába.

Werbóczi tanítása a szentkorona tagságáról 1790 óta vált közjogi és politikai néztek kiinduló pontjává. A kalapos király önkényes intézkedéseit követő forrongó hangulatban az 1790. országgyűlésen Werbóczi elmélete, hogy minden nemes együtt van a szentkoronában a királlyal, kedvező talajra talált, de ez volt egyszersmind a választófal nemes és paraszt között és így nem lehetett kedvelt azoknak a politikuskoknak a szemében, akik a magyar parasztságot jogokban akarták részesíteni. Így Széchenyi István is gúnyosan emlékezett meg róla.¹⁴⁷

6. A RENDI INTÉZMÉNYEK.

Az országgyűlés.

Az országgyűlés kisebb-nagyobb megszakítással, mint a törvényhozásnak szerve működött, ha a királlyal nem is egyenrangúan. Összehívására rendkívüli esetektől eltekintve a király volt jogosítva. 1532-ig összehívás nélkül is többször összejött a nemesség, de azután már csak királyi elhatározás alapján. A Bocskay-felkelésig a király tetszése szerint hívhatta meg az urakat, az egyháziakat és a városokat, a felkelés győzelme után a túlnyomó részükben protestáns rendek egyfelől az egyháziak, másfelől a városok meghívásának korlátozását óhajtották elérni.

Mióta Rudolf Modor, Bazin és Szentgyörgy városokat, amelyeket Illésházy Istvánnak zálogba adott, annak megjutalmazásául, hogy a zálogösszeget maguk kifizették, szabad királyi városokká tette és így ezek az országgyűlésen szavazati jogot nyertek, a nemesség attól félt, hogy a király a mindig vele tartó polgársággal majorizálni fogja a megyei követeket. A felkelés győzelme után törvényt (1608. k. e. 6. tc.) hoztak, amely szerint a király ezután a magyar tanács közreműködése nélkül mezővárosokat kiváltságban vagy szabadságban ne részesítsen.

¹⁴⁷ Eckhart F.: A szentkorona-ezme története. 211. s. köv.

Az 1608. k. u. 1. tc. pedig megállapította az országgyűlés összetételét s így elejét vette a királyi önkény megnyilvánulásának ezen a téren. A törvénnyel a főpapok egy részét kiszorították a nagyobb befolyású felsőtabláról az alsóra. Jogtalanságok elkerülése végett meghatározták, hogy kiket kell karokon és rendeken (*status et ordines*) érteni vagyis kiket hívhat meg a király országgyűlésre és kiknek van ott szavazati joguk. Eszerint négy rend van: a főpapok, a bárók, a nemesek és a szabad királyi városok. Ezeken kívül senkit sem hívhat meg a király. A felső táblán a bárók és a mágnások mellett csak a megyés püspökök foglalhatnak helyet. A káptalanok, a püspöki joghatóságnak alá nem vetett prépostok káptalanjukkal és konventjükkel egy-egy képviselő útján, az országban birtokos, kiváltságolt, infulás prépostok és apátok, továbbá a pálosok generálisa az alsótablára utaltattak. Ugyanoda hívandók meg a megyei követek mellé az 1514:7. tc.-ben felsorolt szabad királyi városok követei is. Ezeken kívül a király csak az ország nagybíráit, helyetteseiket és a királyi tábla ülnökeit hívhatja meg. Ott ülhetnek a távollevő mágnások követei is.

A királyok mindazonáltal más városoknak is küldtek meghívókat az országgyűlésre. Számuk a XVII. század folyamán 30-ra szaporodott. Hogy a városok követei ne majorizálhassák a megyéket, ami a török kiűzése után a visszafoglalt területek városainak megjelenésével könnyen bekövetkezhetett volna, 1687-ben törvény (17. tc.) tiltotta meg, hogy a király a jövőben másképp, mint a törvényhozás útján vehessen fel valamely helyet a szabad királyi városok sorába. Ezt a törvényt azonban nem hajtották végre, az alföldi nagy városok nem maradhattak képviselő nélkül az országgyűlésen. A rendeket ez közelebről nem érintette, a városok részéről fenyegető majorizálás veszélye elmúlt, mióta szokássá vált, hogy az összes városi követek szavazatát egyetlen szavazatnak számították.

Az országgyűlési meghívókat (*litterae regales*) a király a főpapoknak és mágnásoknak személy szerint, továbbá a megyék és a városok közönségének küldte meg. A meghívót hat héttel az országgyűlés megnyitása előtt kellett kibocsátani (1635:79. tc.) és az országgyűlés megnyitásának idejét és helyét tartalmazta, gyakran, de nem mindig az összehívás főbb okait is (koronázás, nádor-

választás stb.) és azoknak a javaslatoknak a megnevezését, amelyekre vonatkozólag a követeknek küldőiktől utasításokat kellett kapni.

Tömeges országgyűlések a XVI. század közepe óta nem voltak. Miksa fia, Rudolf megválasztása érdekében még megkísérelte 1572-ben tömeges gyűlést tartani, de ez nem jött létre és ilyen kísérlet többé nem is történt. Azt, hogy minden egyes megye vagy város hány követet küldhet ki az országgyűlésre, törvény nem állapította meg. 1681-ben még az országos sérelmek közt szerepel, hogy a meghívó kettőben határozta meg a küldhető követek számát. Csak lassanként fejlődött ki az a szokás, hogy minden megyét két-két követ képviseljen, ami azután a jász-kún kerületre, a hajdú városokra és általában a városokra is alkalmazást nyert.

A szokás ily módon egyenlő képviselőhöz juttatott kis és nagy megyéket és városokat tekintet nélkül lakosságuk számarányára. Pestmegyének ugyancsak két követe volt, mint a kis Turócnak vagy Ugocsának, Pest városának is éppúgy, mint Bazinnak.

Sokáig a királytól függött, hogy *mikor hív össze országgyűlést*. Utóbb törvények rendelték el, hogy ez három évenként történjék meg, de szükség esetén hamarabb is. (1655 : 49., 1681 : 58. és 1715 : 14. tc.) A törvényes utód megkoronázása céljából hat hónapon belül kellett országgyűlést tartani. (1791 : 3. tc.) Az országgyűlés *tartamát* a törvények két hónapra korlátozták (1649 : 44. tc.), kivéve, ha sürgős szükség ennek az időnek meghosszabbítását kíváná meg. A tárgyalás módja lehetlenné tette ennek az időnek a megtartását és a XVIII—XIX. századi országgyűlések nem egyszer több éven át elhúzódtak.

Az országgyűlések *helye* a török hódoltság idejében fővárossá lett Pozsony volt, ahol 1848-ig megmaradtak annak ellenére, hogy a magyar kormányzervek II. József idejében Budára helyeztettek át. Bécshez való közelsége az udvar szemében különösen alkalmassá tette Pozsonyt erre a célra. Nem egyszer, ha a körülmények úgy kívánták, másutt, így Sopronban, Nagyszombatban, Besztercebányán gyűltek össze a rendek. Az országgyűlés tagjainak *elszállásolásáról* a királyi főlovászmester és alája rendelt szállásosztók gondoskodtak. A főpapat és báró-

kat a pozsonyi belvárosban levő szállásokra előjog illette meg. Minthogy a háztulajdonosok kötelesek voltak ingyen szállást adni, ez a megterhelés Pozsony városára különös súllyal nehezedett azóta, hogy az országgyűlések a XIX. században éveken át együtt ültek és a háztulajdonosok lakásaik bérbeadásában korlátozva voltak. A város összességét természetesen bőven kárpótolta az a nagyobb forgalom, amellyel egy-egy országgyűlés járt.

Az országgyűlés megnyitása előtt harminc nappal a bíróságokon *törvénykezési szünet* állott be, amely minden bíróságra vonatkozott a városiak és néhány más per fajta kivételével a megyei és a szentszéki bíróságokon. A szünet a követek hazatértéig tartott. Ez az idő arra szolgált, hogy a megyék gyűlésein a királyi meghívót felolvassák, az országgyűlés elé terjesztendő sérelmeket és kívánságokat megbeszéljék és megállapítsák, a követeket megválasszák, megbízólevéllel (*creditiva*) és utasítással (*instructio*) ellássák. Méltán nevezték a megválasztottakat követeknek (*ablegatus*), mert csak küldőik utasításai szerint járhattak el. Ha az országgyűlésen olyasvalami merült fel, amire vonatkozólag a követek utasítást nem kaptak, úgy megbízóiktól pótutasítást kértek. Amennyiben a követ nem tartotta magát az utasításhoz, megbízói visszahívhatták és mást küldhettek helyébe. Ezen a címen nem egyszer megtörtént, hogy a kormányzések nyomására egy-egy kellemetlen követet megyéje eltávolította és a kormánynak megfelelőt küldött helyébe.

Az országgyűlés tagjainak *személyes biztonsága* különös védelemben részesült. Bármely erőszakot, vagy velük szemben elkövetett személyes sértés szigorú megtorlást vont maga után. Aki követet megvert, megsebesített, vagy személyes szabadságában bármikor korlátozott, hűtlenséget, későbbi törvények szerint nagyobb hatalmaszkodást követett el. Távollétiük alatt birtokukba bármi címen végzett beiktatás érvénytelen volt.

Az országgyűléssel járó *költséget* a felsőtábla tagjai maguk fizették, illetőleg jobbágyaikra kivetett rendkívüli szolgáltatásból fedezték. A megyei és a városi követek kiadásait megbízóik térítették meg a házi pénztárból (*cassa domestica*), amelybe a jobbágyok erre a célra külön adóztak.

A *belső rend fenntartásáról* a főajtónállómester

(*ianitorum regalium magister*) gondoskodott. A tárgyalások nyilvánosság előtt folytak, hacsak különös esetekben nem rendelték el zárt tárgyalást. A karzatokra rendszer öltözetben mindenki beléphetett, az ülésterembe csak a követek, nemzeti, katonai vagy egyházi viseletben. Lármán és kiabáláson kívül az üléseken rendzavarás, tettlegesség nem fordult elő. Kézíratos gúnyversek, pasquillok gyakran forogtak a követek kezén, akik az országgyűléssel kapcsolatban élénk társadalmi életet éltek, vendégeskedtek, főleg a főpapok és a mágnások asztalánál.

Az országgyűlés külső képéhez tartozott még a karzatokat, főleg a XIX. században megtöltő *országgyűlési ifjúság*. Ezeket az ifjakat a megyék, a városok és a szabad kerületek küldték a követekkel, hogy nekik tollukkal segítségükre legyenek s őket napidíjakkal is ellátták. A főrendek is hoztak magukkal ilyeneket. A királyi tábla jegyzői, a jurátusok és a pozsonyi iskolák tanulói csatlakoztak még hozzájuk. Ezek nem csekély hatással voltak a haladó irányú közvélemény kialakítására akkor, amikor a sajtó szigorú cenzura miatt állott és még a szónokok neveit sem közölhette. Az ifjúság ellenben éljenzéssel, püsszegéssel, továbbá tüntetésekkel adott kifejezést a közhangulatnak. A követek az ifjaknak tollba mondták megbízóiknak küldött jelentéseiket, velük iratták le az országgyűléssel kapcsolatos nagyszámú iratot mindaddig, amíg azok nyomtatásban is meg nem jelentek.

Az országgyűlés *megnyitásának módja* a következő volt. Miután a rendek összegyűltek, a követek az elnökségnél bemutatták megbízó leveleiket. A megnyitás előtt mindkét tábla tagjai bemutatkoztak a nádornak és a primásnak. A felsőtáblán a nádor, akadályoztatása esetében az országbíró, vagy ha ez is gátolva volt valamely okból, a tárnokmester elnökölt, az alsó táblán a személynök, illetőleg az alnádor vagy az alországbíró ültek az elnöki székben. Az alsó táblának sem volt tehát választott elnöke, hanem tulajdonképpen a kormány képviselője viselte az elnöki tisztséget, aki, miként a nádor is a felső táblán, az udvari pártnak vezetője is volt, de vigyáznia kellett, hogy népszerűségét el ne veszítse s alkalmatlanná ne váljék a kormány szándékainak megvalósítására.

A megnyitás előtt összegyűltek a rendek, hogy az el-

nökséget, továbbá a két tábla egymást kölcsönösen üdvözölje és a megnyitás módját megbeszélje. A király, illetőleg megbízottjának ünnepélyes fogadását is elő kellett készíteni. A megnyitás rendjét a nádorhoz intézett királyi „*directorium*“ állapította meg, amelyet a nádor előbb a felső táblán ismertetett, majd az alsó táblára átküldött. Nem ritkán már a directoriumról is vita keletkezett, főleg rangsor-kérdésekben. Két küldöttséget választottak, hogy az egyik a királyt meghívja Bécsben az országgyűlésre, a másik pedig az ország határánál ünnepélyesen fogadja és üdvözölje. Mind a kettőt főpap szokta vezetni. Ezek megválasztása után Veni Sancten vettek részt a rendek a pozsonyi főtemplomban.

A király ritkán jelent meg személyesen, rendszeren teljhatalmú megbízottat küldött, valamelyik titkos tanácsost, főminiszterét, avagy az uralkodó család valamelyik tagját. Teljhatalmú megbízásuk ellenére, ezek nem egyszer fordultak jelentéstétel és utasítás végett az országgyűlés alatt is a királyhoz. A rendek a király vagy megbízottjának megérkezése után felvonultak a királyi palotába, ahol a király, illetőleg megbízottja beszéd kíséretében átadta a javaslatokat (*propositiones*) a nádornak s ezzel megnyitotta az országgyűlést. A rendek megkezdhették a tárgyalást.

A felső tábla tagjai hosszú asztalok mellett foglaltak helyet. A középsőnél ült a nádor, tőle jobbra a főpapok rang és a kinevezés sorrendje szerint, balra az ország bárói, továbbá a koronaörök, a megyék főispánjai, előbb az örökösök, azután a többiek beiktatásuk rendjében, majd Horvátország és Szlavónia küldöttje és a fiumei kormányzó, végül a címzetes mágnások. Az alsótáblán a személynök korlátokkal ellátott emelkedettebb helyen ült, ahonnan jól áttekinthette az egész termet. Ugyanott foglaltak helyet az alnádor, az alországbíró, a négy ítélőmester, a tábla ülnökei és Horvátország kiküldöttjei, végül a királyi tábla felesküdt jegyzői. Az emelvény előtt levő asztaloknál ültek a megyei és a városi követek, a káptalani képviselők, az apátok, végül a távollevő főpapok és mágnások, valamint ezek özvegyeinek és árváinak képviselői.

A tárgyalás nem a mai formák szerint ment végbe. Törvényjavaslat előterjesztésére csak a király volt hivatalva, az alsótábla tagjai legfeljebb kéréseket (*postulata*)

terjeszthettek elő. A javaslatok előkészítésében a király a bécsi kormányzerveket (titkos tanács, udvari kamara, hadi tanács) vette igénybe, amelyek elé a magyar tanácsosok véleményét is elő szokta terjeszteni felülvizsgálás végett. Nem egy javaslat közvetlenül e kormányzések-től, de még az alsóausztriai kamarától is indult ki. A javaslatok határozott formákba öntötték azt, amit a meghívó levél csak jelzett. A XVI. században a javaslat rendszeren két részből állott. Az elsőben beszél a király a háborús viszonyokról, amelyek rendkívüli adó megszavazását teszik szükségessé, ennek felosztásáról, behajtásáról és az erre szükséges szervezetről, másodsorban a katonaság állapotáról és a hadi szükségletekről.

A XVI—XVII. században, de még a XVIII. század első felében is a felsőtáblának jóval nagyobb befolyása volt a tárgyalásokra, mint az alsónak. Az országgyűlés bizottságai, melyek a király meghatalmazottjával és a kormányzésekkel tárgyaltak, túlnyomórészt főurakból állottak. Lényegesen megváltozott a két tábla egymáshoz való viszonya a XIX. században, amikor a reformok képviselője, a liberális ellenzék révén az alsótábla a megyék gyűlésein választott követeivel, mint a közhangulat kifejezője, döntő befolyással bírt.

A két tábla összetartozása szorosabb volt, mint a parlamentarizmus korában. A rendi gyűlés a királlyal szemben egységet alkotott. A javaslatokat a két tábla egyidejűleg vette tárgyalás alá és együttesen adta meg rájuk a feleletet. A javaslatokat a két tábla együttes ülésében felolvasták, majd rendszeren a felett folyt a vita, hogy a javaslatok tárgyalását vagy a sérelmek összeállítását intézzék-e el előbb.

Sérelmeken (gravamina) a törvények megszegését és az alattvalóknak ebből, valamint jogtalan intézkedésekből eredő károsodását értették. Legtöbb ezek közül az idegen katonaság visszaéléseinek volt a következménye. Lehetek az országnak vagy magánosoknak sérelmei (*gr. particularia*). Hosszas viták után az alsótábla bizottsága állapította meg, melyek a legsúlyosabbak a rendek felsorolta sérelmek közül és ezért melyek orvoslását kell legelőbb kérni (*gravamina praeferentia*). Ehhez a felső tábla beleegyezését is kikérték és a sérelmek végleges összeállítása a két tábla megegyezése alapján történt. A me-

gyei követek utasításaiba a magánsérelmeknek oly nagy tömegét vették fel, hogy a XIX. századi országgyűléseken már lehetetlen volt azok részletes megtárgyalása, és csak a legfontosabbak kerülhettek megvitatásra és a király elé való felterjesztésre.

Mind a javaslatok, mind a sérelmek megtárgyalása a XVIII. század vége óta először az ú. n. *kerületi ülésekben (sessiones circulares)* történt. Ezeknek az eredete nem világos. Eleinte egy-egy országrész követei nézeteik tisztázása végett jöttek össze, utóbb az egyes kerületek, (Dunáninnen, Dunántúl, Tiszáninnen, Tiszántúl), majd 1790 után mind a négy kerület együttesen tartott ilyen gyűléseket, sőt ettől az időtől kezdve a káptalanok és a városok küldöttjei is résztvettek azokon. Célja volt a gyűléseknek, hogy a követek az udvarhoz húzó elnökség távollétében szabadon elmondhassák véleményüket. Itt ugyanis nem a személynök, hanem a megyei követek felváltva elnököltek. Itteni állásfoglalásuk sem maradt azonban titokban, mert a politikai rendőrség bizalmi embereitől kapott értesülései alapján pontos jelentéseket küldött Bécsbe a kerületi üléseken történekről is. A XIX. században minden országgyűlési tárgyat először itt vitattak meg s azért itt tettek indítványokat is a teljes ülés elé való terjesztés céljából. A kerületi ülés határozatai tulajdonképpen eldöntötték a javaslatok sorsát. Az országgyűlés tárgyalásait azonban feleslegesen elnyújtották, mert az országos ülésen ugyanazok a követek újból elmondták nézeteiket. Gyakran az országos ülésen nem volt újabb vita, hanem a kerületi ülés határozatait egyszerűen elfogadták. Ezek az üléseken nem vezettek naplót.

Az országgyűlésnek házzabályai nem voltak. Az alsótábla tárgyalásainál hiányzott a parlamentáris forma. Nem tartottak előre elkészített, kidolgozott beszédeket. A hozzászólások legtöbbször csak a vita során történtek mérsékelt hangon. A beszédek meggondoltak, tartalmasak voltak. Minthogy a megyei követek jómódú birtokosokból, nagyobb részben valóságos vagy volt alispánokból és megyei táblabírákból kerültek ki, a megyegyűlések gyakorlata itt is éreztette hatását. Az ellenzék elsősorban a tiszavidéki protestánsokból állott. De az ellenzékiek közül is nem egyet tudott megnyerni az udvar címek, rangok és hivatalok adományozásával. A felsőtáblán az

1840-es évekig ritkán volt ellenzék, hiszen tagjai méltóságaik révén gyakran szerepelhettek az udvarnál, mint tanácsadók s így nem léphettek fel olyan intézkedések ellen, amelyek javaslatában maguk is résztvettek. A városok különösen függő viszonyban voltak a kormányzésekkel s ezért követeik nem beszélhettek szabadon, sohasem mertek ellenzékiek lenni. Sok városunk szegénysége és jelentéktelensége miatt csak kevésbé művelt követeket küldött, akik a polgárságnak nem szereztek különösebb megbecsülést.

A kerületi ülések határozatait az elnökség közölte az alsótábla elnökével s azok a rendes, országos ülésen (*sessio regnicolaris*) kerültek megvitatásra. A követek jelentkezésük sorrendjében beszélhettek, a városiak azonban csak a megyeiek után. A határozatot az elnök a követek felkiáltásaiból vagy a felszólalók többségének álláspontja alapján állapította meg. Az az elv, hogy a szavazatokat mérlegelni, nem számlálni kell, (*vota ponderantur, non numerantur*) nem egyszer adott módot visszaélésekre és önkényes magyarázatra az elnökség részéről. Egyhangúságot a határozathozatalhoz, miként Lengyelországban, nem kívántak meg, de szavazatszámításra csak ritkán került sor, még inkább a felső-, mint az alsótáblán. A XVII. század végéig minden jelenlevőnek, kivéve a távollevő főrendek küldöttjeit, külön szavazata volt. Utóbb a megyéknek, a szabad kerületek mindegyikének egy-egy szavazata volt. Ha a megye két követe egymással ellentétes álláspontot foglalt el, a megyének a szavazatát nem számították be. Az egyházi rendnek és a városoknak együttesen volt egy-egy szavazata. (*votum curiatum*). Így a megyék befolyása biztosítva volt. Az ő szavazatuk már a kerületi ülésen eldöntötte az ügyeket.

Ha a két tábla a javaslatok ügyében külön-külön elhatározásra jutott, megindult az *üzenetváltás*, hogy együtt adhassanak választ a királynak. Az alsótábla határozatait küldöttség útján üzenetben (*nuncium*) juttatta a felsőtábla elnökének tudomására. Az üzenetet előbb élőszóval, 1790 óta inkább írásban közölték. A XVII. században még az elnökség, később küldöttség közvetítette az üzenetet. Az alsótábla üzenetét a főrendek tárgyalták s válaszukat szintén üzenetben (*renuncium*) közölték az alsótáblával. Ezt a nádor kijelölte küldöttség vitte az alsótáblának, ame-

lyet, miként az alsótábla küldöttségét is, egyházi ember szokta vezetni. Ha a főrendek válasza nem volt megfelelő, újabb tárgyalás és újabb üzenetváltás következett, ami mindaddig megismétlődött, amíg vagy megegyeztek, vagy megállapították, hogy nem tudnak megegyezni. Ilyenkor az ellentéteket a nádor elnöklete alatt tartott vegyes ülésben (*sessio mixta*) iparkodtak kiegyenlíteni, vagy a tárgyalást jobb időkre halasztották el.

A megállapított határozat alapján „alázatos feliratot” (*humillima repraesentatio*) készítettek és azt a kancellária útján a királyhoz terjesztették fel. A közvetítő a király és a rendek közt az udvari kancellár volt, aki hivatalának egy részét az országgyűlés idejére Bécsből Pozsonyba helyezte át. A király a felterjesztésre kegyelmes elhatározással (*benigna resolutio*) válaszolt, azt vagy elfogadta, vagy csak módosításokkal tette magáévá, vagy visszautasította. A király esetleg a felterjesztésen teendő változásokat kívánt, új határozatokat követelt, a rendek kéréseit ígérekkel intézte el vagy magánügyeknek mondva azokat, a kormányzésekhez utasította, és nem egyszer felszólította a rendeket, hogy bizonyos ügyben határozatot hozzanak, sőt a XVI. században igénybe vette azt a jogot, hogy már meghozott határozatokat megsemmisített. Néha megtörtént az is, hogy belátva e tárgyalási mód nehézségeit, szóbelileg érintkezett a király, illetőleg megbízottja az országgyűléssel. A rendek felterjesztését és a leirat tartalmát a király előbb ugyanazokkal a kormányhatóságokkal tárgyalta meg, amelyek annak idején a javaslat előkészítésében résztvettek. Ha a királyi leirat nem volt beleegyező, akkor tovább folyt a tárgyalás ép úgy, mint az eredeti javaslat kérdésében mindaddig, míg a király, jobban mondva a kormányzések és a rendek megegyezésre tudtak jutni. Ha a nézetek közt valamely javaslat ügyében áthidalhatatlan ellentét forgott fenn, levették a napirendről. Elgondolhatjuk, hogy a törvényhozásnak ez a módja minő felelősséggel járt és hányszor hiúsultak meg és sikkadtak el a javaslatok legjobb szándékai a rendi érdekek ellenállásán.

A kölcsönös iratváltás a király és a rendek részéről akkor ért véget, amikor a király és képviselője már egy cikken sem talált kifogásolni valót. A királyé volt tehát az utolsó szó, amint az első is tőle jött. A király így

a végleges szentesítés előtt előzetes hozzájárulását is adta.

A véglegeseknek tekintett kéoldalú megállapodásokat cikkekbe osztották és ezek alkották a decretumot, amelynek bevezetésében és befejezésében a király megerősítését fejezte ki. Az elején a király elmondta, hogy a cikkeket megerősítés végett eléje terjesztették, a végén pedig a cikkeket megerősítetteknek jelentette ki és kötelezte magát, hogy a cikkek megállapításait meg fogja tartani.

De még a véglegeseknek tekintett törvénycikkeket is megváltoztathatta a király, akinek előnyére vált, hogy a rendek gyakran elszéledtek az országgyűlésről, mielőtt a törvénykönyvet megszövegezhették volna s ilyenkor a királyi helytartóság, illetőleg a kancellária valamelyik tisztviselője írta össze a törvényeket. A XVI. század második felében még az volt az udvar elve, hogy a király azért, mivel nem vett részt személyesen az országgyűlésen, hanem csak megbízott útján, akinek nem helyeselheti minden lépését, megváltoztathatja a végső határozatokat is. Egyszer egy cikket nem erősített meg (1543), vagy a megerősítő formulában valamely cikk felett nem tetszését fejezte ki (1583), máskor a rendek követelését kérésre változtatta, vagy a rendek szövegét meghagyta és másik szöveget is csatolt hozzá (1545). Az országgyűlésen felmerült az a kérdés, vajjon a királynak joga van-e egyoldalúlag megváltoztatni az országgyűlés határozatait. (1588). Mind a magyar tanácsosok, mind a rendek tiltakoztak a király eljárása ellen. De a király ezt a gyakorlatot tovább is folytatta: több cikket megváltoztatott, másokat későbbi döntésre tartott fenn (1597). Majd egyes szavakat, mondatokat, sőt egyes határozatokat törölt a szövegből, egyes szavakat hozzátett. A megerősítő formula mégis úgy hangzott, mintha az összes határozatokat szószerint megerősítette volna.

A leghíresebb volt ez esetek közül az 1604 : 22. törvénycikk, ez olyan intézkedéseket foglalt magában, amelyről az országgyűlésen nem tárgyaltak. E cikk a katolikus vallást biztosító régi törvényeket megerősítve, eltiltotta, hogy a jövőben az országgyűlésen a vallásügyet előhozzák és megtárgyalják. A rendek e felett érzett elkeseredése a Bocskay-felkelésben jutott kitörésre.

Később ilyen változtatások megakadályozására az országgyűlés határozatai nem feliratok, hanem törvényjavaslatok formájában kerültek a király elé. A két tábla küldötteiből és a királyi kancellária megbízottaiból álló bizottság vizsgálta felül és szerkesztette meg a végleges szöveget, végezte el a *concertatiot*.

A szentesítés jeléül a végleges szöveget tartalmazó decretumot a királyi nagypécsettél megerősítették és azt mind a király, mind az udvari kancellár aláírta, majd ünnepélyes záró ülésen a rendeknek átadták.

Az alsótábla tanácskozásait már régebben hivatalos naplókban (*diarium*) örökítették meg, a felsőtáblán csak az 1839/40. országgyűlés óta vezettek be ilyen. Ezeket 1790-ig latin nyelven szerkesztették, ez évtől kezdve latin és magyar nyelven ki is nyomtatták épúgy, mint az országgyűlés folyamán keletkezett iratokat (*acta*). Az 1832/36. országgyűlés óta a naplókat csak magyarul írták. E jegyzőkönyvek nem voltak kimerítőek, csak a beszédek vázát adták. A törvényeket is 1790 óta latin és magyar szöveggel hozták. Az 1836 : 2. tc. szerint a magyar a hivatalos.

A tanácskozás nyelve a latin volt a XIX. század elejéig, mikor is előbb az alsótáblán kezdték a magyar nyelvet használni. 1830-ban már az üzeneteket is magyar nyelven szerkesztették, 1840 óta a feliratokat is, végül az 1844 : 2. tc. szerint minden királyi leiratot magyarul kell megszerkeszteni és a törvénycikkeket is magyarul hozni és megerősíteni. A tárgyalás nyelve is kizárólag a magyar lett, egyedül a kapcsolt részek követeinek engedték meg még hat éven át a magyar nyelv használatát.

Az általános országgyűléseken kívül előfordultak még részleges gyűlések is (*concurus regnicolares*), amelyek honvédelmi szűkségelemek megszavazása végett egy-egy vidék több megyéjének követei és országnagyok jelentek meg, amit rendkívüli esetekben még XVIII. századi törvények is megvalósítandó intézkedésnek tartottak. (1741 : 22. tc.)¹⁴⁸

¹⁴⁸ A XVI. századi országgyűlésekről: Jozef Karpat, *Zákonodárná moc v Uhorsku v rokoku, 1526—1604.* (A törvényhozó hatalom Magyarországon.) Bratislava, 1944., 352., b5 német kivonattal. Rendi országgyűléseink szervezetéről: Anton v. Virozsil, *Das Staatsrecht des Königreichs Ungarn*, III. k., 1866. J. Orosz, *Terra incognita. Notizen über Ungarn*, Leipzig, 1835. Kérészy Zoltán, *Rendi országgyűléseink tanácskozási módja*, Kassa, 1906.

A vármegye.

A török hódoltság kora a megyei önkormányzat kiépítésének korszaka. A honvédelemmel összefüggő közigazgatási teendők sokszorosán meggyarapodtak. A várépítés, közmunka, fuvarozás, a végvárok ellátása olyan intézkedéseket igényelt, amelyeket a központból végrehajtani nem lehetett. Az úrbériség sokféle vonatkozása is helyi szervek intézkedésére szorult. Az igazságszolgáltatás központi szervei a közlekedés bizonytalansága miatt is nehezen voltak felkereshetők. Az állandó háborús viszonyok közt megrendült közbiztonság javulását sem lehetett messze levő hatóságoktól várni. Mindez igen nagy mértékben megnövesztette a rendi önkormányzati szerv, a vármegye jelentőségét. A központi kormányzások még hosszú időn át az állampénzügyi feladatok megoldására szorítkoztak. A mindennapi élet szabályozása, a tulajdonképeni közigazgatás a vármegyére maradt, amely ennél fogva hatáskörét nagy mértékben kiterjesztette.

Az élet sokféle szükségletét a megyék maguk alkotta jogszabályokkal elégítették ki. Ezeket már a XVI. században a legkülönbözőbb jogi és gazdasági vonatkozásokra alkották és ezzel pótolták az országgyűlés ily irányú működését. Elelmiszerek, ruhaneműek árának, iparosok munkabérének megállapításától kezdve adóssági, zálogügyekig mindenféle előfordul e jogszabályok tárgyaként. Közigazgatási szervezeti, büntetőjogi és eljárási szabályok is szép számmal találhatók a megyei statutumok között. E jogalkotásban egyformaság nem állapítható meg. A XVIII. századtól kezdve a helytartótanács egységesíteni akarta a megyék jogalkotását, felülvizsgálva intézkedéseiket és bekövetelve az elintézett perek iratait, hogy vajjon a megye igazságszolgáltatási kötelezettségének megfelelt-e. 1715 óta, az állandó hadsereg felállításával új katonai közigazgatási teendők merültek fel: újonctoborzás, a katonaság bekvártélyozása, ellátása. A felvilágosodás idejében, hogy a központi kormányzati szervek az alárendelt nagyobb néprétegek jólétének emelésére törekedtek, a megye munkája újból gyarapodott azoknak a jelentéseknek, lajstromoknak és kimutatásoknak a készítésével, amelyeket a helytartótanács kívánt meg tőlük népjóléti, egészségügyi és mezőgazdasági ügyekben.

Hivatalsszervezetük kiépítése után a XVIII. században kezdtek a megyék politikai szerepet játszani, feliratokat küldeni, a nekik nem tetsző rendeletek végrehajtását megtagadni, sőt egymással érintkezésbe lépni azért, hogy bizonyos ügyekben együttesen járjanak el. Ez a megyei ellenállás először II. József reformjaival, főleg a katonai szolgáltatásokkal szemben nyilvánult meg. Ekkor váltak a vármegyék a rendi „alkotmány bástyáivá”. Az 1820-as években ellenállásuk hevessé vált, mikor a kormány az eddig elértéktelenedett papírpénzben fizetett adónak ezüstpénzben való megfizetését követelte. Az ellenállás gerincét a középbirtokos osztály alkotta. A kormány erre megkövetelte, hogy a főispánok maguk menjenek a megyéjükbe s ott a tisztújítást tekintélyükkel és a kisenemesség leszavaztatásával befolyásolják oly módon, hogy „jó érzelmű” tisztikar kerüljön a vármegye élére. Az ellenállás letörésére a kormány a megyékbe királyi biztosokat küldött, akik katonaságot is igénybe vehettek és az ellenálló tisztviselők elzárásával, a tiltakozó határozatoknak a jegyzőkönyvből való kiszakításával igyekeztek céljukat elérni.

A jogszabályokat a vármegyei közgyűlés alkotta, amelyen minden, a megyében birtokos nemes megjelenhetett, a XVII. századig bírság terhe mellett megjelenni köteles volt. Szükségkívánta időben tartották. A főispán vagy az alispán hívta össze és elnökölték rajta. Tanácskozásai nyilvánosak voltak és a határozatokat jegyzőkönyvekben örökítették meg, amelyekbe a XVI. század óta a megyei szék ítéleteit is bevezették. Ezek a vármegyei jegyző őrizetében voltak a levéltárban. A közgyűlésen hirdették ki a nemességadóományozásokat, olvasták fel a király, illetőleg a kormányzások rendeleteit s intézkedtek végrehajtásukról vagy tagadták azt meg, ha törvényteleneknek tartották, amire törvény adott feljogosítást. (1545 : 33.)

A megyei önkormányzatnak és az igazságszolgáltatásnak a Habsburg-korszakban megszaporodott teendői a megyei tisztviselőkarnak a kiépítését vonták maguk után. Ezt — a főispán kivételével — a törvény szerint három évenként tartandó, a legtöbb megyében évenként tartott tisztújító közgyűlés (*sedes restauratoria, electoria*) választotta meg a főispán jelöltjei közül. A „tisztépítő szék”

a megyei élet ünnepélyes napja, amelyre a szomszéd megyéket is meg szokták hívni. A közgyűlés előtt a főispán az alispánnal és a megye főbb táblabíróival folytatott megbeszélés alapján az alispáni és a másodalispáni hivatalra 4—4, a fő- és alszolgabírói tisztségekre 2—4, a jurassorira 2 személyt jelölt. A választás közfelkiáltással (acclamatio) történt, még pedig rendszeren az első helyen jelölt javára. Az első helyen az eddigi tisztviselőt jelölték, új ember csak akkor került a tisztikarba, ha az eddigi tisztviselő már kiöregedett vagy önszántából kérte a jelölésből való kihagyását. A választás után történt a főispán részéről a tiszteletbeli hivatalnokok kinevezése. A megválasztottak a közgyűlésen esküt tettek le. A tisztújító közgyűlést megelőző gyűlésen, a búcsúzó széken (*sedes valedictoria*) mondott le a tisztikar. A megválasztottak bírság terhe mellett kötelesek voltak a választást elfogadni. Ha valamelyik tisztviselő betegség miatt nem tudta többé a tisztelet ellátni, a tisztújító közgyűlésig a főispán nevezett ki helyébe mást.

A megyei tisztviselők, amint az már a XVI. századtól bizonyítható, rendes fizetést (*salarium*) kaptak s így nem áll az, hogy a megyei tisztség *nobile officium* volt, amint azt régebben tankönyvek hirdették. A fizetés nagysága koronként és megyénként változó volt. A tisztviselők jövedelme a fizetésen kívül útipénzből, a perceselemények után fizetett taksákból és a közgyűlés megszavazta jutalmakból állott. Mária Terézia kénytelen volt már állást foglalni a megyék részéről történő gyakori fizetésemelések ellen. II. József, hogy a megyéket megnyerje, emelte a tisztviselők fizetését.¹⁴⁹

A királyt az önkormányzati vármegye élén a főispán képviselte. Részvétele a közigazgatásban helyenként és időnként változott. A király nevezte ki és mentette fel most is tetszése szerint. Rendszeren nagyurak szokták betölteni e tisztséget, különösen azoknak a családoknak a tagjai, amelyeknek a királyok a megyében levő nagy uradalmaknál fogva az örökös főispánságot eladományozták. A XVII. században már egész sora volt az örökös főispánoknak azokon kívül, akik méltóságuknál fogva nyerték el valamely megye főispánságát, így a Pálffyok Pozsonyban, a Csákyok Szepesben. A török hódoltság megszűnése

¹⁴⁹ Ember Győző, i. m. 520. s. köv.

után felújultak az egyháziak örökös főispánságai is. A XVIII. század elején a Koháryak Hont, a Batthyányiak Vas, a Schönbornok Beregmegye főispánjai lettek. Az intézmény e fővirágzása idejében 9 egyházi és 14 világi örökös főispán volt a nádoron kívül. E szerint az örökös főispánok örökösök (*perpetui*) vagy örökletesek (*haereditarii*). Az előbbieket valamely egyházi vagy világi méltósággal szálltak át, az örökletesek családi méltóságkép. Mindkettő címe *supremus et perpetuus comes*.

A jogosított családok csak fiágon örökölték. Többnyire csak a család, nem pedig annak egyes tagja bírt öröklési joggal. A király választotta ki a család tagjai közül a hivatalra alkalmasat. Több főispánság az elsőszülöttség rendjében szállt át, mint például az Esterházyaké Sopronban. Az örökös főispánoknak is kellett királyi kinevezés, amely mindig hivatkozott az öröklési jogra, legalább a XVIII. század közepétől fogva. Régen a megye mindjárt az előd halála után elismerte az utódot és beiktatta hivatalába.

Az örökös főispánsággal függ össze az adminisztrátori intézmény. Ha a főispán kiskorú volt, vagy alkalmatlan a tisztség viselésére vagy idővel lett azzá, a király helynököt nevezett ki mellé. Oly főispán mellé is rendelt a király helynököt, aki ugyan képes lett volna a hivatal viselésére, de egyéb teendői miatt nem tudott főispánságával foglalkozni. A kinevezés gyakran a főispán ajánlására történt.

A törvényhatóságokról szóló 1870 : 42. tc. kimondta, hogy az örökös főispánság csak cím, amely a hivatal viselésére jogalapot többé nem ad.¹⁵⁰

A megyei bíróság elnöke az alispán maradt. A XVII. században még sok megyének két alispánja volt, de arra is volt eset, hogy két megyének volt egy alispánja. Később törvény rendelte el (1729 : 15), hogy minden megyének csak egy alispánja legyen, de a megye helyettest is választhatott melléje, másodalispánt (*substitutus vicecomes, subvicecomes*), akinek a hatáskörét szabadon állapíthatja meg. A XVII. és a XVIII. század fordulóján már általánosan szerepel a másodalispán. Ő elnököl a megye székén az alispán elfoglaltsága esetében. Nem volt az alis-

¹⁵⁰ Hajnik Imre, Az örökös főispánság. Bp. 1888.

pán alárendeltje, hanem a közgyűlés választotta meg. Rendszerint megegyeztek a tisztújító széken az alispánnal, hogy mely ügyeket intézze az alispán és melyeket a másodalispán. Mióta külön tárgyalták a polgári és a büntető ügyeket, a polgári sedrián az alispán, a büntetőn a másodalispán szokott elnökölni. Ha ez utóbbi is akadályozva volt az elnöklésben, a táblai ülnökök egyikét választották meg elnöknek.

A *szolgabírák* száma még a XVI. században is a legtöbb megyében négy, később, különösen a nagyobb megyékben 8—10, Pestmegyében a XIX. században 17 volt. Általában megkivánták a XVI—XVII. században, hogy a sedrián mind a négy szolgabíró jelen legyen. Mióta a táblabírói intézmény meghonosodott, megelégedtek 2—3 szolgabíró jelenlétével. Számuk valamely megyében a kerületek (*circulus*) számától függött. Minden megye járásokra (3—6) s ezeken belül 2—3 kerületre oszlott. A XVIII—XIX. században minden kerületnek szokott szolgabírója lenni s közülük a rangidős az egész járás felett állott, mint főszolgabíró (*supremus iudicum*), a többiek az alszolgabírák. Feladatuk volt a helytartótanács és a megye rendeleteit a községekkel közölni, végrehajtásukról gondoskodni, a közrendet fenntartani és bizonyos, a törvényben megállapított esetekben egy-egy esküdtel bírászkodni.

A *iurassorokat*, ülnököket a megye választotta a tisztújító közgyűlésen. 1613 óta, hogy rendkívüli ülnököket választottak, a iurassorok kiszorultak a sedriáról, illetőleg csak akkor vettek azon részt, ha távollevő táblabírót helyettesítettek. A szolgabírót az ügyek nyomozásában segítették. Mindegyik szolgabíró mellett egy, később két iurassor működött. A XIX. században egy megyében 16—20 volt a számuk.

A *jegyzőről* (*notarius*) az 1550 : 62. tc. intézkedett. A XVIII—XIX. században a főispán szokta kinevezni, néha a főispán engedélyével a rendek választották. Régebben a másodalispán viselte ezt a tisztséget. A XVIII—XIX. században már a legtöbb megyében aljegyzőket (*vicenotarius*) is választottak. Pestmegyének két főjegyzője és három aljegyzője volt. Ezek és az irnokok a főjegyző alá tartoztak. Feladatuk a közgyűléseken az akták felolvasása, a határozatok, jegyzőkönyvek és a feliratok,

továbbá a megyei kiadmányok megfogalmazása. A főjegyző felügyelete alá tartozott a levéltárnok és a per-tárnok.

A *táblai ülnökök* intézménye az 1613 : 24. tc. alapján létesült. Ez elrendelte, hogy a megyei széken négy fellebbviteli bírónak (*extraordinarii iudices*) kell jelen lenni, de voltak megyék, amelyek 6—8-nak a jelenlétét kívánták meg. A távollevőket iurassorok helyettesítették. Jóllehet a törvény szerint a megye választaná a rendkívüli ülnököket, a XVIII. század közepén már általában a főispán nevezte ki őket. A XIX. században a megyék arra törekedtek, hogy megválasztásuk jogát a megyei közönség visszaszerezze. Ez több vármegyében sikerült is és ezek a főispán kinevezte címzetes táblabírákon kívül voltak választott, fizetéses táblabírák is. A törvényszéken ezek vettek részt. A címzetes táblabírák száma igen nagy volt. Minden jobbfejta birtokos nemes megkapta e címet. Megyéenként 100—500, az egész országban 8—10.000 táblabíró volt.

Minden megyében volt még a *contributio* beszédésére *főadószedő* (*perceptor generalis*), aki mellé szükség szerint több adószedő volt beosztva. Ő kezelte a hadiadó pénztárát és a *cassa domesticát*, amelyből a megye közkiadásait fedezték. Minthogy állandóan nagyobb pénzüsszegek kezeléséről volt szó, törvények írták elő, hogy e hivatal viselői csak jómódú nemes emberek lehetnek. Ezekén kívül minden megyében voltak kevésbé fontos alantás hivatalok: levéltárnok, registrator, irodatisztek, várnagy, a XVIII. századtól fogva orvos, mérnök, seborvosok, szülészek, továbbá börtönőrök, hajdúk, házmesterek és napszámosok.¹⁵¹

A városok.

A szabad királyi és a bányavárosok a király fenhatósága alatt állottak, aki ezt a kamarák útján gyakorolta, hiszen a városokat a szentkorona jószágának (*peculium*) tartották. A városi önkormányzat legrégibb szerve a közgyűlés, helyét az újabb korban a külső- vagy nagytanács

¹⁵¹ *Meznerich Iván*, A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16—19. században. Budapest, 1933., a megyei tisztviselőkről írt jó összefoglalással.

foglalta el, melyet a bíróból és az esküdtekből álló belső vagy kisebb tanáccsal szemben neveztek így el. Míg a közgyűlésen minden polgár megjelenhetett, a külsőtanács választott testület volt, amely a XVIII. század folyamán átvette a közgyűlés egész hatáskörét. Tagjainak száma 12, 24, 60 vagy leginkább 100 volt, miért centumvireknek is hívták őket. Némely helyen a közgyűlés választotta, legtöbb városban a belső tanács nevezte ki tagjait, főleg abban az időben, amikor már a közgyűlés megszűnt. Megbízásuk ugyan csak egy évre szólt, de mindig megismételték s tulajdonképpen csak az elhúnytak vagy az elköltöztek helyébe kerültek új tagok. A nagytanács választotta meg a város főbb tisztviselőit: a bírót, a polgármestert és a kapitányt, felettük gyakorolta az ellenőrzést, esetleg vád alá helyezte őket.

A nagytanács kebeléből választott *szószóló* (Vormünder, magyarosan fürmender) közvetített a nagy- és kistanács között, amelyek ülésein megjelenhetett és felszólalhatott, noha ott szavazati joggal nem bírt, javaslatokat is tehetett, különösen gazdasági kérdésekben.

A városi tanács (*magistratus*) elnöke a bíró volt és a legtekintélyesebb polgárok közül választott esküdt polgárokból (*iurati cives, consules, senatores*) állott. A XVIII. században a polgármestert, a kapitányt és a jegyzőt is a tanács tagjai közé számították. A földesúri hatóság alatt élő városokban a bírót a város négy jelöltje közül a földesúr nevezte ki. Őt és az esküdteket régebben az egész polgárságból választották. Később, a XVIII. század óta csak az lehetett bíró, aki előbb tanácstag, esküdt pedig, aki a választott község tagja volt. Ezzel bizonyos városi arisztokrácia uralma valósult meg. Jóllehet a tanács tagjai fizetést kaptak és a törvénykezés alkalmából kiszabott bírságokból részesültek, sok helyen büntetéssel való fenyegetés mellett kellett kikényszeríteni a nem csekély fáradsággal járó megbízás elvállalását.

A tanács hatásköre az egész városi életre kiterjedt. A tanács alkotott statutumokat, adott polgárjogot, gyakorolta a város kegyúri jogait, választotta az országgyűlési követeket, nevezte ki a kisebb tisztviselőket, védelmébe vette az özvegyeket és az árvákat, kezelte a város vagyonát, gyakorolta a felügyeletet a kereskedelem és az ipar felett. Ő állapította meg a vásári és a piaci rendtartást. A

közbiztonság, a köztisztaság, a közegészségügy, az utcák kövezése és világítása, a koldusügy, ép úgy hatáskörébe tartozott, mint az oktatásügy, a vallási és erkölcsi élet s általában a városi közigazgatás minden ága, amely korábban fejlődött ki a megyeinel.

A városbíró (*iudex, villicus*) mint a tanács vezetője, döntő szerepet játszott a város igazgatásában. Ott, ahol a lakosság németekből és magyarokból állott, mint Pozsonyban, a két nemzetnek külön bírója volt. A XVII.—XVIII. században kezdtek polgármestereket választani a város gazdasági ügyeinek intézésére. Némely helyen, így Budán, ő volt a bíró helyett a város vezetője.

A város őrségének élén, amely a belső rendet fenntartotta és a külső védelmet is szolgálta, a kapitány állott. Gyakran az egyik tanácsnok volt megbízva ezzel a szereppel. A városok utcáknak nevezett városrészekre és az utcák tizedekre oszlottak, amelyek maguk választották hadnagyaikat, vagy fertálmestereiket és tizedeseiket, akik a közrendet biztosították.

Szakszerű képzettséget egyedül a jegyző tisztsége kívánt meg, aki a város kancelláriájának élén állott. A jegyzőkönyveket vezette, résztvett a tárgyalásokon. Ha szavazati joga nem is volt, véleményét bizonyára meghallgatták. Gyakran tanácsnoknak is megválasztották. Városi ügyésszel legelőbb a XVI. században találkozunk.¹⁸²

A szabad királyi városokban most is elsőfokon a tanács, másodfokon a tárnokmester bíraskodott. A szabad királyi városi rang biztosította a polgárainak a városi jog szerint való élést s így azt elérni minden földesúri hatalom alatt élő város legfőbb törekvése volt. Hogy azonban ezt elérhesse, meg kellett egyeznie földesurával és bizonyos összeg fejében magát megváltania. Azután a megye hatásköre alól kellett kivételtetnie magát, rendszeren királyi privilégium útján. S ha mindez megvolt, a következő lépés az országgyűlésen ment végbe: a város jogainak törvénybe iktatásával és az országgyűlési tagság elnyerésével.

A földesúri városoknál a polgárok peres ügyeit elsőfokon a magistrátus tárgyalta s a fellebbviteli fórum a földesúr volt. A büntető bíraskodás teljesen a földesúrra tartozott. A város csupán elfogatta a gonosztevőket, de

¹⁸² Ember Győző, I. m., 542. s. köv.

köteles volt őket három napon belül a földesúrnak kiszolgáltatni.¹⁵³

A városi lakosság életében a *céhszervezet* az újkorban is a középkorival megegyező hivatást töltött be, de önző felfogásukkal szemben s hozzátehetjük, saját érdekei védelmében a nemesség az országgyűlésen ismételt állást foglalt. Több törvény meghagyta a vármegyéknek (1655:31., 1659:71. tc. stb.), hogy a céhek helytelen intézkedéseivel szemben megfelelő árszabásokat léptessen életbe. A földbirtokosok érdekében törvény biztosította (1723:74. tc.), hogy a céhek cselédjeiket nem tilthatják el attól, hogy a szabad királyi vagy a mezővárosokban uraik szükségleteinek fedezésére kézművességüket gyakorolják. Visszaéléseik, főleg a kézművesek szaporodásának meggátlása ellen is állást foglalt a nemesség. (1729:10. tc.)

Mária Terézia ellenőrzés végett minden céhhez valamely városi tanácsnokot küldött ki biztosul és rendezte a céhek szabályait. H. József megszüntette azt, hogy katolikusokat kizárjanak a céhből. I. Ferenc törvényekhez hasonló új céhpontokat adott ki a helytartótanács útján (1805.) és beszédette az összes céhleveleket. Ezzel hatósági felügyelet alá helyezte a céheket, amelyek életét így elhivatalosították. Ezek a rendelkezések a munkaidőt és a munkabért is megállapították. A hatósági céhbiztosok mellett a céh tulajdonképeni vezetője a céhmester volt. Az ő tiszte a céh dolgaira felügyelni, az egyenetlenkedők között igazságot tenni és a céhbíráskodást gyakorolni. Hatásköre 1805 után nagyon összezsugorodott. Azon a napon szokták megválasztani, melyen a céh privilégiuma kelt, még pedig utóbb csak a céhbiztos által kijelölt három egyén közül. Megválasztása után azonnal átvette a céhláda kulcsát és felolvastatta a céh szabályait. Mellette az atyamester, aki a legények ügyeit intézte, a látómester és a gazdamester szerepeltek.

Az első magyar alkotmányos felelős kormány módosította a kiadott rendeleteket (1848. júl. 9.), míg a helytartóság 1851. február 6. rendelete szerint senki vallása, nemzetisége, vagy a szülők állása miatt valamely keres-

¹⁵³ *Csizmadia Andor*, Győr város becikkelyezése az 1751. évi országgyűlésen, Győr, 1940. *Babics András*, Pécs város szabad királyi rangra emelésének története. 1937.

kedelmi vagy ipari foglalkozásból ki nem zárható. A céheket megtartotta, de megfosztotta régi jellegüktől, csupán jótékony és vallásos célok szolgálatára alakította át. Végül az 1859. dec. 20. pátens az iparszabadságot léptette életbe.¹⁵⁴

7. ERDÉLY.

Buda elfoglalása (1541) után az ország területileg szétvált. A szultán János Zsigmondnak adta Erdélyen kívül az ország délkeleti részeinek legfontosabb várait, Lippát, Sölymost, Lugost, Karánsebest és Temesvárt. Az 1544 elején tartott tordai országgyűlésen a tiszántúli megyék (Arad, Zaránd, Csanád és Békés) is résztvettek, bizva abban, hogy a török hódítást és ezzel a pusztulást elkerülhetik, ha Erdélyhez tartoznak. A keleti országrészekben kialakult új államnak, a három nemzetnek és a magyarországi „részeknek“ összetartója a fejedelmi hatalom volt, amelynek alapját a régi magyar királyi hatalom, a vajdai tisztség és a szultán akarata szolgáltatta.

Erdély a szultán vazallus állama volt, amelyet a porta karddal hódítottnak tekintett és adófizetésre kötelezett. A fejedelem és országa a szultán oltalma alatt állott, aki mind belső, mind külső ellenséggel, sőt a szomszédos török területek basáival szemben is megvédte, amint arra Szolimán magát és utódait kötelezte (1566). Erdély évente 10.000, majd 15.000, II. Rákóczi György szerencsétlen lengyel hadjárata (1658) után 40.000 aranyforintot fizetett a portának és az adóval együtt azzal egyenlő értékű ajándékokat is küldött a szultánnak, a nagyvezérnek és a diván többi méltóságainak. Ez a védelmi viszony nem gátolta meg a portát abban, hogy a fejedelemség területét ismételtelen ne kisebbitse. Ez többször Erdély megbüntetésének ürügyén történt, de nem egyszer jogcímet sem keresve, csupán kényszerítő eszközökkel és parancsokkal.

Sajátságos volt Erdélynek a függése a szultántól. A török megelégedett azzal, hogy Erdély különálló maradjon, hogy a keleti Magyarország a nyugatival ne egyesüljön s ezen túl nem bánta, hogy Erdély az önálló állam sze-

¹⁵⁴ *Gerendás Ernő*, Adatok a budai és pesti céhek életéhez. A Fővárosi Könyvtár Évkönyve, 1940.

repét játszotta, uralkodói követeket küldtek, szövetséget kötöttek más hatalmakkal. Erdély belső viszonyaiba csak akkor szólt bele, ha ott olyan harcok dúltak, amelyek a portával való kapcsolatot fenyegették. Békés időkben török hadsereg vagy közigazgatás nem volt Erdélyben, sőt a mohamedán vallás sem volt befogadva.

A fejedelem.

A fejedelem hatalmát választás útján nyerte el. János Zsigmondot még mint atyja fiát, a régi magyar elv szerint ismerték el a rendek, amely a koronás király fiának örökési jogát mindig tiszteletben tartotta. Az erdélyiek szerették volna az állandó dinasztia megmaradását. Mikor azonban azt látták, hogy János Zsigmondot nem tudják nősülésre bírni, megállapodtak abban, hogy amennyiben ő magtalanul meghal, választani fognak fejedelemet. A porta befolyást gyakorolt a választásra: megkívánta az értesítést a választás előtt, igénybe vette a megerősítés jogát, sőt nem egyszer ki is nevezte a fejedelemet, mielőtt a választás megtörténhetett volna. Az erdélyi rendek iparkodtak ezt a kinevezési jogot gyengíteni, a török követeket csak a választás után fogadták és akkor vették át tőlük a kinevezésre vonatkozó nyilatkozatokat. A porta le is tett fejedelemet és akaratát esetleg hadi eszközökkel vitte keresztül.

A fejedelemnek erdélyinek kellett lenni. Ezt a porta ismételtelen elismerte. A megválasztott fejedelemet a szultán ünnepélyes oklevéllel, athnaméval erősítette meg és méltóságának jelvényeit megküldte neki: felszerelt lovat, királyi pálcát, zászlót, kardot, címeres tollas süveget és kaftánt. Ezek közül a zászló a szultán hűbéresének, a kaftán a portának fogadott hűségnek a jelképe.

János Zsigmond Magyarország választott királyának címét viselte. Báthory István és Kristóf Erdély vajdájának nevezték magukat. Utánuk a cím: Erdély fejedelem, Magyarország részeinek ura, a székelyek ispánja. Az alattvalók nagyságos, néha méltóságos, Báthory Gábor óta kegyelmes úrnak is címezték.

A fejedelem hatásköre személyétől függött, de általában a magyar király hatáskörét örökölte. Ide tartozott elsősorban a külpolitika vezetése, ami a török és a német

között nem csekély feladat volt. Az ország csak azt szekta kikötni a választói feltételekben, hogy a fejedelem a két hatalommal, különösen a törökkel, de a két oláh vajdával is békét és barátságot tartson fenn. A porta arra akarta állandóan szorítani a fejedelemet, hogy barátaival barátságban legyen. Jóllehet a fejedelem követeket tarthatott a portán, ezeknek nem volt az az állása, mint a többi követeké, a porta alattvalóinak tekintették őket és jogilag is különböztek a többitől. Ha Erdély rendkívüli vagy főkövetséget küldött a portára, abban mindhárom nemzet képviselve volt, amire a diván súlyt is helyezett. Az igazságszolgáltatásban az volt a fejedelem szerepe, ami a magyar királyé. Hadügyi téren köteles volt az ország védelméről gondoskodni. Az ő joga a hadüzenet, a békekötés és az idegen uralkodókkal való szövetkezés.

A fejedelmi hadsereg elsősorban a magyar nemességből állott, amely miként Magyarországon, személy szerint tartozott felkelni. A jobbágyok közül minden 16 porta tartozott egy lovast kiállítani. A székelyek közül a primorok is 16 telek után állítottak ki egy katonát, míg a lófők személyes szolgálatra voltak kötelezve. Mindkét osztály kopjás lovasokat szolgáltatott. A fejedelmek nem mondtak le a régi, gyalogszékelyekről sem. Soraikból a tehetősebbeket és alkalmasabbakat kiválasztván, a darabontok vagy pixidáriusok csapattestét alkották, akiknek legfontosabb fegyvere a puska volt, amelyet maguknak kellett beszerezni. Vörös egyenruhájukról vörös darabontoknak nevezték őket. A zászok, akik az ágyúk készítéséhez és kezeléséhez jól értettek s ezekről gondoskodtak a hadsereg számára, maguk helyett zsoldosokat (2—3000) szoktak küldeni. A hadi kötelezettségek gyakorlásának ellenőrzése a fejedelem kezében volt. Mikor a fejedelmek külföldi hadjáratokat kezdtek viselni, a felkelő sereg, mely inkább védelemre volt felhasználható és magát látta el élelemmel és fegyverrel, erre nem volt alkalmas. Bethlen Gábornak és I. Rákóczi Györgynek háborúikhoz gyakorlott állandó hadsereg kellett. Ez itt is idegenekből: magyarországi hajdúkból és német zsoldosokból állott a magyar könnyű lovasság helyett. Minthogy a fejedelem fizette, egészen kezében tartotta őket.

A fejedelem kezelte az ország jövedelmeit, az országgyűlésen megszavazott adókat és a regálékat (sóbányák,

harmincad, kincstári jószágok). Államvagyon és fejedelmi vagyon között nem volt különbség. A fejedelmek iparkodtak minél nagyobb magánvagyonra szert tenni, hogy politikájukat kifelé annál könnyebben megvalósíthassák és hadjáratokat az országgyűlés hozzájárulása nélkül is vi-
selhessenek.

Ámbár a fejedelmi hatalom kezdettől fogva túlsúlyban volt a rendiséggel szemben, az igazi nemzeti abszolutizmust Bethlen Gábor valósította meg, amelynek elvi hirdetője a hivatalos református egyház papsága volt. E fel-
fogás szerint a fejedelem hatalma Isten kegyelméből származik s ő egyedül neki, nem alattvalóinak felelős cselekedeteiért. A rendiségnek ez időben már csak külső formái maradtak meg, amelyekbe nem lehelte életet olyan nemzeti ellenállás, aminő a magyarországi rendeket idegen uralkodóval szemben újból és újból a rendi alkotmány fenntartására és a kiváltságok megvédésére kényszerítette.

A választó rendek Erdélyben is *feltételeket* szabtak, amelyeket, mint másutt, itt is szerettek alaptörvénynek tekinteni. Ezt az alaptörvényt az előző fejedelemmel szerzett tapasztalatok szerint vagy az új személyének megfelelően alakították át. Azokkal a fejedelmekkel is kiadták, akiket a török basák neveztek ki, akik tehát éppen nem szabad választásnak köszönhetők hatalmukat. A szokás előtt ezek is meghajoltak, hiszen nagy kötelezettségek az általános ígéretekkel szemben nem származtak. A feltételek száma az idők folyamán egyre növekedett, a rendek jogai pedig egyre fogytak. Míg Báthory Gábor választói feltételei csak nyolc pontot tartalmaztak, Kemény János és Apafi Mihály már több, mint húsz cikkben tettek esküvel fogadott ígéretekkel. Ennek ellenére sem a Báthory Gábor korlátokat nem ismerő szeszélyes uralma alatt, sem a törökidő keserves éveiben és Apafi udvarának kormányzása idejében nem volt valami nagy a rendek szabadsága.

A választói kapitulációk mindig tartalmazták a szabadság, a választói jog biztosítását: a fejedelem ezt semmi módon ki nem játssza utódjának meghatározásával. A négy bevett vallás gyakorlását megerősíti. A szabad vélemény nyilvánítását az országgyűlésen megvédi, az ország törvényeit megtartja, a nemesi szabadságokat, elsősorban és kiemelten a személyes szabadságot biztosítja: senkit a rendek közül törvényes idézés és elítélés nélkül el nem fo-

gat, ami persze egyetlen önkényes kivégzést sem tudott megakadályozni.

A választófeltételeknek fontos pontjai azok, amelyek a *fejedelem tanácsának* összetételére és hatáskörére vonatkoznak. Ennek az útján akartak a rendek a fejedelmi hatalom gyakorlására befolyást szerezni. Fráter György mellé tanácsot választottak s ez később a fejedelmek alatt is megmaradt. A tanácsosokat a három nemzetből egyenlő arányban vették. Minthogy azonban a fejedelem is tetszés szerint nevezhetett ki tanácsosokat, az országgyűlésnek különösebb befolyása a tanács összetételére nem volt. Még kevésbé tudta elérni azt, hogy a tanács valamilyen formában felelős legyen az országgyűlésnek. A tanács hatásköre nem volt megállapítva, hanem általában minden fontosabb ügyre vonatkozott, amint az erdélyi törvénykönyv is írja: „A tanácsrend azért szokott a fejedelmek mellett alkalmaztatni és kötelességek is azt tartja, hogy minden jó és közönséges haszonra nézendő tanácsokat adjanak.“

A tanácsban a legfőbb szerepet a *kancellár* játszotta. Ő adja elő a tanács tárgyait, nyitja és olvassa fel az iratokat a tanácsban. A tanács a fejedelem udvarában Gyulafé-
hérvárt gyűlt egybe. A tanácsosok szabad akaratból vagy ha valamely fontos dologról volt szó, meghívásra jöttek össze. Az uralkodótól függött, hogy véleményüket meghallgatta-e. A rendek a tanácsosok ellenőrzését kénytelenek voltak a fejedelemre hagyni. Ő büntesse meg fej- és jószágvesztéssel azt a tanácsost, aki ártalmas és törvénytelen dolgokra ad tanácsot. A fejedelem gondja lett volna tehát, hogy a tanács tagjai a rendi szabadságokon és a törvényeken sérelmet ne ejtsenek. Ez az intézmény ilyenformán annál kevésbé volt alkalmas a fejedelmi hatalom korlátozására, mert a tanács tagjai hivatalokat kapván a fejedelemtől, függő viszonyba kerültek tőle és semmi sem biztosította őket a fejedelmi önkénnyel szemben, amely ellenállás esetében a tanácsosok kivégzésétől sem riadt vissza.

Az országgyűlés.

A törvényhozás jogát a fejedelem és az országgyűlés együttesen gyakorolta. Ezt a fejedelem hívta össze. Bethlen koráig évente kétszer, tavasszal és ősszel, később csak

egyszer, Szent-Györgykor. Meghívókat bocsátott ki a megyékhez, városokhoz, a szász- és székely nemzetekhez s ezekben az országgyűlés idejét és összehívásának okát jelezte. Az országgyűlés helye nem volt állandó. Torda, Marosvásárhely, Kolozsvár vagy Gyulafehérvár városába hívta össze leggyakrabban a fejedelem a viszonyoknak megfelelően, illetőleg amint erre vonatkozólag az előző országgyűlésen megállapodtak. A városok általában nem szerették fajaik között vedégül látni az országgyűlést s különösen a szászok tiltakoztak az ellen, hogy az ő városaikban jöjjön össze, mert az elszállásolás, az ellátással kapcsolatos ár-emelkedések, a polgárok és a fejedelmi udvar közötti gyakori súrlódások sok gondot okoztak a városi előjárásnak.

Az országgyűlésen megjelentek a három nemzet képviselői: a hét magyar megye 2—2 követe, a partium 2—3, a székelyek öt székének 2—2 követe (Szepsz, Kézdi- és Orbai-székből az egységes Háromszék lett). A szászok is székenként és provinciánként küldtek 1—3 követet, úgyszintén a meghívott városok (Fehérvár, Enyed, Torda, Kolozsvár, Várad, Vízakna, a székely Marosvásárhely, Kézdivásárhely, Udvarhely, stb., még Debrecen, sőt kisebb helyek is: Szék, Bereck, stb.) küldtek követeket.

Az országgyűlés tagjai voltak még azok az urak, akiket vagyonuk, vagy az udvarnál viselt méltóságuk alapján külön levéllel (regales) hívott meg a fejedelem és személy szerint jelentek meg. Minthogy az erdélyi országgyűlés egykamarás volt, ezek együtt tárgyaltak a követekkel. Ily személyszerinti meghívásokkal a fejedelem magának biztos többséget tudott alkotni. Ez a tanácsurakból, az udvari méltóságokból és a „tábla fiaiból“ (elnök, ülnökök, ítélőmesferek) és a fejedelem tetszése szerint meghívott birtokosokból állott. Az udvartól függő elemet erősítették még a főispánok, akik rendszeren egyik megyei követ helyét foglalták el és a másik követ megválasztására is nagy befolyásuk volt. A megválasztottak és a meghívottak kötelesek voltak megjelenni. A távolmaradókat és a gyűlés befejezte előtt távozókat a fejedelem száz forint bírsággal sújtotta.

A törvényjavaslatokat a fejedelem terjesztette be, de kéréseket a magyar országgyűlések módjára a gyűlés is nyilváníthatott. A tárgyalás nyelve a magyar volt. A szó-

lásszabadságot ismételtén biztosították ugyan, de ennek gyakorlati eredménye nem volt. A fejedelmi hatalomtól való félelem állandóan korlátozta. Az országgyűlés elnökét a fejedelem nevezte ki tanácsosai közül s az mindig megbízója érdekeit képviselte. Ő magyarázta a fejedelem javaslatait.

A döntő szó a regálistáké, a személy szerint meghívottaké volt. A vitákban is ők játszották a főszerepet. A szavazás nemzetek szerint ment végbe oly módon, hogy előbb mind a három nemzet és a partium külön-külön szavazott. A szavazás után az illető nemzet megbízásából valaki bejelentette, hogy nemzetének mi a szavazata, illetőleg a szőnyegen forgó javaslatról mi a véleménye. Három nemzet megegyező véleményébe a negyediknek bele kellett nyugodnia. Egy-egy nemzeten belül a szavazás fejenként, illetőleg megyénként, székenként ment végbe. A magyar nemzetnek volt a legsúlyosabb szava, az ő soraiban foglaltak helyet a regálisták. A javaslatok elintézése után kerültek a sérelmek napirendre. Minden egyes határozatot a fejedelemnek kellett megerősíteni, aki mindjárt meghozataluk után megkapta azokat s tanácsosaival átnéztetvén, kifogásokat emelt vagy jóváhagyását fejezte ki. Az összes határozatokat azután együttesen is elvitték hozzá s csak helyeslésének kieszközlése után írta alá az elnök és két ítélőmester. Az aláírás után a fejedelem megerősítő záradékkal és aláírással látta el s ezzel emelkedtek törvényerőre, miután, a fejedelem átadta a megerősített cikkeket az országgyűlésnek. Ő adott azután a távozásra engedélyt.

Erdély a Habsburgok alatt.

Mikor a felszabadító háborúk győzelmei következtében Erdély is Habsburg-uralom alá került, az erdélyi rendek iparkodtak az alkotmányt és különösen a vallásszabadságot biztosítani. I. Lipót a Franciaország felől fenyegető bonyodalmak láttára 1691-ben az erdélyiek kívánságai szerint ünnepélyes oklevélben megerősítette mindazt, amit a fejedelmek a választófeltételekben meg szoktak ígérni. Ez a *Diploma Leopoldinum* lett Erdélynek a Habsburgok alatti alaptörvénye. Erdély különállása, eddigi alkotmánya, központi és vidéki szervezete változatlanul meg-

maradt a diploma értelmében. A zerdélyi országgyűlés 1722-ben Szebenben elfogadta a *pragmatica sancti*ót, majd eltörölte mindazokat a törvényeket, amelyek a portához való viszonyt szabályozták, továbbá a fejedelmválasztásról szólókat (1744:1., 2.) s ezzel az ország a Habsburgok örökös országa lett.

A kis országban, amelyet Mária Terézia 1765-ben nagyfejedelemség rangjára emelt, a Habsburgok többi országai mintájára felállították a dicasteriális kormányhatóságokat, amelyek tagjai a három nemzethől kerültek ki. 1693-ban létesítette Lipót a *guberniumot*, élén a gubernátorral, akit szükség esetén a rangidős tanácsos helyettesített. Előbb Gyulafehérvár, majd Szeben volt a székhelye. A 12 tanácsosból álló testület, a régi tanács folytatása, az örökös fejedelem nevében intézte a politikai gazdasági, kulturális és egyházi ügyeket. Ez a tisztán a fejedelemtől függő kormányzék fontosabb ügyekben felterjesztéseket intézett a fejedelemhez, aki leiratban tudatta vele elhatározásait. A rendeleteket az alsóbb hatóságokkal közölte és azok jelentéseit átvette. A gubernium, mint fellebbviteli fórum is működött: a táblától lehetett ide fellebbezni a 3000 forintot meghaladó reális perekben; a felségsértési, hazaárulási és a köznyugalom fenyegetése miatt indított perekben pedig innen még az udvarhoz is nyitva állt a fellebbvitel útja. A gubernium feladata volt még az erdélyiek és a katonai hatóságok közti egyetértést ápolni, az adókról gondoskodni. Az egészségügy, a könyvcenzúra, az egyházi és az úrbéri ügyek szintén ügykörébe tartoztak. Mindezek intézésére külön bizottságok működtek kebelében, miként a magyar helytartótanácsban. A guberniumban működött a legfőbb „*commissarius*“, amelynek feladata a katonaság elhelyezése és ellátása, az ezekért járó térítések és a róluk vezetett számadások; továbbá a középületek, a hidak, utak, csatornák építéséről gondoskodó építészeti igazgatóság is kebelében működött.

A legfőbb kormányzék a Bécsben székelő *erdélyi udvari kancellária* volt, amelynek útján a fejedelem a neki fenntartott jogokat gyakorolta. A gubernium jelentéseit és az udvarhoz fellebbezett ügyeket véleménye nyilvánításával döntésre előkészítette, az adományozási, rangemelési és kinevezési okleveleket kiállította. Élén a főkancellár (*supremus cancellarius*) állott. A pénzügyeket a Nagy-

szebenben székelő *királyi kincstári hivatal* (*regius thesaurarius*) intézte, amelynek elnöke a kincstartó, aki a guberniumnak is tagja volt. Mellette tanácsosok foglaltak helyet, köztük a királyi jogügyek igazgatója. Ügyköre megegyezett a magyarországi kamaráéval: só, harmincad, kincstári jószágok felügyelete, pénzverési és bányai ügyek tartoztak ide. Mindezek a hivatalok főleg a mágnások érvényesülésére nyújtottak módot.

* * *

Politikai és társadalmi téren is Erdélyben a mágnások vezettek, akiket nem a vagyon, hanem inkább csak a címek különböztettek meg a köznemesektől. Mária Terézia bőkezűen elégitette ki a címkórságban szenvedő erdélyi nemeseket, úgyhogy a XVIII. század második felében már 28 grófi és 34 bárói család volt a nemzeti fejedelemség körében egyenrangú nemességgel szemben. Az erdélyi köznemességet már korábban is alaposan felhígította a sok címeradományozással történő nemesítés, amely egyáltalában nem volt tekintettel a megnevesített vagyoni viszonyaira. Sok bevándorolt magyarországi is gyarapította már a nemzeti fejedelemség idejében e nemesség sorait.

A jobbágyság már a XVI. században szinte kibírhatalatlan helyzetbe került. A földesúr önkényével szemben semmi sem védte, holott a gyakori polgárháborúk, az idegen zsoldosok és a tatárok dúlásai amúgyis nagy nyomorúságba juttatták a parasztot. Már a XVI. században az egész-, a féltelkes jobbágy és a földtelen zsellér egyenlő arányban volt a jobbágyok között. Az erdélyi jobbágy sokkal rosszabb viszonyok közt élt, mint magyarországi sors-társa s ezen Mária Terézia 1769. évi úrbéri rendeletével sem tudott változtatni. A robotteher súlyosabb volt a magyarországinál. Lehetett egy hétig egyfolytában is gazdasági munkát követelni, ha a munkahely távol volt a községtől. A jobbágytelket földesura tetszése szerint elcserélhette, ha ugyanolyan értékű földet juttatott neki.

A századok elkülönülése Erdély többi lakosától a lutheri reformáció egységes felvételével még teljesebb lett. Az iparos és kereskedő polgárság vezette közülük a nagyobb földművelő réteget. Az „*universitás*“ Szebenben vagy az erdélyi országgyűlés helyén azzal egyidőben szokta tartani gyűléseit, hogy követeiknek utasításokat adjanak, máskor meg, hogy politikai, bírói, gazdasági

és egyházi ügyekben határozatokat hozzanak. Az universitas tagja volt minden széknak vagy kerületnek első hivatalnok, akikhez még egy-két kiküldött járult a magistratus vagy a székhivatal részéről. Jóllehet 1804 óta a kiküldötteket választották, az universitas továbbra is 1848-ig hivatalnokokból, egymással gyakran közeli rokonságban álló jobb módú családok tagjaiból állott. Elnöke rendszeresen a szebeni polgármester, mint a szászok grófja volt.¹⁵⁵

8. HORVÁT-SZLAVÓNORSZÁG.

A magyar melléktartományok területe a török hódoltság következtében lényegesen csökkent. A történeti Horvátországnak a Kulpától déire, az Unnán túl az Adriáig terjedő területe török uralom, a megmaradt rész, mint határőrvidék, katonai igazgatás alá jutott. A határőrvidéknek a XVIII. században történt végleges megszerzése után a Dráván túl összesen csak 6 megye maradt polgári kormányzás alatt: a régi Szlavóniából Zágráb, Varasd és Kőrös, amelyeket a XIX. században neveztek el Horvátországnak és a hajdan a magyar anyaországhoz tartozó megyék közül Szerém, Verőce és Pozsega, melyek magyar lakossága csaknem teljesen kipusztult és helyébe görögkeleti vallású szerb nép telepedett. A felszabadulás után e terület kamarai igazgatás alá került és a XVIII. század fiai már nem ismerték e megyék közjogi helyzetét. Már a század elején vitás kérdés volt a zágrábi és a pécsi püspök között folyt tizedperben, hogy a Dráva—Duna—Száva köze vajjon Magyarországnak, vagy a melléktartományoknak része-e. A magyar országgyűlés követelte e területek visszacsatolását a szentkoronához, amit III. Károly megígért és Mária Terézia meg is valósított, mikor „Alsó-Szlavóniát“ ezen az eddig nem használt, új néven a királyság és a bán hatósága alá rendelte, amivel ezt a régebben Hor-

¹⁵⁵ Erdély politikai és társadalmi viszonyairól, *Makkai László*. Erdély története, Budapest, 1944. A portához való viszonyról, *Georg Müller*, Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen, Hermannstadt, 1923. Az alkotmányviszonyok, *Biró Vencel*. Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése. Kolozsvár, 1917. A Habsburg-korszakról, *Endes Miklós*, Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története, Budapest, 1935. A szászokról, *Georg Müller*, Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen, Hermannstadt, 1928.

vátországgal semmi kapcsolatban nem álló területet a horvát közigazgatás és igazságszolgáltatás alá helyezte. (1745). Adózási és hadügyi tekintetben a három megye Magyarországhoz tartozott és a magyar országgyűlésen „régijogon“ helyet és szavazatot kapott 1751-ben (23. tc.). Követei mind a magyar, mind a horvát országgyűlésen megjelentek s amint ez a törvény is megállapítja „Magyarországnak és a bánnak joghatósága alatt“, azaz kettős szuverénitás alatt állottak. Ez az egykorúak szemében bizonyára azért volt lehetséges, mert a szentkorona integritása így is, úgy is sértetlen maradt.

Magyarország és Horvátország viszonyának jövő alakulása szempontjából még veszélyesebbé vált *Fiume* kérdése, melyet Mária Terézia 1776-ban közvetlenül Horvátországba kebelezett be, elrendelve ott új megye megszervezését. 1779-ben azonban *Fiume* várost kérésére felmentette minden területi fenhatóság alól és megengedte, hogy *Fiume* kerületével továbbra is Magyarország szent koronájához csatolt külön testnek tekintessék, minden vonatkozásban így kezeltesék és semmi módon ne kevertessék össze a másikkal, a buccarii kerülettel, mint amely ős idők óta a horvát királysághoz tartozik. Ezt a királynő 1777-ben a kereskedelem emelése végett Horvátországba kebelezte be.

A melléktartományoknak legfőbb tisztviselője a bán, aki a tartománygyűlést a király megbízásából összehívta s azon maga vagy az általa kinevezett albán vagy itélőmester elnökölt. A báni táblán is őt illette meg az elnöki szék. Ő az ország kapitánya és a báni határőrvidék parancsnoka.

A horvát tartománygyűlésen, amely egykamarás volt, részvehettek az összes birtokos nemesek, de külön hívót kaptak a vármegyék, a szabad királyi városok, a főispánok, a püspökök és a káptalanok, a mágnások és a nagyobb birtokos nemesek. A tartománygyűlés alkotott a nagyobb birtokos nemesek, mint azt a magyar törjogszabályokat, amelyek érvénye, tehát nem a magány kimondta, a király megerősítésétől, tehát nem a magyar országgyűléstől függött. (1715 : 120. tc.) A tartománygyűlés választotta meg a magyar országgyűlésre küldendő követeket, egyet a felső-, kettőt az alsótáblára és látta el őket utasítással. Sérelmeiket a báni itélőmester terjesztette elő.

A horvátok önrendelkezési jogaikat azóta kezdték erőteljesebben hangoztatni, hogy ismeretessé vált Tamás spallatoi főesperes előadása alapján (1666) a Kálmán király és a horvát törzsek vezetői között állítólag kötött megállapodás. A XVIII. század elején voltak az első közjogi nézeteltérések a magyar és a horvát rendek között. Az 1712. évi tartománygyűlés a magyar országgyűléstől egészen függetlenül ajánlotta fel a *pragmatica sanctio*t, amelyet különben csak egy évvel később adtak ki Bécsben.

A horvát igazságszolgáltatást a magyartól függetlenül szervezték meg, mikor III. Károly felállította a horvát ítélőtáblát (1725), amelytől a báni táblához s onnan a királyi táblához, illetőleg a hétszemélyes táblához lehetett fellebbezni. Az adókat a magyar országgyűlés szavazta meg s a horvátok mindig csak felét fizették. A XVII. század közepétől kezdve a tartománygyűlés gyakorolta ezt a jogot, míg 1791-ben a horvátok kívánságára kimondták (59. tc.), hogy a magyar országgyűlés határozzon e felől. Ugyanakkor a féladó kiváltsága is megszűnt. A melléktartományok pénzügyileg a gráci kamara alá tartoztak, ami az alpesi tartományoktól a török ellen állandóan nyújtott segítséggel függött össze. Mária Terézia 1767-ben új horvát kormányzékot (*consilium in regnis Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae regium*) állított fel a közigazgatás javítása és az adójövedelem emelése érdekében, inkább a horvát rendek, mint Magyarország ellen irányuló céllal. Tizenkét évi működés után azonban a horvát rendek örömeire megszüntette. A magyar kormányzékek azonban hatáskörüket nem tudták Horvátországra is kiterjeszteni. A melléktartományokban csak katolikusok szerezhettek birtokot és viselhetek közhivatalt.¹⁵⁶

9. HADÜGY.

A török veszedelem, a hódítónak Buda elfoglalása után bekövetkezett állandó terjeszkedése a magyar honvédelmet új feladatok elé állította. Az elfoglalt várakat a török erős őrségekkel ellátva, nemcsak a meghódított terület védelmére használta fel, hanem állandó támadásokat inté-

¹⁵⁶ A magyar-horvát viszony újkori fejlődéséről, *Miskolczy Gyula*, A horvát kérdés története és irományai, I. k. Budapest, 1927.

zett onnan, hogy a hódítás határait egyre kijebb tolja. Ezzel szemben csak hasonló, állandóan jókarban tartott védővár vonal állhatta meg a helyét, melynek fenntartására és őrséggel való ellátására a rendek nem voltak képesek. Már Buda eleste után a rendek a királyra ruházták a végvárak megszervezésének és fenntartásának a gondjait. (1543 : 7., 1555 : 11. tc.) Minthogy a magyar adózó erő a várvédelem pénzügyi alapjául nem volt elegendő, vegye a király idegen országai segítségét igénybe. Azzal, hogy a rendek az idegenben székelő királyt szolgáltatták fel arra, hogy idegen eszközökkel védje meg az országot, kezdődött az önrendelkezésnek elvesztése pénzügyi és hadügyi vonatkozásban. A védővonalat a király mellett a nagybirtokosok szervezték meg, akiknek a nagy uradalmi szolgálatok honvédelmi teljesítményük alapjául. A végvárakban idegenek és magyarok szolgáltak; az idegen zsoldosok rendszeresen hivatottak járandóságukat, míg a magyarok a régi familiáris rendszer következményeként évekre szerződtek.

Egy-egy országrész védelméről és így a várainak való gondoskodás az udvari hadi tanácsnak alárendelt főkapitányra volt bízva. A főkapitányok hatáskörébe tartozott a várak építése, erre a célra szolgáló ingyenes közmunka elrendelése. A végvári katonaság fegyelméért és a rend fenntartásáért ők voltak felelősek. Ők szolgáltatták felső fokozatú katonaságnak. Ők vezették a részleges vagy általános nemesi felkelést. Zsoldosokból álló fegyveres erejüket a rend biztosítására, az igazságszolgáltatási szervek végrehajtó eszköze gyanánt is felhasználták. Ezt maguk a rendek a XVI. században több törvényben is kívánták.¹⁵⁷

A nehéz páncélos lovasság helyét a török haremódorához alkalmazkodó könnyű fegyverzetű huszárság foglalta el, századokban, illetőleg több század összetevődéséből főkapitányságokban megszervezve, amit meg kell különböztetni a területi főkapitányságoktól, egy-egy nagyobb országrész védelmének parancsnokságától. Ez rendszerint 1000 lovasból állott. A harminc éves háborútól kezdve, nálunk is volt szó huszárezrekekről, amelyek nem voltak állandó alakulatok, hanem a háború végén feloszlatták őket. Ha az ezred toborzásával megbízott tulajdonos meghalt, az egész csapatot feloszlott. A XVII. század

¹⁵⁷ *Ember*, I. m., 253.

zad végétől kezdve, ha a tulajdonos meghalt, a király az ezredet új tulajdonosnak adományozta.

A gyalogság fegyverneme a király szolgálatában álló külföldiekkel vette kezdetét. A török terjeszkedésével a Balkánról sok pásztornép szorult észak felé. Ezek a délszlávok a mohácsi vész előtt a nagyarányú magyar marhakereskedelemben, mint pásztorok és botoslegények nyertek alkalmazást. Mikor a magyar marhakereskedés a XVI. században tönkrement, ezek a „hajdúk” tömegesen állottak az ellenkirályok katonai szolgálatába. A nagyszámú földönfutóvá lett magyar is végvári gyalogszolgálatra kényszerült. Eleinte darabontoknak nevezték őket, utóbb *hajdúknak*. A magyar elem jutott a hajdúk között többségre. Közülük a legrettegettebbek a katonailag nem foglalkoztatott, kóbor, szabad hajdúk voltak, akiket Bocskay fogadott zsoldjába s miután zászlait győzelemre vitték, letelepített. Ennek következménye az volt, hogy a hajdúk, még inkább utódaik, megszűntek katonák lenni.

Szervezetük megegyezett a huszárokéval. Csakhogy a nagyobb csapattesteket itt nem főkapitányságoknak, hanem fővajdaságoknak nevezték. A századparancsnokot vajdának, a századot pedig zászlóaljának hívták azért, mert minden vajda piros-fehér, 1611-től kezdve piros-fehérezöld zászlót kapott. Egy zászlóalja 100 főből állott.

II. Rákóczi Ferenc akart először rendes magyar hadsereget szervezni. Csapatái eleinte kaszás, kapás jobbágyokból, köztük tótokból, ruténekből és németekből, azután a császári hadseregből átállott katonákból és idegen zsoldosokból állottak. Rákóczi, aki magának barokk fejedelmi udvart tartott, tábornoki karát mánásokból állította össze. Ezek nagyobb része, század- és szakaszparancsnokai pedig még kevésbé rendelkeztek magasabb katonai képzettséggel. Ámbár ez a hadsereg szervezetében több dolgot vett át a német hadseregtől, nyelve magyar volt. Egy tucatnyi hadi szabályzat és utasítás jelent meg e hadsereg részére, „Hadi törvénytar” címén az első magyar katonai büntető törvénykönyv is. A kuruc hadsereg eltartására szükséges kiadásokat az országos adókból és természetben teljesített szolgáltatásokból fedezték, de Rákóczi óriási uradalmainak jövedelmeit is nem egyszer fordította főleg udvari csapatai költségeinek fedezésére. Sokkal kevesebbet értek „mezei hadai”, seregének zöme, mely

még egyenruhával sem volt ellátva. A kezdetben használt toborzást 1706 után rendszeres hadikiegészítés váltotta fel. Ennek, valamint a hadsereg egyéb szükségleteinek ellátása érdekében az országot öt kapitányságra osztotta. A hadsereg már a szatmári békekötés előtt az ország kimerülése és a pestis következtében felbomlott, elszéledt s ezzel a magyar hadsereg, mint önálló szervezet megszűnt.

A Rákóczival szemben álló császári hadseregben összefüggő magyar labanc-seregről nem volt szó. Mikor a XVIII. század első felében nyugaton már mindenütt állandó hadseregek voltak, Magyarország katonailag egyre jobban süllyedt. A spanyol örökösödési háborúban és III. Károly török háborúiban csak néhány jobban megszervezett magyar lovasezred szerepelt, a többi csak kísértékű, szabad csapat volt.

A Rákóczi-felkelés után a bécsi udvari haditanács nem gondolt magyar hadsereg felállítására. Erre nemcsak az udvari körök és a kormányzások bizalmatlansága, hanem a magyar rendek álláspontja miatt sem került sor, akik ettől idegenkedtek, mert féltették adózási kiváltságukat. Ennek ellenértéke a nemesi felkelés volt. Nem akartak a jobbágyokból állandó hadsereget megszervezni, mert ragaszkodtak a nemesi insurrectiohoz, amelynek értéktelenségét pedig már száz évvel előbb törvényben is elismerték. (1602 : 9. tc.) A nemesség inkább fenntartotta az insurrectio hasznavehetetlen intézményét, mint hogy arról lemondván, adót fizessen. Inkább lemondtak a magyar hadsereg felállításáról, mint hogy annak céljaira az adófizetést elvállalják. Az 1715 : 8. törvénycikk megalkotását megelőző hosszas tárgyalások, amelyek többek között akörül is forogtak, hogy a nemesség állítson ki bandériumokat, vagy fizessen adót, az udvarnak legkevésbé sem rokonszenves megoldást eredményeztek. E törvény szerint a király, ha szükségesnek látja, fegyverbe szólíthatja a nemesi felkelést, mert a magyar nemes bármely katonasági és méltóságú is legyen, az ország védelmére katonáskodni tartozik. Minthogy pedig, mondja a törvény, a felkeléssel az országot kellőképpen megvédeni nem lehet, hanem minden eshetőségre magyarokból és idegenekből álló rendes hadsereget kell tartani, ami pedig zsold nélkül s ez viszont adózás nélkül nem lehetséges, azért az erre szükséges adókat az országgyűlésen megszavaz-

zák. Ha az ellenség betörne az országba és nem volna idő országgyűlés összehívására, hozzájárulnak a rendek ahhoz is, hogy a király főpapok és bárók, továbbá megyék és városok követeinek minél nagyobb számban való összehívásával szavaztassa meg a szükséges contributiot. Ezzel a nádor elnöklete alatt a XVII. század végén megkezdett és adómegszavazás végett összehívott *concurusok* törvényes megerősítést és a következő évtizedekben gyakran alkalmazást is nyertek. Az állandó hadsereg, amelynek költségeit csak kisebb részben fedezték a hadi adóból, a többit az uralkodó gondjaira bízva, a király hadserege lett. A rendek maguk „Öfelsége hadseregének“ mondták. Az uralkodó többi országaiból eredő jövedelmeiből természetesen nem tartott fenn magyar hadsereget. A hadsereg azért, mert a nemesség ragaszkodott adómentességi kiváltságához, császári-királyi hadsereggé vált, amelyben voltak ugyan, bár nem nagy számmal, magyar hajdú- és huszárezredek is. De ezek is a tisztikar révén németesítő hatás alatt állottak. Mária Terézia uralkodása alatt emelkedett a magyar ezredek száma a hadseregnek mintegy 30%-ára.

Az *insurrectio* Mária Terézia alatt játszott némi szerepet, de fegyverbehívása nehezen ment. A felkelt nemesség magyar hadtesteket alkotott magyar tábornokok alatt, de sem a királynő idejében, sem később nem volt sor-katonasággal szemben használható. Tisztikara katonailag ki nem képzett nemesekből került ki és a gyakorlatlan, rosszul felfegyverzett csapatok rendes harcra nem voltak alkalmasok. Lazán fegyelmezett egységeik nehezebb harcokban szétfutottak. E korszakban a hadviselés már begyakorolt, szakképzett katonaságot és még képzettebb tisztikart kívánt meg, aminővel a felkelő ezredek nem rendelkeztek.

A napoleoni háborúk idejében is ragaszkodtak a rendek ahhoz, hogy a felkelésen kívül hadi teherrel nem tartoznak s csak egy ízben ajánlották fel ingatlanaik jövedelmének egyharmadát. (1807.) Jobbágyaik katonáskodásában azonban nagyobb áldozattól sem riadtak vissza. A felkelést több ízben szőlítették fegyverbe 1797 és 1809 között József nádor vezérlete alatt, de sem megfelelő kiképzésben nem részesítették a felkelő hadsereget, amely a

magyar nemes ősi privilégiuma szerint az ország határain túl felhasználható nem volt.

Egyébként Magyarország lakosságának számához mérten kevesebb katonát állított ki, mint az osztrák tartományok. A magyar seregzredek kiegészítése névleg szabad jelentkezés alapján ment végbe. Minthogy azonban a hadi szolgálatot élethossziglan kellett teljesíteni, az újoncokat verbuválás útján „kötéllel fogták“, kényszerítették a hadseregbe. A megyék ezen az úton elsősorban a bűnözőktől és az izgágáktól iparkodtak megszabadulni. A birtokos nemeseknek az volt az érdeke, hogy minél kevesebb jobbágyot vesszítsenek el a katonai szolgálat révén. Ezért nem is óhajtották, hogy a katonai szolgálat csak nyolctíz évig tartson. Arról a XIX. században sem akartak hallani, hogy ők szolgáljanak a seregzredekben. 1802-ben ki is mondták, hogy csak azokat lehet katonaságra kötelezni, „akik adó alá vétethetnek“.¹⁵⁸

10. PÉNZÜGY.

A honvédelem, a törökkel folytatott állandó harc, a végvár vonal kiépítése és fenntartása nagy kiadásokkal járt. Ezeket mind természetesen nem lehetett magyarországi pénzforrásokból fedezni, de e célra az ország állandóan nemcsak vérrel, hanem gazdasági erejéhez mérten pénzzel és anyagiakkal is adózott. A kamarák kezelte jövedelmeken kívül, aminők a réz- és ezüstbányászat, a sójövedelem, a pénzverés, a harmincadvámok és a királyi váruradalmak bevételei, az országgyűlésen megszavazott adók szolgáltatták ennek alapját. Az adók közül a legfontosabb a *contributio* vagy *dica*, amelyet a rendek csaknem minden évben elfogadtak, úgyhogy rendes adó jelleget vette fel és I. Ferdinánd portánként rendszeren évi két forintot vetett ki. Az ebből befolyó jövedelem az ország kisebbedésével egyre kevesebb lett. Kevesebb porta csak kevesebb adót fizethetett. A pénzbeli adón kívül volt még élelmiszeradó és ingyenes vármunka is. Törvényeinkben

¹⁵⁸ A XVI. századra vonatkozólag Hóman—Szekfü, Magyar Történet 2. kiad., 3. köt. A későbbiekéről Gyálóháy Jenő, Végvár és csatátér, és Markó Árpád, *Insurrectio és hadsereg*. Magyar Művelődéstört., III. és IV. k.

még a királynak és a királynénak a koronázása alkalmával megszavazott ajándék is szerepelt, továbbá a szentkorona őrzésére, a korona őrzőinek ellátására fordított *koronapénz*.

Ezekhez járult a városok részéről régi idők óta egy összegben fizetett *census*, amelynek terhét a városi hatóság házanként osztotta el a polgárookra. Mikor a XVI. században a hadi helyzet a *contributio* állandó felemelését kívánta meg, bekövetkezett a városok rendkívüli megadóztatása is. Amint a rendek az országgyűlésen a dicát megszavazták, a király azon a címen, hogy az országos terhekhez a városoknak is aránylagosan kell hozzájárulni, rendkívüli adót, *taxát* vetett ki rájuk, amelyet szintén a városi hatóság „repartiált”. A rendek egyre követelték, hogy a városok, amelyek lakossága a háborús időkben a vidékről menekülőkkel lényegesen gyarapodott, magasabb taxával járuljanak az országos adóhoz.

A dicát beszedő szervezetben királyi és rendi elemek egyaránt érvényesültek. Egy-egy megye több jobb módú nemest ajánlott a rovói tisztségre, akik közül a kamara egyet a megye területére kiterjedő hatáskörrel kinevezett és utasítással látott el. A rovó megjelent a megyében, bejárta az összes községeket és helyszíni szemle vagy a falusi bírók felvilágosítása alapján megállapította a porták számát. Segítségére a megye egy esküdttel adott mellé. A rovó rendszeresen még az alispánnal és a járási szolgabíróval együtt végezte el a porták összeírását és az adó beszedését. A kész adólajstromot a megye gyűlése felülvizsgálta, „rektifikálta”. A porták végleges számát a rovó két lajstromba foglalta s az egyik példányt a kamarába beküldte. A hátralékot az alispán szedte be. Az 1630-as évektől kezdve a rovó már nem királyi tisztviselő. Az adószedés a század közepétől már tisztán a megyei közigazgatás körébe tartozott.

Az adó egysége a *porta* volt: a középkorban a jobbágytelek a hozzátartozó földdel, tekintet nélkül arra, hogy két vagy több család is élt rajta, az ország különböző részeiben nem volt egyenlő s így a jobbágy vagyoni helyzete is más és más volt. Még szomszédos községeknél is az egyikben nem egyszer többszöröse a másikban levőnek. Sokáig igazságtalan volt az adózás, mert minden egyes telket, amelyen ház volt, egész portának vettek,

akár egész telek volt, akár nem. Később törvény határozta meg, hogy az a jobbágy, aki egész telkének csak negyed vagy nyolcad részét bírja, az adónak is csak negyed-, nyolcadrészét fizesse. (1567 : 5. tc.) A porta és a telek közti kapcsolat a XVI. század végén megszűnt. Előfordult most már, hogy házak szerint vetették ki az adót, amely kiterjedt az egész jobbágyságra, a bíró háza, az iskola, a korcsma és a koldúsok hajlékai kivételével. (1598.) A házak száma azonban a török- és a tatárdúlások következtében rohamosan fogyott. A XVII. század derekán azután az adózás az állatállomány alapján történt. Egy portát négy olyan jobbágy tett ki, aki ekéje elé 4 vagy 6 igavonó állatot tud fogni vagy 8 olyan, akinek csak két állata van.

A század végén a porta a föld minősége szerint különböző nagyságú földterület, amelynek megállapításánál tekintetbe vették a gazdálkodást megnehezítő körülményeket, a termények értékesítésének lehetőségeit. A porták számát most már az egész községre együttesen határozták meg és a kivetett adó felosztása a község feladata volt.

1670 után Lipót, aki eddig törvényes felhatalmazás nélkül adót nem vett igénybe, az abszolutizmus kíséreltetével egyidejűleg négymillió forint adót, az eddiginek többszörösét vetette ki és azt a vármegyék közt szétosztván, készpénzben és terményben katonai erővel hajtotta be. Ezenkívül fogyasztási adókat is hoztak be. Ez az adórendszer az abszolút kormányzattal együtt megszűnt és utóbb törvény is elrendelte eltörlését. A felszabadító háborúk korában a király újból önkényesen vetett ki a hadi főbiztoságok útján részint pénzben, részint terményben adót.

1696-ban a király a megyékkel folytatott tanácskozás után a porták új megszámlálását rendelte el, ami már félszázad óta nem történt meg. Ettől az időtől kezdve a városok is porták szerint adóztak. A megállapított adó összegét elosztották a porták számával. A vármegye a jobbágyokra dicák szerint vetette ki az adót. Hogy mi tesz ki egy *dicát*, azt a helyi viszonyok szerint a megyék különbözőképpen határozták meg. Az ingatlan vagyont, a földet nem akarták alapul venni, mert a nemesség attól tartott, hogy ilyen rendszer saját, féltve őrzött adómen-

tességét is befolyásolhatja, hiszen a föld tulajdonjoga az övé volt. Ezért mesterséges adókulcsokat alkalmaztak. Így pl. maga a gazda 1 dica, a felesége $\frac{1}{2}$, egy pár ló, 20 kiló búza, 30 forint készpénz 1—1 dica volt. Miután összeírták az egyes községek és ezek összegezése alapján az egész megye dicáinak számát, kiszámították, hogy egy dicára hány forint esik. Ez természetesen a vármegyére nehezedő adóösszeg szerint változó terhet jelentett.

Mínthogy a porták összeírása megyénként 1647-ben történt utoljára, a porta a XVII. század óta tulajdonképpen ideális adókulcs volt minden tényleges alap nélkül. A nádor osztotta szét az egyes törvényhatóságok közt a portaszámot s nem tekinthetett arra, hogy az adóteher az ország egyes vidékei közt a vagyonosodásnak megfelelő legyen. Még sokkal nagyobb igazságtalanság következett abból, hogy a törvényhatóságok maguk osztották szét az adóterhet dicák szerint, amelyek összeírása évenként történt és nagy mértékben az összeírást végző szolgabíró önkényétől függött, akinek közel száz rovatot kellett kitölteni. Akinek kedvezni akart, annak a jobbágyainál kevesebb dicát állapított meg s így nem egyszer szegény község sokkal többet fizetett adóban, mint a gazdag. De a legnagyobb igazságtalanság az volt, hogy ez a rossz rendszer, amely 1848-ig fennállott, csak a jobbágyokat sújtotta. A nemesség önző osztályérdekből ragaszkodott az adómentességéhez.¹⁵⁹

11. AZ EGYHÁZ.

A kettős királyság idejében mind Ferdinánd, mind János teljes mértékben gyakorolták a kegyúri jogot: kineveztek, áthelyeztek püspököket és kegyúri jogaikat át is ruházták híveikre. A királyok politikai érdekből a leg-
elemibb kánonjogi követelményekkel sem törődtek. A püspöki javadalmak nagy része a király adományából világiak, gyakran az egyházhoz nem is hű egyének birtokába került. Ferdinánd a kinevezettek jövedelmének jelentékeny részét világi célokra, nem is mindig a török

¹⁵⁹ Juhász Lajos, A porta története 1526—1648-ig. Századok, 1936. Baráth Tibor, A magyar állam adóügye 1605—1648-ig. Századok, 1930. Acsády Ignác, Adótörténet. Közgazdasági Lexicon, I. k. 1898.

elleni védekezésre kötötte le. Apátokként világiak álltak a kolostorok élén. A szerzetek birtokainak tulnyomó részét a király kinevezte világi „kommendatorok“ foglalták le, akik azt magánvagyonukként kezelték, szekularizálták.

A püspöki székek betöltését megnehezítette az a körülmény, hogy a szentszékek és a királynak más volt a felfogása a kegyúri jogra vonatkozólag. A királyi udvar nézete szerint, amelyet Werbőczy Hármaskönyve támasztott alá, javadalmak betöltésénél a szentszéket csak a megerősítés joga illeti meg. Rómában viszont úgy vélték, — amint ezt különösen V. Sixtus juttatta nunciusa útján Rudolf előtt kifejezésre, — hogy a magyar király kegyúri jogai nem mennek túl azokon, amelyeket más keresztény uralkodók is gyakoroltak: a nevezés és bemutatás (*nominatio et praesentatio*) jogán, s ezután következik a pápa intézkedéséből kifolyólag az egyháznak a főpappal való ellátása (*provisio*). Ennek bekövetkezése előtt a nominált magát sem választott (*electus*) püspöknek, avagy éppen püspöknek nem nevezheti, holott a magyar püspökök a királyi kinevezés után be sem várva a pápai megerősítést, javadalmaik birtokába léptek. A király megnevezte személynek Róma szerint azonnal a pápához kell fordulni, hogy az a consistoriumban kihirdesse és az adományozó bullákat részére kiállítsa.

Ennek a különböző felfogásnak volt tulajdonítható, hogy a székbetöltések hosszas tárgyalások után csak nagyobb időközökben valósultak meg, még pedig oly módon, hogy egyszerre a püspökök egész sorát nevezték ki. Ennek a hitéletre és az egyház javadalmaira nézve is káros következménye az volt, hogy a püspöki székek hosszú éveken át betöltetlenül maradtak.

A katolikus restauráció nagy harcosa, Pázmány Péter is megerősítette a bécsi udvart a szentszéktől eltérő nézetében. Mikor egy kinevezés alkalmából újból nézeteltérés támadt a pápa és a király között (1634), II. Ferdinánd őt, egyik legkedveltebb hívét bízta meg annak kifejtésével, hogy vajjon a magyar király jogai csak a nominációra és a praesentációra terjednek-e ki vagy külön kiváltság alapján a főpapok kinevezésére és a javadalmak adományozására is. Pázmány 1635. évi emlékiratának okfejtése teljesen Werbőczyé, de még túl is tett rajta. Míg Werbőczy szerint a magyar királyok az egyházak alapítá-

sával szereztek meg maguknak a főpapi kinevezések jogát, addig Pázmány már azt állította, hogy az alapításkor szerződésben kikötötték maguknak a kegyúri jogokat, — aminek azonban semmiféle bizonyítéka sincs.

Pázmány a bécsi udvarra és a magyar főpapi karra nagy hatást gyakorolt anélkül, hogy Rómát meggyőzhette volna. Az ellentétes felfogások hangoztatása során merült fel először a Szilveszter-bulla megtalálásának híre. Az 1644-ben először közzétett bulla szerint II. Szilveszter pápa széleskörű hatalmat ruházott Szent Istvánra, őt legátusává nevezvén ki. A bullát állítólag a traui káptalan levéltárában őrzött eredetiről másolták le. A szentszék mindjárt, amikor először hivatkoztak rá a bécsi udvar részéről (1662), kétségeit fejezte ki vele szemben, amelyek sohasem osztoztak el. A XIX. századi tudományos oklevélkritika pedig minden kétséget kizáró módon bebizonyította, hogy e bulla későkori tudatos hamisítvány.

A XVII. századi abszolútizmus idejében a fejedelmek Európaszerte nagy hatáskört szereztek maguknak egyházi ügyekben a szentszék rovására, melynek országaikra gyakorolt befolyását iparkodtak minél szűkebb körre szorítani. Nálunk különösen az országnak a török uralom alól való felszabadulása és a visszahódított országrészen az egyházak újjászervezése, az egyházak régi javadalmainak visszaadása a királyi hatalom nagyarányú fejlődését idézte elő egyházi vonatkozásban. I. Lipót uralkodásának utolsó tizedeiben a király hatásköre nemcsak az egyház javadalmi és vagyoni ügyeiben, hanem a szorosán vett egyházi joghatóság és kormányzat határain belül is érvényesült. A hatalmi igények indokolására az „apostoli királyság” eszméjét kezdték gondosan ápolni, melyet eddig csak alkalomadtán hangoztattak.

E törekvések vezetője Kollonics Lipót primás volt, akinek hatása alatt a király a visszafoglalt területen teljesen önhatalmúlag rendezte az egyházi ügyeket. A király hatalmát mutatja az az 1703-ban kelt diploma, mely Kollonics javaslatára a főpapok végrendelkezési jogát szabályozta. Ezentúl a főpap magánvagyonának csak egyharmadáról rendelkezhetik szabadon, a második harmadot csak templomoknak vagy egyházi intézményeknek hagyhatja, míg a harmadik harmad feltétlenül a kincstárt illeti meg.

A királyi kegyúri jogok legnagyobb sikerű kiépítője Mária Terézia volt, aki a felvilágosodott abszolútizmus felfogásának megfelelően arra a magas fokra emelte a magyar király egyházi hatáskörét, amelyen az utódai alatt is megmaradt. A Szilveszter-bullára is utalva megszerezte XIII. Kelemen pápától az apostoli királyi cím elismerését (1758). A királynő ily irányú törekvéseinek tudós szakértője Kollár Ádám, a bécsi udvari könyvtár igazgatója volt, aki első munkájában (*Historia diplomatica iuris patronatus*, 1762), Werbőczy érveire, a Szilveszter-bullára és az apostoli követség évszázadokon át gyakorolt jogaira és az apostoli követség évszázadokon át gyakorolt jogaira hivatkozott, mellőzve azokat a nehézségeket, amelyeket okfejtésének a történeti tények okozhattak volna. Második munkáját a királynő bécsi tanácsosainak kívánságára írta. 1763-ban adta ki Hontheim Miklós, trieri felszentelt püspök Febronius név alatt nagyhatású könyvét (*De statu ecclesiae et legitima potestate Romani Pontificis*), amelyben a fejedelmek egyházi hatásköre kiterjesztésének elveit fejtette ki a pápai hatalommal szemben. Kollár Febronius elméletének alapjára helyezkedve, második munkájában (*De originibus et usu perpetuo potestatis legislativae circa sacra*) nagy szolgálatot tett az uralkodónak és a bécsi kormányzéseknek azzal, hogy történeti alapon igazolta a királyt az egyházi ügyekben megillető korlátlan hatalmat. Most már elhagyván korábbi felfogását, a magyar királyoknak az egyházi ügyekre vonatkozó jogait inkább az isteni kegyelemből eredő főhatalomnak tulajdonította, mint II. Szilveszter pápától nyert legátusi megbízásnak, sőt a Szilveszter-bulla hitelessége felől kételyeknek adott kifejezést.

Míg III. Károly nem tudta a pápával új püspökség felállítását elfogadtatni, addig leánya már saját elhatározásából kifolyólag állított fel új püspökségeket (Székesfehérvár, Szombathely, Besztercebánya, Rozsnyó és Szepes, 1777) s ezt csak utólag erősíttette meg a pápával. Ugyan-ezt a jogot gyakorolta Ferenc is, aki a szatmárnémeti és a kassai püspökségeket hasította ki a kárpótlásul érseki rangra emelt egeri egyházmegyéből. Hasonló joggal élt Ferenc József is 1850-ben a zágrábi püspökségnek érseki rangra való emelésével, továbbá a lugosi és a szamosújvári görög szertartású püspökségek alapításával.

Mária Terézia azonban nem tartotta célszerűnek ezt a jogot igénybe venni, mert az úrbérrendezés amúgyis izgalomban tartotta uralkodásának utolsó szakában a rendeket. II. József már számos esetben adományozott kánonoki stallumokat a püspökök javaslata alapján. A püspök javaslatát a helytartótanács tárgyalta meg, azután a kancellária következett, végül az államtanács nyilatkozata után döntött az uralkodó. A jelölés három egyént sorolt fel szolgálati éveikkel és érdemeikkel. A kormányzások javaslata természetesen nem egyezett meg mindig a püspökével. Általánosan követett szempontjuk az volt, hogy a praebendák elsősorban a lelki pástorkodásban kifáradt papok ellátására, jutalmazására szolgáljanak. Ennek a rendszernek a következménye az volt, hogy a káptalanok tehetetlen, öreg emberekből állottak, akik az egyház kormányzásában a püspöknek nem tudtak segítséget nyújtani. A másik elv a XIX. század elején állandósult, a fokozatos előlépés (*gradualis promotio*) egy-egy káptalanon belül. A rangsor a méltóságokban alulról felfelé ez volt: ör-, éneklő-, olvasókanonok, nagyprépost. A fokozatos előlépést annyira betartották, hogy még olyat is részesített a király annak előnyeiben, akikről tudták, hogy szelűtött s csak akkor tértek el tőle, ha a rangsorban következő előlépésre jogosított lemondott arról.

Az első felelős magyar kormány kinevezése után a kormányzások szerepét a javaslattételben a magyar vallás és közoktatásügyi miniszter vette át, akinek az előterjesztésére V. Ferdinánd primást és püspököket is nevezett ki, de praesentatio iratuk már nem ment el. Ferenc József megfosztotta őket székeiktől, több püspököt pedig lemondásra kényszerített.

Az abszolutizmus ideje alatt, míg a kivételes hadi állapot tartott, az osztrák belügyminiszter, annak megszűntével a kultuszminiszter tett a kinevezésekről előterjesztést a minisztertanácsnak és annak hozzájárulása után az uralkodónak. Az alkalmasnak tartott személyekre vonatkozólag kérdést intéztek az illető egyháztartomány érsekéhez és suffraganeus püspökeihez. Az 1855. évi concordatum tárgyalásainál a magyar püspöki kar ellenmondása ellenére is győzött az uralkodónak tetsző irányzat, hogy a birodalmi egység gondolatát az egyház és az ál-

lam viszonyának rendezésénél is érvényesítsék. Ferenc József a szentszék javára lemondott az egyházmegyék alapításának jogáról és a pápa képviselőjéhez intézett külön közlésben arról, hogy a kinevezési okmányban, amint eddig tette, a „*conferre*” (adományozni) kifejezést használja, de a legnagyobb engedmény Ferenc József részéről az az 1858. évi rendelkezés volt, hogy a külügyminiszter, az *miután* az elhatározás a személyre nézve megtörtént, a kinevezés közzététele előtt bizalmasan közölje a bécsi nunciussal a kinevezett személyét abból a célból, hogy a szentszéknek nincs-e kifogása az illető praesentatioja ellen. A válasz megérkezéséig, aminek négy héten belül meg kellett történni, a kinevezést nem tették közzé. A gyakorlatban a szentszéknek a nominatio elfogadását tartalmazó válasza hamarosan meg szokott érkezni. Az egész eljárás célja annak a megakadályozása volt, hogy a már kinevezett főpaprak, amennyiben a pápa nem fogadná el a nominatiót, le kelljen mondania.

Az alkotmányos korszakban 1867 után a magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter tett javaslatot a kinevezésről a minisztertanácsnak és ennek hozzájárulása után az apostoli királynak. A nuncius előzetes értesítése a nominatio irat elküldése előtt továbbra is szokásban maradt, de az 1890-es évektől kezdve még tovább ment a magyar kormány az engedékenységekben. A vallás- és közoktatásügyi miniszter ugyanis még a javaslat megtétele előtt érintkezést keresett a bécsi nunciussal a kinevezendő személyre vonatkozólag előzetes hozzájárulás céljából. Ez nem egyszer hosszas tárgyalásokra vezetett a kinevezés előtt. A nominatio előtti lépés, amely a közös külügyminiszter útján ezután is megmaradt, így merő formalitássá vált.

A káptalani javadalmakat 1848 után a püspök javaslatának meghallgatásával a kultuszminiszter előterjesztésére a *gradualis promotio* alapján töltötte be a király. Az ily módon megüresedő legalsó praebendára a püspök hármasként jelölést tett. Megokolt esetben a püspök jelölését megváltoztatták.¹⁶¹

¹⁶¹ A régebbi korszakokról, *Fraknói Vilmos*, A magyar királyi kegyelmi jog, Budapest, 1895. Az újabb korról, *Eckhart Ferenc*, A püspöki székek és a káptalani javadalmak betöltése Mária Terézia korától 1918-ig, Budapest, 1935. (Különlényomat a „Theológia” folyóiratból), 68. l.

A protestantizmus és a vallásszabadság.

4 A protestantizmus nálunk is felvetette a vallásszabadság és a különféle vallások egymáshoz való viszonyának a kérdését. A Mohács előtti inkább ijesztésnek szánt törvény (1525: 3. tc.), amely Luther követőinek elégetését rendelte el, nem került végrehajtásra, nem is hivatkozott rá senki. A Mohács utáni kettős királyválasztás, az egyházi javadalmak elárvulása kedvezett a protestantizmus elterjedésének, amiben a nagybirtoknak lényeges szerep jutott. Nálunk is érvényesült a „*cuius regio, eius religio*” elve. Ha a nagybirtokos gyakran a szekularizáció anyagi érdekétől vezetve áttért az új hitre, egész birtokára annak megfelelő papokat hozatott s ezzel magyarázható nagy, zárt országrészek áttérése.

A XVI. század közepétől fogva ment végbe a protestánsoknak nagy egységekben való szervezkedése, legnagyobb részt a régi katolikus szervezet szerint. Így alakult ki a nagyváradi püspökség területén a debreceni református superintendencia (később tiszántúli egyházkerület), az egrién a tiszáninneni református egyházkerület, a váci és a pécsi püspökségben egy-egy lutheránus, később református superintendencia, melyek összeolvadtak a dunamelléki egyházkerületté, a Dunántúl egyéb részén pedig a dunántúli evangélikus és református egyházkerületek. A Felvidéken csak a bécsi béke után vált a területi szervezkedés lehetségessé. A szervezetben a főúri és a városi hatósági pártfogók volt a döntő elem. Az egyházkormányzásban sajátságos vegyes típus fejlődött ki, amelyben a lutheránus egyházból volt a világi hatóság jelentékeny szerepe, a kálvinistából a zsinati rendszer és a gyülekezetek lekipásztorváltása, míg katolikus hagyomány volt, hogy a közvetlen egyházkormányzat a papság kezében maradt.

Ferdinánd az országgyűlésekhez intézett javaslatokban ismételtén kifejezésre juttatta azt a kívánságát, hogy a vallási egységet állítsák helyre, de nem történhetett semmi ily irányú törvényhozás, mert a rendek túlnyomó része protestáns volt. Az ország keleti részeiben és Erdélyben János király hasonló helyzetben volt, az ő kezét is megkötötték a politikai szempontok. Itt is az egyházi birtokokat lefoglaló nagyurak, a városok, a szászoknál meg

az universitas voltak a reformáció elterjesztői. Legelőbb a szászok együttesen lett lutheránus, majd János Zsigmond hitváltoztatásai révén előbb a református, azután az unitárius vallás nyert törvényben elismerést. (1564., 1568.; 1576.) Ezzel Erdélyben megvalósult a négy „bevett” vallás rendszere, ami páratlan abban az időben Európában.

Miksa halála után előtérbe lépett Magyarországon az ellenreformáció. A cuius regio elve most a katolikusok érdekében kezdett érvényesülni, különösen a városokban, amelyeket a király régi felfogás szerint tulajdonának tekintett és megkezdte az egykori katolikus templomok visszavételét. Mikor az 1604. évi országgyűlésen a rendek a városok vallásszabadsági sérelmét magukévé tették, a király az országgyűlésen nem is tárgyalt cikket tett a törvényekhez, amelyben felújítván a protestantizmus elleni törvényeket, szigorú büntetés terhe alatt megtiltotta vallási sérelmeknek az országgyűlésen való előhozatalát.

A protestánsok vallásszabadságának biztosítása volt ezért Bocskay felkelésének legfőbb célja. Győzelme hosszúságos tárgyalások után meghozta a bécsi békét (1606), amelynek első cikke, majd ennek nyomán az 1608. évi k. e. l. tc. biztosította mind a mágnások- és nemeseknek, mind a városok- és falvaknak a vallás szabad gyakorlását, amiben senkit se zavarjanak. Minden vallásnak legyenek meg a maga előljárói. Ez tehát a szabad vallásgyakorlaton kívüli az egyházi szervezet és igazgatás önkormányzatát jelentette. A protestánsok egyenjogúságát bizonyította még a nádorválasztásról szóló 3. tc. a király kijelölte két katolikus és két protestáns egyénnel.

Bocskay műve nem tudta a protestantizmus állományát biztosítani. A jezsuiták és főleg Pázmány térítései a főurak körében, akik most a katolikus egyház javára alkalmazták a cuius regio-elvet, a katolikus egyház megerősödésével jártak. Hiába adta meg az 1608. törvény a falvaknak is a szabad vallásgyakorlatot, a földesurak a kegyúri jogra hivatkozva, a templomokat újból a katolikus papoknak adták át. Az országgyűlésen már 1618-ban többségbe kerültek a katolikusok. A protestantizmusnak azonban erős védője támadt az erdélyi fejedelemben. A Bethlen Gábor első hadjárata után kötött nikolsburgi béke (1621) felújította a bécsi béke cikkeit és az

? a cuius
regio
eius
religio
elve

1608. k. e. 1. cikket. Ujabb két hadjárata utáni békéi ugyanazt tartalmazták. (1624., 1628.) Miután a katolikus restauráció egyre nagyobb eredménnyel folyt és a protestáns rendek az 1637. évi országgyűlésen hiába kérték sérelmeik orvoslását, amelyek legsúlyosabbja a jobbágyoknak kikényszerített visszatérítése volt, az I. Rákóczi György hadjárata után megkötött linzi békében (1645.) a vallásszabadságot a parasztokra is kiterjesztették, akiket a földesurak ezentúl nem kényszeríthetnek a vallásukkal ellenkező szertartásokra. A templomfoglalások ezután megszűntek.

A linzi béke sem biztosította a protestánsoknak állandóan a szabadságot és egyenjogúságot, különösen nem, amikor II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjárata következtében Erdély lehanyatlott és a protestantizmus külső támaszát elvesztette. Az országgyűléseken hasztalan tiltakoztak a kisebbségbe jutott protestáns rendek sérelmeik miatt: a nagyurak erőszakkal térítették vissza jobbágyaikat. A Wesselényi-összeesküvést I. Lipót felhasználta a protestáns nemesség és papság üldözésére. Rendkívüli törvényszékek ítélkeztek 1673-ban és 1674-ben a protestáns lelkészek és tanítók százai felett, felségsértéssel és a török támogatásával vádolva őket. Sokan reverzálist írtak alá, hogy lemondanak hivatalukról, néhányan katolizáltak, a többi várfogságba, majd gályarabságba került, ahonnan csak több külföldi protestáns hatalom, főleg a Lipóttal szövetségben álló holland köztársaság erélyes közbenjárására szabadult ki. Az evangélikus Thököly sikerei és a külpolitikai helyzet alakulása következtében Lipót kénytelen volt az alkotmányos útra visszatérni és 1681-ben Sopronba országgyűlést összehívni, amelyen a megjelenteknek csak egyötöde volt protestáns. Ezek több ízben fordultak sérelmeikkel feliratok alakjában a királyhoz. Végre is az ő tiltakozásuk ellenére alkották meg az 1681 : 25. és 26. tc.-et. Ezek szerint a protestáns vallás gyakorlata a bécsi béke és az 1608. k. e. 1. tc. szerint szabad „a földesurak joga mégis épségben maradván”. (*salvo tamen jure dominorum terrestrium*). A száműzött és kötelezvénnel lemondott prédikátorok és tanítók újból gyakorolhatják hivatalukat. Azokat a templomokat, amelyeket a protestánsok építettek, tartásuk meg, másutt pe-

dig megjelölték azokat a helyeket, ahol templomokat, iskolákat és paplakot építhetnek, mégpedig meggyenként kettőt.

Thököly veresége, Lipótnak a törökön aratott győzelmei, Buda visszafoglalása a királyi hatalmat igen nagy mértékben emelte. 1687-ben a király az 1681. cikket „még” megerősítette (21. tc.), majd 1691-ben kiadta az „*Explanatio Leopoldinát*”, amelyben megmagyarázta az előző törvényeket és addig nem ismert megkülönböztetést tett nyilvános- és magánvallásgyakorlat között, amely utóbbin a családi körben folytatott imádkozást, bibliolvasást és magyarázást értették. Nyilvános vallásgyakorlat, tehát a szabad vallásgyakorlat az ú. n. artikulás helyeken van megengedve, azaz csak az 1681 : 26. tc.-ben felsorolt helyeken. A nem artikulás helyeken a szabad vallásgyakorlat minden megnyilvánulása: igehirdetés, keresztelezés, esketés, temetés stb. tilos. Az artikulás helyek papjai nem mehetnek ki nem artikulás helyekre egyházi funkciók végzésére és betegek látogatására, meg van azonban engedve, hogy ilyen helyek lakói az artikulás helyek papjait felkeressék, de csak akkor, ha előbb a saját lakóhelyük római katolikus papjának a stóladíjat megfizették. A nem artikulás helyeken csak a magánvallásgyakorlat szabad. A kórházakat és harangokat használhatják a protestánsok is, de csak a római katolikus lelkész tudtával és előleges beleegyezésével. A földesurak építhetnek a saját használatukra kápolnákat, de háznépükön kívül másokat, különösen prédikátorokat oda ne bocsássonak be.

Ez a „törvényt magyarázat” sok visszaélést és erőszakosságot tett lehetővé a protestánsokkal szemben, különösen, miután 1701-ben királyi rendelet visszaadta a katolikus egyháznak összes javait és jogait a visszafoglalt területeken és ott csak a katolikus vallás szabad gyakorlatát engedte meg. A szatmári békében (1711) volt ugyan a protestánsok vallását biztosító cikk, de a katolikus és protestáns rendek ellentéte, főleg a papság türelmetlensége miatt egyre élesebb lett az országgyűléseken, és a protestánsok nem bírtak sérelmeikre orvoslást szerezni. Amint a király egyre kiterjedtebb jogokat gyakorolt a katolikus egyház feletti felügyeletben, úgy a protestánsok felett is igényelte azokat. III. Károly ezen az

alapon rendezte 1731-ben, az ú. n. *Carolina Resolutioban* a protestánsok ügyét. Ez magáévá tette a Lipót-féle explanatio alapelvét, hogy az ágostai és helvét hitvallásúaknak a magánvallásgyakorlat mindenütt meg van engedve, a nyilvános azonban csak az artikularis helyeken. Ezeken a prédikátorok az ottani hívőkkel, de máshonnan jövőikkel szemben is eljárhatnak egyházi hivatalukban. Szükség szerint segédeket tarthatnak királyi engedély alapján. A nem artikularis helyeken a parasztok is tarthatnak hitéleti könyvek olvasásával magánvallásgyakorlatot, anélkül azonban, hogy oda más hely lakói bebocsátathatók lennének. Ezeken a helyeken az akatolikusok a lelkeszi teendőket illetőleg a katolikus plébános hatósága alatt állanak. Jelentsék be az evangélikusok és a reformátusok, hogy hány és mely helyeken akarnak superintendenst vagy superiort tartani. Ezek felügyelnek papjaik erkölcsére. Egyébként az akatolikusok papjai is abban, hogy hogyan keresztelhetnek, a katolikus esperesek felügyelete alatt állnak. Az akatolikusok házassági pereit is a szentszékek elé tartoznak, amelyek azokat a protestáns vallás elvei szerint intézték el. Vegyes házasságot csak a katolikus plébános előtt lehet kötni. Egy 1734. királyi elhatározás megszabta, hogy mind a két protestáns egyház 4—4 superintendenst választhat, aki működését csak királyi megerősítés után kezdheti meg.

Erdélyben is, miután 1715-ben visszaállították a gyulafehérvári püspökséget, melyet a fejedelem szekularizált, megszűnt a református vallás vezető szerepe és a bécsi udvar itt is a katolicizmus megerősödését mozdította elő. A protestánsokat kiszorították a közhivatalokból.

Mária Terézia kegyek osztogatásával, de erőszakos módon is iparkodott a protestánsok áttérését előmozdítani és a Carolina Resolutio rendelkezéseit megtartani, amelyek különben sok nyugtalanságot keltettek fel. Legnagyobb jelentőséget ezek közül a vegyes házasságok ügye nyert. A katolikus papok ugyanis a vegyes párokat csak abban az esetben voltak hajlandók megesketni, ha a nem katolikus fél reverzálist adott, hogy a házasságból származó gyermekek a katolikus vallásban fognak nevelkedni. A királynő maga ügyelt ennek végrehajtására a vegyes házasságban élő főrangú családoknál s a gyermeket nem egyszer erőszakosan elvétette a szülőktől, hogy

a katolikus vallásban neveltesse. A convertitáknak ő és kormányzsékei mindenféle kedvezményeket juttatott.

Fia, József a felvilágosodási irodalom hatása alatt az állam érdekében elítélte a protestánsok üldözését és mikor trónra lépett, kiadta türelmi rendeletét (1781). Mint-hogy a „türelemből a vallásra és az államra nagy haszon származik“, az uralkodó elhatározta, hogy az akatolikusok, ú. m. a protestánsok és a görögkeletiek nyilvános vallásgyakorlatukban ne háboríttassanak. Az összes akatolikusoknak mindazon a helyeken, ahol a törvények és a királyi resolútiók szerint őket a nyilvános gyakorlat nem illeti meg, a magángyakorlatot megengedi, tekintet nélkül arra, hogy azon a helyen ez már be volt-e vezetve. Ez a magángyakorlat olyképpen értendő, hogy ott, ahol 100 család van és elég az anyagi eszközök templomok, pap- és tanítólakok építésére és ezek ellátására, szabad magánimaházakat építeni torony, harang és utcáról való bejárat nélkül. Vegyes házasságnál nem szabad reverzálist kérni. Ha az apa katolikus, az összes gyermekek azok legyenek; ha az apa protestáns, a gyermekek nemük szerint kövessék szüleik vallását. A protestánsoknak lehetnek fiókegyházaik és papjaiknak szabad oda menni. A superintendensek vallásuk papjait látogathatják. Zsinatot, gyűlést tarthatnak, amelyekre az uralkodó két ellenőrző biztost küld ki, egy katolikus és egy protestánst.

A türelmi rendelet nem tette egyenrangúvá a protestánsokat a katolikusokkal és nem küszöbölte ki az önkényes királyi rendeletek minden káros következményét. Ez csak az 1790. országgyűlésen következett be. Az 1790 : 26. tc. a bécsi és a linzi béke alapjára állva, biztosította a vallásszabadságot. A protestánsok ezután szabadon gyakorolhatták vallásukat városokban, falvakban, a kincstár és a földesurak birtokain egyaránt. Mindenütt építhetnek templomot, alkalmazhatnak papot és tanítót, csupán az adózó nép terhének figyelembevételével. A király a két protestáns egyház felett is gyakorolja a felügyeleti jogot, a zsinatokon hozott határozatok, melyekre felügyelőt küld, csak az ő jóváhagyásával válnak jogerősekké. Nemcsak eddigi iskoláikat kapják vissza, hanem ahol szükségesnek tartják, újakat állíthatnak fel, magasabb rangúakat is, de csak a király előzetes engedélyével. Házas-

sági pereik saját consistoriumaik elé tartoznak. A vegyes házasságból származó gyermekek vallását a türelmi rendelet szerint szabályozták. A katolikus hitről a protestánsra való áttérésről a királynak kell felterjesztést tenni és büntetés terhe mellett nem szabad katolikust protestáns hitre csábítani.

Ferenc abszolutizmusa elfogult volt a protestantizmussal szemben. Az 1790 : 26. tc. megakadályozta ugyan az elnyomást, de a reverzálisok rendszere felújult és az áttérést meggátolták. Ferencnek az volt a törekvése, hogy a protestáns egyházak számára királyi főtanácsot állítsanak fel, amivel ez egyházak ügyei teljesen állami szabályozás alá kerültek volna. A protestánsok azonban elutasították ezt a kívánságot, megmaradtak eddigi, éppen nem tökéletes szervezetük mellett és a hiányok orvoslását inkább zsinatoktól várták, amelyek megtartására azonban nem kaptak királyi engedélyt. A reformországgyűléseken a liberális ellenzékben az alsótáblán együtt harcoltak a katolikusok és a protestánsok, de a vallásügyi reformokat célzó javaslatok az udvar és a felsőház ellenállásán megbuktak. A közvélemény nyomása alatt jött azután létre az 1844 : 3. tc., amely a viszonyosság elve alapján rendezte az áttérés és a vegyes házasságok kérdését.

Az új alkotmányosság megalapításakor az 1848 : 20. tc. a tökéletes egyenlőség és a viszonyosság elvét állapította meg a hazai „bevett” felekezetek között, amely kifejezés az erdélyi törvényhozásból származott. Ezek közé tartozott még az unitárius felekezet is. Kimondták, hogy a bevett felekezetek egyházi és iskolai szükségleteit „közálladalmi költségen” fogják fedezni, továbbá, hogy a bevett felekezetekhez tartozók egymás iskoláit kölcsönösen látogathatják. A törvény végrehajtására azonban a forradalom miatt nem volt idő. A forradalom után az egyházak meg voltak fosztva gyülekezeti joguktól, amelyeket csak 1854-ben nyertek vissza. A bécsi kormány azután a protestánsok ellenkezése mellett is császári nyílt parancsban szabályozta az egyházak szervezetét, az egyházi törvényhozásban a kezdeményezés és a megerősítés jogát az uralkodónak tartotta fenn; az egyházi ülések nyilvánosságát megtiltotta (1859). A protestánsok ellenállása miatt a pátenst már 1860-ban visszavonták. Az alkotmányosság helyreállítása után a vallásközi viszonyok- és a

vegyes házasságból származó gyermekek vallásának kérdését az egyenlőség és a viszonyosság alapján rendezték. Az 1868 : 53. tc. hivatkozva az 1848 : 20. tc.-re megállapította, hogy mindenkinek szabad más felekezetre áttérni, ha 18. életévét betöltötte. Vegyes házasságok bármelyik fél papja előtt köthetők.

Az 1870-es években új zavarok keletkeztek az „elkeresztelésekből”, abból az eljárásból, hogy katolikus papok megkereszteltek és anyakönyvükbe bevezettek vegyes házasságból származó, olyan gyermekeket, akik a törvény szerint más hitfelekezethez tartoztak. Ebből a katolikus klérus és a liberális közvélemény között súlyos nézeteltérés támadt s ez fokozódott, amikor a klérus ellenszegült annak a miniszteri rendeletnek, amely szerint a bármely okból elkeresztelt gyermek anyakönyvi kivonatát nyolc napon belül át kell tenni annak az egyháznak a lelkészéhez, amelyben az illetőt keresztelni kellett volna. Ennek eredményeképp születtek meg az egyházpolitikai törvények (a kötelező polgári házasság, a zsidó, mint bevett felekezet stb., 1894—1895.). Reverzális kérését azonban a vegyes házasságok megkötése előtt az egyházpolitikai törvények megengedték.¹⁶²

*

A görögkeletiek vallásügyi viszonyai azokon a privilégiumokon nyugodtak, amelyeket I. Lipót 1690—91-ben adott a Csernovics Arzén ipeki patriárka vezetése alatt Magyarországra területére bevándorolt szerbeknek. Mikor ugyanis a Balkánra előnyomult császári seregek 1690-ben visszavonulni voltak kénytelenek, a szerbek, akik a török elleni harcban hozzájuk csatlakoztak, 37—40.000 fegyverfogható férfi, családjaikkal a török bosszújától félve, követték a császári seregeket abban a reményben, hogy újabb győzelmes előnyomulás esetében visszatérhetnek régi hazájukba, Dél-Szerbiába. Mikor ezek a remények a karlócai békével megghiúsultak, Csernovics népe számára a Maros alsó folyása és a Tisza mentén Titelig új határőrvidéket vágtak ki. I. Lipót kívánságaik szerint

¹⁶² Révész Imre, A magyarországi protestantizmus történelme, Budapest, 1925. Zsilinszky Mihály, A magyarhoni protestáns egyház története. Budapest, 1907 és [Hóman]—Szekfű, Magyar Történet, 2. kiad., III. k., 244. s. köv.

rendezte ügyeiket. Megállapította, hogy a keleti egyház ritusa szerint az ó-kalendáriumot használhatják, szabadon válasszanak az egyháziak és a világiak szerb nemzetiségű érseket, aki rendelkezik az összes görög szertartású egyházakkal, püspököket, szerzeteseket szentelhet fel, templomokat építtethet, a görögkeleti egyháziak felett a büntető hatóságot gyakorolja. A magyarországi görögkeleti egyház az ipeki patriarchatustól 1710-ben elválván, autokephal metropolita érseket kapott Karlóca székhellyel, aki 1848-ban vette fel a patriárka címet. Az 1790 : 27. tc. biztosította a görögkeletiek szabad vallás-gyakorlatát és a király felügyeleti jogát egyházuk felett.

A görögkeleti román egyház az 1868 : 9. tc. alapján kapott metropolitát és lett függetlenné, miután a nagy-szebeni püspökség érsekség rangjára emeltetett.

12. A BIRÓSÁGI SZERVEZET.

Mohács után a bírósági szervezet külső képe nem sokat változott, de működését a tényleges viszonyok nem csekély mértékben befolyásolták. Az ország rendes bírái: a nádor, vagy ha széke nem volt betöltve, az országbíró és a személynök ítélkeztek tovább is. A nádor elé tartoztak a fiscusnak, mint felperesnek ügyei és az ő rendkívüli bírósága elé utalt ügyek: a mágnások bűnügyei és a politikai bűncselekmények. Mint helytartó, ő hirdette meg a rövid törvénytörvényeket és hozzá kerültek a fellebbezett ügyek. Az országbíró hatáskörébe utaltattak a magszakadási és a Horvát-Szlavonországból fellebbezett perek.

A rendes bírák a hétszemélyes és a királyi táblán szolgáltattak igazságot. Az 1690-es évekig a nádor, illetőleg a helytartó fellebbezési bírósága nem viselte ezt a nevet, hanem nádori vagy helytartói széknek nevezték bíróságukat. Csak 1694 után találkozunk a hétszemélyes tábla (*iudicium septemvirale* v. *tabula sept.*) névvel, amely a hagyományos hetes tanácsból származik. Ez ugyanis rendszeren három főúrból és három főpapból állt s az előbbiek között helyet szokott foglalni az országbíró és a tárnokmester. A királyi táblától, amely minden ügyet első fokon hivatva volt elintézni, a fellebbezések úgy

mentek a nádor elé, hogy ugyanaz az ítélőmester, aki a táblán foglalkozott ez ügyvel, előadta a nádornak és az ott hozott ítélet végrehajtására a tábla kapott megbízást.

A személynök állott a királyi tábla élén, amelynek tagjai voltak: egy főpap, egy főúr, négy ítélőmester, négy esküdt nemes ülnök, az esztergomi érsek két ülnöke és a királyi jogügyek igazgatója. Ezek az ország különböző kerületeiből egyenlő arányban választottak ki. A királyi tábla az egész országra nézve egységes rendes bíróság volt, amelyhez első fokon a speciális ügyek kivételével az összes többiek, felső fokon pedig az ítélőmesteri és a megyei bíróságon elintézett perek tartoztak.

Mindkét tábla időszakos bíróság volt, octávákön működött. A nagy octávák, miként Mohács előtt, Szent György és Szent Mihály voltak, az előbbit Eperjesen a felső országrészek, az utóbbit Pozsonyban az alsók számára tartották. Ez az igazságszolgáltatási szervezet azonban nagyon fogyatékosan működött. A török hódoltság, belső felkelések akadályozták tevékenységét. A nyolcados törvénytörvények a XVII. század első felében 14, Felső-Magyarországon 40 évig szüneteltek. (1649 : 76.) E törvénykezési szüneteket a század végén félszázadon át tartó iuristitium koronázta be. (1650—1700). A király is gyakran beleavatkozott az igazságszolgáltatásba és a fiscus érdekében megakadályozta az octávák megtartását. A rövid octávákön (*iudicia brevia, brevia brevium*) helytartói bíróság működött, amelyet a nádor a király előzetes engedélyével hirdet meg s amelyen a helytartó joghatóságába tartozó ügyeken kívül oly más, fontos perket is intéztek, amelyek a generalis törvénytörvény elmaradása mellett is elintézendők voltak. Évente legfeljebb egyszer tartották, rendszerint Pozsonyban.

A zavaros, háborús korszakban az ítélőmesterek bíráskodása fejlődött ki. Kezdetben nagybírájuk megbízásából jártak el és mindig azok pecsétjével erősítették meg ítéleteiket. Vándorbíróság volt ez: az ítélőmester lóra ülve, irnokai kíséretében bejárt egy országrészt és ahol elintézendő ügy akadt, ott törvénytörvényt tartott. Az öt ítélőmester (a nádori, országbírói, két személynöki és a horvát báni) törvénykezése sok visszaélésre adott alkalmat. Bírói tanácsuk az éppen kapható, joghoz értő emberekből állott. Megyei, sőt táblai ügyeket is hatás-

körükbe vontak. Maguk és kíséretük ellátásának, díjazásának költségeit a felek fizették, akik közül rendszeren a felperes nyerte meg a pert, aki a nyereség bizonyos részével megvesztegette az ítélmestert és jól tartotta — az alperes költségén. Szegény nemesek nem is lehettek így pernyertesek.

A központi bíróságok működésének háttérbe szorultával egyenes arányban nyomult előre a vármegye bíráskodása. Ott az ügyek annyira megszorodtak, hogy külön büntető és polgári sedriát kellett tartani, majd létrejött a XVII. század folyamán az alispáni és a szolgabírói székek. Nemeseknek első-, jobbágyoknak másodfokú fóruma volt a megye. De ez sem működött rendszeresen. Sokszor egy évig sem tartottak sedriát. Büntető bíráskodásából sok igazságtalanság folyt: nyilvánvaló bűnösöket elbocsátottak, ártatlanokat meg kivégeztek. Az igazságszolgáltatás szomorú helyzetéért a középkorból származó, elavult perjog is felelős volt.

Ily viszonyok között I. József már az 1708. évi országgyűlés elé terjesztett javaslatokban az igazságszolgáltatás meggyorsítását kívánta, de eredmény nélkül. Az 1715. országgyűlés küldött ki az uralkodó újabb ösztönzésére bizottságot, amelynek feladata az anyagi törvények (a Tripartitum) felülvizsgálata, a törvénykezési eljárás reformja és olyan alapról való gondoskodás volt, amelyből a bírókat fizessék. A legfőbb cél a folytonos igazságszolgáltatás megvalósítása volt.

A bizottság tárgyalásainak eredménye az 1723. országgyűlésen létrejött igazságügyi reform volt (24—26. tc.), amelynek legfontosabb vonása az eddigi visszaélések megszüntetésén kívül állandóan működő bíróságok megszervezése volt. A királyi kúriát az udvartól elválasztva, két állandó bírósággá alakították át: a hétszemélyes és a királyi táblává. Ez utóbbi elé utalták mindazokat az ügyeket, amelyek azelőtt az octavalis törvényszékek hatáskörébe tartoztak, akármelyik is ítélkezett ezeken a nagybírák közül. Megszüntették az ítélmesterek vidéki bíráskodását és ennek helyébe az ország négy kerületében egy-egy „kerületi tábla” lépett, továbbá Horvát-Szlavónország számára báni tábla Zágrábban.

A *hétszemélyes tábla* a legfelsőbb bíróságnak csak fellebbezési fóruma lett, amely az eléje került pereket

véglegesen eldöntötte s azok még a királyhoz sem voltak tovább megfellebbezhetőek. Elnöke a nádor, távollétében az országbíró. 1848 előtt 5 főpap (a két érsek és 3 címzetes püspök), 6 főúr és 9 nemesi ülnök volt a tagja. Érvényes ítélethez 11 jelenléte volt szükséges.

A másik felső bíróság a *királyi tábla*, mely 1848 előtt már 26 tagból állott a személynök elnöksége alatt (2 főpap, 2 mágnás, az alnádor, az alországbíró, 4 ítélmester és a királyi ügyész, akinek csak széke van, szavazat nélkül, 4 királyi, 2 primási ülnök, 9 számfeletti ülnök és egy bányauigyi előadó). Ítélethozatalhoz 9 tag jelenléte volt szükséges. A tábla első- és felsőfokú bíróság is volt. Ide tartoztak a hűtlenségi és a felségsértési perek, továbbá a „*iuris-perek*” (*causae ex radicalitate iuris*), amelyekben valamely ingatlanra vonatkozó jogot régi privilégiumokkal kellett bizonyítani. Innen a hétszemélyes táblához lehetett fellebbezni. Viszont a királyi táblához voltak megfellebbezhetőek mindazok a perek, amelyek első fokon a báni táblán, a kerületi táblákon, a tárnoki széken és a megyei bíróságon folytak.

A négy *kerületi tábla* székhelye: Nagyszombat, Kőszeg, Eperjes és Debrecen. Elnökön kívül 5—6 rendes és több számfeletti ülnökből állt egy-egy tábla. Az ítélethez az elnökön kívül legalább háromnak a jelenléte volt szükséges. Ide tartoztak a 100 forintot meghaladó adóssági és letéti perek, a több megye területén fekvő hagyatéokra vagy osztatlan közös javakra vonatkozó örökösödési, osztály- és visszaszerzési perek, az özvegyi jog, hitbér, hozomány- és jegyajándék iránti perek, ha a vonatkozó javak több megyében voltak, a szerződések teljesítése iránti, a gyámok és gondnokok elleni számadási és a zálogvisszaváltási perek stb.

A *megyei törvényszékeket* (sedria) a fő-, illetőleg az alispán hívta össze. Az elnöklő alispánon kívül a szolgabírák, esküdtek, táblabírák és a megyei ügyész vesznek részt. A megyei büntetőszék elé tartozott minden közbüntett (*delictum publicum*), a felségsértés és a hűtlenség kivételével. Ezek közé nem számították a kisebb és a nagyobb hatalmaskodás eseteit (*violentiae*), a rágalmazást, a becsületsértést, a széksértést és a testi sértést, amelyek magánjogi keresetnek voltak tárgyai, jöllehet már a XVII. század közepétől súlyosabb testi sértések-

ben nem egyszer látott a hatóság közbüntettet. Kihágási ügyekben, amelyek pénzbüntetéssel vagy testfenyítő büntetéssel jártak, a szolgabíró, még csekélyebbekben a parasztbíró ítélkezett. A falusi bíró csak olyan kisebb ügyekben járhatott el, amelyeknél a büntetés 1 forintig terjedt, pl. szitkozódás, templomban történt lármázás. A szolgabíró 12 forintig, illetőleg 12 botütésig bíraskodhatott kihágásokban. Ez a joghatóság nem alapult törvényeken. Az eljárás esetleges fellebbezése sem volt szabályozva.

Egyetemi ifjak bűnügyeiben az egyetem büntetőszéke járt el.

Polgári perekben a sedrián kívül az alispáni és a szolgabírói szék is működött. Minthogy a központi bíróságok a zavaros időkben nehezen voltak megközelíthetők és különben sem működtek rendszeresen, a gyakorlat, majd a törvények is egyre jobban kiterjesztették a vármegyei igazságszolgáltatás kereteit. A perek nagy mértékű megszaporodásával kapcsolatban a vármegyék úgy segítettek magukon, hogy egyfelől az ügyek jó részét írásbelivé tették és így a szóbeli perek számát korlátozták, másfelől a perek egy részét az alispán, illetőleg a szolgabíró széke elé utalták. Az utóbbiak hatáskörét a vármegyei statutumok különbözőképpen állapították meg. Az igazságszolgáltatás újjászervezésével kapcsolatban törvény határozta azt meg. (1729 : 35.)

Az alispán ítélőszéke (*forum vicecomitis*) elé, melyen az alispán egy szolgabíróval és egy esküdttel ítélkezett, a világos adóssági perek 12.000 forintig, a zálogügyek meg nem állapított összegig és a kisebb hatalmaskodások tartoztak, a becsületsértési és a violentiális perek (*violenteratio et cruentatio*):

A szolgabíró székén egy esküdttel a világos adóssági és zálogügyekben 3000 forintig ítélkezett. Nemcsak a sedria és az alispáni, hanem a szolgabírói szék hatásköre is az egész megyére kiterjedt. Jóllehet, a megye közigazgatási szempontból járásokra oszlott és ezek szerint történt a szolgabírák választása is, a bíraskodás szempontjából területi felosztás nem volt. Hogy melyik szolgabíró járjon el valamely perben, az alispán rendelkezésétől függött.

Ha valamely vidéken a gonosztevők elszaporodtak, a közgyűlés felhatalmazására az alispán néhány szolgabíró-

val és esküdttel, illetőleg később táblabíróval, mint rendkívüli bíróság kiszállt és községről községre járva, ítélkezett a gonosztevők felett. De ez csak a parasztsokra terjedt ki, nemesek csak a sedria elé tartoztak állni. Ezt a kiszállást nevezték *circulásnak*. Ez az alispáni büntető hatalom mindig külön felhatalmazás alapján kelt, rendkívüli volt.

A jobbágyok nagyobb büntetési ügyében a megyei szék ítélkezett, kivéve, ha a földesúr a pallosjog kiváltságával rendelkezett. Ily úriszék tagjai voltak legalább három táblabíró, akiket a földesúr hív meg s közülük egy elnökölt. Jelen voltak még uradalmi gazdatisztek.

A XVI. század második felétől kezdve a szentszékek is jobban érvényesültek a világi bíróságok hiányos működése miatt. Törvény (1647 : 15.) utóbb a végrendeleti alakísági, házassági és esküszegési ügyekre korlátozta hatáskörüket, minők pl. a végrendeleti tanúk kötelező számának a hiánya, továbbá a végrendelettel elkövetett csalás, fondorlat, megtevesztés és erőszak. A házassági perekhez nemcsak a köteléki perek, hanem a jegyszegési, csábítási, teherbeejtési ügyek, továbbá a gyermekek törvényességének kérdése és a válás utáni gyermektartás is tartozott, nemcsak a katolikus és a vegyes, hanem a teljesen protestáns felek ügyei is 1786-ig.

Erdélyben az alsóbb törvényszékek a vármegyék, a székek és a városok bíróságai voltak. Mind a vármegyék, mind a székek bíróságai a fiúszék, alszék és derékszék néven szerepeltek, amelyek hatáskörben különböztek egymástól. A fiúszéken (*fiialis sedria*) a főszolgabíró, illetőleg az alkirálybíró ítélkezett esküdttekkel és jegyzővel a jobbágyok polgári és büntető pereiben. Ez elé nemest idézni nem lehetett. Az alszék (*particularis sedria*) a megyékben és Marosszéken a nemeseknek száz forintot meg nem haladó értékű polgári pereiben bírt hatáskörrel, a többi székekben minden pernek első fóruma volt. Bírái ugyanazok, mint a fiúszéknek. A derékszék (*generalis sedria*) a nemesek minden polgári perét intézhette, kivéve, ha abban kiváltságlevéllel kellett bizonyítani és büntető eljárást folytathat minden ügyben, kivéve azokat, amelyek notat vontak maguk után. A székeknek a derékszék csak fellebbezési fórum volt az alszékétől, előtte csak széksértési keresetet lehetett kezdeni. Elnöke a fő-

ispán, illetőleg a főkirálybíró és az ítélkezéskor szükséges volt az alispán és az esküdtek jelenléte. A derékszéken 1764 előtt majdnem minden táblai pert el lehetett indítani és csak a felperes belátásától függött, hogy a derékszéken vagy a táblán tette-e meg.

1737 óta állandó törvényszék, a királyi tábla állott fenn Marosvásárhelyt, az alsóbb törvényszékek fellebbviteli fóruma, melynek elnökét, 12 bíróját, 3 ítélőmestert és az ügyigazgatót a király nevezte ki. A táblától a királyi főkormányzókhoz (*gubernium*) lehetett fellebbezni s végeredményben a király a perekben az erdélyi udvari kancellária javaslatára döntött.¹⁶³

13. A KÖZHITELESSEGI SZERVEZET.

A protestantizmus elterjedése, a török hódítás a középkori közhitelességi szervezet megrendülésével járt. A káptalanok és a konventek birtokait szekularizálták. A kolostorok élére világi commendatorok kerültek. Több helyen a főpapok rabolták meg a káptalanokat. A török terjeszkedése miatt a hiteles helyek tömegesen menekültek, székhelyüket áthelyezték, levéltáraik sokat vándoroltak és nemcsak ezért, de a felkelések, a beháborúk miatt is sok kárt szenvedtek.

Szerepüket már a XVII. század folyamán a vármegye kezdte átvenni. A rendek ugyan ragaszkodtak a régi intézményhez és egyre-másra hozták a törvényeket helyreállításuk érdekében. Ezt azonban lehetetlenné tette, hogy anyagi alapjuk, a birtokok idegen kézen voltak.

Az elnéptelenedett hiteles helyek működését a király kinevezte „requisitorok”, egyházi és világi személyek kirendelésével pótolták. A területi hatáskörben is természetesen nagy eltolódások voltak. Az esztergomi káptalan 1544 óta az egész ország területén eljárhatott. Az olyan hely, amely elpusztult helyek levéltárát és pecsétjét megőrzés végett átvette, annak területén is működött.

¹⁶³ A régebbi korszakról is felvilágosítást adnak: *Bónis György*, A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában, Budapest, 1935. *Gábor Gyula*, A pesti királyi ítélőtábla felállítása és szervezése. (M. Jogászegyl. Értek., Új folyam, XV. k.), Budapest, 1925. A vármegyei büntető igazságszolgáltatásról *Meznerics Iván*, i. m.; a polgári perekről: *Torday Lajos*, A megyei polgári peres eljárás a 16—19. században, Budapest, 1933. Erdélyről *Bónis György*, Erdélyi perjogi emlékek, Kolozsvár, 1942.

Hiteles helyek visszaállításának igazi korszaka a XVIII. század, amelynek közepéig a boszniai káptalan kivételével minden hely új életre kelt. A működési jogot királyi privilégiummal kapták vissza, melyet az illető vármegye közgyűlésén kihirdettek. Új hiteles helyeknek a király és a rendek adták meg. A legfiatalabb hiteles hely a szatmári káptalan volt. (1836 : 23. tc.) Működésüket törvények szabályozták, hogy a hitelességi joggal semmiféle visszaélés se történhessen. Ezek szerint a hiteles testületnek legalább öt tagból kell állnia, akiknek esküvel kötelezetteknek kell lenniük. Minden jogügyletről szóló oklevelet az egész testület előtt fel kell olvasni és hiteles pecséttel ellátni. Azt legalább két tagnak alá kell írni, másolatát levéltárba helyezni, ahonnan a felek számára hiteles kiadványok kiadhatók. (1723 : 39., 1741 : 25.)

Erdélynek tulajdonképpen két hiteles helye volt: a gyulafehérvári káptalan és a kolozsmonostori konvent. Miután az erdélyi püspökséggel a káptalant és a kolostorokat 1556-ban, a Részekben levő nagyváradi püspökséget meg 1566-ban szekularizálták, a hiteles pecsétek és levéltárak országgyűlési határozatok értelmében az egyházi kezelés alól kivették és a fejedelem kinevezte világi egyéneknek adattak át. Egy-egy conservator mellett 3—3 requisitor működött. Ilyenformán a hiteles helyek állami hivatalok lettek, tekintélyük nagyon megnőtt, állami iratokat, országgyűlési végzéseket és „a királyi könyveket” itt helyezték el. A XVIII. században a gubernium nevezte ki a requisitorokat, még pedig egy katolikust, reformátust és unitáriust. Az erdélyi püspökség visszaállítása után a király a gyulafehérvári káptalanra bízta a levéltárak őrzését.

A XVIII. század második felében a hiteles helyi működés rohamos hanyatlásnak indult. Az iskoláztatás elterjedésével az emberek maguk kezdték kiállítani a szerződéseket és legfeljebb hiteles helyi átírásba foglalták azokat. A XVIII. századi igazságszolgáltatási reformok óta közreműködésük a bírósági eljárásokkal kapcsolatban is megszűnt. Beiktatást is alig fogantatosítottak, mert birtokadómanózos nagyon kevés volt. Helyettük a vármegyék bizonyító szerepe érvényesült. 1848 után hitelességi joguk megszűnt. 1855-ben behozták nálunk is az osztrák közjegyzői rendtartást. Az országbírói értekezlet

(1860) hangsúlyozta ugyan, hogy a magyar nemzet több bizalmat helyez a hiteles helyekbe, mint a közjegyzőkbe, de az intézmény már nem volt feltámasztható, a felek alig fordultak már hiteles helyhez. Az intézmény így lassanként elhalt. A közjegyzőkről szóló 1874 : 35. tc. szerint a hiteles helyek a gondozásukban levő okiratokról állíthatnak ki közokirat jellegével bíró hiteles másolatokat, új hiteles okiratok kiállítására és megőrzésére többé nincsenek feljogosítva.¹⁶⁴

14. A JOGFORRÁSOK.

Míg a középkorban a szokás, mint jogforrás, teljesen elhomályosította a törvény jelentőségét, az újabb korszakban a törvény nyomul előtérbe, az írott jog háttérbe szorítja az iratlant. Szorosan összefügg ez a közlés új módjának elterjedésével, a könyvnyomtatással. Addig, amíg a törvények szövege nem állt biztos, nyomtatott szövegben rendelkezésre, nehéz volt követni őket, hivatkozni rájuk. A törvényhozás állandó működése Mátyás korától kezdve egyre kívánatosabbá tette a hozott törvények megismerését. Intézmények és magánosok a törvényeket leírták, de a másolással különböző eltérések keletkeztek, aminek következtében, miként Werbőczy írja, a felek a bíróság előtt különböző szöveggel mutatták be ugyanazt a törvényt.

Ezen akart segíteni Mosóczi Zakariás előbb váci, majd nyitrai püspök, aki a nehézségekkel bírói működésben megismerkedvén, a törvények szövegét összegyűjtötte. Ezekből többet Zsámboki János- (Sambucus), Miksa és Rudolf humanista műveltségű orvosának rendelkezésére bocsátott, aki Bonfini történeti munkáját újból kiadta és annak függeléke gyanánt közölt törvényeket, mint történeti forrásokat. Ez természetesen nem elégíthette ki az igényeket. Azért Mosóczi Telegdy Miklós pécsi püspökkel társulva, 1584-ben először adott ki nyomtatott magyar törvénygyűjteményt *Decreta constitutiones et articuli regum in chlyti regni Hungariae* címmel. Minthogy az összegyűjtött szövegek későbbi hibás másolatokon alapultak, a törvények sok hibával kerültek nyomtatásra.

¹⁶⁴ Papp László, A hiteles helyek története és működése az újkorban, Budapest, 1936.

A munka 1628-ban Bécsben megjelent második kiadása, mely az első óta hozott törvényeken kívül már a Hármaskönyvet is felvette, a mű élére állítva s így hangsúlyozva fontosságát, az írott jog teljes gyűjteménye akart lenni.

A törvénygyűjteménynek, *Corpus Juris Hungarici seu Decretum Generale* elnevezést először Szentiványi Márton tudós jezsuita, a nagyszombati egyetem nyomdájának igazgatója adta 1696-ban. Miután 1743-ban a nyomda Mária Teréziától a kiadás kizárólagos jogát megszerezte, Szegedi János jezsuita tanár gondozásában jelent meg újabb kiadás. Ő az egyes decretumokat cikkelekre, szakaszokra és §§-okra osztotta fel, ami a törvénykönyv használatát és az idézést nagyon megkönnyítette. A régi törvények ugyanis nem voltak tagolva. Ez csak a XV. század végén kezdődött és rendszeressé a XVI. század közepén vált. A cikkelyek címfeliratai is természetesen későbbiek, csak 1596-tól fogva hitelesek. A Corpus Juris 1844-ben jelent meg utoljára, mint érvényben levő törvénykönyv.

A Corpus Juris nem volt hivatalos gyűjtemény. Magánosok kezdeményezték és jelentették meg, de minden hibája és hiányossága ellenére, épúgy használatba vették, mint a Hármaskönyvet. Nem is csoda, hiszen az egyetlen nyomtatott törvénygyűjtemény volt. A használat folytán közhitelességet kapott oly módon, hogy hibái és hiányai is a szokás révén szentesítést nyertek és azokon a későbbi kiadások nem változtattak semmit. Későbbi kiadói nem nyultak vissza eredeti forrásokra, hanem megelégedtek a régi szövegek újabb lenyomatásával. Így megtörtént az, hogy bizonyos régi törvényeket élő jognak tekintettek és rájuk hivatkoztak, mert benne voltak a Corpus Jurisban, míg más, esetleg sokkal fontosabbak feledésbe mentek.

A Corpus Juris korántsem tartalmazta az összes magyar törvényeket, hanem csak azokat, amelyek az első kiadónak ismeretessé váltak. Így nincsenek benne az 1231. aranybulla, az 1267., 1290., 1298., 1385., 1386., 1397., 1440., 1444. stb. évi törvények, de még a szerkesztők korához közeleső törvények sem mind. Viszont sok mindent tartalmaz, aminek törvénykönyvben nem volna helye. Már az első kiadásban volt eskümintá Nagy Lajos korából, adománylevelével és kegyelemlevelével Zsigmond idejéből,

Szlavónia két municipális törvénye. A későbbi kiadások más dolgokat is felvettek, amelyek a mű kelendőségét előmozdították és azután a Corpus Juris révén a gyakorlatba átmentek, sőt egyik-másik közülük jogfejlődésünkre nem csekély befolyást gyakorolt. Ilyen az 1696. kiadásba először felvett, III. Ferdinándtól Alsó-Ausztria részére kiadott büntetőkódex: *Praxis criminalis* és Kitonich Jánosnak a XVII. század elején működő királyi jogügyi igazgatónak két munkája: a *Directio methodica processus iudiciarii* és a *Centuria certarum contrarietatum et dubietatum ex decreto Tripartito*, amely a Hármaskönyvből vett száz látszólagos ellenmondást sorol fel s old meg. Ilyen még egy kis jogszabály-gyűjtemény, amely „*Regulae iuris antiqui, patrii et canonici*” cím alatt 1628 óta szerepel a kiadásokban. E toldalékokat a bíróságok gyakorlatában épúgy idézték, mint a törvényeket. Csak a legújabb, az 1896-i milleniumi, bilinguis kiadás hagyta el őket. A régi Corpus Juris 1848-cal lezárult. Az 1868 : 3. tc. alapján megindult az *Országos Törvénytár*. Évente megjelenő kötetei az év folyamán alkotott törvényeket tartalmazzák. Kiadásuk az állam kizárólagos joga.

A Corpus Jurisban nem található törvényeket hosszas kutató munkával Kovachich Márton György és fia, Kovachich József Miklós gyűjtötték össze és adták ki több munkában: *Vestigia comitorum*, Budae, 1790. *Supplementum ad vestigia comitorum*, 1799 és *Sylloge decretorum*, 1818. Ugyancsak ők állították össze egy kötetben a kéziratok tanulmányozása alapján a Corpus Juris szövegében található nagyszámú eltérést. (*Lectioes variantes decretorum* 1816.) Régi törvényeink szövegkritikai kiadása mindeddig nem jelent meg.

Erdélynek 1540-től fogva külön törvényhozása volt. Minthogy a gyakran tartott országgyűléseken igen sok törvényt és határozatot hoztak, köztük gyakran bírósági ítéleteket, a rendek és a fejedelmek egyaránt kívánatosnak tartották, hogy a hozott és még érvényben levő törvényekből törvénykönyvet szerkesszenek.

Először Bethlen Gábor állította össze 22 cikkelyben a perjogi vonatkozású törvényeket. (1619.) I. Rákóczi György az összes törvényeknek a vármegyék és a városok levéltáraiból való összegyűjtését rendelte el, de a munka csak utódja, II. Rákóczi György idejében készült

el. Az összegyűjtött anyagból 12 tagú joghoz értő bizottság szerkesztette az elavult törvények mellőzésével az *Approbatæ constitutiones Transilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum* című gyűjteményt, amelyet 1653-ban a rendek elfogadtak és a fejedelem megerősített. Ez tulajdonképpen nem kodex, hanem olyan törvénykönyv, mely anyagát bizonyos, inkább külső szempontok szerint csoportosítja. Az első rész a vallásügyről, a 2. az államjogról, a 3. a rendi jogokról, a 4. a peres eljárásról, az 5. közigazgatási vonatkozásokról szól. Az első négy rész címekre, cikkelyekre és itt-ott szakaszokra van osztva. Az ötödik edictumoknak nevezett határozatokból áll.

A későbbi törvények újabb gyűjtést tettek szükségessé, amit I. Apafi Mihály végeztetett el. E célból kiküldött bizottság működésének eredménye a *Compilatae constitutiones* című gyűjtemény, amely az Approbaták módjára készült és Apafi megerősítés után 1669-ben kiadta. A későbbi törvényeket nem foglalták hivatalosan rendszerbe. A fontosabb, 1744 után létrejött törvényeket többször adták ki a két törvénykönyvvel együtt *Articuli novellares* cím alatt. Miként az erdélyi törvényeknek, a törvénykönyveknek is magyar a nyelve, sok latin kifejezéssel, sőt egész latin mondatokkal keverve.

Az erdélyi három nemzet közül a szászok már a XV. században foglalkoztak jogkönyv összeállításával. A reformáció kora ezen a téren is bizonyos tudományos felfüggetléssel járt. Honterus János, a szászok reformátora adott ki a szász jogot magába foglaló *Compendiumot*, amely azonban nem volt megfelelő. Bizonyos előmunkálatok alapján Fronius Mátyás, brassói tanácsnok dolgozta ki a törvénykönyvet, amelyet az „universitás” átvizsgáltatott és Báthory István fejedelemmel megerősített. (1583.) Ez a *Statuta oder der Sachsen in Siebenbürgen Eigen Landrecht* háromszáz évig volt érvényben és nagyon sokat tett a szászok egységesítése terén.

A szokásjog összefoglalásának, a gyakorlat révén törvényerőre emelkedett Hármaskönyvnek kiegészítésével és hibáinak kijavításával is foglalkoztak a XVI. században. Már 1525-ben kívánták a rendek „az írott jog” átvizsgálását és az átvizsgálatnak megerősítését, de erre vezető komoly lépés csak 1548-ban következett, amikor az

országgyűlés e célból bizottságot küldött ki Gregoriánczy Pál zágrábi püspök elnöklete alatt Bondenarius Márton, bécsi egyetemi jogtanár részvételével. A bizottság munkájával elkészülvén, megdicsérte a Hármaskönyvet, amelynek szerintük el nem kerülhető hiányai és hibái arra vezethetők vissza, hogy szerzője úttörő volt. A Hármaskönyvet csaknem egészen átvették, kiegészítve azt főleg a perjogi részben. Munkájukat *Quadripartitumnak* nevezték, mert a jogkönyvet négy részre osztották és a Tripartitummal azonos három rész elé még egy közjogi kérdésekkel és a személyi joggal foglalkozó részt tettek. Az 1553-ban elkészült mű megerősítést nem nyert, mert a közjogi részben nem felelt meg az udvar kívánságainak. Jóllehet kézirati példányai megfordultak a bíróságoknál és a kormányiszékeknél, a Hármaskönyvvel szemben semmi hatást sem gyakorolhatott, mert nyomtatásban csak 1798-ban jelent meg.

A jog reformjára és a bíróságok újjászervezésére 1715-ben kiküldött bizottság a „*Systematica Commissio*“ megelégedett azzal, hogy a Hármaskönyvhöz glosszákat fűzött, majd ezeket szövegébe beolvasztották. Így keletkezett a *Novum Tripartitumnak* nevezett mű, melyet az országgyűlés elé terjesztettek. A glosszák Szegedi János munkája révén (*Tyrocinium*, 1733) a XVIII. században bizonyos hatást gyakoroltak.

Jóllehet középkori szokásjogunk fejlesztésében az ország rendes bírónak egyforma ítéletei szerepet játszhattak, elvi kérdéseknek ítélettel való eldöntése, döntvények összegyűjtése csak az újabb korban a központi bíróságok állandó működése idejében válhatott valóban jogforrássá. Az 1723. törvényekkel felállított felsőbbbíróságok döntvényeit Mária Terézia gyűjtette össze háromtagú bizottság útján. Ez 1769-ben elkészült munkájával, de megerősítésre nem került sor. 1800-ban *Planum tabulare* címen került sajtó alá, csaknem ezer döntvényt foglalva össze.¹⁶⁵

¹⁶⁵ A Corpus Jurisról Kolosvári Sándor cikke a Magyar Jogt. Lexikon II. kötetében. Az erdélyi törvényekről Ovári Kelemen és Kolosvári Sándor bevezetése a Márkus Dezső szerkesztette milleniumi Magyar Törvénytár erdélyi kötetében. A zászok jogkönyvéről, Friedrich Schuler v. Libloy, Siebenbürgische Rechtsgeschichte, Hermannstadt, 1854., I. 69.

IV. MAGÁNJOG

A magánjog fejlődésében nem lehet még olyan korzakokat sem felvennünk, mint az alkotmánytörténetben, ahol a politikai események nem csekély mértékben hatottak az intézményekre, az egyéneknek a közösséghez való viszonyára. A magánjog, a közösség tagjainak egymáshoz való viszonya még inkább a szokáson alapszik, mint a közjog. A fejlődés a régi időkben sokkal lassúbb ütemű volt, mint a közjogban. Az intézmények eredete legtöbbször azokba az időkbe nyúlik vissza, melyekből írásbeli emlékeink nem maradtak. Mikor az írásbeliség korában magánjogi intézményeinkről oklevelekből tudomást szerezhettünk, azok már teljesen kialakultak állnak előttünk és később sem változnak meg nagyobb mértékben. Ezért leghelyesebbnek tartom, ha magánjogunk rendszerét első írásbeli összefoglalása a Hármaskönyv alapján tárgyalom, hozzáadva mindazt, amit az előzetes és a későbbi fejlődésről tudunk. Mint már utaltam rá, a Hármaskönyv szinte megmerevítette jogrendszerünket, amely 1848-ig nagyon keveset változott. Ha tehát a Hármaskönyvben vázolt magánjogot megismerjük, azzal egyszersmind megismertük a későbbi korok, még a XIX. század első felének a jogviszonyait is, amelyeket csak az 1848. évi nagy átalakulás döntött meg.¹⁶⁶

¹⁶⁶ A régi magánjog legjobb összefoglalását Frank Ignác adta Principia iuris civilis Hungarici c. 2 kötetes munkában. Pest, 1879, majd ennek bővített magyar átdolgozásában; A közigazgatás törvénye Magyarhonban, I.—III.; Buda, 1845. A Hármaskönyv magánjogának egyetlen újabb rendszerbe foglalása, kiegészítve a későbbi fejlődéssel; K. Kadlec, Werbőczyovo Tripartitum Praze, 1902, aki a kúriai döntvényeket is figyelembe vette. Kettőjüket követem.

1. SZEMÉLYI JOG.

A rendi magánjogban teljes jogképességgel csak a nemes rendelkezett. A magyar jog is különbséget tett egyéni, vagyis fizikai és jogi személyek között. A fizikai személyekhez tartoznak a kiváltságos rendek: a főpapok (*praelati*), a főurak, országnagyok (*domini, barones, magnates*) és a köznemesek (*nobiles*). A bárók között megkülönböztették az igazi bárókat (*barones ex officio, veri barones*) a hivatalt nem viselő báróktól (*barones solo nomine, magnates*). Az igazi bárók a nádor, az országbíró, a horvát-szlavón bán, a vajda, a székely ispán, a szörényi bán, az ajtónálló-, a pohárnok-, az asztalnok- és a lovászmester, a temesi, pozsonyi ispán és a vránai perjel. A legutóbbi a johanniták magyarországi konventjének feje, akit a király nevezett ki. A XVII. századtól kezdve a zágrábi prépost viselte ezt a címet.

É három rendet a nemesi kiváltságok illették meg, amelyeket a *Primae nonus* (Trip. I. r. 9. c.) foglal magába: 1. A nemes idézés és törvényes ítélet nélkül senki kívánságára le nem tartóztatható. Kivételt képezett, ha szándékos gyilkosság, gyújtogatás, lopás, rablás, nemi erőszak büntettén érik. 2. Másnak, mint a törvényesen megkoronázott királynak hatalma alatt nem áll. 3. Mindenféle adó és jobbágyi szolgáltatás alól mentes. 4. Ezekhez járult 1687-ig az ellenállás joga.

Az egyháziak különös jogai: 1. Ha bizonyosságot tesznek, nem kell esküdniük, hanem elég lelkiismeretük tisztaságára hivatkozni. 2. Fejvesztési ítélet csak felségsértés, hűtlenség, szándékos emberölés és rablás esetében hozható velük szemben. Nagyobb hatalmaskodásért csak pénzbüntetésre ítéelhetők. Viszont a világi sem volt halálra ítéelhető, ha egyházzal szemben követett el nagyobb hatalmaskodást, hanem csak fejváltságra. 3. Adósságért az egyháziak javadalmát nem lehetett lefoglalni.

A főpapok külön kiváltságai: 1. Ellenük indított perekben a beneficium elnyerésétől számított egy éven belül nem tartoznak felelni. 2. Vérdíjuk annyi, mint az ország báróié, vagyis 100 márka. 3. Esküjük felért tíz nemes esküjével. 4. Az érsekek és a püspökök saját pecsétjük alatt vallhattak ügyvédet.

Az igazi bárók kiváltságai: 1. Vérdíjuk 100 márka.

2. Özvegyeiknek ugyanannyi törvényes hitbér jár. 3. Saját pecsétjük alatt vallhattak ügyvédet. A nem igazi báróknak is 100 márka a vérdíjuk, de a feleségük hitbére csak 50 márka.

A köznemes vérdíja 50 márka, a horvát-szlavón-országié ennek a fele, az erdélyié pedig egyharmada (66 forint).

Nem voltak teljes jogúak az egyházi nemesek, vagy predialisták sem. A XVIII. században az állandó katonaság behozatala után csak öt egyházi méltóságnak voltak nemesei: 1. Az esztergomi érseknek a dunáninnyi kerületben. 2. A győri püspöknek Veszprém- és Sopronmegyében. 3. A zágrábi püspöknek Zágráb-, Körös- és Varasd- megyében, továbbá a Bánságban, kárpótlásul a Kulpán túl fekvő és a katonai határőrvidék céljaira igénybe vett praediumokért. 4. A győri káptalannak Győrme gyében és 5. a pannonhalmi főapátnak Komáromme gyében.

Az egyházi nemesek kötelessége volt, miután a banderális rendszer megszűnt, résztvenni a nemesi felkelésben, hadi adót és tizedet fizetni a főpapnak. Tartoztak a főpapot utazásai alkalmából kísélni. A főpap bírói joghatósága alatt állottak. Az érseki nemesek közgyűléseiken választott alispánok és szolgabírák székei elé tartoztak. Magasabb fokon octavalis törvényszék és még egy fellebbezési forum is működött. Alispáni székük birtokperekben is bíraskodott. Octavalis székük tagjait az érsek a kerületi tábla bírói közül hívta meg. Elnöke az érsek nádora, illetőleg jogügyi igazgatója volt. Első fokon a nemesek gyökeres jogi, továbbá a magszakadási és hűtlenségi pereiben ítéelkezett. A fellebbviteli törvényszék (*forum superrevisorium*) elnöke a primás, előadója az érseki nádor, vagy a jogügyi igazgató volt.

A predialisták a nemesek adó- és vámmentességével rendelkeztek. Vérdíjuk és esküjük értéke is egyenlő volt a nemesekével. Székeikben csak ők viselhettek hivatalt. Jogaik azonban nem értek fel a nemesekéivel. Nem vettek részt az országgyűlésen sem maguk, sem követek által. Nemesi birtokot nem szerezhettek, ilyenből, miként a jobbágyok, kibecsülhetők voltak. Földesúri jogokat nem gyakorolhattak, nem lehettek jobbágyaik. Nemesi hivatalt, országos méltóságot nem viselhettek. Nem volt nemesi címük és előnevük. Birtokuk magszakadás esetében a fő-

papra szállt vissza, aki azt köteles volt újból prediumként kiadni. (1830 : 13.)¹⁶⁷

A jogi személyek is úgy szerepeltek a magánjogban, mint a nemesek. Egyházi jogi személyek a káptalanok, a konventek, általában az egyházak, világi jogi személyek a megye, a város, a szabad kerületek és a legfontosabb a királyi kincstár (*fiscus*). A kincstárra szállt minden nemesi birtok hűtlenség és minden adományból eredő birtok megszakadás révén (*fiscalitas*), továbbá minden uratlan hagyaték (*caducitas*). Perekben és a hatóságoknál a kincstárt a királyi jogügyek igazgatója vagy, mint később nevezték, a szentkorona ügyésze (*fiscalis sacrae coronae regni*, vagy röviden *fiscus*) képviselte. A királyi kincstárt is a törvényeknek alávetett nemesi személynek tekintették, amely a reá háramlott birtokokban köteles volt viselni a függő terheket (dos, allatura stb.). De néhány előnyt élvezett: 1. Nem volt halálra ítéltető, hanem csak fejeváltásra. 2. A király helyett a fiscus tette le az esküt. 3. Perben nem tartozott okleveleket felmutatni.

A városok kollektív nemességgel rendelkeztek, tehát az egész lakosság egy nemesnek számított. A városnak gyökeres joga volt a területén, saját fiscussal bírt s így az urafogyott jószágok a városban nem a királyra, hanem a városra szálltak vissza. A városnak tett királyi adomány ilyesformán többé nem került vissza a kincstárhoz s így új adományozásra nem volt felhasználható. Ezért nem nézte a nemesség szívesen, hogy a király a városnak tegyen adományt. (1542 : 33.) Városi ingatlanai tekintetében a nemes a város joghatósága alá tartozott.

A nemesség megszerzésének módjai.

A nemességet eredeti és származékos módon lehetett megszerezni (*modo originali, modo derivativo*). Az eredeti megszerzési mód, ha valaki, mint első szerzi meg az örökletes nemességet, a származási megszerzés pedig, ha ez szülei útján történik. Az eredeti megszerzés forrása a királyi kegy, amelyből minden nemesség ered.

A nemességszerzés eredeti módjai: 1. Királyi adomány. 2. Címeres levél. 3. Fiúsítás. 4. Fiúváfogadás. 5. Törvényesítés. 6. Ünnepeles honfiúsítás.

¹⁶⁷ Mahay Dezső cikke, Magyar Jogi Lexicon, III. 207.

1. Ha a király valakinek, aki eddig nem volt nemes, bárminő adományt (*donatio*) tett, ezzel nemessé vált. Az adománylevélben nem kellett benne foglaltatni a nemesítésnek, mert ez magától érthető volt.

2. A címeres levél (*litterae armales*) a király akaratát fejezte ki, hogy az ezzel megadományozottat a nem nemesek közül kiveszi és nemessé teszi. Nevét onnan kapta, hogy az ily módon nemességre emeltnek a király címert (*arma*) adott, amely a levélben le volt írva, legtöbbször le is festve. Már az Árpádok korában voltak nemesítések birtokadomány nélkül. Címereket Zsigmond idejétől kezdve adományoztak királyaink, eleinte csak nemeseknek, a XVI. század óta a nemesítéssel egyidejűleg. A Habsburg-időkből ez lett az adományokkal szemben a nemesítésnek gyakoribb, a XIX. század óta, hogy az adományok megszűntek, kizárólagos módja. 1867 után is címer és előnév adományozásával emeltek nemesi rangra.

Az 1848 előtt ily módon megnemesítettek voltak az armalisták. A rendek törvényekben iparkodtak védekezni az ellen, hogy a királyok armalisok nagyarányú osztogatásával jobbágyokat a földesúri hatóság, más adózókat az adózás kötelezettsége alól elvonjanak.

XVII. századi törvények szerint a nemesítésre polgárt a városi tanácsnak és legalább két királyi tanácsosnak, más szabad embert a megyének vagy legalább három királyi tanácsosnak, jobbágyot földesurának és a megyének kellett ajánlani. (1649 : 15., 1630 : 30., 1622 : 17. tc.) A címerlevelet a megnemesített lakóhelyének a megyéjében ki kellett hirdetni, különben a nemesítés nem volt érvényes.

3. A fiúsítás (*praefectio*) olyan privilégium, amellyel a király a fiágon magvaszakadt nemes leányát, vagy nemzetségének más nőtagját nemesi jogokban részesítette, a királyi adományból származó ingatlanokban öröklési joggal ruházta fel. A fiúsított nő családjának mintegy új megalapítója lett s gyermekei akkor is nemesek voltak, ha a fiúsított leánynak nem nemes férfival kötött házasságából származtak.

4. A fiúvá-fogadás (*adoptio filialis*) néven az a nem nemes szerzett nemességet, akit fiágon megszakadás előtt

álló nemes királyi engedéllyel fiává fogadott s így a királyi adományból származó ingatlanaiban örökösévé tett. E két intézményről az adományrendszerrel kapcsolatban még lesz szó.

5. A törvényesítés az a királyi kegyelemlevél, amely megengedi, hogy nemes ember törvénytelen gyermeke a királyi adománybirtokokban örököljön (*legitimatio per rescriptum principis*). Az uralkodó ily kegyelemlevelet csak akkor adhatott ki, ha a nemesnek fiai vagy öröklésre jogosított rokonai nem voltak s így az adománybirtokainak a szentkoronára kellett volna visszaszállni.

6. Az ünnepélyes honfiúsítás (*indigenatus solemnis*) intézménye csak az újabb, Werbőczy utáni korban fejlődött ki. 1542-ben a rendek azzal a kéréssel fordultak országgyűlési határozatban a királyhoz, hogy az esztergomi vár kapitányát, Musica Mártont, az országnak tett szolgálataiért adományozza meg birtokkal s így emelje nemesi rangra. (1542 : 50. tc.) Ettől kezdve eleinte ritkábban, később egyre sűrűbben hoztak törvénycikkeket idegenek honfiúsításáról. Ezek a „honfiúsított magyarok“ legtöbbször az udvar, nem az ország körül szerzett érdemek elismerését nyerték el ily módon. Az elég körülményes honfiúsítási eljárás a XVIII. század folyamán alakult ki. (1687 : 26., 1715 : 23., 1741 : 41. tc.) A királynak az illetőt országgyűlésen a rendek közreműködésével kellett recipiálni és a honfiúsításról törvényt kellett hozni. Az *indigena* tartozott az országgyűlésen, esetleg a magyar kancelláriában esküt tenni a király iránti engedelmségre és az ország törvényeinek megtartására. Ezután kapta meg a *diploma indigenatus*-t, amely az eskü szövegét is tartalmazta s amelyért 1000, Mária Terézia óta 2000 aranyat kellett fizetnie.

Származékos módon megszerezte a nemességet, aki nemes atya törvényes házasságából született. Ha nemes leány nem nemeshez ment nőül, nemességét megtartotta, de leszármazói nem voltak nemesek, hanem *agiles*-ek (*qui ubique agere possunt*). Házassággal szerezte meg a nemességet az a nem nemes leány, akit nemes vett el feleségül. Ez volt a *közlött nemesség* (*nobilitas participata*), szemben a *nobilitas generationalis*-sal. Az ilyen nő a házasság megszűnése után is megtartotta nemességét. Ha

mint özvegy nem nemessel kötött házasságot, nemességét elvesztette. Ebben különbözött a közlött nemesség az öröklött nemességtől.

A jogi cselekvő képesség.

A magyar jogban teljes jogképességgel csak a nemes ember rendelkezett. *Cselekvőképességre*, amellyel valaki saját cselekvése útján szereshet jogokat és vállalhat kötelezettséget, korlátozó hatással volt a nem, a kor, és a becstület. A cselekvőképességet megszüntető becstelenségről (*infamia*) a büntetőjogban fogunk szólni.

1. A *nem*. Mint más jogokban, a magyarban is különbség volt a férfi- és a nőnem cselekvőképessége között. A Hármaskönyv szerint a férfi a „*sexus dignior*“. Mint-hogy Magyarországon a nemességet hadi és közszolgálati érdemekkel lehetett megszerezni, a nők az öröklési jogban hátrányosabb helyzetben voltak a férfiaknál. Cselekvőképességük korlátozva volt. Míg férjhez nem mentek, gondnokság alatt állottak. Nem lehettek gyámok, az anyát kivéve. Amíg férfiak vannak a családban, a családi okleveleket ezek szerezték meg, a nőknek csak másolatukat adták ki. Ezzel szemben bizonyos előnyöket is élveztek. Így, ha a nő tizenkét éves korától kezdve férjhez ment, felszabadult az atyai hatalom alól, míg a férfiak házasságuk után sem. A nők megszerezték férjük útján a nemességet, a férfiak nem a feleségük útján. Nagyobb hatalmaskodás esetében a nő nem büntethető halállal. Teljesen egyenjogú a nő a férfival csak fiúsítás útján lehetett.

2. A *kor*. Voltak teljes és nem teljes korúak. (*perfectae, imperfectae aetatis*). A teljes kor vagy nagykorúság a férfiaknál a betöltött huszonegyedik, a nőknél a tizenhatodik év. Mindkét nembeli kiskorúak a tizenkettődik év betöltéséig serdületlenek (*impuberes*), ezen túl serdültek (*puberes*), vagy törvényes korúak (*legitimae aetatis*). A XVI. század előtt a férfiak tizennégy, a nők tizenkettődik évükkel érték el a törvényes kort. A nem törvényes korú cselekvésre képtelen, nincs perbeli képessége nem perelhető. Aki serdületlent perbe fog, annak

vérdíjával büntetendő. A serdületlen helyett szülője vagy gyámja cselekedett.

A törvényes korú ügyvédet vallhat, esküt tehet, perbeli képességgel bír. A régi jogban a teljes cselekvőképességet fokozatosan érték el. A tizenhat éves ifjú csinálhatott adósságot, zálogba adhatta birtokait, a tizennyolc éves rendelkezhetett ingóiról, ingatlanairól azonban csak a nagykorúság elérése után. A nők a tizenhat és tizennyolc éves ifjak e jogait már tizennégy éves korukban gyakorolhatták. A férfiak a nagykorúságuk előtt tett örökbevallásokat a nagykorúság elérésekor visszavonhatták, a nők a házasság előtt kényszer alatt tett bevallásokat férjhezmenetelük alkalmával.

A XVIII. században a kiskorúaknak a Hármaskönyvben elősorolt jogai megszűntek. Törvények értelmében az atyai hatalom alatt álló kiskorúak nem kötelezheték magukat jogérvényesen semmire sem. Minden árva nagykorúsága eléréseig gyámság alatt állott.

A kor megállapítása (*revisio aetatis*) nem történetelt anyakönyvek alapján, mert ilyeneket a középkorban nem vezettek. A XV. és XVI. század fordulóján kezdték a plébánosok Olaszországban könyvekbe beírni a keresztelték és a keresztzülők nevét. Németországban ez a reformáció után terjedt el. Nálunk még a XVII. században sem volt ez meg mindenütt. A városokban előbb kezdték, mint a vidéken. Az életkor megvizsgálására rendszeresen perrel kapcsolatban került a sor, amikor valamelyik fél kétségét fejezte ki valamely gyermek perbeli képessége felől. A megvizsgálás vagy úgy ment végbe, hogy a serdületlent a bíróság elé állították és a bíró vagy az ítélőmesterek megsejmlélés útján állapították meg a korát, vagy pedig legtöbbször a bíró valamely hiteles helyet bízott meg ezzel. Ennek két tagja kiszállt ebből a célból a gyermek lakóhelyére, ahol a hozzátartozóknál és a szomszédoknál folytatott kérdezősködés és a gyermek testi fejlettségének megsejmlélése, esetleg fegyverpróbák elvégeztetése útján állapították meg a korát. Ez a megsejmlélés esetleg a hiteles hely egész testülete előtt történt, ahol a gyermek megjelent.¹⁶⁸

¹⁶⁸ Holub József, Az életkor szerepe középkori jogunkban. Budapest, 1922.

2. CSALÁDI JOG.

A házasság.

A házasság ősi formája a magyaroknál is a nőrablás. Erre vonatkozatható a húnok és magyarok eredetének mondája (Hunor és Magor) és Szent István egyik törvényének tilalma. (II. 25.)

A nőrablást azután a nővásárlás szokása váltotta fel, amely a honfoglalás korában általános lehetett. A perzsa Gardézi, aki a X. századi középszei Dzsaiháni ma már elveszett munkáját használta fel, így írja le az ősmagyarok házasságkötési módját. (1050—52.) „A leánykérésre következő szokásuk van. Ha a házassulni készülő férfi valamely nőt el akar venni, megfizeti a *kalimot*, amely a gazdagságához képest több vagy kevesebb számú lóból áll. Mialatt a kalim felett egyezkednek, a leány atyja a vőlegény atyját a saját házába vezeti és mindent összeeszed, amiye neki menyét-, hód-, evet-, nyest-, rókaprémekből van; kiválogat tíz prémet, s ezeket egyenletes helyen összegöngyölgeti és a vőlegény atyjának lovához kötve, az illetőt hazaereszti. Az (t. i. a vőlegény) elküldi a menyasszonyért megállapított lovakból, pénzből és árukból álló kalimot, erre azt a nőt a házába hozzák.“ Kétségtelen ebből a nővásárlás (a kalim a vételár), míg a tíz prém a nőnek a hozomány. A XI. századi keresztény magyar házasságkötés külső alakja, a gyűrűváltás is, mintegy foglalója a vételárnak, szintén az eladásra emlékeztet, továbbá a némely vidéken ma is szereplő jegypénz, amelyet a kézfogó alkalmából a vőlegény ad a menyasszonynak.

A nővásárlás a nőrablásból úgy eredt, hogy a nőrabló, aki e sérelemmel a nő nemzetségének vérboszúját idézte volna elő, ezt a nő vérdíján megváltotta. Így jött szokásba, hogy a nőt vérdíjukon vásárolták meg családjuktól és ezért a nő vételára mindenféle megfelelt a vérdíjnak: a hinduknál száz tehen, az ó-görögöknél száz ökör. Ezek maximális összegek, amelyeken belül a kereslet és a kínálat szabályozhatta az árakat. A régi magyar jogban is összefüggött a házasságkötés a vérdíj megfizetésével. Ezt következtethetjük abból, hogy ha a vőlegény az eljegyzést jegyesének hibáján kívül felbontotta, büntetésül a vérdíjjal tartozott. Az ősi magyar nő vételárának

maximumát nem ismerjük, de tudjuk, hogy az ősi magyar vérdíj 100 tinó volt.

Miként mindezt Tagányi Károly kutatásából tudjuk, a nő vételárának van más emléke is. Homeros az eladó leányt *alphisiboia* = ökörhozónak nevezi. Az oroszoknál még a XVI. században is *kunka* = nyestecske az eladó leány neve, mert a vőlegény érte nyestprémmeel fizetett. Ugyanúgy magyarázható a magyar *hölgy* = hermelin, a régi magyar *Neste* és *Nusz* női nevek, a nyest és nyusz szavakból, sőt a meny, menyasszony, menyegző szavak is. Mindez még arra a korra utal vissza, amikor a finn-ugor vadász- és halászkorszakban a nővásárlás állatprémekkel történt.¹⁰⁹

A kereszténység felvételével a házasságkötés az egyház hatáskörébe került és az önkéntes beleegyezéstől lett függővé. (*Consensus facit nuptias.*) A vételár idők folyamán a nő megélhetését biztosító hitbérre alakult át, amelyet még Werbőczy is a nő eladási árának tekintett. A Kálmán idejében tartott második esztergomi zsinat formához akarta kötni a házasságot: az egyház színe előtt lelkész és alkalmas tanúk jelenlétében a foglalódás valami jelével mindkét fél beleegyezése alapján kell megkötni, különben nem házasság, hanem csak paráznaság. Ez az intézkedés, amelyet az általános egyház csak a trienti zsinaton valósított meg, nem ment át az életbe. A házasságkötés külső alakja és szabályai az általános egyházi elvekhez igazodtak.

A rokonság.

A házasság és a házasságon kívüli nemzés hozza létre a rokonságot (*cognatio*), amely e szerint törvényes, illetőleg törvénytelen. A törvénytelen rokon örökségre nem tarthatott igényt, hanem csak eltartásra. A törvényesítés utólagos házasságkötéssel (*per subsequens matrimonium*) vagy pápai leirattal (*per rescriptum pontificis*) történhetett.

A rokonság fiági vagy leányági (*agnati, cognati*) a

¹⁰⁹ Tagányi Károly, A hazai jogszokások gyűjtéséről, 1919. (Ethnográfia c. folyóirat.)

szerint, hogy a kérdéses rokonokat csak férfiak, vagy leányok is kötik össze. A rokonság fokait másképp számították egyenes- és oldalágon. Egyeneságon (*in linea recta*) rokonok a nemzők és a nemzettek. A nemzettek a lemenők (*descendentes*), a nemzők a felmenők (*ascendentes*). Az egyenesági rokonság fokát a közbeeső nemzések száma határozza meg, apám elsőfokú, nagyapám, unokám másodfokú rokon.

Oldalági rokonok (*collaterales*) azok, akik közös ős-től származnak: testvérek és azok leszármazói. Itt tehát több sor ágazik el, mint a fának egy töből fakadó ágai. Az ízsámítás itt kétféle lehetett. A római jog szerint a nemzések száma határozza meg a rokonság fokát. (*Tot gradus, quot generationes.*) Ezzel szemben a germán jogból átvett egyházjogi számítás, amelyet a magyar jog is alkalmazott, parentelák (ágak) szerint történt. A rokonság fokát két személy közt úgy állapították meg, hogy a nemzések számát vették figyelembe a közös ős és az attól távolabb álló személy között. Öcsém a római jog szerint másodfokú, a magyar jog szerint elsőfokú rokonom, két testvér gyermekei a római jog szerint negyed, a magyar jog szerint másod fízgleni rokonok.

Különbség van a testvérek között, a szerint, hogy mindkét szülőlük közös-e? Az egy atyától és egy anyától leszármazók az édes testvérek (*fratres germani*) az egy apától, de különböző anyától leszármazók az apai féltestvérek (*fratres carnales*), az egy anyától, de különböző atyától leszármazók az anyai féltestvérek (*fratres uterini*).

A *fratres*-en a magyar jog nemcsak testvéreket, hanem általában oldalági rokonokat, atyafiakat is ért. Ezek közül osztályos atyafiak (*fratres condivisionales*) azok, akiket nemcsak a vérközösség (*communio sanguinis*), hanem a birtokközösség (*communio juris*) is összekötött. Míg az elsőn a közös ős-től való leszármazást, az utóbbin azt értették, hogy elődeik az öröklésre kerülő jószágban valaha közösen birtokoltak, azon osztályt tettek.

A sógorságot (*affinitas*) nem a leszármazás, hanem a házasság hozza létre. Az egyik házastárs rokona a másik házastárs sógora, még pedig amilyen fokon rokon, olyan fokon a másíknak sógora. Az após, meny, mostoha fiú stb. a jogban a sógorok közé tartoznak.

Az atyai hatalom.

Az atya hatalmában áll: 1. a gyermekek nevelése és a házi fegyelem gyakorlása; 2. gyermekeit oltalmazza, a reájuk jutott jószágot számadás kötelezettsége nélkül kezeli; 3. gyermekeit bárkitől visszakövetelheti; 4. fiát kezessül adhatja; 5. árváinak gyámot rendelhet.

Ha az atya maga is még atyai hatalom alatt áll, e hatalmat a nagyapa gyakorolja. Az anya férje halála után csak gyám lehet, de csak a nagyapa után.

Az atyai hatalom megszűnik; 1. a fiúkra nézve az atyával végrehajtott osztály, a leányokra nézve férjhezmenetelük után; 2. az apa halála által; 3. ha az apát büncselekmény miatt fej- és jószágvesztésre ítélték, amikor is az öröklés fonala az elítélt és gyermekei között megszakadt. Ha a fiú teljeskorú lesz, házasságot köthet atyja beleegyezése nélkül is.

A gyámság.

A kiskorúak személyét és vagyonát gyámok oltalmazzák, gondozzák. Háromféle a gyámság: törvényes, végrendeleti és kirendelt (*tutela legitima, testamentaria, dativa*). Törvényes gyámok az anya és az atyafiak, végrendeleti gyám, akit az örökhagyó ennek kijelölt. Kirendelt gyám felől a király, a nádor vagy az a megyei hatóság intézkedhetik, amelynek a területén az árvák jószágai vannak, illetőleg ahol az árvák laknak. A végrendeleti gyám megelőz minden más gyámot. Ha ilyen nincs, kerül sor a szülőkre és az osztályos atyafiakra, még pedig előbb jön az, aki fiágon közelebb áll az örökléshez. Mint a Hármaskönyv mondja: „A jószágok öröklése a gyámság oka.“ (*Successio bonorum est causa tutelarum.*) Leányágiak gyámságáról csak akkor lehet szó, ha a jószág mindkét ágat megilleti.

3. VAGYONJOG.

A dolgok felosztása.

Mint a római jogban, a magyarban is vannak nemcsak materiális jogi tárgyak (*res*) a szó közönséges használata értelmében, hanem testtelen tárgyak, jogok is, de

ismeretlenek a *iura in re aliena* (*servitutis, pignoris, superficies*). A legfontosabb megkülönböztetések a magyar jogban: 1. Ingók és ingatlanok (*res mobiles, immobiles*). 2. Ősi és szerzett javak (*bona avitica, bona acquisita*). 3. Adományos és nem adományos jószágok (*bona donationalia, bona extradonationalia*).

Ingó az a tárgy, amely mozog vagy amelyet állagának kára nélkül helyéből el lehet mozdítani, pl. pénz, ruhák, barmok. Ingónak tekintették a zálogos ingatlant is, mivel pénzzel lehetett megváltani. Ellenben a Hármaskönyv szerint ingatlanok tartották a ménest, ha legalább 50 lóból állott (I. 101.), ha kevesebből, ingó volt. Régi gyakorlat szerint ingatlanok tekintették az ősi pénzt is, amelyen az atyafiak már osztozkodtak és ez defectus esetében ki volt véve a szabad rendelkezés alól. Az újabb jogban ingatlanok tartottak minden ingót, amely az ingatlanhoz tartozott és annak rendes megműveléséhez szükséges volt (*fundus instructus* = gazdasági eszközök, marhaállomány).

Ősi jószág — a városi és paraszti jogban is — az, amely az elődöktől törvényes öröklés útján száll a birtokosra. Nem volt tehát ősi az a vagyon, amelyet az adoptált testvér örökölt adoptáló testvérétől, sem az, amely a fiúsított leányra szállott. Épúgy nem tartozott az ősiekhöz, amit valaki atyja végső akaratából örökölt, annak új szerzeményeiből, sem az, amit az apa örökölt fia után, sem az, amit egyik házastárs örökölt a másik után. Ezzel szemben az a vagyon, amely az utódra az elődök végrendeletéből szállott, ha ugyanazt rendelték, ami a törvényes öröklés szerint különben is érvényesült volna és az is, amely valamely osztályosról a másikra szállt, ősi volt.

Az ősi vagyonban nemcsak az első szerzőnek, hanem az ő összes utódainak a joga rejlik. Azért is a tulajdonos szabad rendelkezési joga az ősi felett nagyon korlátozott volt. El nem idegeníthette, ha az öröklésre jogosultak ehhez hozzá nem járultak (*assensus fratrum*), kivéve, ha halálos ítélettől vagy hadifogságból menthette meg magát az ősi eladása árán (*extrema necessitate urgente*).

Az ősivel szemben a szerzett vagyonnal szabadon lehetett rendelkezni, de csak élők között. Ha valaki életében nem rendelkezett, a szerzemény utódainak jutott. Vég-

rendeletileg nem tagadhatta ki azokból gyermekeit, csak élők közti ügylettel. Szerzeménynek nem lehet tekinteni azt a vagyont, amelyet ősi jószágok eladásából eredő pénzen vettek. (1723 : 49. tc.) A szerzett birtok ősivé vált már a következő nemzedékben, akár királyi adományból, akár vásárlásból származott, ha az első szerző rendelkezése nélkül törvényes örökléssel szállt utódaira.

Adománybirtok az, amely királyi vagy nádori adományozásból eredt. Azért különböztették meg a nem adományos, vásárolt birtoktól (*empticia*), mert az adománybirtokban benne volt a *fiscus* joga: az utólag öröklésre jogosult nem rendelkezhetett vele szabadon, hanem az visszaszállt a koronára (*fiscalitas*). Ezzel ellentétben a nem adományos eredetű jószággal az utolsó örökös szabadon rendelkezett.

A dolgok értéke.

A dolgok értékének három fajtáját ismerjük a magyar jogban: a közbecsű, az örökbecsű és az igazbecsű.

A közbecsű (*aestimatio communis*) az ingóknak és ingatlanoknak a bíról gyakorlatban megállapodott, állandó értékelése, amelyről részletes táblázatot közöl a Hármaskönyv. (I. 133.) Ez csak kiegészítő becslés volt akkor, amikor nem ismerték a dolgok hozadékát. Ha ez ismeretes volt, tízszerese volt a közbecsű. Ez az érték volt a leggyakrabban használt a bíróságnál. Így a birságok megfizetésére a közbecsű értékének megfelelően foglalták le az elítélt vagyonát. Fej- és jószágveztésnél hozott ítélet alkalmából lefoglalt családi jószágok a közbecsű értékben voltak visszaválthatók. A leánynegyed, a hitbér megfizetése közbecsű-alapon történt.

Az örökbecsűt (*aestimatio perennalis*), amely tízszerese a közbecsűnek, csak kivételesen használták akkor, amikor a felek erre vonatkozólag szerződésben megállapodtak és néhány a törvény meghatározta esetben, amikor a rosszhiszemű birtokszerzőt akarták megbüntetni. Így azt, aki hatalmaskodva szerzett ingatlanra, a korona vagy az egyház birtokára adománylevelet kért, aki mást el nem követett hűtlenséggel vádolva eszközölt ki magának adományt.

Már Werbőczy is beszél méltányos értékről (*condignum pretium*), azaz a dolog piaci áráról. A XVIII. században a gyakorlatban a közbecsű helyett ezt, mint igazbecsűt (*aestimatio condigna*) használták.

A birtok.

Miként a német és a szláv jogokban, a középkori magyar jogban sem vált el oly élesen a birtok fogalma a tulajdonjogtól, amint ez a különbség a római jogban megvolt. További sajátága a magyar jognak, hogy nem fejlődött ki benne az ingatlanokat illetőleg a korlátlan egyéni tulajdon fogalma, a római *dominium*. A magyar jogban az ingatlan tulajdonjogát, mint más európai népeknél, egyrészt a nemzetségi jog, másrészt az állam korlátozta.

A tényleges birtokos erővel megvédheti birtokát a támadóval szemben (*vim vi repellere licet*) és ha kiűzték, egy éven belül erővel újból hatalmába kerítheti. Ez a jog nemcsak a tényleges birtokost, hanem az örököst is megillette attól a pillanattól, amikor öröklési joga gyakorlatába lépett.

A birtoklás előnyei (*favores possessorii*): 1. A birtokosnak nem kell bizonyítani birtoklása jogcímét, hanem érvényesül a római jogszabály: *Praesumptio pugnat pro possidente*. Őt nem terheli a bizonyítás, az *onus probandi*, hanem az ellenfélnek kell az ő jobb jogát kimutatni (*melior est conditio possidentis*). 2. A jóhiszemű birtokosnak joga van a dolog gyümölcséhez. Ez őt akkor is megilleti, ha zálog gyanánt bírja a birtokot. 3. Az elévülés idejének eltelte után az elbirtoklás előnyét szerzi meg, akár jó-, akár rosszhiszemű birtokos.

Rosshiszemű birtokos (*malae fidei possessor*) 1. az aki nem akarja elfogadni a szerződéssel vagy törvényes zálogjoggal biztosított tartozást azért, hogy a zálogbirtokot tovább használhassa; 2. az özvegy, aki megtagadja a hitbér elfogadását, csak hogy tovább használhassa férje birtokát. Mivel „*fraus et dolus nemini patrocinari debet*“ az ilyen rosszhiszemű birtokos nemcsak a visszatartott birtok kiadására ítéltetik, hanem elveszti követelését is az adóssal szemben; 3. rosszhiszemű birtokosok továbbá azok, akik maguknak jogtalanul kincstári javakat fog-

lainak le (*celatores iurium regalium*). A rosszhiszeműség azonban száz év eltelte után nem árt az ő utódaik birtoklásának. Ez idő eltelte előtt az uralkodó *iure regio* eladományozhatja a jogtalanul birtokolt jószágot.

Az elévülés, elbirtoklás (*praescriptio*).

Az elévülés bizonyos idő elmulása, amelyen belül a jogosult érvényesítheti jogát s amelyen túl ezt nem teheti meg, nincs joga keresetre. Az elbirtoklás bizonyos törvényesen megállapított idő elmulása, amelyen belül egyfelől a tulajdonos sikeresen kívánhatja jószágának újból való birtoklását (*reacquisitio bonorum*) s amelynek eltelte után másfelől a birtokban ülő jogot szerez a jószágot továbbra is megtartani (*retentio bonorum*). Az elbirtoklásnak tehát van aktív és passzív oldala, jogszerzéssel és jogvesztéssel jár. Az elbirtokláshoz időmulás és békés birtoklás kell, de nem kell hozzá a magyar jogban a jóhiszeműség (*bona fides*). A békés birtoklás olyan, amelyet az elévülés folyama alatt nem szakítottak meg sem ténylegesen (a birtokos kiűzésével), sem jogilag.

Az elbirtoklónak, ha a tulajdonossal szemben az elévülésre hivatkozik, bizonyítani kell, hogy a peres dolognak kezdetől fogva békés és a per idejében is szüntelen birtokában van. Ha a birtoklás kezdetét bizonyították, az időközben meg nem szakított birtoklást feltételezték, addig, amíg az ellenfél az ellenkezőt nem bizonyította.

Mivel előfeltétel volt, hogy a jogosított személy az elbirtoklással szemben *tehessen* lépést joga megóvására (*agere non valenti non currit praescriptio*), bizonyos esetekben törvényesen megállapított ideig szünetelt az elévülés. Ez annyit jelentett, hogy a már megkezdett elbirtoklás ez idő alatt nem folyt, de ez idő elmultával tovább folytatódott és ez idő alatt elbirtoklást nem lehetett kezdeni.

Szünetelt az elbirtoklás: 1. külső és belső háborúk idejében, mindig utólag hozott törvények értelmében. Így pl. 1526 aug. 29—1542 márc. 1-ig (1542 : 22. tc.); 1596—1613-ig bezárólag (1622 : 58. tc.); 1703 ápr. 25—1711 ápr. 25-ig (1715 : 70. tc.). 2. Ha az atya hadifogságban vagy száműzetésben van és a fiú követte atyját s így nem volt a jog megóvására alkalmas családtag. 3. Míg az árva

el nem érte a 16. évet (a régebbi jog szerint). Ez idő alatt az elévülés nyugodott (*praescriptio dormit*). Ha az elévülést akár ténylegesen, akár jogi módon megszakították, az elbirtoklónak azt újra kellett kezdeni, ha el akarja érni az elévülést.

Az elévülést jogilag meg lehetett szakítani perindítással, bírói megintéssel (*admonitio*) és tiltakozással (*protestatio*). Elbirtoklás ellen a tulajdonos, illetőleg annak örökösei valamely nagybíró, gyakrabban hiteles hely előtt tiltakoztak. Ezzel jogukat 32 évre megóvták. Ha ezt a tiltakozást ez idő eltelte előtt megismélték, több nemzedéken át fenntarthatták jogukat, mindaddig, amíg alkalmuk és tehetségük volt joguk visszaszerzésére pert indítani. E tiltakozásokról az elbirtoklónak nem is kellett tudomást szereznie.

Az elévüléshez megkívánt idő, amelyet a birtokban el kell tölteni, a korona javaiban 100, az egyházi javakban 40, a nemesi jószágokban 32, a városi ingatlanban 12 év, a paraszti földben egy év és egy nap. A Hármaskönyv utáni időben a városi ingatlan elbirtoklására is egy év és egy nap jött szokásba.

A jogutód folytatta az előd elbirtoklását; a fiú az apáét, az osztályos atyafi osztályosáét, a vevő az eladóét, de a fiskus nem követhette az elbirtoklásban azt, akiről örökösök nem létében a birtok reá szállott.

Nem volt helye elévülésnek: 1. az osztályosok öröklési jogában, 2. a hitbér és a leánynegyed megfizetésének kötelezettségében, 3. a zálogba adott ingatlan tulajdonjogában, 4. a szomszédok közti határmegjelölésben.

Az elévülés a birtokos védelmére szolgált a tulajdonossal szemben és az elbirtokló, mint alperes hivatkozhatott rá a felperes tulajdonossal szemben. Ha tehát az elbirtoklót kiűzték a birtokból, ő maga nem indíthatott pert az elévülés alapján. Ebben a hatásban különbözött a magyar jog elévülése a római és az osztrák jogétól, amely megengedte az elbirtoklónak, hogy perhen visszakövetelje a dolgot, amelynek birtokából elfűzték. Az elbirtoklással a magyar jogban nem szereztek tulajdonjogot, hanem csak erősebb birtoklást, amely jogcímé vált a tulajdonjog megszerzésére. Az elbirtokló a tulajdonjog biztosítására kérhetett új adományt.¹⁷⁰

¹⁷⁰ Planum Tab. Dec. 14. p. 34. Kadlec i. m. 190. 1.

A tulajdonjog.

A korlátlan jogú rendelkezés a magyar jogban csak az ingókra és a szerzett ingatlanokra vonatkozólag volt meg. Az ősi ingatlanokat a család tagjai közösen használták, azokban osztatlanul éltek. Miként a szlávoknál is, azok nem egyedül a család fejének, hanem a családtagok közösségének tulajdonát alkották. Ez a *családi osztatlanság* állhatott és legtöbbször így volt, az atyából és fiaiból, de közeli oldalági rokonokból is. A közös vagyont nem volt szabad az atyának fiai beleegyezése nélkül elidegeníteni, kivéve, ha arra a legnagyobb szükség kényszerítette (*necessitate ultima urgente*). Az osztatlan birtokközösség megszüntetésére, az osztályra atya és fiú bizonyos esetekben kényszeríthették egymást.

Az atya osztályra szoríthatja fiát: 1. ha a fiú kezét emelt atyjára; 2. ha olyan bűncselekménnyel vádolja szüleit, amely nem vonatkozik a királyra vagy az országra; 3. ha fogságba esett atyját nem iparkodott kiszabadítani; 4. ha a szülők élte ellen leselekedik; 5. ha gonosz cimborák társaságában pazarló életet folytat. Ezekben az esetekben sem zárhatja ki az atya fiát az ősi vagyontól, az ő részét, jussát ki kell adni.

A fiú viszont osztályra kényszerítheti atyját: 1. ha az ősi vagyont pazarolja, el akarja idegeníteni; 2. ha a birtokot elhanyagolja; 3. ha ok nélkül kegyetlenül gyakorolja a megfenyítés jogát; 4. ha büntetetre akarja kényszeríteni; 5. ha nagykorú fiát házasságkötésben megakadályozza.

Testvérek vagy távolabbi rokonok között akkor állott fenn osztatlanság, ha az apa halála után a fiúk nem akartak megosztózni. Nyenkor fennmaradt az egész családnak kollektív tulajdonjoga. A legidősebb fivér a család feje és a közös vagyon kezelője, aki épúgy nem rendelkezhetik szabadon a közös vagyonnal, mint az apa. Az apának a szerződéshez mindig ki kellett kérni fiainak a beleegyezését, a fivérnek pedig fiverei hozzájárulását, különben a szerződés nem volt érvényes.

Az osztatlanul élő testvéreknek magánvagyonuk is lehetett. Erről csak addig rendelkezhettek szabadon, amíg meg nem osztozkodtak. A családi vagyon felosztása alkalmából az egyes testvérek magánvagyonát is bevonták az

osztályba. Ha valamely testvér nagyobb magánbirtok szerzése előtt állott és ebben nem akart osztozkodni a többi közösségben élő testvérral, el kellett válnia a többi testvértől és lemondani a közös vagyonban való részese-désről.

Később, mikor észrevették, hogy távolabbi rokonok, akik a közös vagyont tékozták, csak azért éltek osztatlanul, hogy a szerző testvérek előnyeiben részesüljenek, csak az igazi testvérekre korlátozták a testvérek az osztatlanság idejében szerzett vagyonára emelhető igényt. (1655 : 54. tc.) Majd törvény rendelte el, hogy csak az az egyéni vagyon váljék az osztatlan rokonság hasznára, mely az ősi gyümölcséből származott. Minden egyéb, ha a szerző testvér úgy akarta, csak gyermekeire jusson és csak, ha nem voltak gyermekei, az osztatlan atyafiakra. (1723 : 47.)

Amint az osztatlan vagyon használatára közös volt, úgy az azt ért kárt is közösen kellett viselni. Ha a közös vagyont vesztés fenyegette, az osztatlanság többi tagját ismételt barátságos figyelmeztetés után bíróilag meg kellett inteni, hogy a kárt közös teherviseléssel kerüljék el (pl. kastély, töltés javítása stb.). Ha a bírói figyelmeztetés sem használt, a hanyag közös birtokosok (*condomini*) perrel voltak erre kényszeríthetők.

Ha a közös vagyont kár érte (*damnum casu fortuito eveniens*), azt a tagoknak részük arányában kellett viselni. A szándékolt vagy önhibából eredő kárért a tettes volt felelős.

Az osztatlan testvér az osztály előtt is megterhelhette saját részét, a többiét csak az ő beleegyezésükkel és a közös vagyon hasznára.¹⁷¹

A testvéri osztatlanság sokáig fennállott. A XVIII. században még említik törvényeink, de lassanként csak a valóságos testvérekre korlátozódott. Az osztatlanság apa és női fiai közt nem tartotta fenn magát eddig, inkább és legtovább az apából és nőtlen fiaiból álló birtokközösség.

Az osztatlan testvérek jogától (*condominium*) meg kell különböztetni a közbirtokosságot (*compossessoratus*), bizonyos dolgoknak és jogoknak közös használatát, amit a közös vagyon felosztása után az osztályos testvé-

¹⁷¹ Kadlec i. m. 235—240.

rek és jogutódaik osztatlanul élveztek, rendszeresen háztelkeik arányában. Az osztozkodásnál bizonyos dolgok, mint a regále-jog nem voltak feloszthatók (pl. kocsmá, vám, rév, vásárjog), más dolgok pedig, mint az erdők és legelők, igen, de a felosztott részek használata más osztályos testvérek károsodása nélkül nehezen volt végrehajtható. Az esetleges perek elkerülése végett, mindezek a dolgok és jogok a volt osztatlanság tagjainak használatában maradtak, de a használat aránya szigorúan meg volt állapítva megegyezés, döntőbírótság vagy bírói ítélet alapján.¹⁷²

Az osztály.

A közös vagyon felosztása, az osztály (*divisio*) közös megegyezés alapján vagy királyi, bírói parancsra ment végbe.

Az osztály alkalmából az ingókat és az ingatlanokat leltárba foglalták, amelybe csak a közös vagyon került. A család tagjait esetleg esküre lehetett kötelezni, hogy semmit a közös vagyonból el nem titkoltak. Az ingókat egyenlő részben osztották fel a férfiak és a nők között. A fegyvert és hadi felszerelést a fiúk maguk részére még az osztály előtt kivették. A családi levelek közösek maradtak, de őrzetüket a legöregebb fiútestvérre bízták.

Az ingatlanokban csak a férfiak részesültek, csak kivételesen a nők is. Ezeket annyi részre osztották, ahány osztályos volt és mindegyik résznek lehetőleg egyenlő volt a mennyisége és a minősége. A részeket azután az örökösök közt kisorsolták. Az atyai ház tartozékaival a legkisebb fiút illette meg (mint a szláv jogban is), úgy azonban, hogy testvérei a közös vagyonból új házakat építhessenek és a közös területből ház építésére megfelelő földet kapjanak. Ha az atyai ház olyan értékű volt, hogy a közös vagyonból a testvéreknek nem építhettek megfelelő új házakat, akkor az apai házat felbecsültették és a legfiatalabbnak az osztályrészébe beszámították.

Az özvegy anyja is részesült az ingókból, az ingatlanokból azonban egyáltalában nem. Az ingókból a gyermekekével egyenlő részt kapott s ezen kívül megillették

¹⁷² Kadlec i. m. 199—200.

őt az elhalt hintója, kocsilovai, ünneplő ruhája és a jegygyűrűje, pecsétgyűrűjét azonban fiai kapták.

Az osztály hatásai ezek voltak: 1. Az osztályosok egymás iránt szavatossággal tartoztak. Kötelesek voltak együttesen védeni azt a testvért, akivel szemben pert indítottak a közös vagyonból eredő részére vonatkozólag. 2. A felosztott birtok ősivé vált. 3. Az osztályosok kölcsönös öröklési jogot szereztek egymás osztályrészére úgy, hogy ha valamelyiknek az ága kihalt, a többiek ágai örökölték osztályrészében. 4. A rendszeren végrehajtott osztály egy év múlva csak per útján volt megváltoztatható.

Az osztálynál elkövetett hibák orvoslására két mód volt: az osztályigazítás és az új osztály. Mindkettő 32 éven belül per útján is kieszközölhető. *Osztályigazítást* (*rectificatio divisionis*) kívánhatott az, akit az osztálynál mellékes dolgokban (*in accidentalibus*) megrövidítettek vagy az osztályban kapott jószágának egy részét önhibáján kívül perben elvesztette. Pl. hibát követtek el a telkek mennyisége, minősége vagy a jobbágyok száma körül. Ilyenkor az osztályrészeket egyfelől kisebbitve, másfelől pótolva ki lehetett egyenlíteni.

Ha valamely osztályost lényeges dolgokban (*in substantialibus*) szándékosan rövidítettek meg, ha az osztályosok hibájából vagy csalárdsága miatt lényegesen rosszabb vagy kevesebb ingatlant vagy semmit sem kapott, továbbá, ha valamelyik önhibáján kívül háborúban vagy perben osztályrészét vagy annak jelentékeny hányadát elvesztette, indíthatott új osztályra (*nova divisio*) irányuló pert. Nem kívánhatott új osztályt az: 1. Akinek egész részét vagy annak jó darabját hatalommal vették el. 2. Aki azt hűtlenség, vagy 3. adósságok következtében veszítette el. Mielőtt az új osztályt végrehajtották, a szétosztott vagyont eredeti állapotába kellett visszahelyezni. Ezért is: 1. Az osztályosoknak kötelezni kellett magukat, hogy részeiket az új osztály céljára átadják (*commassatio*). 2. Az ingó és az ingatlan vagyont és az összes okleveleket eskü alatt be kellett szolgáltatni. 3. Be kellett vallani az egyes vagyontárgyakon történt változásokat. 4. Össze kellett írni az összes javításokat vagy okozott károkat, hogy azokat az illetőknek javára vagy terhére írják.¹⁷³

¹⁷³ Kadlec i. m. 245.

A királyi adomány.

A király személye és koronája iránt tanusított hűség megjutalmazására már a XII. század óta tett adományt. Ezek az adományozások a XIII. században oly nagy arányban folytak, hogy elterjedt az a nézet, hogy minden nemesi birtok eredetileg a királytól, illetőleg a koronától eredt. Mindaddig, amíg a király bőségesen rendelkezett patrimoniumából eredő földdel, az adomány ebből történt. Később már inkább csak azok a jószágok voltak eladományozhatók, amelyek magszakadás vagy hűtlenség révén visszaszálltak a koronára. Amint Werbőczy mondja: „Az adomány a szentkorona joghatóságába törvényesen visszaszállt királyi jogoknak örökös eladományozása, melyet az uralkodó szolgálatokért vagy kiváló erényekért tesz.” (I. 3.)

Hosszas gyakorlat állapította meg az adományok megszerzésének a módját, az öröklési rendet. Az egész adományrendszer szokásjogi alapon fejlődött ki. Werbőczy szerint a donációs rendszer megalapítója Nagy Lajos volt, aki az ősiséget bevezette, nem erősítvén meg II. Andrásnak a nemesi birtokkal való szabad rendelkezésről szóló intézkedését. (I. 64.) Ez az állítás alapos történeti tévedés.

Az adomány lehetett királyi és nádori, tiszta és vegyes, teljes és peres adomány.

A nádor, mint a király helyettese, rendelkezett adományozási joggal. Ez a jog alighanem Hunyadi János kormányzósága idejére vezethető vissza, aki 32 telekig adományozhatott. A nádori adomány is csak eddig a határig volt érvényes. Nem volt megengedett, hogy nagyobb jószág ilyen adományozás céljából részekre bontassék. Ugyanazt a személyt a nádor csak egyszer adományozhatta meg és csak olyan jószágokból, amelyek már tényleg a koronára szállottak. A nádori adomány nem nemesített és a nádor csak nemesnek adományozhatott. Csak tiszta adományt tehetett. A nádori adományról köteles volt a magyar kamara egy éven belül a királynak jelentést tenni az adomány érvénytelenségének terhe mellett.

Tiszta adomány (*donatio pura*) az, amelyet valaki a királytól csupán érdemeiért kap, míg vegyes (*d. mixta*), amely a szolgálatokon kívül bizonyos összeg pénzért is történt. Az újabb korban az adomány legtöbbször így tör-

tént s tulajdonképpen adás-vételi szerződést pótolta a kamara és az adományos között. A kamara kezelésében levő jószágok vevőinek azért volt kívánatos még a XVIII—XIX. században is az ingatlanoknak királyi adománylevéllel való átruházása, mert a vegyes adomány is nemesített és a királyi adománylevelével a legjobban biztosította a jószágot megszerzőnek a tulajdonjogot.

Az adomány teljes (*perfecta*), ha az adományos olyan jószágot kapott, amely nemcsak jogilag, hanem tényleg is a koronára szállt, úgyhogy ő a király kezéből (*de manibus regis*) szerezte meg azokat. Peres volt az adomány, amelynek tárgya még nem volt a király kezén, hanem idegen kézből (*de manibus alienis*) kellett azt az adományosnak per útján megszerezni. A király tehát itt olyan ingatlant adományozott el, amely csak jogilag szállott a koronára, de tényleg még nem volt a birtokában.

A perben az adományosnak arra a jogcímre kellett hivatkozni, amelyen az adományban részesült. A donációs perek gyakoriak voltak és azzal kezdődtek, hogy az adományos a birtokban ülőnek ellenmondása miatt nem juthatott hozzá az adományhoz. Ilyenkor az adományosnak kellett bizonyítani a birtokhoz való jogát, azt, hogy az előző birtokosnak magva szakadt, vagy hogy hűtlenségbe esett.

A király az adományt oklevéllel tette, melynek voltak bizonyos megszokott clausulái. Ilyen a *salvo iure alieno*, mely akkor is bele értendő az adománylevelbe, ha nem volt kitéve. E szerint a király az adományt csak más jogának a sérelme nélkül teszi. Egy másik: *praemissis sic ut refertur, stantibus et se habentibus*. Ennek az értelme az, hogy a király csak akkor adományozza a jószágot, ha az adományt kieszközlő előadása a valóságnak megfelel, vagyis a jószág tényleg magszakadás, illetőleg hűtlenség révén szállt át a koronára.

A legfontosabb volt a *clausula iurium declarativa*, mely az adományban részesülőket, az adományost és az örökösöket megjelöli: 1. *dictam possessionem eadem fidei nostro eiusque hereditibus et posteritatibus universis dedimus, donavimus et contulimus, immo damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliiter tenendam, possidendam pariter et habendam*, ahol is a heredes-en csak a fiúág értendő. 2. Adhatta a király

néha *heredibus et posteritatibus utriusque sexus univ-*
ersis, ami annyit jelentett, hogy az adományos után a fiú-
 és a leányág egyformán örökölt. Avagy 3. *heredibus et*
posteritatibus primum quidem masculis, dein etiam femi-
nis, amikor is a fiúág kihalása után örökölt az utolsó iz
 leányága. 4. *Hereditibus et posteritatibus primum quidem*
masculis, dein etiam feminis usque ad summam x millium
florenorum. Ilyen esetben a fiúág kihalása után örököl a
 kincstár, amely azonban az adománylevélben megnevezett
 összeget tartozik a leányágnak kifizetni. Ezt különösen
 vegyes adománynál alkalmazták, hogy a leányág el ne
 veszítse az adományért kifizetett pénzösszeget. 5. Ritkán
 előfordul a *heredibus et posteritatibus, legatariis*
cessionariisque, aminek az az értelme, hogy a király már
 eleve lemondott a visszaháramlás jogáról és felhatalmazta
 az utolsó fiúörökösöt, hogy az adománybirtokról életében,
 avagy halála esetére rendelkezék.

Részesíthette a király a jószágban az oldalágot, az
 adományos fivéreit és azok örökösait is a *per eum clausu-*
lával: eidem et per eum fratribus suis N. N. N. eorumque
hereditibus et posteritatibus... Ezzel a király az adomá-
 nyos által testvéreinek, illetőleg azok utódainak is jut-
 tatja a jószágot az adományos ágának a kihalása után.

Az adományos, mint első szerző megváltoztathatta
 a király megállapítása szerinti öröklési rendet, de csak
 a kincstár károsodása nélkül. A csak a fiúágnak adott bir-
 tokokat hozzáférhetővé tehetette a nőágnak is és a mind-
 két nemnek adományozott birtokot rendelhetette csak a
 fiúág részére, egyik fiának többet hagyhatott, mint a má-
 siknak. Ha azonban az adományos a nőágot is örökössé
 tette, a fiúág kihalása után a jószág visszaszállt a kinc-
 stárra, mert a fiskus ez intézkedés folytán nem szenved-
 hetett sérelmet. Az örökösök rendjének megváltoztatására
 az adományos jogutódainak már nem volt meg a joguk,
 mert az adományos birtok az ő kezükben már ősvivé vált
 s így a fölötte teendő rendelkezésben korlátozva voltak.

Az adomány címei. (Tituli donationis.)

Minden adományt valamely címen tett a király. Ez az
 a jog, amelynél fogva a jószág visszaszállt a koronára és
 amelyen újra eladományozható volt. A visszaháramlás

magszakadás és hűtlenség révén történt és ezek voltak
 az átruházásnak a főcímei, amelyekre a többi cím vissza-
 vezethető. Az adományozás címét kellett az adományos-
 nak érvényesíteni, ha csak peres úton juthatott az ado-
 mánybirtokhoz. A Hármaskönyv és a későbbi jogfejlődés
 a következő adományozási címeket különböztette meg:
 1. Magszakadás. 2. Hűtlenség. 3. Királyi jog. 4. Uj ado-
 mány. 5. Királyi belegezés.

1. *A magszakadás (defectus seminis)* akkor állt elő,
 ha az adománybirtokos öröklésre jogosult utódok nélkül
 halt meg. Nem jelentette tehát az egész család kihalását,
 hanem csak az öröklésre jogosultak sorának megszaka-
 dását. Lehetett annak, akinek birtoka magszakadás foly-
 tán a koronára szállott, több leánygyermek és oldalági
 rokona, akik azonban az adománylevél értelmében nem
 örökölhettek.

Ha a birtok csak a fiágon örökölt volt, akkor az azt
 megszerző *per defectum seminis N.* kapta. Ilyenkor eset-
 leges perben csak az előző tulajdonos fiágának kihalását
 kellett bizonyítani. Ha a birtok, amelyet impetrált, leány-
 ágon is örökölt volt, *per defectum seminis utriusque*
sexus N. szólt az adománylevél, amikor is perben mind-
 két ág kihalását kellett bizonyítani.

Ha valaki másnak magszakadása révén szerzett ado-
 mányt, de a donációs pert elvesztette, mert az utolsó tu-
 lajdonosnak voltak még öröklésre jogosult utódai, vagy
 oldalági rokonai s ennél fogva a jószág nem szállott a ko-
 ronára, az ilyen impetráló nem részesült semmiféle bünt-
 tetésben. Minthogy örökös hijjával elhalt ember kétes
 jogait kívánta megszerezni, ezzel nem károsított meg
 senkit, hanem a korona jogainak kiderítéséhez járult
 hozzá.

A *defectus* révén beálló *devolutio* sokféle perre adott
 alkalmat a fiskus és magánosok között. 1. Kezdetett a
 fiskus pert: a *deficiens* rokonai ellen, akik, habár nem
 voltak öröklésre jogosultak, elfoglalták a birtokot. 2. Vi-
 szont a *deficiens* osztályosai is indíthattak a fiskus ellen
 pert, ha öröklési jogaikat megsértette a birtok elfoglalá-
 sával. 3. Követelheték perben a leányutódok a birtokot
 maguknak, ha gyökeres levelek tanúsága szerint a leány-
 ágnak kellett volna örökölni a fiág kihalása után s ennek
 ellenére, a fiskus lefoglalta a jószágot. 4. Perelhetett a

fiscus azért, mert a deficiens vagy valamelyik elődje eladta az adománybirtokot királyi beleegyezés nélkül. A fiscus érdekeit az ilyen eladás csak a magszakadás beálltával érintette. 5. Végül keresetet adhatott be a kincstár azért, mert a deficiens királyi beleegyezés nélkül végrendeletkezett.

Meg kell különböztetnünk a defectustól a *caducitast*, ami szintén a kincstár öröklése. Míg a magszakadás csak az adománybirtoknál következett be és a *ius regiumon* alapult, addig a *caducitas* a *ius regiumra* való tekintet nélkül, akkor állt be, ha valamely elhaltak a vagyona urafogyott lett, mert sem törvényes, sem végrendeleti örökös nem volt.

2. A *hűtlenség (nota infidelitatis)* olyan bűncselekmény elkövetése, mely fej- és jószágvesztéssel jár. Ez a büntettes egész vagyonára, ingatlanokra és ingókra, adományos és vásárolt birtokaira egyaránt vonatkozott. Nem vesztették el azonban vagyონrészüket a büntetéssel közösen birtokló gyermekei vagy más rokonai. Ezeknek részét a notorius részétől elkülönítették. A vagyónból a nők részét, a feleségnek a hitbért és a leányoknak a negyedet az öröklő kincstár részéről ki kellett fizetni. Hasonlóképpen a hitelezőkkel szemben is kötelezve volt a kincstár követeléseik megtérítésére.

A nota eseteit a Hármaskönyv sorolta fel, majd a XVIII. században újból törvény állapította meg. (1723 : 9. tc.)

A nota elvágta az öröklés jogát a büntettes és rokonai között, amely akkor sem állt vissza, ha királyi kegyelemben részesült. Ezért az ősi birtokból az elítéltnak a nota előtt született fiai megkapták részüket, de a később születetteknek nem volt erre igényük.

A nota magánjogi hatása, a jószágvesztés *ipso facto* következett be, tehát a notába esett birtokát a bűnösségét kimondó ítélet előtt is adományba lehetett kérni. Ha az adományosnak a bevezetés alkalmából a notoriusnak feltüntetett ellenmondott, perre került a sor. Ha az adományos a nota infidelitással járó büntettet nem tudta bizonyítani, az adományozott birtok örökbecsűjével büntették meg, kivéve, ha visszalépett a pertől vagy még a királyi jog címére is hivatkozhatott és azt be is bizonyította.

3. A *királyi jog (ius regium)* nemcsak a korona visszaháramlási joga, hanem a fiscus joga is azokhoz a birtokokhoz, amelyek jogilag reá szálltak ugyan, de tényleg idegen kézen vannak. E címen azokat a jószágokat kérték adományba, amelyek a kincstárra magszakadás vagy hűtlenség révén szálltak, de ennek bekövetkezése óta már elfelt 32 év. De kérték újabb defectus és nota esetében is másodsorban „annexive“: *per defectum seminis (per notam infidelitatis) et nomine iuris regii*. Megtörténhetett ugyanis, hogy a magszakadás címén kieszközölt adománynál nota, vagy ellenkezőleg, a nota címén kieszközölnél defectus volt bizonyítható. A királyi jog alapján az adományos visszafelé mehetett a birtokosok egész során, amíg valamelyikről kimutatta, hogy magva szakadt, illetőleg, hogy hűtlenségbe esett. Mivel a királyi jog száz év múltán elévült, e címen sem lehetett száz évnél régibb birtoklást a perben bizonyítás tárgyává tenni.

A perveztest, ha csak a *ius regium* címén kérte fel a birtokot, a jószág örökbecsűjével büntették. Ha annexive kérte, akkor is ez volt a büntetése, ha mindkét cím bizonyításával elbukott és makacsul tovább folytatta a pert, jogorvoslatokkal is élve.

4. *Új adomány (nova donatio)* nem jószágok új adományozása, hanem adomány olyan nemesi birtokokra, amelyek az adományos birtokában vannak, de a tulajdonjogot bizonyító, megfelelő oklevél nélkül, avagy a birtokbavétel nem történt meg kellő formában. Az új adománnyal a birtokos biztosította magát egyrészt a kincstárral szemben, amely száz éven belül elvehette tőle a birtokot, másrészt másokkal szemben, akik adományt eszközölhettek ki a birtokra. Nem kérhetett új adományt jogérvényesen az, aki erőszakkal vagy csellel jutott a jószág birtokába. Ilyen új adományt kért az, akinek nem volt a tulajdonjogot bizonyító függő pecsétetes oklevele, akár azért, mert sohasem rendelkezett ilyennel, akár, mert az eredeti oklevél elveszett, megsemmisült vagy megsérült s így a bíróság előtti bemutatásra alkalmatlanná vált, továbbá, aki vagy egyáltalában nem, vagy nem megfelelő formák mellett végeztette el a beiktatást.

Új adományt kaphatott a nőág, vagy a rokonság akkor, ha a birtokban magszakadás volt kilátásban. Ezzel a defectus megtörténte után jogot szerezhettek az

öröklésre, de nem lehetett új adomány kieszközlésével az öröklés eddigi rendjét megváltoztatni. A nőág ilyen módon nem birtokolhatott csak a flágra tartozó jószágot és abból, ha megszerezte, kiperelhető volt. Viszont a nőágot sem lehetett új adomány címen eddigi öröklési jogától megfosztani és ha az új adomány kiadása idejében birtokon kívül is voltak, de bebizonyították, hogy volt öröklési joguk az adomány előtt, azt érvényesíthették.

Ha valaki rokonságát új adomány kieszközlésével öröklési jogától meg akarta fosztani, vértagadást követett el; ha a korona vagy az egyház birtokainak megszerzése végett kért új adományt, mint oklevélhamisítót büntették meg.

5. A királyi beleegyezés (*consensus regius*) a király lemondása arról, hogy a deficiens birtoka a koronára szálljon vissza és hozzájárulás ahhoz, hogy a deficiens azzal rendelkezék. Míg a többi donatios címnél a király olyan jószágot adományoz, amely már a koronára szállt, addig a consensussal leendő jogát ruhazza át az adományt felkérőre. Mivel a királyi jog csak az adománybirtokban érvényesült, consensust csak az adománybirtokra nézve kellett kérni.

A királyi beleegyezés vagy azonnali érvényű (*de praesenti*) vagy feltételes (*cum futura conditione*). Azonnal élhető a deficiens: 1. a királyi adománybirtok eladásához, 2. az adománybirtoknak a közbeeső áron felül való elzálogosításához; 3. szolgálatok fejében való átruházásához (*inscriptio*) adott beleegyezéssel. Feltételes a beleegyezés tehát csak jövőbeli körülmény bekövetkezése esetében érvényesül: 1. Az örökbefogadásnál. 2. A fiúsításnál. 3. A végrendekezés megengedésénél. Mindhárom attól a feltételtől függ, hogy a consensust kieszközlőnek halála előtt nem születik fiúörökös és nincsenek oldalági örökösai, osztályosai.

Az örökbefogadás (*adoptio*) kétféle: fiúvá és testvérré való fogadás. A fiúvá való fogadás (*adoptio filialis*) abban megegyezik a római jogi adoptioval, hogy az adoptált személy, aki ezzel a nemességet megszerezte, az adoptáló házába és családjába került, különbözött azonban abban, hogy az adoptált nagykorúságáig természetes atyja hatalmában maradt, továbbá abban is, hogy az

adoptio elvesztette hatását, ha az örökbefogadónak fia született, az adoptioval tehát csak reménybeli jogot (*ius sperativum*) szerzett.

Az örökbefogadásnak csak az adománybirtokban volt jelentősége, mert a szerzeményiek felett a tulajdonos szabadon rendelkezett. Míg a fiúvá fogadás a nemesség megszerzésének egyik módja a testvérré való fogadás (*adoptio fraternalis*) két nemes között szokott létrejönni. A testvér osztályos testvért (*frater condivisionalis*) jelent. Az ilyen adoptio öröklési jogcímet adott arra az esetre, ha az örökbe fogadónak nem voltak öröklésre jogosult utódai, illetőleg rokonai. A testvérré való fogadás tehát az adománybirtokokra vonatkozó, királyi beleegyezéssel kötött öröklési szerződés, amely szerint az, aki a másikat túléli, ennek birtokát örökölheti, mintha osztályos testvére volna. Ez a kétoldalú adoptio (*mutua v. bilateralis*). Ha csak egyik fogadta a másikat testvérrül, egyoldalú adoptio (*simplex, unilateralis*) jött létre.

Az adoptio lehetett *universalis*, mikor az adoptáló minden vagyonára, *partialis*, ha csak egy részére és *singularis*, ha bizonyos meghatározott dologra terjedt ki.¹⁷⁴

A fiúsítás (*praefectio*) olyan királyi adomány, amelynél fogva a nő úgy örökölt, mintha fiú volna. Ilyen adománylevelet a deficiens kért leánya vagy családjának más nőtagja javára. A fiúsítás erejét veszítette, ha fiúörökös született vagy ha a deficiens hűtlenség miatt elítéltetett.

A fiúsítás az ősiséggel ellenkező intézmény és tudatosan annak ellenére alakították ki a XIV. században királyaink. Az első eset 1332-ből való, mikor I. Károly Gersei Margitot, aki családjá legyilkolása után egyedül maradt meg, atyja és annak fivére birtokaiban örökösé tette meg. A király, mint az oklevélben mondja, az ország szokásjoga ellenére járt el. A következő évtizedekben az Anjouk egyre gyakrabban jutalmazták ilyen kegyelemlevéllel a hozzájuk hű családokat. Ha több leány volt, lehetett mind fiúsítani, de egyet is kiválaszthatott közülük a király.

A fiúsítási adomány az oldalági örökösök jogát sérlette. Harmad-, sőt másodfokú rokonok kárára is történt fiúsítás. Ezért több olyan kiváltságlevéllel is találkozunk,

¹⁷⁴ Kadlec i. m. 141. s. köv. l.

amelyet befolyásos családok szereztek arra vonatkozólag, hogy a király az ő kárukra valamely rokon, fiágon kihalóban levő családban nem fog fiúsítani. A XIV. század utolsó évtizedeiben kialakult az a gyakorlat, hogyha a deficiensnek negyedizigleni osztályosa volt, a király nem fiúsított, illetőleg ilyen esetekben a kiadott fiúsítási oklevél perrel érvényteleníthető volt. Zsigmond idejében ezt az ötödik ízig terjesztették ki. Hogy vannak-e életben ilyen osztályosok, az a deficiens halála után derülhetett ki, mikor a fiúsított leányt beiktatták a királyi adomány-nyal szerzett jószágokba. A fiúsított után az adomány-levél értelmében rendszeren a fiúk, néha a leányok is örökölték. Ha a fiúsított leány nem nemeshez is ment férjhez, gyermekei nemesek lettek.¹⁷⁶

A bevezetés.

A bevezetés (*introductio*) vagy beiktatás (*statutio*) a nemesi birtok megszerzéséhez elengedhetetlen eljárás volt. Minden adomány erejét veszítette, ha az adományost a jószágba szabályszerűen be nem vezeték és nyilvánosan ki nem hirdetik, hogy azt királyi adományként örökjogon bírja. Célja volt, hogy az adományos a jószág kétségtelen tulajdonosává és birtokosává váljék, mert a bevezetéssel tisztázódott, hogy a király az adománnyal nem sértette-e meg valakinek a jogait.

A bevezetéshez az adományosnak parancsra (*mandatum statutorium*) volt szüksége, melyet vagy a király, vagy az ország egyik főbírája intézett az illetékes hiteles helyhez a parancsban megnevezett királyi emberek egyikevel együtt végrehajtandó eljárás végett. Az egyik fajta parancs „*Cum nos attentis meritis...*” kezdettel, amelyet csak a király állíthatott ki, magában foglalta az adományos érdemeinek felsorolása mellett az egész adományos levelet és így szükség esetében azt pótolhatta is. A másik fajta „*Dicitur nobis...*” kezdettel, amelyet bármelyik nagybíró is kiállíthatott, a donatios levél átvétele nélkül szólította fel a hiteles helyet az eljárásra. Az előbbi egy évig, az utóbbi 60 napig volt érvényes.

Az adománylevél keltétől számított egy éven belül kellett a beiktatásnak végbemenni, különben az adomány

¹⁷⁶ Holub József: A fiúsításról. Klebelsberg-Emlékkönyv, 1925.

érvénytelenné vált. A helyszínen, az elnyert jószágban kellett megtörténnie. Ha a jószág ellenség vagy pestis miatt meg nem közelíthető, a megyegyűlésen volt elvégezhető, mindig a szomszédok és határosok jelenlétében. Több jószágból álló uradalomra vonatkozólag a bevezetés a főhelyen volt elintézhető.

Maga az eljárás a következő volt. Miután az előre meghívott szomszéd és határos birtokosok és a helybeli lakosok összegyűltek, az eljáró személyek megjelenése után a királyi ember mind az adománylevelet, mind a bevezető parancsot kihirdette, hangosan felolvastva és a nép nyelvén megmagyarázva. Azután az adományost karonfogva, néhány lépéssel előre vezette és a földről rögtön adott a kezébe fennhangon kijelentve, hogy a megjelent adományost a jószág birtokába bevezeti és az adományozó nevében elrendeli, hogy azt minden jövedelmével és hasznával örökbe bírhasssa.

Az adományos megbízottját is küldhette a beiktatáshoz és ha időközben meghalt, egy éven belül örökösét is be lehetett vezetni.

Érvényességi kellék még, hogy a beiktatás nyilvánosan és nappal történjék. Alattomos bevezetés esetében a bíróság a károsodottnak nemcsak visszafeltéti birtokát, hanem a bevezetettet még az örökbecsű árának megfizetésére is kötelezte. Alattomos annak a jószágába való bevezetés is, aki az országgyűlésen vagy egyébként az ország dolgában volt távol.

A középkorban az ingatlanszerzés minden fajtájánál (öröklés, osztály, hitbér, leánynegyed, zálog stb.) szokásban volt a beiktatás, de az újabb korban csak a királyi adománynál maradt meg.

A királyi és a hiteles helyi ember az eljárás után három napig a helyszínen és összesen 15 napig együtt maradtak. Ez idő alatt — *dies fatales* — történhetett ellenmondás. A tizenöt nap eltelte után az eljáró emberek jelentést tettek a hiteles helynek, amely a királyhoz, vagy a parancsot kiállító nagybíróhoz intézett jelentést (*relatio statutoria*) elmondva benne az eljárás lefolyását és az esetleges ellenmondást is.

Az ellenmondás (*contradictio*) értelme a jogfenntartás és a birtok védelme. Történhetett nemcsak személyesen, hanem képviselő útján is. Ha a jog több személyt ille-

tett meg, elég volt egynek az ellenmondása is a jog fenntartására. Ha az ellentmondó birtokban volt, az adományos a jószágot birtokba nem vehette, hanem tulajdonjogát per útján volt kénytelen keresni. Ilyenkor a bevezetés megakadt (*statutio vulnerata*). Ha az adományos a jószágot mégis elfoglalta, a jószág elvesztésén kívül annak közbecsűjében is elmarasztalták.

Ha ellenben az ellenmondó csak újonnan ült a birtokba, ő is csak igénylő volt és ellenmondásának egy éven belül tartozott perben okát adni (*dare contradictionis rationem*).

Ha tizenöt nap alatt senki sem mondott ellent, a bevezetés épen maradt (*statutio pura*). Az adományos birtokba vehette jószágát. Ha ebben valaki gátolná, bírói ítélettel nemcsak a birtokát nyerte vissza, hanem összes kárát is megtérítették.

Aki birtokon kívül mondott ellen, csak per útján érvényesíthette jogát. Ugyanígy az is, aki tizenöt nap eltelte után tette azt.

Az ellenmondót az eljárók megdézsték a curiába, hogy okát adja ellenmondásának.

Ellenmondani nem kellett annak, akinek joga nem forgott veszélyben, tehát: 1. annak, akinek csak pénzkövetelése volt valamely adományos birtokon; 2. a nőnek leánynegyed vagy hitbér tárgyában, mert ezeket minden új tulajdonosnak is ki kellett fizetni. 3. Ha valaki másnak a birtokát jogtalanul eladta és erre királyi consensust is szerzett, a jogos birtokosnak nem kellett ellenmondást gyakorolnia, mivel a consensusunak nem volt nagyobb érvényessége, mint a fassionak.

4. ÖRÖKLÉSI JOG.

Királyi és nemzetségi öröklés.

Az öröklés jogáról már a legrégebb idő óta vannak törvényeink, amelyek egymásnak ellenmondanak, de magyarázhatók. Szent Istvánnak több törvényéből kiderül, hogy melyek voltak már az ő korában az öröklési jog legfőbb elvei. Egyik törvénye szerint beleegyezett tanácsa kérésére abba, hogy mindenki sajátja és a király ado-

mányai felett úr legyen, kivéve azt, ami a püspökséghez és az ispánsághoz tartozik és halálával fiai hasonló módon örököljenek. Ez a törvény nem a magántulajdont, vagy az egyenesági öröklést akarta biztosítani, amelyek szokásjogilag amúgyis megvoltak és amelyeket nem kellett királyi rendelkezéssel megvalósítani. A törvény így folytatja: „Javaiban csak az szenvedjen kárt, aki a király életére tör, vagy aki elárulja az országot, vagy idegenbe szökik, akkor pedig a királyra szálljanak javai.“ (II. 35.) A törvény célja az egyéni tulajdon biztosítása a király elkobzásai, lefoglalásai ellen, ami esetleg a királyi megyerendszer megszervezésével állott kapcsolatban. A királyra hűtlenség esetében szállnak át a birtokok.

De megvolt már Szent István idejében a nemzetségi öröklése is, ami természetes a nemzetségi társadalmi szervezet mellett és mindenesetre régebb a király öröklésénél, a *ius regiumnál*. A király, vagy mint később mondották, a korona visszaháramlási joga egyidős lehet a királysággal és az ennek felállítását megelőző véres események között születhetett meg. A mondottakat bizonyítja Szent Istvánnak az özvegyekre vonatkozó törvénye: Ha az özvegy újból férjhez megy, csak kelengyére tarthat igényt férje vagyonából, ha a gyermektelen özvegy nem megy férjhez, megmaradhat férje jószágán „és holtá után szálljanak vissza azok a javak a férj rokonságára, ha vannak rokonai, ha pedig nincsenek, legyen örököse a király“. (II. 24.) Ez nem más, mint a királynak megszakadás esetében bekövetkező öröklése, még pedig minden jószágban.

Van Szent Istvánnak még egy törvénye, mely látszólag az előbbiekkal ellentétben, a szabad rendelkezési jogot akarta biztosítani: „Királyi hatalmunknál fogva elrendeltük, hogy mindenki az ő dolgait („*sua*“) feloszthassa és odaadhassa feleségének, fiainak, leányainak és rokonainak vagy az egyháznak és halála után ezt senki se merje megváltoztatni.“ (II. 5.) Ezt a törvényt nehéz másképpen magyarázni, mint hogy a szerzett javakkal, ingókkal és ingatlanokkal, amelyekre sem a lemenőknek, sem az oldalágiaknak nincs öröklési igényük, lehet szabadon rendelkezni. Alighanem az volt a célja ennek a többi egyházi vonatkozású törvény közt a decretum ele-

lyén helyet foglaló intézkedésnek, hogy az egyház javára lehessen végrendelkezni.

Későbbi öröklési törvényeink a két öröklési jog, a nemzetségi és a királyi jog küzdelmének az eredményei. Aszerint változtak, amint a királyi hatalom erősebb, avagy gyengébb volt.

Kálmán király megállapította egyik cikkében, hogy azok a birtokok, amelyeket Szent István adományozott, az adományos valamennyi fiútódját megillessék. (20. c.) Egyenlőkké tette tehát a Szent István adta jószágokat a honfoglalás idejéből származottakkal. Sem az egyiknek, sem a másiknak eredetét Kálmán korában már nem lehetett bizonyítani, mivel okleveleik a tulajdonosoknak nem lehettek. Másképp rendelkezett azonban Kálmán a későbbi királyok adományairól, amelyeknek még élhettek a tanúk. Ezekben jobban érvényesítette a király öröklési jogát. Nem engedte meg az egész nemzetség öröklését, hanem csak az egyenes és a legközelebbi oldalágra, az adományos testvérének ágára korlátozta azt. A király, aki törvényének bevezetésében már panaszkodott a királyi gazdagság csökkenése miatt, csak azért foglalkozott az öröklési joggal, hogy a *ius regiumot* legalább azokban a jószágokban érvényesítse, amelyekről bizonyítani lehet, hogy újabb időben kerültek valamely család birtokába. A királyi jog szempontjából foglalkozott Kálmán a vásárolt birtokkal. „A vásárolt örökség semmiféle örököstől el ne vétessék, de bizonyossággal kell azt megerősíteni.” (21. c.) Ez a birtokfajta tehát csak akkor jutott a király kezére, ha a vásárlás ténye nem volt bizonyítható.

Az aranybulla szinte forradalmi újítást akart bevezetni az öröklés terén: „Ha valamely nemes fiútód nélkül hal meg, birtokának negyedrészt leánya kapja meg, a többiről tetszése szerint intézkedjék. Ha pedig a haláltól megelőzve, nem tudna intézkedni, rokonai, akik közelebb állnak hozzá, kapják meg birtokát és ha egyáltalán semmi nemzetsége sem volna, a királyra szálljon.” (4. c.) II. András itt megadta a szabad rendelkezési jogot, lemondva a visszaháramlási jogról. Ha a birtokos nem élt a szabad rendelkezéssel, érvényesült a nemzetségi öröklés és csak abban az esetben, ha nemzetség, vagyis törvényes örökös nem volt, örökölt a király. A király öröklési joga itt a *caducitas-ra* zsugorodott össze. Ez a szabad rendelkezési

kezési jog éppen úgy nem lépett életbe, mint az aranybulla több más kicsikart engedménye.

IV. Béla, aki a patrimoniális királyi hatalmat iparkodott visszaállítani, sokkal erélyesebben érvényesítette a királyi öröklési jogot, mint elődje. Ezt bizonyítja az, hogy 1267-ben megígérte decretumában, hogy ezután, ha valamely nemes fiúörökös nélkül hal meg, birtokait nem veszi igénybe, nem adományozza el, míg a nemzetség igényeiről nem intézkedtek a királyi tanácsban. (6. c.) Ilyen birtokelvétele történt tehát eddig a rokonság kárára is. Más cikkben pedig a háborúban elesettek nemzetségének az elesettek bármilyen módon szerzett birtokaiban öröklési jogot biztosított. Mindkét intézkedés tulajdonképpen csak a visszaháramlási jogot akarta korlátozni és nem az öröklési módot megállapítani.

III. András kénytelen volt ugyanazt az engedményt tenni, amelyet nagyapja, II. András is elfogadott: a szabad rendelkezés jogát. „A fiúörökös nélkül elhaló nemes rokonainak vagy valakinek rokonai közül vagy a feleségének vagy az egyháznak is lelke váltáságért szabadon hagyhatja birtokait halálában és adományozhatja életben, akinek akarja.” Az egyházra vonatkozó részből kiderül, hogy az ő unszolására adhatta ki a király ezt a rendelkezést. (1290 : 32. tc.) Ez a törvény épúgy nem valószínűsíthető meg a régi szokásjoggal szemben, mint az aranybullának a szabad rendelkezésről hozott intézkedése. A magtalanul elhaló ezután is épúgy kérte a király beleegyezését adománybirtokaival való rendelkezéshez, mint az aranybulla után is az egész XIII. században. A régi szokásjognak megfelelően cselekedett Nagy Lajos, mikor az aranybulla intézkedésével szemben az 1351. évi törvényben a nemzetség öröklési jogát hangsúlyozta. A király megerősítette az aranybullát a nemesek kérésére, akik a nápolyi hadjáratokban szerzett érdemeikre hivatkoztak. Csak egy cikken, illetőleg annak egy részén akadt fenn, jól megértvén értelmét s ezt kifejezetten kivette a megerősített szabadságlevélből. Ez az, hogy a fiúörökös nélkül elhaló nemesnek szabad végrendelkezési joga legyen birtoka felett. A király kimondja, hogy erre egyáltalában ne legyen joga az ilyen nemesnek, hanem a nemzetség örököljön utána. Nagy Lajos úgynevezett „ősiségi törvénye” nem hozott semmi újat. Nem szólt a

király visszaháramlási jogáról a nemzetség kihalása után, sem a nemzetségi öröklés rendjéről, mert mindez nem szorult törvényes intézkedésre. Azokat a jogi élet, a szokás már úgymint szabályozta, mint az oklevelekből megállapítható. Az ősiséget és a fiscalitást, vagyis azt, hogy a nemes ember birtokaival nem rendelkezett szabadon, abban a nemzetség és a király joga korlátozta, nem Nagy Lajos hozta be, hanem ennek csak létezését állapította meg, a fennálló, ősi eredetű jogszabályt állította szembe az 1222. évi forradalmi intézkedéssel, amely ellenkezett a jogszokással és megerősítése a XIV. század derekán értelmetlen és jogtalan lett volna.

A törvényes öröklés.

Rendjét az ősiség szabta meg. Az atyaiak az atyától leszármazókra, az anyaiak az anyától leszármazókra szálltak. (*Paterna paternis, materna maternis.*) Először a lemenők, azután a felmenők és ha ilyenek nem voltak, az oldalágiak örökölték.

1. *Leszálló örökség.* Első helyen az örökhagyó gyermekei örökölték, ha törvényesek. Ilyennek számít az is, aki az örökhagyó halála után legfeljebb tíz hónappal született. Az édes testvérek mindkét szülő után, a féltestvérek csak saját szülőjük után örökölték. Csak a fiúk örökölték: 1. A csak a fiág részére adományozott birtokban; ha a mindkét ág részére adományozott birtokot az adományos csak a fiágra korlátozta; a vegyes adománybirtokban, ha nem adatott az a leányág részére is, de ilyenkor a kifizetett összegben a nők is egyformán örökölték a férfiakkal. 2. A vásárolt birtokban, ha az első szerző azt csak a férfiakra korlátozta. 3. A könyveket, a levéltárt, a pecsétgyűrűt és a fegyvereket is a fiúk örökölték.

A nők a kifejlett nemesi jog korában egyenlő részen (*aequalis portio*) örökölték a fiúkkal: 1. A mindkét nem részére adományozott birtokban. 2. A vásárolt birtokban, ha az első szerző nem korlátozta azt csak a fiágra. 3. Az anyai vagyonban. 4. Az ingókban, ha az örökhagyó nem rendelkezett másképp. 5. A zálogjogon birt ingatlanokban. 6. A vérdíj vagy nagyobb hatalmaskodási ítélet alapján birtokolt ingatlanban.

Első ízben *per capita* örökölték, tehát az összes fiúk vagy az összes gyermekek egyenlően osztoztak. A további ízekben *per stirpes*, törzsönként. Az unokák képviselték elhalt atyjukat, annyit kaptak az örökségből, amit elhalt atyjuk kapott volna.

Az utólagos házassággal törvényesített gyermekek egyformán örökölték a törvényesekkel. A királyi leirattal törvényesítették nem örökölték az ősi vagyonban, ha voltak törvényes gyermekek. Ha nem voltak, a fiscus előtt örökölték. A szerzett vagyonban egyformán örökölték a törvényes gyermekekkel.

A házasságon kívüli gyermekek nem örökölték.

2. *Felszálló örökségről* akkor volt szó, ha nem voltak lemenők és még életben voltak felmenők, akik az ősi birtokban örökölték a vérrokonság, az új szerzeményekben pedig a kölcsönösség alapján, mert amint az atya nem tagadhatta ki fiait, úgy a fiúk sem atyjukat. A fiúk szerezte adománybirtok nem szállhatott a felmenőkre.

Az öröklés rendje a rokonság fokának felelt meg. A közelebbi fok felmenői kizárták a távolabbiakat, a szülők a nagyszülők előtt örökölték. Az ősi birtokban csak azok, akiktől származott: A *paterna paternis*... eiv itt is mérvadó volt.

Mint hogy az öröklés alapja a véroközösség, a fiúvá fogadásból nem származott öröklési jog az adoptálóra nézve, csak a tőle kapottat nyerhette vissza. Az adoptált szerzett birtokai nem szállhattak az adoptáló apára, hanem az adoptált természetes szüleire. A törvénytelen gyermek után a szülők nem örökölhettek.

3. *Oldalági öröklés* következett be, ha nem voltak sem lemenők, sem felmenők. Az *ősi jószág a véroközösség és a jogközösség alapján* szállt át az osztályosokra. Sem az egyik, sem a másik egyedül nem volt elég az osztályos atyafiság megalapozására. Az öröklés rendje a következő: 1. A közelebbi rokonok és akik az ősi birtokon később osztozkodtak, kizárták a távolabbi és régebben osztozkodókat. 2. Az ágak száma az öröklésre vonatkozólag nem volt meghatározva. Az oldalágiak rokonsági foka nem volt korlátozott. Csak tudják kimutatni a vér- és birtokközösséget. 3. Elévülésnek nem volt helye az osztályosok öröklési jogában.

A végrendelet.

Nemes ember csak ingóiról és szerzett ingatlanairól tehetett végrendeletet. A végrendeletkezés szabadságáért mindig az egyház küzdött, mert ekkor nyílt alkalom arra, hogy a rendelkező lélekváltság címén (*pro remedio animae*) kegyes célra hagyományt tegyen. A végrendeletkezés körülményeit az 1715:27. tc. szabályozta. Hiteles helyek vagy tanúk előtt mehetett az végbe. Hitelesek voltak ebből a szempontból a kancellária, az ország nagybírái és azok ítélőmesterei, a káptalanok és a konventek, a megyei közgyűlésből kiküldött alispán vagy szolgabíró esküdtjével. Ezek előtt végrendeletet szóval vagy írásban lehetett, amiről is jegyzőkönyvet vettek fel, a végrendeletet levéltárban helyezték el s csak az intézkedő halála után hirdették ki. Megkaphatta a végrendelet hiteles példányát a végrendeletkező is, hogy halála után az örökösök könnyebben megtalálhassák.

Ha tanúk előtt végrendeletet írtak, az intézkedő által felkért nemesi tanu együttes jelenléte volt szükséges. A végrendeletet a rendelkezőnek és a tanúknak alá kellett írni és megpecsételni. Ha pedig az intézkedő nem tudna írni, helyette az aláírást és a pecsételést hatodik felkért és szintén jelenlevő tanúnak kellett pótolni. Toldalék vagy részintézkedésre (*codicillus*) három tanu jelenléte volt elengedhetetlen.

Kegyes hagyományok céljaira történő rendelkezésnél, katonáknak háborús időkben, szülőknak pusztán gyermekeik javára tett végrendeletkezésénél, továbbá háborús járványok idején elég volt, ha az intézkedő végrendeletét saját kezével írta és aláírta vagy végső akaratát két tanu előtt kijelentette.

Örököszt rendelni a végrendeletben nem volt szükséges, de a végrendeletkező ezt megtehetette egyenlő vagy különböző részekre. Lehetett az első örökös mellett, ha ő előbb meghalna vagy más okból az örökség nem szállna rá, második, helyettes örököszt nevezni.¹⁷⁶

A hitbizomány.

A XVII. század óta az ősiséggel kötött tulajdonon kívül a nyugateurópai jogokban elterjedt, másfajta kötött

¹⁷⁶ Frank Ignác: A közigazgatás törvénye, I. 431. s. köv.

tulajdon intézménye, a hitbizomány is meghonosult nálunk. A hitbizomány el nem idegeníthető és meghatározott öröklési rendnek alávetett vagyon. Ezt az öröklési rendet azonban nem az ősiség általános szabálya, hanem a hitbizományt alapító akaratnyilvánítása állapította meg.

A név — *fideicommissum* — a római jogból eredt, az intézmény Spanyolországban fejlődött ki és onnan terjedt el. Az arabokkal vívott kétszáz éves harc folyamán alakult ki a „majoratus“, olyan hűbér, melyben a király jelölte ki több fiú vagy rokon közül az örököszt, később a XV. században lemondott erről s a családok maguk állítottak fel oszthatatlan és elidegeníthetetlen hitbizományokat, amelyek a család kihalása után sem szálltak vissza a koronára. Castiliából kiindulólagon honosodott ez meg az egész ibériai félszigeten, majd a spanyol és portugál világhatalom megalakulása után Európaszerte. A XVII. században Olaszországon át Ausztriába is behatolt, amely dinasztiaja révén szoros összeköttetésben állott Spanyolországgal. Jellemzi a spanyol hitbizományokat a szilárdan megállapított elsőszülöttségi egyes öröklés. A spanyol majoratus kifejezés az összes többi jogokba bekerült az ily hitbizományok jelölésére. A fehérhegyi csata után az ellenreformáció idejében Cseh- és Morvaországban igen erősen meggyökeresedett ez az intézmény, mert az udvarnak érdeke volt, hogy a levert protestáns családok jószágai, melyeket megbízható német, katolikus családoknak adtak, azok birtokában meg is maradjanak. Ezért II. és III. Ferdinándtól ezek könnyen kaptak engedélyt hitbizományok alapítására, különösen, ha az alapítólevélben kizárták az öröklésből az esetleg protestáns hitre térőket. Miután II. Ferdinánd 1621-ben végrendeletben összes országaiból a primogenitura rendje szerint örökölhető hitbizományt alapított, az osztrák örökös tartományokban is számos család követte példáját.¹⁷⁷

A magyar urak osztrák rokonságuk révén ismerkedtek meg a hitbizományi örökléssel, és az első magyarországi hitbizományt gróf Pálffy Pál alapította 1653-ban.

A hitbizományi és ősiségi intézmény között, egyes jogi írók állításával ellentétben, semmiféle összefüggés

¹⁷⁷ Handwörterbuch der Staatswissenschaften, IV. kiad. 3., 994.

nincs, legfeljebb az, hogy az ősiség erősen gátolta a hitbizomány elterjedését. Igaz, hogy az ősiségnek is a célja a vagyont a családban megtartani, de nem osztatlanul. Az ősiség lényegéhez tartozik az osztály az öröklésre jogosultak között. Az ősiség inkább hozzájárult a birtok felaprózásához, míg a hitbizomány épp ezt akarta megakadályozni. Minthogy az ősi vagyonnal nem lehetett szabadon rendelkezni, hitbizományokat túlnyomó részben szerzeményből alapítottak. A hitbizományok nagyarányú megszorodása a XIX. század második felében épp az ősiség eltörlésével állott kapcsolatban. 1848-ig 28, azután pedig 67 hitbizományt alapítottak.

Az 1687. évi országgyűlésen a főnemesség jó szolgálatokat tett a dinasztianak a trónöröklési jog elismerése és az ellenállási jog eltörlése körül. Ennek elismeréséül az 1687. 9. tc.-ben megkapták a mágnások azt a jogot, hogy maguk szerezték adomány- és más birtokokból végrendeletileg királyi megerősítés mellett hitbizományt alapíthassanak. Az alapítást a megyei közgyűlésen ki kellett hirdetni, azért az ellen az érdekeltek esetleg tiltakozhassanak. Kifejezetten kirekesztették ez intézkedés alól a köznemességet.

E törvény után jött létre a herceg Esterházy, a gróf Erdődy, gróf Nádasdy stb. hitbizomány. A nőági trónöröklés elfogadása után az 1723. 50. tc. kiterjesztette a hitbizomány alapításának jogát, amennyiben kimondja, hogy a mágnásoknak megengedett hitbizományok nemcsak végintézkedés, hanem szerződés és királyi adománylevelek útján is alapíthatók. A köznemeseknek is megengedi, hogy hitbizományokat alapíthassanak, illetőleg ilyenek alapítása végett a királyhoz forduljanak.

A hitbizományi öröklés rendjéről törvény nem intézkedett. Az említett két törvény „majoratus et fidei commissumról” szól s ezen tulajdonképpen az elsőszülöttségi öröklést (*primogenitura*) érti, holott már ekkor is volt *senioratus* szerinti öröklődő hitbizomány. A XIX. század második felében még a *maioratus* vagy *izöröklés* csatlakozott az előbbiekhöz.

A *primogenitura* szerint történő öröklésnél az alapító után a legidősebb fiúág örököl az elsőszülöttségi rend szerint. Ha a hitbizományt birtokló ág kihal, az

utolsó örökshöz legközelebb álló ág következik az öröklésben szintén az elsőszülöttség szerint, tehát először az utolsó örökös apjának a lemenői, ha ilyenek nincsenek, nagyapjának a lemenői s így tovább, visszamenve a hitbizományt alapítóig. A legtöbb hitbizományi alapító levélben arról is történt gondoskodás, hogy ki örököl az alapító fiutódainak kihalása esetén (leányág, sógorok ágai stb.). Ez az öröklési rend ugyanolyan, mint a legtöbb uralkodóház öröklési rendje s annyira pontosan megállapított, hogy öröklési per nem indulhat meg és kétség csak ikrek születése esetében merülhet fel.

A *senioratus* olyan öröklési rend, amely szerint az öröklésben mindig az alapítótól leszármazó fiutódok közül a korban legidősebb következik, tekintet nélkül arra hogy melyik ághoz tartozik.

A *maioratus* abban különbözik a *primogeniturától*, hogy ha az örökös elsőszülött fia az apa előtt hal meg és fiúgyermeket hagy hátra, az öröklésben nem ez következik, miként a *primogenitura* szerint történő öröklésnél, hanem az örökshöz ízben közelebbi utód, az ő második fia és ez után természetesen az ő utódai.

A hitbizomány intézménye, melyről 1862-ben királyi rendelet, majd 1868-ban törvény (54. tc.) intézkedett s amely a magyarországi egészségtelen földbirtokelosztáshoz nagy mértékben hozzájárult, 1945-ig fennállott.

5. A NŐNEM KÜLÖN JOGAI.

Az ősiségi rendszer a nőket az öröklésből kiszorította. Az idők folyamán azonban — főleg egyházi befolyásra — a nők olyan jogokat szereztek, amelyek létfenntartásukat biztosították.

1. A leánynegyed (*quarta puellaris*).

Mint minden népnél, a magyarságnál sem örököltek kezdetben a leányok, hanem csak eltartásra és hozományra volt igényük. Bizonyos római jogi eredetű nézetek alkalmazása révén az egyház fejlesztette ki bírói gyakorlatban azt az elvet, hogy a leányoknak az apai va-

gyonból köteles rész, a negyed jár. Az aranybulla, mikor a szabad rendelkezést akarja biztosítani, már mint ismert jogelvre utal rá: „Ha valamely serviens örökös nélkül hal meg, birtoka negyed részét leánya kapja, a többitől akarata szerint rendelkezék.“ (4. c.) Régebben a negyed az összes vagyonból illette meg a leányokat, a XIV. század folyamán azonban a női öröklési jog kiterjesztésével kapcsolatban az a gyakorlat alakult ki, hogy a leányoknak a szerzeményekből a fiúkkal egyenlő rész, az ősből csak negyedrészt jutott.¹⁷⁸

Werbőczy méltán írhatta: „A negyedjog az a birtokjog, amely a hajadonoknak és az asszonyoknak az apai örökségi fekvő javakból és jogokból a leszármazás jeléül nem örökösen vagy örökségképpen, hanem a visszaváltás kikötése mellett és feltétele alatt adatik ki.“ Az ősi birtok ugyanis a nemzetség jólétét volt hivatva biztosítani, a leány pedig férjhez menetelével idegen családba vitte volna annak egy részét. Ezért már 1290-ben törvény alapította meg, hogy az ország „megszokott, igazságos becslése szerint“ megválthatják a fiutódok vagy a nemzetség tagjai a negyedet. (30. c.)

A negyedkötelezettség teljesítése az örökösök részéről, akár lemenők, akár oldalágiak vagy a fiskus volt az, úgy ment végbe, hogy a hajadon leányok férjhez menetelükig birtokolhatták atyjuk ingatlanának negyedrészt, amikor pedig férjhezmentek, pénzzel vagy egyéb ingókkal a közbeeső értékben elégitették ki őket. Csak az a leány igényelhetette negyedének ingatlanban való kielégítését, aki atyjának, illetőleg atyja halála után a negyed fizetésére kötelezett rokonainak beleegyezésével jobbághoz vagy birtoktalan nemeshez ment nőül. (1435. II. 19. és 20. tc.) Ha a rokonok ingatlanban akarták a negyedet kiadni, erre természetesen fel voltak jogosítva.

A negyed az összes leányokat együtt illette meg, akárhányan is voltak. Ha kiadásánál elnézés történt oly módon, hogy egy nő vagy örökösei kaptak annyit, amennyi mindnek járt volna, a többiek követelheték a nekik járó részt. A leánynegyed örökrész volt és ezért a leányok atyjuk életében nem követelheték kiadását, az csak aty-

¹⁷⁸ Murarik Antal, Az ősiség alapintézményeinek eredete, Budapest, 1938. s. köv. Eckhart Ferenc, Vita a leánynegyedről. Századok, 1932., 408. l.

juk halálával vált esedékessé. A negyedet nem terhelte semmi s ezért a leányok nem voltak kötelesek ebből az apa halála után maradt adósságok kifizetéséhez hozzájárulni. A leánynegyed követelésének joga nem évült el s így a leány örökösei ennek kifizetésére irányuló igényüket per útján bármikor érvényesíthették.

A leánynegyed a magyar jogból a lengyel, majd a litván jogba is átszármazott.

2. A hajadoni jog (*ius capillare*).

Ez az apátlan, árva leánynak az a joga, hogy az atyai vagyon fiúörökösaitől rangjának megfelelő lakást, ellátást és férjhezmenetelére esetére hozományt és kiházásitást igényelhet. (Ius capillare elnevezés onnan ered, hogy a hajadon leányok a férjhezmeneteltől megkülönböztetve, nem fedték be kendővel vagy másként fejüket, hanem fedetlen fővel jártak.) Ha az apa után a fiskus örökölt, a leányoknak csak az apai ház használata és a negyednek megfelelő jószágok használatát járt ki. Később jogukban volt férjhezmenetelükig az egész vagyon hasznát élvezni. Az oldalági örökösök is kötelesek voltak a leányokat férjhezmenetelükig az atyai vagyonban meghagyni. Egyedül az elhalt fiai vehették mindjárt igénybe a birtokot az apa halála után és nővéreiknek csak ellátással és kiházásitással tartoztak.

Az ellátás a hajadont mindenképpen megillette, a kiházásitás az apai ingó vagyonban való részesítés volt. Ha a leány atyja halála után egyenlő részt kapott az ingók-ból, akkor nem követelhetett kiházásitást. Ha az apa vagy a fivérek már kiházásitották, az ingókon történő osztály alkalmából ezt az ő részébe beszámították.

A hajadoni jog csak a fiágot illető vagyont terhelte. Megillette a leányokat a negyedre való tekintet nélkül. A fivérek kötelesek voltak a leányok kiházásitására egyenlő részt adni, az apa kevesebbet is adhatott, mert az ingók felett szabadon rendelkezett.

A különbség a negyed és a hajadoni jog között: 1. A negyed az összes nőknek együttesen jár, míg a hajadoni jog minden nőnek külön-külön. 2. A negyed csak az ősi vagyont terheli, míg a hajadoni jog az egész fiági vagyont, a szerzeményt is.

3. Az özvegyi jog (*ius viduale*).

Az özvegy a legrégebb időben, a primitív műveltségi fokon vagyontárgy, amely férjének hagyatékához tartozott. Ezzel magyarázható a régi zsidóknál, a rokon török és más népeknél is fennálló *leviratus*. Az az intézmény, hogy az özvegy férje testvéreire szállott, mint asszony, ha az nőtlen volt vagy többnejűség volt szokásban, akár az volt ennek a célja, hogy az özvegy ne vesszen el, mint vagyon, akár, hogy az új házasságból származó gyermek fenntartsa az elhunyt nevét, akinek gyermeke gyanánt tekintették. Hogy a magyaroknál is megvolt ez az intézmény, Szent Istvánnak az özvegyekről szóló törvényéből derül ki, mely szerint, ha az özvegy gyermekeivel akar maradni, amíg él, álljon ez módjában a király engedélyéből „és senki se kényszerítse őt új házasságra“.

Ugyanebben a törvényben olvassuk folytatólag: „De ha megmásítván szándékát, ismét férjhez akarna menni, és az árvákat elhagyná, az árvák javából semmit se követeljen magának, hanem csak hozzá illő ruhát kapjon. Ha pedig az özvegy gyermekek nélkül marad vissza és megigéri, hogy férjhezmenés nélkül, özvegyiségben marad, legyenek birtokában férjének összes javai és csináljon velük, amit akar, halála után pedig szálljanak azok vissza férjének rokonaira, ha vannak rokonai, ha pedig nincsenek, a király örököljön.“ Szent István e törvénye (II. 24.) az egyházi felfogásnak megfelelően, az özvegyeket pártfogásba vette, nemcsak a leviratustól szabaddítja meg őket, hanem elhalt férjük birtokain eltartást és újabb férjhezmenetelük esetére kiházasítást biztosít nekik. A későbbi özvegyi jog is ezt jelentette.¹⁷⁹

E szerint az özvegy, amíg férje nevét viseli, annak házában maradhat, rangjának megfelelő ellátást és ha megint férjhez megy, kiházasítást követelhet. Ha az örökösök birtokba akartak lépni, az özvegyet megegyezéssel ki lehetett elégíteni vagy bírói ítélettel megfelelő részre (*ad competentiam*) szorítani, ami Werbőczy idejében a hitbér közbeeső értékének megfelelő birtokból állott. Ha a

¹⁷⁹ Tagányi Károly, Hazai élel jogszokások. 31. l. Murarik i. m. 84. s. köv.

birtokból erőszakkal kitették, magát per útján visszahelyeztethette. A férje lakóhelyéről csak akkor lehetett eltávolítani, ha az vár volt, de ilyenkor más, megfelelő házat kellett neki lakásra átengedni.

Az özvegy a jószágot meg nem terhelhette. Ha károkat okozott, azt az örökösöknek megtéríteni volt köteles. Ha beruházásokat tett, azok költségét visszakövetelhetette. Az okleveleket az örökösöknek tartozott kiadni, különben férje jószágaiból ki volt úzhető.

Az özvegyet e jog akkor is megillette, ha férjét elhagyta, kivéve, ha az egyházi törvénytörvény megállapította, hogy házasságtörést követett el.

Az özvegy nem volt a hitbér mértékére korlátozható, ha kiskorú gyermekei voltak, mivel azok nem követheték atyjukat az örökségben és ha kétség merült fel, vajjon a birtokok a nőket is megilletik-e és az apa leányokat hagyott hátra. Ebben az esetben az örökösöknek perelni kellett a nőnem kizárására.

Az özvegy férje halálától számított egy éven belül nem volt köteles perbe állni.

Az özvegyi jogot jól meg kell különböztetni az özvegyi örökléstől (*successio vidualis*).

Ujabban hozott törvény értelmében (1240:3.) a jobbgyi özvegyét is eltartás illette meg az örökösök részéről.

4. A hitbér (*dos, dotalitium*).

A hitbér intézménye is az egyház oly irányú törekvésének köszöni létrejöttét, hogy a házasságban gyengébb félnek, a nőnek vagyoni jogi helyzetét erősítse. Ennek legjobb módját abban látta az egyház, hogy a férj a házasságkötés alkalmából vagyonának egy részét felesége javára kösse le. Az egyház a dos-adást a házasság érvényességi kellékének tekintette. Már Gratianus kijelentette: *Nullum coniugium sine dote*...¹⁸⁰

Nálunk a nővásárlás szokása, a nő vételára szelídült át a hitbér intézményére. Amint Werbőczy mondja: „A hitbér a törvényesen egybekelt nőknek a vételára.“ (*Dos est merces feminarum legitime coniunctorum*.) Mivel pedig a vételára a vérdíjjal állott összefüggésben, ez a szoros

¹⁸⁰ Murarik, i. m. 148. l.

kapcsolat a hitbér és a vérdíj között is fennállott. Nemes asszony hitbére 50 márka (= 200 forint), volt, ha férjének legalább 50 jobbágytelke volt. Kisebb vagyon esetében annyi márkát tett ki az asszony hitbére, ahány jobbágytelke volt a férjének. Horvát-Szlavónországban a hitbér a vérdíjnak megfelelően, ennek a fele, Erdélyben egyharmada, 66 forint volt. Az ország bárói 100 márka hitbérrel tartoztak feleségüknek. A hitbér a szüzesség jutalmául is tekinthető. (A Hármaskönyvben olvassuk: ... *uxori propter eius deflorationem et concubitum datur.*) Ezért csak az első házasságban illette meg a nőt a hitbér teljes összege és csak, ha a házasságot elhálták, második házasságában felével, harmadikban negyedével kellett beérnie. Csak a törvényes feleség emelhetett rá igényt.

A dos vagyongéni, amely a férj vagyonát a feleség javára zálogjogilag terheti. A férj életében nem is kívánhatja meg a nő kifizetését, kivéve azt az esetet, ha a férj hibájából választotta el őket az egyházi bíróság ágytól és asztaltól. Kielégítésre rendszerint akkor került sor, amikor a nő özvegységre jutott, illetőleg, ha az özvegyi jog élvezete megszűnt a nő halálával vagy újabb férjhezmenetelével. A zálogba adott jószágot is terhelte. Ha a hitelező az özvegynak kifizette, a főösszeggel együtt kapta meg az adóástól.

A hitbért a nő nem veszhette el még akkor sem, ha férjét nota infidelitatisban vagy halálbüntetésben marasztalták el. (Aranybulla, 12. c.)

A hitbére való igényét elvesztette a feleség: 1. Ha házasságtörést követett el az egyházi bíróság megállapítása szerint. Ha a férj megbocsátott neki, visszaszerezte a jogcímét. 2. Ha tudatosan vérfertőző házasságot kötött. 3. Ha bírói figyelmeztetés ellenére sem adta ki az örökösöknek a családi okleveleket. 4. Ha tudatosan károsította az örökösöket. 5. Ha újból férjhez menve, nem akarta a hitbért elfogadni és férje birtokait átadni. 6. Ha a férj javára önként lemondott róla.

A törvényes, szokásjogon alapuló hitbéren (*dos legalis*) kívül megkülönböztették a szerződéses hitbért (*dos contractualis*). Erre vonatkozólag a férj a feleséggel a házasság megkötése előtt szerződött. Ez is csak a férj halála után járt a nőnek, azonban sohasem volt az

ősi vagyomból kifizethető, hanem csak a szerzettből és pedig tekintet nélkül arra, hogy a házasságot elhálták-e. Ha a nő ezt megkapta, törvényes hitbért nem követelhetett. Míg a törvényes hitbér nem évült el, a szerződésesre való igény elévülhetett. A törvényes hitbér zálogjogilag terhelte minden hitelezői igény előtt a férj vagyonát, a szerződéses nem.

Mindkettőről végrendelkezhetett a nő, ha e nélkül halt meg, gyermekei örökölték. Ha nem voltak gyermekei, a törvényes hitbér a nő oldalági örököseire szállt, míg a szerződéses visszaszállt a férjre.

A hitbér a nemesi jogból a polgári és a paraszti jogba is átment. Az özvegy férjet is megillette szerződés alapján a *contrados*, amelyet kivételesen akkor kötöttek ki, ha a feleség gazdag, a férj meg szegény volt.¹²⁴

5. A jegyajándék (*res paraphernales*).

Jegyajándékon értették mindazt az ingót, ékszereket, ruhát, amelyet az eljegyzés és a lakodalom előtt a vőlegény vagy valaki más a menyasszonynak adott. Ez a nő magántulajdona és az ő birtokában maradt a házasság ideje alatt is, nem is veszíthette el sem házasságtörés, sem vérfertőző házasság esetében. Ha a házasság az eljegyzés után nem jött létre, a nő vétke nélkül, a vőlegény nem követelhetette vissza ajándékait, ellenkező esetben ezt megtehetette.

A jegyajándék, akárcsak a hitbér felett a nőnek szabad végrendelkezési joga volt. Ha nem végrendelkezett és nem voltak gyermekei, a férjtől származó jegyajándék a feleség halála után visszaszállt a férjre.

6. A hozomány (*allatura*).

A hozomány az az ingó vagy ingatlan vagyon, amelyet a nő az osztálynál kapott és férjének átadott. Közös használták, de a nő tulajdona maradt és a házasság megszűnésekor vissza kellett a nőnek, illetőleg örökösének téríteni. Ha elfogyasztották, a szerzett vagyomból pótolták, az ősi vagyomból csak akkor, ha bizonyítható volt, hogy a hozományt az ősi ingatlanokon végrehajtott

¹²⁴ Frank, l. m. l., 533. s. köv.

beruházásokra fordították. Ha nem volt szerzett vagyon és a beruházást nem bizonyították, ha igazolható is, hogy a nőnek volt hozománya, azt elfogyasztottnak tekintették. A hozományt illetőleg az özvegynek visszatartási joga volt férjének birtokain, azokat nem köteles kiadni, míg a hozományt az örökösök meg nem térítették. Ha nem volt elég pénz, az özvegynek a hozomány biztosítására a jószágok egy részét zálogba adták. A férj hágyatékából a hitelzők követelése előtt kellett kifizetni.

A hozomány felett a nő nem rendelkezett szabadon. Az, mint atyai eredetű vagyon, sohasem a férjre, hanem a nő törvényes örökösire szállott. A hozományra való igényét nem vesztette el az asszony házasságtörés esetében sem, akkor sem, ha magszakadás vagy nota infidelitatis miatt a fiskus örökölt férje jószágaiiban, az is köteles volt azt kifizetni. De elvesztette, ha nem akarta, bár erre felszólították, a hozományt átvenni, férje jószágait kiadni és ha jószágvesztésre ítélték.

A jobbágyoknál a feleség hozományát ki kellett adni: 1. ha a hozott javak még megvannak; 2. a pénzt, ha bizonyítható, hogy a meglévő javakba lett beruházva; 3. marhát és egyéb ingóságokat, amelyeket mint hozományt a házasságkötéskor a község előljárói a földesúrral pontosan összeírtak, megbecsültek és az erről felvett jegyzéket a község irattárában megőrizték.¹⁸²

7. A közszerzemény (*coacquisita coniugum*).

A városi polgár és a jobbágy feleségét a házasság alatt szerzett minden vagyonra nézve közszerzőnek (*coacquisitrix*) tekintették, nem számítva ide természetesen azt, amit valamelyik házastárs vér szerint örökölt. A közszerzemény hatása: 1. Az asszony özvegyiségre jutván, fele részét megkapta és ettől férje nem üthette el. 2. Ha mind a két fél végrendekezés nélkül hal meg, fele a férj, fele az asszony gyermekeire szállt. 3. Ha nincsen gyermekek, az egész annak jut, aki életben van.

Nemes ember feleségét közszerzőnek csak akkor tekintették, ha neve a szerzőlevélbe be volt írva, akár királyi adomány vagy *fassio* útján történt a szerzés. Ez tehát csak ingatlanokra vonatkozhatott, mert ingókat nem

¹⁸² Frank, I. m. I. 684.

szoktak oklevéllel szerezni. Főszerező ilyenkor is a férj volt, aki az egészről szabadon végrendelezhetett, kivéve, ha szerződésileg erről lemondott vagy ha az egész szerzés felesége vagyonából történt. De ez esetektől eltekintve, az asszony férje életében, annak engedélye nélkül semmiféle rendelkezési joggal sem bírt. Ha a férj végrendelet nélkül halt meg, akkor a közszerzemény fele az özvegyé, fele a gyermeké volt. Gyermekek hiányában az egész az özvegyé lett.

A közszerzemény épügy törvényes hagyatéki teher, mint a hitbér vagy a hozomány. A nő, ha ez utóbbit meg is kapta, nem volt köteles kiadni férje birtokait, amíg a közszerzeményre vonatkozó igényét ki nem elégítették.

6. KÖTELMI JOG.

A szerződések.

A szerződések általános szabályai: 1. A hiba nélküli szerződést teljesíteni kell. 2. A szerződésnek a felek önkéntes elhatározásából kell folyni. Csellel és erőszakkal senkit sem lehet kötelezni. 3. A kiskorúakkal vagy gyámság, gondnokság alatt állókkal kötött szerződések érvénytelenek, ha nem járult hozzájuk az atya, illetőleg a gyám, gondnok beleegyezése. 4. A törvényes örökösök sérelmével kötött szerződések nem érvénytelenek, de az érdekeltek részéről megtámadhatók.¹⁸³

A szerződések közül a legfontosabb helyet a nemesi ingatlanok átruházása ügyében kötött örökvallások (*perennalis fassio*) foglalják el. A *fassio* kellékei: 1. Hiteles személy vagy hiteles hely előtt kellett kötni hiteles pecsét alatt, különben csak ideiglenes volt az érvényessége. 2. A szerződőknek személyesen vagy teljhatalmú képviselők útján kellett megjelenni és akaratukat élő szóval nyilvánítani. A leírt szerződést a hiteles hely részéről fel kellett nekik olvasni és ismert nyelven megmagyarázni. 3. Ha ősi vagyon elidegenítéséről volt szó, fel kellett kínálni mindenkinek, akinek öröklési joga volt rá. A felkínáláshoz nem volt elég csak az eladási szándékot jelezni, hanem az eladás feltételeit is közölni kellett. 4. Ha

¹⁸³ Frank, I. m. I. 547. - §

deficiens akart örökvallást tenni donációs vagyronról, annak érvényességéhez királyi beleegyezés kellett.

Az örökvallás indító okai is fontosak voltak az érvényesség, illetőleg megtámadhatóság szempontjából. Lehetett menthetetlen (*fassio simplex*), mikor pl. pazariásból történt, menthető (*rationabilis*), ha az gazdaságilag célszerű volt, amiről, ha ezt kétségbe vonták, a bíróság volt hivatva dönteni, és elkerülhetetlen (*necessaria*), amelylyel valaki rabságból vagy hatalmaskodás miatt kiszabott fejvesztéstől menekült.

Ennek a megkülönböztetésnek gyakorlati jelentősége volt az ősi birtokok eladásánál. Ezeket csak elkerülhetetlen okokból lehetett az osztályosok beleegyezése (*assensus fratrum*) nélkül eladni, menthető okokból csak az osztályosoknak való felkínálás után, menthetetlen eladást pedig egyáltalában nem volt szabad eszközölni. Az osztályos rokonoknak, akiket a vérközösség és a kölcsönös öröklés kapcsolt össze, elővételi joguk volt s ezért kellett az eladásra kerülő ősi birtokot nekik felkínálni (*praemonitio*). Ennek elmulasztása esetén az osztályosok, illetőleg azok örökösei az örökvallás érvénytelenítésére perélhettek (*ad invalidationem fassionis ex neglecta praemonitione*).

Az osztályosok között különbség volt az öröklés rendje szerint. Előbb a közelebbi ágat kellett felszólítani s ha ezek nem éltek az elővétel jogával, a távolabbi ágak következtek sorjában, tekintet nélkül arra, hogy birtokában voltak-e még az osztály alkalmával kapott résznek és hogy az eladó ismerte-e az osztályosokat. A felszólítás bírói úton történt: írásban, szoigabíró és esküdt vagy többi hites jegyző útján. Azokat pedig, akikről az eladó semmit sem tudott, együttesen a megyegyűlésen kellett felszólítani. Aki jelen volt és nem nyilatkozott az eladás ellen, úgy tekintették, mint aki hallgatólag beleegyezett. Aki az elővételi jogot gyakorolta, nem követelhetett kedvezőbb feltételeket, mint más, miért is a szándékolt szerződés feltételeit is tudatni kellett az osztályosokkal. A megfontolásra tizenöt nap állott az osztályosok rendelkezésére. Aki ezalatt nem jelentkezett, később nem emelhetett panaszt az eladás ellen.

Kisebb joguk volt a rokonoknak és ősi idők óta a szomszédoknak és a határosoknak. Ezeket nem tartó-

zott az eladó felszólítani, de ha enélkül kedvük volt a vételhez, idegen előtt megvehették a birtokot, úgyhogy maguk tettek bírói úton az eladónak vételi ajánlatot. Ezt újabb időkben *admonitio*-nak nevezték, de régebben, még a XVIII. század elején is, az *admonitio* a felkínálást jelentette. Akinek ajánlatát az eladó elvetette, az perélhetett e miatt a szerződés érvénytelenítésére (*ad invalidationem fassionis ex non observata admonitione*).¹⁸⁴

Nem kellett az osztályosokat felszólítani ősiek eladásánál: 1. Ha olyannak adták el, akinek megvolt az elővételi joga. 2. Ha más hasonló értékű jószágra cserélték át az ősi birtokot. 3. Ha a felvállás híj szolgálátok jutalmazása fejében történt. Az osztályosok esetleges perében e szolgálátokat kellett bizonyítani tudni. 4. Egyességnél az ősi ingatlanra vonatkozó kétes kimenetelű per esetében. 5. Elkerülhetetlen elidegenítésnél.

Az osztályosok öröklési joguk sérelme miatt (*ex praeiudicio*) követelheték perben az örökvallás felbontását. Ehhez bizonyítani kellett a vér- és a jogközösséget az örökvallást tevő és a felperes között és a birtok ősi jellegét, továbbá azt, hogy a felperesnek nem volt része az elidegenítésben és hogy az elidegenítés nem volt szükségszerű vagy észszerű. A győztes osztályos köteles volt a jószág árát és a beruházások költségét megtéríteni s ennek fejében magához válthatta azt.¹⁸⁵

Az örökvalló oklevél.

A szerződéseket túlnyomó részben a hiteles helyek előtt kötötték. Itt csak olyan személyek jelenhettek meg személyesen vagy megbízottak útján, akik az illetékes káptalan vagy konvent előtt ismertek voltak. Ha nem voltak ismertek, mások igazolhatták személyazonosságukat (*assecuratio*). A hiteles helyek minden elővigyázatossága mellett is megtörtént, hogy félrevezették őket „ál-orcás személyek” (*personae larvatae*). A megbízottaknak, ha közeli rokonok is voltak, ügyvédvalló oklevelet kellett bemutatni.

Az elidegenítő, adás-vételi szerződéseknél az eladó fennhangon (*oracula viva vocis*) elmondja a hiteles hely.

¹⁸⁴ Degré Alajos, A szomszédok öröklési és a szomszédi elővárlási jog kialakulása. Illés-Emlékkönyv, 1942.

¹⁸⁵ Frank, i. m. L. 343. s. köv.

testülete előtt, hogy ingatlanát, amelynek fekvésén kívül jogi természetét (*empticia* vagy *haereditaria*) is megnevezi, eladja örök áron bizonyos, már megkapott, megnevezett összegért, a megjelent vevőnek és utódainak. Annak meghatározása, hogy vásárolt vagy ősi birtok eladásáról van-e szó, azért volt szükséges, mert utóbbi esetben az osztályosok beleegyezésének is kifejezésre kellett a szerződésben jutni. Ezek a legrégebbi időben személyesen jelentek meg e célból a hiteles hely előtt. A XIV. század végétől kezdve ez egyre ritkábban fordult elő, mert nem volt könnyű 10—12 rokont összegyűjteni. Már nem személyesen, hanem otthon, élőszóval adták meg beleegyezésüket és a felvalló ilyenkor maga és összes rokonai nevében jelent meg (*pro se et pro omnibus proximis et cognatis suis*). A vevőnek biztosítékot az eladó rokonai részéről az eladónak kiállított ügyvédvalló oklevél nyújtott. A XV. század óta az eladó a vevővel szemben gyakran a kárpótlás kötelezettségét vállalta el, ha osztályosai megtámadnák a szerződést, mint az oklevél mondja: elvállalta azok terhét (*onus fratrum N. N. super se assumendo*). Ezt akkor tette, ha nem törvényes korú gyermekei, vagy olyan távollevő rokonai voltak, akiket nem tudott elidegenítési szándékáról értesíteni. Ha az eladó nem volt már életben, amikor osztályosai a szerződést per útján érvénytelenítették, a kárpótlás kötelezettsége rokonait terhelte.¹⁸⁶

Az elidegenítéshez csatolta még az eladó annak kijelentését, hogy az átadott birtokban levő minden jogáról lemond (*nihil iuris vel proprietatis sibi reservando*), amivel a Hármaskönyv szerint lemondott a jószág visszaszállásáról, ha a vevőnek nem volnának örökösei.

Gyakran tartalmazza a szerződés az elidegenített birtok határainak megjárását és kijelölését, hacsak azt nem régi, biztos határai mellett (*sub certis et antiquis metis*) adták el. Ilyen eljárásra és a birtok határainak az oklevélbe foglalt leírására különösen akkor volt szükség, ha nem az egész jószágot, hanem annak csak egy részét adták el. Néha bevezetésre is került sor, ha a vevőnek köteleyei voltak az eladó tulajdonjogára vonatkozólag.

Az örökvalló levél tartalmazza még a tulajdonjog biztosítását az ezt megszerző javára: 1. Az elidegenítő már

¹⁸⁶ Händel Béla: A tehervállalás középkori jogrendünkben. Századok, 1944.

a XIII. század óta rendszeresen elvállalta a szavatosságot (*expeditoria cautio, evictio*), amelynél fogva ő és örökösei tartoznak az ingatlan megszerzőjét és örököseit minden perben, amely a jogos tulajdonszerzés ügyében megindulna, saját költségükön és fáradságukkal (*proprios laboribus et expensis*) megvédeni. Ehhez csatlakozik gyakran *poenale*, amellyel az elidegenítő e védelem sikeretelensége esetében tartozik. Ez rendszerint más, ugyanolyan értékű birtokból állott, mint az eladott. Végül az elidegenítő átadta az ingatlant megszerzőnek összes arra vonatkozó okleveleit, hogy per esetében a jogos tulajdon bizonyítására fel lehessen azokat használni. Ha az eladó ezt valamely okból nem, avagy csak részben tehetette meg, az összes nála vagy esetleg rokonságánál maradt okleveleket érvényteleneknek jelentette ki.

A zálog.

A régi magyar zálogszerződésekben az adós átadta a hitelezőnek az ingatlant és ennek hozadéka pótolta a kamatot, amelyek szedését az egyház tiltotta. Jogunkban nem volt meg a római hypotheca, hanem csak az antichretikus zálog. Mivel az ingatlan elzálogosítása csak annyiban különbözött az eladástól, hogy nem véglegesen, hanem meghatározott időre történt az ingatlan átadása, méltán nevezték a magyar zálogszerződést ideiglenes eladásnak (*venditio temporalis*). Magának az antichretikus zálogjognak elnevezése *ius pignoratitium, ius pignoris*.

A zálogjog megszerzésének módja szerint háromféle: 1. Szerződés alapján (*pignus contractuale seu conventionale*). 2. Bírói ítélet alapján történő végrehajtással (*pignus iudiciale*) és 3. törvény, illetőleg szokás alapján (*pignus legale*). Így voltak megvédve a különleges női jogok a hagyatékon: negyed, hajadoni és özvegyi jog, hozomány, közszerzemény.

A Hármaskönyv szerint a zálogszerződés kellei: 1. A hiteles hely előtti bevallás. 2. Ötven forintnál nagyobb zálogbevallásnál beiktatás. 3. Ha deficiens a közbecsű értéknel magasabb áron zálogosított el adománybirtokot, a király beleegyezése. A XVII. század folyamán ezek a követelmények megszűntek. (1647 : 125., 1655 : 55. tc.)

Amely körülmények közt az ősi birtokok eladásánál

praemonitiora volt szükség vagy admonitio érvényesült, ugyanaz történt az elzálogosításnál is. Ha a felkínálás az osztályosoknak nem történt meg, akiknek a zálogbavételre előjoguk volt, azok pert indíthattak a hitelezővel kötött zálogszerződés megsemmisítésére és feltételeinek az ő javukra történő átruházására. Ugyanezt tehették azok a nem osztályos rokonok és szomszédok, akiknek ajánlatát a zálogbaadó nem fogadta el.

A záloghitelező a szerződéssel a következő jogállást szerezte meg: 1. Birtokában tarthatta és szabadon használhatta a zálogos ingatlant. 2. Tovább adhatta zálogba a jószágot, de sohasem hosszabb időre, mint ő kapta (*subimpignoratio*). 3. Követelhetette a kiváltáskor nemcsak a zálogösszeg, hanem a hasznos beruházások megfizetését is, amivel szemben az okozott kárt megtéríteni tartozott. 4. A birtoklással járó közterheket viselnie kellett. 5. A szerződés letelte, legkésőbb 32 év után vissza kellett adni a zálogos birtokot és elfogadni a zálogösszeget. Ennek megtagadása az arra való igény elvesztésével járt.

A zálogadás megtartotta a tulajdonjogot s így el is adhatta a zálogbirtokot, de a vevőnek át kellett venni a zálogszerződés feltételeit. Ha az adós a szerződés lejártakor nem teljesítette kötelezettségét, nem vesztette el tulajdonjogát, mert az nem évült el. Akár ő, akár örökösei később is bármikor kiválthatták a zálogba adott ingatlant. A hitelező nem birtokolhatta azt el. Végleges jogot nem szerezhetett. Ez külsőleg is kifejezésre jutott a zálogszerződésben. A hiteles helyek az erről szóló felvallást papíron nyílt formában reá nyomott pecséttel szokták kiállítani.

Érvényteleníthető volt az olyan zálogszerződés, amely a zálogösszeg kifizetését lehetetlenné tevő vagy nagyon megnehezítő feltételeket tartalmazott. Így pl. ha a szerződést 32 évnél hosszabb időre kötötték, kivéve, ha érdekért (*ob fidelia merita*) inscriptio történt. A zálogszerződés a lejárt előtt a zálogösszeg felemelésével (*auctio*) 32 éven túl is meghosszabbítható volt. Meg nem engedett volt a kiváltásnak függővétele attól, hogy a hitelezőnek ne legyenek követelései a birtokon lakó jobbágyoktól (mert ezeket esetleg szándékosan nem szedte be). De megengedhető volt a hitelező részéről kikötni újabb szerződés esetére az elsőbbség (*optio*) jogát.

V. BÜNTETŐJOG

Büntetőjogunk a legrégibb időben, mint minden népé a kezdetleges műveltségi fokon, a bosszún és a jóvátételen alapult. Az előbbi nem az állambatalom, hanem a sértett, illetőleg nemzetségének dolga. Ezt bizonyítják Szent István törvényei, amelyek a magánbosszút általában tiltják, némely esetben mégis megengedik. A büntettes a bosszút megválthatta, a békét jóvátétellel (*compositio*) újból megszerezhetette magának. A királyság idejétől kezdve az államhatalom vette kezébe a büntettek megtorlását. A jóvátétel most már csak részben illette meg a sértettet, esetleg annak családját, másik részében a királyt, az őt képviselő bírót, hisz a büntettes a közbékét is megtörte.

A büntetés, a jóvátétel társadalmi osztályok szerint különböző, egyfelől abból az elvből kiindulva, hogy a magasabb állású nagyobb vétséget követ el ugyanazzal a büntetssel, mint az alacsonyabb sorsú, másfelől, mert a jóvátétel a vérdíjjal függött össze, amely a társadalmi állás szerint más és más volt.

A királyi törvények szerint a büntetés célja a megtorlásokon kívül az elijesztés. A büntetőjogi felelősségben az első századokban a büntettes családja is osztozott. Ha az apa büntettségért szabadságát elveszti, vele együtt adták el gyermekeit is rabszolgáknak. (Szent László II. 12. Kálmán I. 56.) Csak az erősen egyházi befolyás alatt létrejött 1231. aranybulla szüntette meg a családnak ezt a kollektív felelősségét. (25. c.)

A megtorló büntetésnek következő csoportjait ismerte az Árpádkor: 1. Halál. 2. Testcsontkítás. 3. Szabadságvesztés. 4. Vagyoni büntetések. 5. Szégyenbüntetések.

A halálbüntetés végrehajtása legtöbbször nem az állam útján történt. Rendesen a sértett, gyakran bárki más kapott felhatalmazást arra, hogy az elítéltet megölhesse. Így a nádori „proscriptio” alkalmából, amikor is az elítélt elvesztette az életéhez és vagyonához való jogosult-

ságot. A halálbüntetés módja a fejesztés és az akasztás. Az előbbi inkább a szabad ember, az utóbbi a szolga büntetése. A későbbi századok ismerték a minősített halálbüntetést, legkorábban a városi jogban: a karó, a kerék, a vízbefulladás, a máglya (pl. oklevélhamisítókra).

2. A testcsontkítás előfordult a bibliai *talio* elv szerint is, (szemet szemért, fogat fogért), amikor bizonyos súlyos testisértésért ugyanolyan a büntetés. Alkalmazták még különösen a lopás megtorlására (orr-, füllelvágás), hogy visszaesésnél az eredeti büntetnek nyoma legyen. Vakítás járt olyan bűncselekményekért, amelyekért kijáró halálbüntetés elől a bűnös templomba menekült. A kézlevágás és a nyelv kivágás a hamis eskü büntetése.

3. A szabadság elvesztését, a szolgálagra vetést akkor alkalmazták, amikor szabad ember ismételt lopást követett el, továbbá, ha szabadságához nem illően szolgálóval fajtalanzkodott, vagy házasságot kötött. A mai értelemben vett szabadságvesztés, elzárás még a későbbi századokban is ritka büntetés. Ismeretes volt azokkal szemben, akik bűncselekménnyel gyanúsíthatók, míg a vád alól meg nem tisztultak. A vagyoni büntetések tulajdonképpen magánjogi kártérítések gyanánt szerepelnek. A szegénybüntetések többnyire az egyház közreműködésével mentek végbe, annál a szoros kapcsolatnál fogva, amely az új királyság és az egyház között fennállott. Leggyakrabban a nyilvános vezeklés és a böjtölés, gyakran mellékbüntetésként, továbbá a hajlenyírás (a rabszolgák jele) és a nyilvános megvesszőzés.

Mindezeket a büntetéseket nem egységes elvek szerint szabták meg Szent István, Szent László és Kálmán törvényei. Azonos bűncselekményeknél más-más büntetésekkel találkozunk.

A törvényekben, megtorlással sújtott bűncselekmények feloszthatók: közbűncselekményekre, vallás- és erkölcs elleni és magánbűncselekményekre. 1. Közbűncselekmények: a hűtlenség, amin az állam és a társadalom ellen elkövetett bűntettekét értjük. Aki ilyet követ el, a hűbérjogi felfogás szerint is a király iránti hűséget szegte meg. Továbbá ide tartoznak a felségsértés és a hivatali bűncselekmények, mint az ispán és a bíró részéről hivatali kötelességeiknek megszegése. 2. Vallás- és erkölcs elleni bűncselekmények: megbotránkoztatás, vallásértés (ün-

nepszegés, káromlás), hamis eskü, szemérem elleni bűntettek, (erőszak, nőrablás, paráznaság, amelynek egyik faja a házasságtörés), bűbájosság, méregkeverés, magzatelhajtás, hamis tanuzás, hamis vád, mérték-, pénzhamisítás. 3. Magánbűncselekmények: az élet és a testi épség ellen elkövetettek (emberölés, testisértés) és a vagyon elleniek (lopás, házratörés).

A bűncselekmény minősítésénél a patrimoniális korban enyhítő körülmények nem voltak, de súlyosbítókat számbavettek. A titokban elkövetett bűncselekmény súlyosabb megítélés alá esett, mint a nyílt; többeknek együtt elkövetett büntette súlyosabb, mint egyeseké. Visszaesésnél súlyosabb, mint először, a büntetés ilyenkor fokozatosan súlyosbodott. Pl. a szabad ember lopási büntetéseért első esetben szabadságvesztés, a másodikban orrlevágás, a harmadikban füllelvágás, a negyedikben halálbüntetés járt.

A kísérletet az élet és a testi épség elleni bűncselekményeknél ismerte ez a büntetőjog, hasonlóképpen a bűntárs, a bűnrészes fogalmát is. A kísérleteknek a büntetése elvileg a félvérdíj volt. Ép így bűnpártolásról is olvassunk, ami alá a feljelentés elmulasztását is számították. A jogos védelemnek büntetlenséget biztosítottak.

A büntetés enyhítésének legfontosabb intézménye az *asylum*. Lényege, hogy a templomba menekülő büntetett nem szabad elfogni s ha onnan önszántából kikerült, a büntetés rajta nem hajtható végre enyhítés nélkül.¹³⁷

A rendi korszakban is összeolvadt a büntetőjogi megtorlás a károsult részére teljesített jóvátétellel oly módon, hogy voltak ugyan bűncselekmények, amelyeknél a büntetés csupán büntetőjogi szankció, általában azonban együttjárt az a jóvátétellel. A büntetés főcélja a megsértett kárának pótlása volt.

* * *

Középkori jogunk a büntetések szerint csoportosította a bűncselekményeket. A XVI. századi állapot szerint ezeket a csoportokat különböztették meg:

1. Nyilvános bűncselekmények (*casus criminales*), Fogalmuk a középkor végén fejlődött ki. Értették rajtuk a közrend és a közbiztonság elleni bűntetteket. Elkövető-

¹³⁷ Hegedűs Géza, Anyagi büntetőjog az Arpád-házi királyok korában. Budapest, 1935.

jük nyilvános gonosztevő (*publicus malefactor*), akivel szemben a rendes kúriai eljárásnál rövidebb úton, a megyei széken, vagy a városi bíróságon jártak el. Ide tartoztak: a szándékos emberölés, lopás, rablás, gyújtogatás, méregkeverés és nemi erőszak. Büntetésük a halál. E csoportból alakult ki a XVIII. század folyamán a különböző büntetéseket kiszabó közjogi büntetőjog.

2. A *hűtlenség* (*nota infidelitatis*). Alighanem a hűbéri jogból vették át királyaink. Az Anjouk alatt bővült fogalma, úgyhogy nemcsak a király személye és az ország ellen elkövetett, hanem más bűncselekményeket is ide soroltak. Zsigmond, majd a Jagellók alatt ez a folyamat még erősebbé vált, bizonyára a királyi hatalom gyarapítása céljából, amint az Franciaországban is a „királyi bűnesetek“ és Angliában a „felony“ eseteinek a szaporításával történt.

A Hármaskönyv a hűtlenség 18 esetét sorolja fel, (I. 14.), amelyeket így foglalhatunk csoportokba: 1. A felségsértés (*crimen laesae majestatis*). Elköveti, aki a királyt személyében megtámadja, életére tör, tartózkodási helyére erővel betör. 2. Az ország elleni bűncselekmények: aki feltámad az alkotmány, a király és a korona közhatalma ellen, aki behozott idegen zsoldosokkal felforgatja az ország békéjét, a végvárok feladói; akik fegyvert és élelmiszert szállítanak az ellenségnek, akik szabad menedéket biztosító levelet sértenek meg. 3. Eretnökség. 4. Oklevél-, pecsét- és pénzhamisítás, ezek felhasználása, illetőleg forgalomba hozatala. 5. A hatóságok ellen elkövetett bűncselekmények: a nagybírák és helyetteseik megölése, elfogása, megverése vagy megsebesítése, a törvényszékre menő pereskedők és az országgyűlésre menők megölése, a megbízásukat végző királyi és hiteleshelyi emberek megölése, megsebzése vagy megverése. 6. Magánszemélyek és magánvagyon elleni bűncselekmények: apa-, hitvesgyilkosság, testvér-, negyedizigleni atyafi meggyilkolása, megsebzése, negyedizigleni vérfertőzés, nemi erőszak, tagcsönkítés, szemkivájás, falvak és majrok nyilvánvaló felgyújtása; akik saját uraik várait feladják; akik bármely honfi várát, kastélyait megostromolják, vagy alattomban kézrekerítik.

A hűtlenség következménye a fejvesztés, az elítélt jószágai pedig visszaválthatatlanul a koronára szállnak.

A hűtlenség előtt született gyermekek az ítélet végrehajtásakor megkapják osztályrészüket, de a később születettek nem emelhetnek osztályra igényt. A hűtlennek adott királyi kegyelem sem állítja vissza az utódok öröklési jogát.

3. A *nagyobb hatalmaskodás* (*actus maioris potentiae*). A hatalmaskodás fogalma az Anjouk idejében alakult ki és terjedt el. Célja az oligarchia visszaéléseinek, az ököljog uralmának megszüntetése volt. A nemesek személyével és vagyonával szemben elkövetett erőszakos cselekményeket értették rajta. Zsigmond idejében különbséget tettek már nagyobb és kisebb hatalmaskodás között. (1435. II. 4. és 5. tc.) Az 1486 : 15. tc. megállapította a nagyobb hatalmaskodás öt esetét, a *quinque casus*, amely jogunkban 1848-ig fennmaradt. Ezek: 1. A nemes házának megrohanása; 2. birtokainak elfoglalása; 3. nemes letartóztatása; 4. megsebesítése, megverése; 5. megölése.

A nagyobb hatalmaskodást főbenjáró ítélettel (*sententia capitalis*) büntették, amely fő- vagy jószágvesztéssel járt. Vagylagos ítélet volt ez, nem úgy mint a nota infidelitatis. Az ítéletnek vagy egyik, vagy másik részét hajtották végre. Ha a fővesztés megtörtént, jószágvesztésre már nem került sor. Főbenjáró ítélet esetében ugyanis egyezkedésnek volt helye a felperes és az elítélt között. Ezért az ítélet kimondása után a bíróság az elítéltet három napig fogságban tartotta, hogy ez idő alatt a felek egyességet kössenek. Ha ez nem jött létre, a bíró átadta az elítéltet ellenfelének a halálos ítélet végrehajtása céljából. De ebben az esetben a pernyertes semmiféle vagyoni jóvátételben nem részesült. Ezért neki is inkább az állott érdekében, hogy az elítélttel megállapodásra jusson. Ha nem jött létre megegyezés és a fejvesztést sem hajtotta végre a felperes, a jószágvesztés következett be, de az elítélt jószágai nem a koronára szálltak, hanem a vérdíj és a jószágok harmadrésze a felperest, kétharmada a bírót illette meg. De az így elvesztett jószágokat az elítélt fiai és osztályosai visszaválthatták — a közbeesü értékben. Ha az elítélt birtokközösségben élt, javait előbb elkülönítették osztályosai jószágaitól, és ez utóbbiak nem veszték el. Ha a főbenjáró ítéletet az ország nagybírái hozták, az csak a magyarországi jószágokra vonat-

kozott, az Erdélyben levőkre nem; a vajda ítélete viszont nem érintette az anyaországi birtokokat.

4. A *fejválság* (*emenda capitis*). Egyháziak, nők és a *felperes atyafiai* ellen nem lehetett főbenjáró ítéletet kimondani, mert kivételes esetektől eltekintve, nem voltak halálra ítéltetők, hanem csak fejválságra. Ez annyit jelentett, hogy az elítélt védője és birtokainak egyharmada a felperest, kétharmada a bírót illette meg.

5. A *becstelenség* (*infamia*) római jogi eredetű. Az elítélt a tisztességbe ütköző cselekménye folytán elveszti becsületét s ezzel perbeli képességét, a társadalom kiveti tagjai közül, aminek jeléül tarka ruhában, fedetlen fővel és mezítláb kellett járnia.

Becstelenségbe estek: 1. A hamisan esküvők vagy „*Iudasok*“, akik „*más jogainak megrövidítésére és veszélyeztetésére gonosz szándékkal, esküvel erősített hazugságot követnek el*“. (Trip. II. 30.) A becstelenségen kívül a hamisan esküvő elveszti összes jószágait, amelyek egyharmadrésze a fejválsággal egyetemben a perbeli ellenfelet illeti meg, a többi a kincstárra száll.

2. A hűtlen gyámok, akik gyámoltjuk ügyeit helytelenül és hűtlenül kezelték és ezzel kárt okoztak. A becstelenségen kívül az okozott kár kétszeresének megfizetésével büntették.

3. A *vértagadók* (*proditores fraterni sanguinis*), akik testvéreiket vagy atyafiaikat jogos tulajdonukból alattomosan és ármányosan kiforgatják, a velük való rokonságot megtagadják. Gyakori módja, hogy valaki osztályosai vagy a leányág sérelmére új adományt eszközöl ki a királytól, vagy leányát az osztályosok sérelmére fiúsíttatja. A vértagadás büntetése a becstelenségen kívül az összes jószágok elvesztése, melyek mind arra a rokonnak szállnak, akit a vértagadó törvényes jogaiból kitudni törekedett. Ő maga ennek szolgálatába került, mint cselédje.

4. Az *álorcás személyek* (*personae larvatae*), akik magukat más személyeknek adva ki, hiteles helyek vagy az ország rendes bírái előtt maguk hasznára és mások kárára örökvallást tesznek.

5. A hamis oklevelek készítői. E büntettségben résztvevő hiteleshelyi papok a becstelenségen kívül javadalmuk el-

vesztésével és homlokukra süttött megbélyegzéssel bünhődtek.

6. Akiket a lovagi becsületbíróóság elmarasztalt, mert becsületszó alatt tett ígéretüket nem tartották meg, vagy becsületsértést követtek el. A lovagi bíróság vagy a vádlottat, vagy a vádlót marasztalta el becsülete elvesztésében, de ez az ítélet sem az elítélt vagyonát, sem leszármazóit vagy örököseit nem érintette.

Az infamia hatása: a) az öröklésre való képtelenség; b) a gyámság és közhivatal vállalására való alkalmatlanság; c) perindítás és tanuskodás jogának elvesztése.

Az infamia megszűnt új ítélettel vagy uralkodói kegyelemmel, a károsultaknak azonban kegyelem esetében is megmaradt a joga a kár jóvátételét követelni.

6. A *patvarkodás* (*calumnia*). Ezen a jogtalan perlekedést és az ellenfél alaptalan zaklatását értették. Elkövette: aki ugyanabban az ügyben két bíróság előtt indított pert; aki már teljesített követelést perelt; aki ugyanazon perben valamely perorvoslatot kétszer eszközölt ki, stb. Büntetése a folytatott per elvesztése és a védőj megfizetése.

7. A *nyelvváltság* (*emenda linguae*), kisebb perbeli vétségek büntetése. Ilyenek: alaptalan perindítás, hamisan kieszközölt perhalasztás, a per húzása céljából tett, nem bizonyítható kifogások, stb. A folyamatban levő per leszállítását és 100 forint pénzbírságot eredményezett. Nyelvváltságnak azért nevezték, mert mindaddig, amíg az elmarasztalt a bírságot ki nem fizette, felperesi perképesége nem volt, nyelve mintegy meg volt bénítva.

8. *Kisebb hatalmaskodás* (*actus minoris potentiae*). Ide tartozik minden törvénytelen háborgatás, kisebb birtokfoglalás, minden erőszaktétel, amely nem soroztatott a nagyobb hatalmaskodások körébe. Büntetése a félvédőj.¹⁰⁸

A Hármaskönyv értelmében az első hat büntetést a nagyobb, az utóbbi kettőt a kisebb ítéletek közé számították (*sententiae maiores, minores*).

* * *

¹⁰⁸ A XV–XVI. századi büntetőjogról *Degré Alajos*, A négyes-könyv büntetőjogi elvei. Budapest, 1936.

A Hármaskönyvhöz való merev ragaszkodás megbénított minden törekvést, amely a magyar büntetőjog fejlesztésére irányult, holott a megváltozott viszonyok ezt megkövetelték volna. I. Lipót az 1687. országgyűlésen ajánlotta büntetőjogi reformmunkának bizottság útján történő előkészítését. Ez az óhaj nem valósult meg, de nagyhatalmú minisztere, Kollonics bíbornok, hogy a magyar büntető törvénykönyv hiányát pótolja, az 1656-ban Alsó-Ausztria részére kiadott törvénykönyvet *Praxis Criminalis* címmel latinra fordította, Nagyszombatban kinyomatta és az országgyűlés tagjai között szétosztatta, majd kívánságára Szentiványi Márton 1694-ben a *Corpus Iuris* új kiadásába felvette. Ezen az alapon bírósági gyakorlatunkra nagy befolyást gyakorolt ez a magyar jogi élettől teljesen idegen munka. Ha még megjegyezzük, hogy megyei büntető székeink az V. Károly kiadta német büntető törvénykönyvre, a *Constitutio Carolina*-ra (1532) is gyakran hivatkoztak, úgy be kell látnunk, hogy a büntető jog terén elég messzire mentünk az idegen jog befo-gadásában.

Az 1712—15. évi országgyűlésen végre bizottságban tárgyaltak egy Bencsik Mihály nagyszombati jogtanár készítette büntetőjogi törvényjavaslatot, amelynek a becikkelyezése azonban elmaradt. Csupán az történt, hogy e javaslat alapján az 1723 : 9. te. újból megállapította a hűtlenség eseteit, számukat tízre korlátozta, a többit pedig a nagyobb hatalmaskodások körébe utalta és többre ezek közül a halálbüntetést állapította meg. (10—11. tc.)¹⁹⁰ Ezzel megindult bizonyos fejlődés az új-kori büntetőjog felé, de ez nem tudott testet ölteni. Az 1843. évi nagy büntetőjogi törvényjavaslat sem valósulhatott meg a rendi világban; a büntető törvénykönyv csak az alkotmányos korszakban jött létre. (1878 : 5. tc.)

¹⁹⁰ Bónis György, A magyar büntető törvénykönyv első javas-lata 1712-ben. Budapest, 1934.

VI. PERJOG

A magyar per eredete még nem tisztázott kérdés. Annyi bizonyos, hogy nem hazai földön, ősi szokásokból alakult ki, hanem germán és egyházjogi elemekből fejlődött ki az a formája, melyet XIII. és XIV. századi okle-veleinkből megismerünk. Hogy mikor és minő intézkedé-sekkel vette át jogunk a per idegen intézményeit, azt nem tudjuk és aligha is fogjuk megtudni, mert ez abban a korban, a XI—XII. században mehetett végbe, mely-ből írásbeli emlékek nem maradtak reánk. A kép, ame-lyet az alábbiakban adni fogunk, a XIII—XV. század-beli magyar peré, mely azután már nem sokat válto-zott.¹⁹⁰

1. A BIRÓSÁGI SZEMÉLYEK.

A bíró és társai.

Bíró a középkorban az, akinek igazságszolgáltatási jogköre (*iurisdictio*) van, akár az igazságszolgáltatás kútfejének, a királynak megbízásából eredt az (az ország nagybírái, a vajda, a bán, a főispán), akár választás útján reáruházott hatalomnál fogva (a szolgabírák, vá-rosbíró stb.), akár dologi jogi alapon (földesúr). A bíró vagy rendes hatalmánál fogva járt el (*iudex ordinarius*) vagy egyes esetekben a királytól nyert kiküldetés alapján (*iudex delegatus*.)

A bíró ítélkezésének kellékei: 1. Illetékesség, vagyis hogy az ügyben joga legyen eljárni. Illetékes mindig az alperes bírása, még pedig nemcsak a lakóhelye, hanem

¹⁹⁰ A per folyamat az oklevélanagy alapján tisztázta, *Hajnik Imre*, A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Budapest, 1899. Újabb adatokkal kiegészítette *dr. Holub József*, Zalamegye története a középkorban. Pécs, 1929. 233. s. köv. Az előbbi követem.

rendi állása szerint is. Ugyanazon a területen nemésnek, várjobbágnak, hospesnek, jobbágnak más a bírása. 2. Hivatali eskü letévése a király vagy megbízottja kezébe, megválasztott bírónál az önkormányzati hatóság, a megye, a város közönsége, közgyűlése előtt. 3. Elfogulatlan. Az érdekelt (*suspectus*) bíró ellen kifogással lehetett élni és a királytól a pernek elfogulatlan bírósághoz való áttételét kieszközölni. A városokban más követelmények is voltak: háztűzhelyes, a helyi szokásjogban jártas és jó hírnevű polgárnak kellett lennie.

Elvárták a bírótól, hogy óvatos legyen, ne siesse el a pert, de a per szándékos elhúzását királyi paranccsal (*mandatum promotorium*) akadályozták meg, amely annak befejezését rendelte el.

A bíró nem egyedül, hanem társakkal, tanácsával bíraskodott, mert a szokásjogot így jobban tudta alkalmazni. Ezek a társak vagy alkalomszerűek voltak, mint a megyei előjáróság a nádori közgyűléseken vagy állandóak, mint a városbíró tanácsa. A Jagellók idejében már a királyi udvarban is hosszabb időre megbízott társai voltak a nagybírónak az országgyűlésen megválasztott ülnökök (*assessores*) személyében. A bíróság tekintélye nemcsak a bíró, hanem a bírótársak tekintélyétől is függött. Ugyanazon bíró ítélezésében jobban megbíztak, ha több és előkelőbb bírótárral együtt bíraskodott.

A bíró segédei voltak a poroszló és a hiteles helyek, akiknek a szerepével már foglalkoztam.

A perben szereplő személyek.

A perbeli ellenfelek a felperes (*actor*) és az alperes (*in causam coactus, incattus*).

Felperes nem lehet: 1. A becstelen; 2. a hűtlenségre, a fejvesztésre és a nyelvváltságra ítélt, amíg díját le nem fizette; 3. az egyházi átok vagy tilalom alatt álló. Korlátozott felperesség származott: 1. a patvarkodásból és 2. a jobbági állapotról. A jobbági csak földesura útján perelhetett. 3. A honfiúság hiánya a felperességet alig korlátozta.

Alperes nem lehet, aki a törvényes kort még nem érte el. A legtöbb esetben a pert e kor eléréséig elhalasztották. Különösen tiltották a gyermek elleni hatalmaskodási pert.

Mind a felperességben, mind az alperességben utódlásnak volt helye. Öröklés alapján átszállhatott a per a lemenőkre vagy az oldalági rokonokra, ha tényleg örökölték. A pert olyan állapotban örökölték, amelyben az előd halálakor volt. Lehetett perutódlás adás-vételi szerződés alapján, amikor a birtokkal az arra vonatkozó perek is a vevőre szálltak.

Mindkét félnek lehetnek társai (*consortes litis*). Ilyen viszony osztályból, birtokközösségből vagy szerződésből keletkezhetett.

A harmadik személyek a perben vagy saját érdekükben, vagy a peres felek egyikének segédjeként vettek részt. Az előbbiekhöz tartoztak az avatkozók és a szavatosok, az utóbbiakhoz az ügyvédek.

A perbe a felperes mellett *beavatkozni* (*se intromittere, se ingerere*) lehetett rokonságból származó közös jog alapján vagy szomszédság okán, mert a per az avatkozó birtokának határait is kiterjedt, vagy szerződés alapján. Az avatkozás a per minden szakában megengedett volt. A perköltségeket a felperes és az avatkozó közösen viselte. Gyakran avakozott a perbe a királyi jog alapján a *fiscus*.

A *szavatos* (*evictor, expeditor*) az, akit alperes felhív, hogy a perben védje meg, vagy a perből keletkező kárát pótolja. Ilyenmű kötelezettség szerződésekből keletkezett, mint a XIII. század óta a fassioknak állandó része. A király is vállalt néha szavatoságot az adományossal szemben, mindig vállalt, ha valakivel szerződést kötött, pl. jószágcsere-nél. Ha az alperes a per folyamán szavatosra hivatkozott, beidézéséről neki kellett gondoskodni, amely célból halasztást kaphatott. Ha a szavatos megjelent, az alperes helyett ő lépett a perbe. Ha ezt nem vállalta, vagy ha elvállalta, de a pert elvesztette, a birtok értékét, amelyért szavatoit, meg kellett téríteni. Ha idézésre nem jelent meg és alperes a pert elvesztette, az alperest beiktatták az elvesztett birtok értékében a szavatos birtokába.

A perbeli képviselők, ügyvédek.

A XIII. század óta a perben csak akkor kellett személyesen megjelenni, ha az idézési parancs erre kötele-

zett, így a lovagi becsületbírósi, a hűtlenségi és a nagyobb hatalmaskodási perekben. Egyébként mindenki küldhetett maga helyett képviselőt, ügyvédet (*procurator* vagy prókátor). A képviselőt lehetett szükséges, így egyházi és világi testületeknél, káptalanok, megyék és városok pereiben, vagy önkéntes.

Prókátor lehetett bárki, akinek perbeli jog és cselekvő képessége volt: világiak és egyháziak, rokonok, familiárisok, de megbízással kellett rendelkezniük, még az apának is, ha fiai helyett lépett fel.

Minden perbeli képviselőnek megbízó levelet (*litterae procuratoriae*) kellett felmutatni. Akinek perbeli jogképessége volt, vallhatott prókátort hiteles pecsét alatt. Rendszeresen valamely hiteles hely előtt történt ez, még pedig személyesen kellett ott megjelenni. Ha nők vagy betegek akartak ügyvédet vallani, a hiteles hely e célból kiküldte megbízottait ennek átvételére. Voltak, akik saját pecsétjük alatt állítottak ki ügyvédi megbízó levelet: a király, az ország nagybírái, az igazi bárók, a főpapok, hiteles helyek, városok. A megbízást több egyénnek is adhatták. Nem egyszer a felek kölcsönösen bízták meg egymást. A megbízás vagy egy per elintézésére, vagy minden perben való képviselőre, a XIV. század közepe óta rendszeren egy évre szólt.

A megbízó levél szerint az ügyvédet valló felhatalmazta a megnevezett egyént, hogy pereinek minden mozzanatában helyette, mint felperes vagy alperes helyett eljárhasson és előre jóváhagyta mindazt, amit mint igaz és törvényes prókátora cselekszik.

A prókátor egyidejűleg többeknek a pereit is vihetette. Az ügyvédség semmiféle képzettséghez, képzéshez nem volt kötve. A XVI–XVII. században voltak már olyanok, akik foglalkozásszerűen üzték és akikhez gyakorlottságuk és a jogban való jártasságuk miatt szívesen fordultak a pereskedők. Ezek mellett fiatalemberek, mint *patvaristák* iratok másolása közben gyakorlatilag szerezték meg az ügyek intézésében való jártasságot, a szakismereteket. E mellett az ügyvéd családjában házi munkákat, pl. asztalterítést, felszolgálat, szóval inasi teendőket is végeztek. Az ügyvédi pályához szükséges képzettségre még nem volt szabály. A középiskolában szerzett retorikai készség, vitatkozási készség és bizo-

nyos fogások, inkább csak formalisztikus ismeretek elsajátítása volt az ügyvédség alapja.

1694-ben I. Lipót bocsátotta ki az első ügyvédi rendtartást, amely az ország összes ügyvédei részére egységes szabályokat állapított meg s őket egységes formula szerinti eskü letételére kötelezte, melyekben az ügyvédi bűnök elkerülését ígérték meg.

A Mária Terézia idejében kiadott ügyvédi rendtartás (1769) szerint csak az léphetett ügyvédi pályára, aki még meg nem szabott gyakorlat, vagy tanulmány és gyakorlat után a királyi, báni vagy valamelyik kerületi táblánál szerzett szakismereteiről vizsgát tett le. E fórumok egyikénél az ügyvédnek be kellett lajstromba jegyezve lenni.

II. József 1785-ben kötelezővé tette az elméleti ismeretek megszerzését. „*Ordo iudiciarius*”-a értelmében ügyvédi vizsgára csak azok bocsáthatók, akik a kötelező gyakorlat előtt valamely egyetemen vagy jogi akadémián a jogi tanfolyamot elvégezték.¹⁰¹ 1804-ben a kúriának királyi jóváhagyásban részesült instructioja egy évi patvaristai, egy évi valamelyik táblánál eltöltött jegyzői (*iuratus*) működést és a királyi vagy a báni tábla előtt letett vizsgát követelt meg a leendő ügyvédtől. 1852-ben az osztrák ügyvédi rendtartást hozták be nálunk is, amelyet az országbírói értekezlet módosított.

2. A PERES ELJÁRÁS.

Az idézés.

Idézésre perbe állni a nemesi kiváltságok közé tartozott. (Aranybulla 2. c.) Legrégibb alakja, a pecsétküldés abból állott, hogy a poroszló az alperesnek a vádlott bírāja pecsétjét, billogát vitte el és ennek felmutatásával szóbelileg idézte meg (*sigillum mittere, dare, proferre*). A pecsétküldés az alsóbb bíróságoknál, így a megyei peres eljárásban az egész középkorban megmaradt olyképen, hogy az egyik szolgabíró vagy egy megyei ember az érdekelt féllel ment ki idézni a szolgabíró pecsétjével.

¹⁰¹ Varga Endre, A hivatásos ügyvédi osztály kialakulása. Domanovszky-émlékkönyv. Budapest, 1937.

A megtörtént idézésről a XV. században a megyei hatóság a kiküldött jelentése alapján oklevelet állított ki.

A kurialis bíróságok IV. Béla kora óta az idézésnél (*evocatio, citatio*) a hiteles helyek közreműködését vették igénybe. Az érdekelt fél, a leendő felperes az illetékes hiteles helyhez intézett idéző parancsot (*mandatum evocatorium*) eszközölt ki a királytól vagy valamelyik nagybírótól és ennek alapján járt el a hiteles helyi ember a királyi emberrel az idézésben. Nemest csak tényleg kezén levő saját birtokából lehetett perbe hívni, zálogban bírt jószágából nem. Ha alperesek többen voltak, mind-egyiket saját birtokán kellett felkeresni. Ha a megidézendő nem volt otthon, jobbágyaival közölték az idézést, ha jobbágya nem volt, a plébánossal. A XV. században távolléte esetében kúriájának kapujára szegezték az idézést.

Az idézési parancs hat hétig volt érvényes és az idézésnek legalább két héttel a per megkezdése előtt kellett végbemenni. Az idézés megtörténte után a királyi és a hiteles helyi ember a történetekről bevallást tett a hiteles helyen, amely kiállította az idézési jelentést (*relatio evocatoria*). Ezt mindkét fél megkapta. Felperesnek kéréslevelül szolgált a per felvételére, az alperesnek pedig arra, hogy amennyiben felperes nem jelent meg a bíróság előtt, ő vegye fel a pert és mondasson ki a bíróval silentiumot, vagyis lehetetlenné tegye felperes részére a későbbi perfelvételt.

Az idézést, ha nem volt eredménye, többször megismételték. Szent László törvényei szerint háromszor, az Anjouk korában hatszor is idéztek és még ezután sem hoztak makacssági ítéletet, ha az alperes nem jelent meg, hanem még három különböző, megyebeli vásáron kikiáltották a nevét (*proclamatio trineforensis*).

Ezt a szokást Mátyás idejében az 1486. törvény megszüntette (17. tc.). E helyett már harmadszor értesítéssel idéztek (*evocatio cum insinuatione*), azzal az idézéshez fűzött megjegyzéssel, hogy akár megjelenik az idézett, akár nem, a perben ítéletet hoznak. Az idézésnek ezt a módját hatalmaskadási perek gyorsabb elintézésére a XV. századtól kezdve már az első idézéskor is használták (*brevis evocatio*).

Az alperest, aki az idézésre nem jelent meg, minden

egy esetben megbírságolták. Ez a bírság (*iudicium, birsagium*) az első esetben 3 márka volt és minden további meg nem jelenés esetében emelkedett.

Idézésre nem volt szükség a vidéki bírósági közgyűléseken. Bárki panaszt emelhetett jelenlevő ellenfele ellen. Az ilykép bepanaszolt halasztást kérhetett.

Az idézés mindig meghatározott határidőre, valamely ünnep nyolcadára szólt. A kúriában ugyanis a bíróságok nem működtek állandóan, hanem csak bizonyos ünnepek alkalmából, azok nyolcadán, octaváján, amikor többen jöttek össze az udvarba az egyházi és a világi előkelők közül. Azért octavalis törvényszékeknek is nevezték. A felek a nyolcad folyamán jelentek meg és a bírságkodás a nyolcadik napon vette kezdetét, tartamát a szokás határozta meg. A XV. század folyamán két nagyobb és két kisebb nyolcad állapodott meg. (Szent György, Szent Mihály, Vízkereszt és Szent Jakab.) Megtartásuk gyakran elmaradt, még pedig nem csupán a királyi vagy országos had felkelése alkalmából, hanem más esetekben is.

A per tárgyalása. Perhalasztás.

A régi peres eljárás szóbeli volt és nem más, mint a felek küzdelme egymással. Azért a neve *duellum, litigium*. A XIII. század második felétől *causa*. A felek neve *litigantes*, csak később *causantes*. A bíró a felek küzdelmének inkább csak szemlélője és annak eredményét állapítja meg.

Ha a felek a kitűzött időben megjelentek, a felperes előadta panaszát, nem a bíróhoz, hanem az alpereshez intézve a szavait. Ezzel felemelte a pert (*levata*). Alperes erre kifogásokkal élhetett, pl. elévülésre hivatkozhatott vagy érdemlegesen válaszolt s ezzel függővé lett a per (*litis pendentia*). A perfüggés következménye, hogy mindaddig, amíg a bíró a pert ítélettel le nem szállította, a peres tárggyal nem volt szabad rendelkezni (zálogba vetni, eladni) és a peres felek egymást más ügyből kifolyólag meg nem idézhették, hacsak a király az idézési parancsban ez alól fel nem mentett.¹⁹² Az alperes legtöbbször

¹⁹² A formula: „... litis pendentia, si qua foret inter ipsos, non obstante...“

ször tagadta felperes vádját, azt állítva, hogy ő teljesen ártatlan. A felek „allegatioi“ után a bizonyításra került a sor.

A pertárgyalás közben merülhettek fel olyan körülmények, amelyek a pernek későbbi időpontra való elhalasztását tették szükségessé. A perhalasztás kiindulhatott a felektől, de mulhatott a bíróságon vagy történetelt felsőbb parancsra is. Kérhették a felek közös meg egyezéssel, de legtöbbször az alperes, mert más bíróságon már folyt a pere (*propter prioritatem termini*), vagy oklevelek beszerzése végett, vagy a vád súlyossága miatt, hogy a feleltre elkészülhessen (*propter arduitatem causae*). Elhalaszthatták a pert, mert az illetékes bírói szék nem volt betöltve (*propter vacantiam sedis*) vagy mert a királyi udvarba nem gyűlt egybe elég egyházi és világi előkelőség (*propter paucitatem praelatorum et baronum*). Királyi parancs is elhalaszthatta annak a perét, aki királyi kiküldetésben vagy hadseregben távol volt. Voltak általános jellegű, országos perhalasztások is: országos hadfelkelés, dögvész miatt.

A bizonyítás.

A bizonyítás célja kimutatni, vajjon a perrel megítámadott vétkes-e vagy ártatlan. Eszközei: az istenítéletek és az eskü a perkérdéssel nem függtek össze. Az előzetes bizonyítás, tanuk meghallgatása a próba és az eskü előtt is csak a fél állítását volt hivatva erősíteni s annak a bizonyítása jobb a bíróság szemében, akinek szavahihe-tősége mellett több és előkelőbb, egyszersmind inkább hitelt érdemlő tanu nyilatkozott.

Az Anjouk idejében lett a bizonyítás a tudományvétel révén inkább anyagivá. Előzetes anyagi bizonyítás, a tárgyra vonatkozó és megeskettetett tanuk kihallgatása alapján ítélték meg az esküt vagy a bajvívást, miután az istenítéletek megszűntek. A bíró előzetes, ú. n. bizonyítási ítélettel döntötte el, hogy a bizonyítás joga, az eskü kit illet meg. A tanubizonyításnak perdöntő ereje nem volt, csak arra szolgált, hogy a bíró az ő vallomásuk alapján hozhassa meg a bizonyítási ítéletet. Az írásbeliség elterjedése óta birtokperekben oklevelek alapján ítélték.

a) Az istenítéletek.

Az istenítéletek, ordáliák vagy próbák csaknem minden népnél el voltak terjedve primitivebb műveltségi fokon, így a román, germán és szláv népeknél is. Valószínű, hogy mi ez utóbbiaktól vettük át, amit bizonyít többször előforduló neve: *pravda* = igazság, jog. Alapja a pogánykorban az a hit, hogy az istenséget bizonyos cselekményekkel az igazság kinyilvánítására lehet kényszeríteni, amit a keresztény korban az Istenhez segítségért intézett könyörgés váltott fel.

Nálunk a próbák sok fajtája közül a tüzesvas-, a forróvíz- és a hidegvíz-próba volt alkalmazásban, de legtöbbször az első. Páratlanul szép emléke a tüzesvaspróbának a Váradai Registrum, amely a XIII. század első felében (1208—1235) Váradon Szent László sírjánál végbement, csaknem 400 próbáról tudósít bennünket. Martinuzzi adatta ki először 1550-ben „*Ritus explorandae veritatis*“ címmel, de azóta eredeti kézírata elveszett.

Rendszerint bűnügyekben, de státus, birtok- és adóssági ügyben is alkalmazták mindenféle bíróság ítélete alapján a vaspróbát. Nemesek és szolgák, férfiak és nők, egyháziak, világiak egyaránt vitték a vasat. Bűnügyekben az alperest, egyébként a felperest küldték próbára. Bűnügyekben személyesen kellett teljesíteni a próbát, aggkor vagy betegség esetében valamely hozzátartozó, anya helyett fia, nővér helyett fivér, más ügyekben, mielőtt a felperes tartozott a próbával, minden megokolás nélkül a fél helyett embere vihette a vasat.

A próba módja ez volt: a próbára menő kezét három napra vászonba göngyölve lepecsételték, amely idő alatt az illető bőjtölt, gyónt és áldozott. A próba a székesegyházban, tanuk jelenlétében ment végbe. A pap misében imákkal kérte Isten útmutatását. Majd miután a próbát tevőnek a kötelékét leoldották, két-három fontos tüzes vasat kellett serpenyőből kiemelve, néhány lépésnyire vinnie. Ezután újra begöngyölvén kezét, lepecsételték. Három nap múlva leoldották a kötelékét. Ha a seb gyógyulóban volt, akkor ártatlannak bizonyult; ha gennyesedett, bűnösnek tartották. Egyezkedésnek mindig volt helye és mivel a felek hittek a próbában, gyakran vallo-

mást tettek előtte a bűnösségről vagy az emelt vád alaptalanságáról.

A próbákat a lateráni zsinat 1215-ben eltiltotta; nálunk az 1279. évi budai zsinat tiltotta el a papságot a közreműködéstől és ezzel véget is ért alkalmazása.

b) A bajvívás.

A baj (*duellum*) az istenítéletek egyik s miután a vaspróba megszűnt, a XIV—XV. században egyetlen fajtája. A győzelem a közhit szerint megmutatja, hogy ki mellett van az igazság. A polgárokat a városi kiváltságlevelekben már az Árpádok felmentették a bajvívás alól, a jobbágyokat is kizárták a bizonyítás e módjából. Végül is csak a nemesek ügyeiben ítélték meg a kúriában vagy a megyénél a bajvívást.

A bíró nagyobb bűnesetekben, mint felségsértés, hűtlenség, pénzhamisítás, gyilkosság, gyujtogatás, maga rendelkezte el a bajvívást és a XIV. század elején még más esetekben is, ha az előzetes bizonyítás nem volt kielégítő. Később azonban már csak a peres felek egyikének felhívására, mindkét félnek a megegyezésével történt a bizonyítás ily módon. A tudományvétel után a bíró gyakran a felekhez, vagy csak az alpereshez intézte azt a kérdést, hogy a pert bajjal vagy esküvel akarják-e befejezni. Máskor meg ilyen felszólítás nélkül a felek egyike a másikat — facövek átnyújtásával — bajra hívta fel. A visszautasítás az ellenfél esküjét könnyítette, illetőleg saját esküjének feltételeit nehezítette meg.

Ha a bíró a bizonyítási ítéletben elrendelte a bajt, feltételeit is megállapította. Személyesen csak súlyos esetekben kellett bajt vívni. Voltak, akik személyes bajvívásra nem is voltak kötelezhetőek: a király, egyháziak, nők. Nemcsak ezek, hanem legtöbbször a nemesek is fizetett bajnokokat állítottak maguk helyett bajvívásra. A király és a jogi személyek állandó bajnokokat (*pugil*) tartottak. Annak, akinek az előzetes bizonyítás kedvezett, gyakorlott, a másik félnek kezdő bajnok használatát ítéltette meg a bíró.

A baj lehetett lovas vagy gyalogos. Gyalogbajt csak a megyénél vívtak, a kúriában csak lovon lovagi fegyverzettel (pajzs, lándzsa, kard). A gyalogpárbaajt később

csak botokkal vívták. A bajt vagy élet-halálra, amire nálunk nem igen van példa vagy a legyőzésig (*succubitus duelli*) kellett megvívni, amit a jelenlevő bíróság állapított meg.

A baj lefolyása: a bíró kitűzte helyen és időben kellett végbemennie. A felsőbb bíróságoknál külön „bajszérű“ (area certaminis) volt. Miután a felek megjelentek, lovaikat és fegyverzetüket bíróilag megvizsgálták. Felperes keletről, alperes nyugatról támadt. A párviadal véget ért, ha valamelyik fél magát legyőzöttnek jelentette ki vagy őt lefegyverezték, a küzdőtérrel leszorították a egyéb hasonló esetekben a bíróság megítélése szerint.

A bajvívás eldöntötte a pert. Ha felperest győzték le, örökös hallgatásra ítélték. Ha a felek a bajvívás előtt vagy alatt kiegyeztek, a bírónak békebírsággal tartoztak.

Az egyház a bajvívást mindig kárhóztatta. Több ízben pápai intő levelek panaszkodtak miatta, de sokáig eredménytelenül. Mátyás megszüntette alkalmazását (1486 : 18. tc.), birtok- és hatalmaskodási perekben és csak olyan becsületbeli ügyekben engedte meg, ahol más bizonyíték nem volt. Ezek az udvari lovagi bíróság elé tartoztak.

c) Az eskü és a tanubizonyítás.

Az eskü, különösen mióta a próbákat megszüntették, a középkori perjog leggyakrabban használt bizonyítéka volt. Az eskü a perben elfoglalt állító vagy tagadó álláspontnak Istenre való hivatkozással történő megerősítése. Szükség volt rá, mert a tanubizonyításnak, miként Európában általában, perdöntő erőt nem tulajdonítottak.

A tanubizonyítás, amely az esküt megelőzte, nem vonatkozott a per anyagára. A tanukat régebben a bíróság, később valamelyik hiteles hely hallgatta ki és ők, vagy csak egy csoportjuk a bíró megállapítása szerint felülkel együtt esküdtek. Ez az eskü nem az igazmondásukra vonatkozott, hanem egyszerűen a fél esküjéhez csatlakozva, azt erősítette.

Ezt az inkább alaki bizonyítást az Anjouk korában az anyagi tanubizonyítás, az ú. n. *inquisitio*, tudományvétel váltotta fel. Ennek három fajtája fejlődött ki.

a) Az egyszerű tudományvétel (*inquisitio simplex*)

a pert mindig megelőzte. Mielőtt felperes keresetét beadta, kérhette a bíróságtól sérelme vizsgálatának eirendelését. A kúria valamelyik nagybírája ezt valamely hiteles helyhez intézett parancs kibocsátásával teljesítette (*mandatum inquisitionis*). A hiteles hely a parancsban megjelölt királyi emberrel foganosította a tudományvételt. Ez abból állott, hogy a két kiküldött kimenvén a helyszínre, szemlével (*oculata revisio*) meggyőződtek a tényállásról. Legtöbbször kihallgatásokat is tartottak, kikérdezvén mindenféle rangú és rendű embereket, főleg a szomszédokat tetszésük szerint nyilvánosan vagy titokban. A vizsgálat befejezése után jelentést tettek megbízóiknak, mire a hiteles hely kiállította az eljárás eredményéről a tudósító levelet (*relatio inquisitoria*) anélkül, hogy a tanuk nevét és vallomásukat részletezte volna. Ugyanilyen tudományvételt lehetett a megyétől is kérni. Ezt szolgabíró és megyei ember szokta végezni. Ahhoz, hogy a felperes a siker kilátásával vehesse fel a pert, három tudósító levélre volt szüksége, amelyek közül kettőt hiteles helyek, egyet megye útján szerzett be. Volt azonban eset, hogy több ilyen levelet is állítottak ki.

b) A köztudományvételt (*inquisitio communis*) a per folyamán rendelte el a bíró a peres felek egyikének vagy mindkettőnek a kívánságára. Ha az egyik fél a felajánlott köztudományt nem fogadta el, esküjének feltételeit nehezítette meg. Ez teljesen megfelelt a mai tanukihallgatásnak és a XV. századtól kezdve ebben látták az igazság kiderítésének leghatásosabb eszközét. Abból állott, hogy bírói parancs alapján mindegyik fél részére külön-külön királyi és hiteles helyi ember a kitűzött napon a felek vagy megbízottaik jelenlétében kihallgatta a tanukat, akiket a felek oda hoztak. A kihallgatás előtt felolvasták a bíróság parancsát és megeskették a tanukat Istenben való hitükre, a királynak és a szentkoronának tartozó hűségükre, hogy igazat fognak vallani. Előbb a felperes, majd az alperes tanuit hallgatták ki, megkérdezve tőlük, hogy amit az ügyre vonatkozólag vallanak, arról személyesen van-e tudomásuk, közvetlen értesülésből (*ex scitu*), vagy csak hallottak róla (*ex auditu*). A vallatást egy nap alatt be kellett fejezni. A kiküldöttek értesítése, illetőleg a hiteles helyi ember feljegyzései alapján a hiteles hely kiállította a jelentést, amelyben részletezte a ta-

nuk vallomásait. A felek a bíróság előtt, ahol a jelenlést rendesen nyolc nap múlva bemutatták, kifogásokat tehettek: kétségbe vonhatták pl. valamelyik tanu szavahihetőségét vagy tagadásba vehették egyik-másik tanu nemességét. A köztudomány vételéhez szemle is csatolkozhatott különösen birtokfoglalások kiderítésére. Ennek hatása természetesen nagyobb volt a pusztai köztudományénál. Ha a felperes állításait bebizonyította, eskü sem kellett többé. Ha a szemle nem igazolta a felperest, akkor alperes javára szólt a köztudomány.

c) Történhetett tudományvétel bírósági közgyűlésen (*proclamata congregatio*). A gyűlésen jelenlevők közül bárki kérhette, hogy ügyében tudakoljanak. A közgyűlést vezető nádor a megye egész nemesi közönségéhez kérést intézett a panasz tárgyában, amire a megyei hatóság és az esküdtek tanácskozás után válaszoltak, megerősítették a fél állítását vagy tagadták azt. Ha közmegállapodás nem jött létre, az ügy elintézetlen maradt. Az eljárásról bizonyító levelet (*litterae affirmatoriae*) állított ki a nádor. Ez a tudományvétel (*requisitio*) az anglo-normann esküdtszéki tanubizonyításnak méltó párja.¹⁹⁸

Az eskü megítélése a tudományvétel eredményétől függött. Erejét annak a gyanunak fokához mérték, amelyet a felperes az előzetes tudományvétellel az alperesre vetett. Három vagy négy egyformán hangzó tudománylevéllel szemben alperes csak teljes erejű esküvel (*iuramentum purgationis*) menthette ki magát. Két tudománylevéllel szemben félerejű, egy ellenében negyederejű esküt tehetett. Ezen nem változtatott a per folyamán végrehajtott köztudomány sem, ha az a peres felekre nézve egyenlő eredményű volt. A bíró a tanukat a köztudománynál nemcsak számuk, hanem főképpen rendi állásuk szerint értékelte. Ha a köztudomány inkább alperes javára szólt, vagy a felperes az alperes részéről felajánlott köztudományt elutasította, akkor az alperes három felperesi tudománylevéllel szemben is csak félerejű esküvel tartozott. Ha azonban alperes utasította vissza a felperes felajánlotta köztudományt, esküjét súlyosabb feltételek között kellett letenni. Sőt, ha a köztudomány határozottan felperest igazolta, az eskü letelésének joga reá szállott.

¹⁹⁸ Hajnik, I. m. 302.

Ha a köztudományvétel alkalmából a felperes hat szomszéd, hat községbeli és tizenkét megyebeli nemes bizonyágával tudta alátámasztani keresetét vagy ha az esetleg hiányzó szomszédokat és községbelieket megyebeli nemesekkel fölös számban pótolta, az alperes már nem tehetett tisztító esküt, hanem felperes esküdött, mint mondták, „az alperes fejére“ (*iuramentum ad caput in causam attracti*). Alperes a főesküt felperesnek mindjárt a per elején felajánlhatta. Ha felperes azt vonakodott letenni, alperes három társsal letett esküvel menekült a vád alól.

Ha birtokperekben a bíró a bemutatott oklevelek és tanuk bizonyága alapján határterületek tulajdonjogára vonatkozólag nem tudott dönten, a vitás területet felmértette és megbecsültette. Aszerint, hogy melyik fél állítása látszott elfogadhatóbbnak vagy egyenlő valószínűség esetében ki volt birtokban, ítélte meg az esküt. Az ilyen perben tehát a felperes és az alperes az eskühöz egyformán közel állott. A földre letett eskü (*iuramentum super terram*) az eskünek Európaszerte elterjedt ünnepélyes formája, amely a pogánykori gondolatokkal áll összefüggésben, hogy a hamisan esküvőt utóléri az istenek bosszúja: holtan esik bele a megásott sírba és elfödi őt a föld göröngye. A keresztény korban a vitás földterületen megásott sírszerű gödörbe szállt az eskütevő fedetlen fővel, egy szál övnélküli ingben, amilyen ruházatban a halottakat szokták e korban temetni, és feje fölé rögöt tartva, tette le az esküt, amelyet vele együtt mondtak a gödör körül álló eskütársai.¹⁹⁴

Az eskü ereje, értéke mindig a per tárgyától függött és az eskütársak számában és rendi minőségében jutott kifejezésre. Az eskütársak (*conturatores*) intézménye általános volt Európában a középkorban. Nálunk az Árpádkorban még megkivánták, hogy a tanuk olyanok legyenek, akik tudnak a peres kérdésről, az Anjoukorban a féllal együtt esküt tevők az ő hitelességének kezesei, akiket a fél bárhol szerezhetett.

Az eskütársaknál fontos volt a rendi állás. E szerint más és más volt a letett eskü értéke: az ország bárói, a süveges és gyűrűs főpapok 10 márka, nemesek és papok egy márka (4 frt), jobbágyok pedig csak egy forint ere-

¹⁹⁴ Murarik, i. m. 44.

jéig tehettek esküt; Erdélyben a nemes, mint peres fél, három forint, mint eskütárs egy forint erejéig esküdhett. Polgár esküje a városon kívül a jobbágyéval egyenlő értékű volt. Szabály volt, hogy a peres fél hasonló rendű eskütársakkal esküdjék. Jobbágy esküjét nemes ellen nem fogadták el, de a nemes esküdhett jobbágyokkal jobbágyok ellenében. Érett kort és becsületességet kívántak meg az eskütársaktól. Férfi csak férfiakkal, nő mind férfiakkal, mind nőkkel esküdhett. A nemeség hiánya az eskütársak valamelyikénél érvénytelenné tette a fél esküjét. Ha a megtámadott eskütárs sikerrel védekezett és bebizonyította nemességét, az ellenfél vérdíjával tartozott. Hogy egyik vagy másik eskütárs miatt az eskü ne váljék érvénytelenné, a fél az előírtnál egy-két társsal többet vett maga mellé.

A földre letett eskünél a vitás föld becsértéke döntötte el az eskü értékét. Az évi jövedelem tízszeresével volt egyenlő és ahány márkát tett ki ez az összeg, annyi nemesi társsal kellett az esküt letenni. Kártérítési perben a kár összege volt a döntő. Hatalmaskodási perekben a vérdíj határozta meg az eskü értékét, amely gyilkosság esetében 50 márka, sebesítéseknél a sebhez mérten különböző volt. Az eskü értékének, erejének megállapításánál a felperesi inquisitios levelek számát is mérlegelték.

Az eskü letetésének idejéről és helyéről a bíróság az esküt megítélő levélben intézkedett. Alsóbb bíróságoknál, mint a megye-, város-, úriszéknél, a bíróság színe előtt ment végbe. A nádori közgyűléseken gyakran a nádori kápolnában a budai vagy a székesfehérvári káptalan emberének jelenlétében vagy a közgyűlés helyén levő egyházban tették le. A kúriában megítélt esküt a félre nézve illetékes hiteles hely egyházában, főpapok saját egyházukban szokták letenni. A bíróság meghatározta napot, rendszeren valamely octávát, pontosan meg kellett tartani. Vasár- és ünnepnapokon nem fogadtak el esküt.

Az esküt csak személyesen lehetett letenni. Ez alól csak a király, Mátyás óta a primás is mentes volt. Ha gyermeknek atyjáról rászállott perben esküt ítélték meg, ezt a törvényes kor eléréseig elhalasztották.

Az eskünél az ellenfél is megjelent személyesen vagy ügyvédje által, hogy esetleg kifogásokat emelhesen, fő-

leg az eskütársakra vonatkozólag. Az eskütétel ünnepélyes formaságok közt ment végbe. Főpap ornatusban, a pásztorbotot balkezeében tartva, jobbát mellére téve, nem esküdött, hanem csak lelkiismerete tisztaságára hivatkozott. Egyébként az esküt az egyházban rendszeren az oltár előtt azt, esetleg a reá helyezett ereklyéket érintve, szokták letenni. A földre letett eskü kivételével, amikor is a fél és eskütársai együtt mondták el az esküt, előbb a fél esküdött és utána eskütársai, akik felük esküjét ismételték.

Az eskü tartalmát a hiteles helyhez intézett parancs közölte. Szavait a hiteles hely embere után kellett a félnek és társainak mondani. A letett esküről a hiteles hely állított ki tudósító levelet (*memorialis*), amelyet a meghatározott napon a bíróságnak be kellett mutatni. Ekkor az ellenfél vagy ügyvédje előadhatta kifogásait. Ha nem emeltek kifogást vagy az emelt kifogásokat elintézték, végítéletet hoztak az eskü alapján.¹⁹⁵

d) Az oklevélbizonyítás.

Az oklevélre való bizonyítás a hiteleshelyi gyakorlat kifejlődésével a XIII. század derekától kezdve egyre nagyobb tért hódított és birtokperekben csaknem kizárólag így történt a bizonyítás. Az oklevél legelső kelléke volt, hogy a bíróság előtt bizonyító erővel bírasson, az, hogy hiteles pecséttel legyen megerősítve. De a hiteles pecséttel megerősített oklevelek között is különbség volt a szerint, hogy privilegiális vagy pátens formájában voltak-e kiállítva. Privilegiumon ebben a vonatkozásban függő pecsétes oklevelet értettek, vagyis olyat, amelyen a hiteles pecsét selyemzsinóron vagy pergamenszalagon függött. A pátensnek a hátára volt a pecsét vékony viaszrétegbe nyomva. Már az 1351. évi törvény (20. tc.) megállapítja, hogy örökös jogot valamely birtokra csak függő pecsétes oklevéllel lehet szerezni. Ilyet csak teljesen bevégzett jogügyletről vagy elintéztett jogvitáról szoktak kiállítani. Ezeket a rendszeren pergamenre írt okleveleket a királyi kancellária, a király nagyobb pecsétjével (*sigillum maius*) erősítette meg és a hiteles helyek is követték ezt a gyakorlatot.

¹⁹⁵ Hajnik, I. m. 276—341.

A XIV. századtól kezdve a király adomány megtételekor csupán ideiglenes papíroklevelet adott ki, reá nyomott gyűrűs pecsétje alatt, amelynek végső clausulája az volt, hogy „jelen levelünket pedig, ha majd nekünk visszahozták, nagy pecsétünk alatt fogjuk kiadni”.¹⁹⁶ Ez annyit jelentett, hogy a királyi kancellária csak akkor adta ki a végleges bizonyító oklevelet, a privilegiumot, ha a beiktatás ellenmondás nélkül végbement és az adományos meghozta az erről szóló jelentést. Ellenmondás esetében ez elmaradt addig, míg az adományos attól per útján meg nem szabadult. A hiteles helyek is csak véglegesen befejezett jogügyletről, örökvallásokról adtak ki privilegiális okleveleket. Mivel bizonyos jogügyletek, mint a zálogbaadás, nem jelentettek végleges jogállapotot, az ilyenekről csak nyílt formájú papíroklevelet állítottak ki.

Nagy különbség volt bizonyító erő szempontjából az eredeti és az átírt oklevelek között. Utóbbiak a XIII. század óta jelentős számban készültek, hogy az eredeti oklevelet az utazás veszélyeinek ne kelljen minduntalan kitenni. Számos elveszett régi oklevelet csak jóval későbbi másolatokból ismerünk. A peres felek gyakran beérték hiteles átírásokkal (*transsumpta*), de az ellenfél követelhetette az eredeti felmutatását. Pótolta az eredetit az átírat, ha a király állítja ki privilegiális formában, megerősítve az eredeti oklevél intézkedését vagy egyenesen felmentve az eredeti felmutatása alól. Nem egyszer azért kértek ilyen átírást, mert az eredeti pecsétjében vagy írásában megsérült és hitelességét perben esetleg kétségbe vonhatták volna.

Elveszett oklevelek újbóli kiállítását lehetett kérni, amire mind a királyi kancelláriának, mind a hiteles helyeknek megvolt a módjuk. A királyi okleveleket Károly Róbert uralkodása óta regiszterkönyvekbe, ú. n. *libri regii*-be vezették be. Ilyen könyvekről, amelyekbe az oklevelek szövegét írták, egyik-másik hiteles hely gyakorlatában is van tudomásunk. E könyvekből királyi parancsra (*mandatum requisitorium*) újból kiállított másodpéldány teljes mértékben pótolta az eredetit.

¹⁹⁶ Praesentes autem dum nobis reportatae fuerint, sub magno nostro sigillo dari faclemus...

Hiteles helyek gyakrabban más módon őrizték meg levéltárukban a kiállított oklevelek másodpéldányát. Kétszer, esetleg háromszor írták le a kiállított oklevél szövegét úgy, hogy az egyes példányok közé az ABC szépen kicirkalmazott első 4—5 betűjét írták és a két szöveget a közbeírt betűk kettévágásával szétválasztották. Az egyik példányt a *chirografált* oklevelek közül az érdekelt félnek, adásvételi szerződés esetében a vevőnek adták ki, a másikat levéltárukban őrizték meg. Ennek kettős célja volt. A levéltári példány hitelessége a keresztülvágott ABC betűinek összeillesztése útján és kiadható volt újabb oklevél, ha az eredetileg kiállított elveszett.

A hiteles helyek levéltáraiba mások is helyeztek el okleveleket. Ha a közös vagyon felosztásánál az osztályosok megállapodtak abban, hogy valamely hiteles helyre bízzák családi okleveleiket, úgy ez oly módon ment végbe, hogy a hiteles hely kötelezve volt azokat a jogosítottaknak szükség esetében használatra kiszolgáltatni. Maga a király is az Árpád-korban a székesfehérvári káptalannál tartotta okleveleit. A hiteles helyeknél pénzt is szoktak letétbe helyezni, ha per folyamán valamely jogüggyel kapcsolatban a jogosított fél azt nem vette fel.

A bíróság előtt bemutatott oklevelet tanukkal nem lehetett erőltetni, hanem csak azt felhozni vele szemben, hogy az hamis vagy hazug módon (*tacita veritate*) kieszközölt, vagy hogy utólag hamisítottak valamit szövegébe. Ha az ellenfél a bemutatott oklevél hamisságát vitatta, a bíró elrendelte annak megvizsgálását, igazolását. Ebből a célból a gyanúsított oklevelet dobozba tette, pecsétjével lezárta és két megbízottjával elküldte valamelyik hiteles helynek, amelynek megbízottja csatlakozván az előbbiekhöz, az oklevelet kiállító hiteles helyhez mentek és felszólították azt az oklevél megvizsgálására. A káptalan vagy konvent tagjai összegyűlve, vizsgálat alá vették az oklevelet, különösen annak írását, formuláit és pecsétjét, majd a vizsgálat után visszahelyezték a dobozba az oklevelet, saját pecsétjükkel lezárva azt. A vizsgálat eredményét a kiküldött hiteles hely jelentette a bírónak.

Hamisítványok elég gyakran fordultak elő a közép-

korban. A leghíresebb a hamisítók közül „az átkos emlékü János deák”, aki Liptó és Turóc megyében annyi oklevelet hamisított, hogy Zsigmondnak ki kellett küldeni Bebek Imre országbíró, hogy az ottani nemesek összes okleveleit vizsgálta felül és a valódiaknak találtakat foglalja jegyzékbe (1391). A hamisság vádját tanukkal vagy oklevelekkel kellett bizonyítani, esetleg bajvívással. Ha a vádló a bizonyításban elbukott, ellenfelének vérdíjában marasztalták el. A hamis oklevél bemutatóját fej- és jószágvesztésre ítélték. Az oklevélhamisítás büntetése máglyahalál volt.¹⁹⁷

Lehetett valamely oklevél hiteles de a perben mégsem felhasználható, mert érvénytelenítve volt, bizonyító erejétől megfosztották. Történhetett ez országos intézkedés, bírói határozat vagy magánszerződés alapján. Így, ha a király pecsétje elveszett, amint ez Nagy Lajos korában megtörtént a boszniai hadjáratban, érvénytelenítették az elveszett pecséttel megerősített okleveleket, amelyeket nem mutattak be a király új pecsétjével való megerősítés céljából. Ép így érvényteleníteni kellett Mátyás király koronázása előtt kiállított privilégiumait. Ugyanez történt olyan hiteles hely okleveleivel, amelyek pecsétje idegen kezekbe került.

Bírói határozat fosztotta meg bizonyító erejüktől azokat az okleveleket, amelyeket perben eltitkoltak vagy letagadtak, noha a felmutatásra kötelezve lettek volna. Magánszerződéssel is érvénytelenítettek felek okleveleket, amikor eladó kijelenti, hogy az eladott jószágra vonatkozó összes okleveleit átadta a vevőnek és amennyiben mégis lennének valahol a családjában ilyen oklevelek, azokat semmiseneknek nyilvánítja. Elvesztés esetében is szokásban volt oklevelet érvényteleníteni.

Az oklevelek, amelyekre peres feleknek jogaik bizonyítására szükségük volt, nem voltak mindig birtokukban, hanem idegen őrizetben. A hiteles hely a nála letétben elhelyezett oklevelet a letéteménybe helyezőnek és jogutódainak tartozott kiadni. Ha ezt nem tette, megokolásra a királyi udvarba megidézték. Magánügyén, ha a rábízott vagy birtokába jutott okleveleket nem adta ki, hatalmaskodást követett el, perbe hívták. Ha tagadta,

¹⁹⁷ Eckhart: Die glaubwürdigen Orte 96.

hogy az oklevelek nála vannak, teljes erejű esküt kellett tennie ötvenedmagával.

Aki perben oklevelekre hivatkozott, azokat felmutatni tartozott. Először a felperes mutatta fel okleveleit s csak utána az alperes. A felmutatott okleveleket felolvasták és a feleknek elmagyarázták. A bíró azután megkérdezte a feleket, hogy vajjon csak a felmutatott oklevelek alapján akarják-e perüket döntés alá vonni vagy pedig más okleveleik is vannak. Ha ilyenekre hivatkoztak, a bíró perhalasztást adott azok bemutatására.

Az oklevéllel való bizonyítás kötelezettsége alól a király felmentést is adhatott, amit különösen akkor tett meg, ha valaki okleveleit az ő szolgálatából kifolyólag vesztette el.

Az ítélet végrehajtása.

A középkori perben fontosabb volt a bizonyítási ítélet (*iudicium*) a pert lezáró ítéletnél (*sententia*). Az előbbiben megállapította a bíró, hogy kit illet meg a bizonyítás joga és hogy minő módon, mikor és hol kell a bizonyításnak végbemenni. Megszabta tehát az eskü és a bajvívás feltételeit. Miután a bizonyítás eredményéről értesült, mondta ki a végítéletet. Azokban a perekben, amelyekben oklevelekkel történt a bizonyítás, csak végítéletet hoztak.

A végítéletek közt megkülönböztettek nagyobb és kisebb ítéleteket. Nagyobbak (*maiores*) voltak a hűtlenségi, a főbenjáró, a becstelenségi ítélet és minden 25 márkánál nagyobb bírságra szóló, míg a kisebbekhez az ennél kisebb összegre szólók tartoztak.

Az ítéletet egy éven belül végre kellett hajtani és erre az a bíróság volt illetékes, amelynél a per kezdődött. A végrehajtást kezdetben a poroszló végezte, később a megyénél valamelyik szolgabíró, a curialis bíróságoknál pedig a királyi kiküldött valamely hiteles hely közreműködésével, aki a pernyertest a neki megítélt földbe bevezette; ha pénzbírságot ítél meg a bíróság, ez a bevezetés a bírság összegének megfelelő birtokrészbe történt. A személyen való végrehajtás a pernyertes dolga volt.

A peregyezés.

Peres ügyet lehetett bíróságon kívül, egyezséggel is elintézni. Már megindított perben csak a bíró engedélyével volt szabad egyezséget kötni, a felek a bírónak békebírsággal (*iudicium pacis*) tartoztak. Csak Zsigmond idejétől kezdve egyezkedtek a felek a bíró engedélye nélkül is és e miatt a bíró semmit sem követelhetett tőlük. (1435 : 5. tc.) Gyakori volt az egyezkedés a bajvívás vagy a megítélt eskü letévése előtt.

Gyakran fogott bírák ítélete alapján (*per modum arbitrii*) történt a peres kérdés elintézése. Ilyenkor mindkét fél egyenlő számú bírót választott, akik a birtok színhelyén vagy valamely hiteles helynél döntöttek az ügyben a nekik beterjesztett bizonyítékok alapján. Ítéletükről a hiteles hely állított ki oklevelet és ez a feleket szerződésük értelmében kötelezte.

A perorvoslatok.

Az Árpád-korban nem ismerték még a bíróság mulasztásaival vagy tévedéseivel szemben az orvoslás módját. Csak, ha a bíró megtagadta az igazságszolgáltatást, lehetett a királyhoz fordulni (*ob denegatam iustitiam*) más bíróság kirendelése, illetőleg a felelősségrevonás céljából. A XIV. század második felétől kezdve alakultak ki a perorvoslatok, az ítélethez közelítő vagy ítélettel már befejezett perek újratezésének különféle szokásai. Ezek voltak a perletétel (*depositio causae*), az ügyvédszó visszavonása (*revocatio vocis procuratoriae*), a tiltakozások, a fellebbezés (*appellatio*), az elűzés (*repulsio*) és a perújítás (*novum iudicium*).

A perletétel abból állott, hogy felperes a keresetét visszavonta, anélkül, hogy igényeiről végkép lemondana. Az Árpád-korban felperesnek ilyen visszalépését úgy fogták fel, mint annak beismerését, hogy alaptalan volt a kereset s ezért a kereset értékének kétszeresével sújtották a felperest. Az Anjouk idejében a perletétel bírsága csak 6 forint volt. El joggal a felperes a végítéletig élhetett.

Az ítélet végrehajtása ellen tiltakozni lehetett. Ez a felfogás az anyagi jogéletből ment át a perjogba. Ezzel éltek a magánjogi életben fenyegető jogsérelmek elhárí-

tására és a már bekövetkezett sérelem megjelölésére. A perben is, ha az ítéletet sérelmesnek találták, különböző módon tiltakoztak ellene, hogy a pert újból kezdessék és esetleges újabb bizonyítékaikat előterjeszthesék. Tilalmon (*prohibita*) a kihirdetett ítélet kiadásának eltiltását értették, hogy a peres fél az ítélet megváltoztatását újabb perben elérhesse. Ez élő szóval a bíró előtt ment végbe. Erre újabb kihallgatás és újabb ítélethozatal történt. Az újabb ítélet ellen még egy ízben lehetett tiltakozni, miért is három perfolyamról (*actio prima, secunda, ultima*) szólnak.

Fellebbezést a magyar perjog sokáig nem ismert. Először a városokra vonatkozólag fejlődött ki. A leányváros bíróságától lehetett a neki jogot adó anyaváros bíróságához fellebbezni. Állandó gyakorlattá vált már Zsigmond idejében a jobbágyok fellebbezése a megyéhez. A XV. század végén kialakult a fellebbezés a megye széktől a kúriába.

A bizonyítási és a végítélet végrehajtását fegyveres ellenállással és a bírói végrehajtó közegek elűzésével lehetett megakadályozni. A Hunyadi korszakban ez már elismert intézmény volt és utóbb törvény szabályozta, hogy csak kivont kardnak felmutatásával történhetik. (1500 : 19. tc.) Ha az elűzés szabályszerűen ment végbe, akkor a felperes pervesztés terhe alatt nem volt a birtokba helyezhető és alperes birtokban maradt. A kiküldöttek az elűzött megfelelő határidőre megidézték a kúriába, a hiteles hely kiállította a *litterae repulsionales*-t a felperes részére, amelynek mását alperes is megkapta. Ha az elűzést végbevivő alperes a kitűzött napon a bíróság előtt nem jelent meg vagy új bizonyítékokat nem tudott bemutatni, az elűzés bírságában, 72 aranyforintban marasztalták el, a bíróság a végrehajtást újból elrendelte, amivel szemben elűzéssel nem lehetett élni.

A perújítást a király rendelhette el, akitől ezt a perben elkövetett tévedés vagy mulasztás alapján lehetett kérni. A perújítási parancsot a király ahhoz a bírósághoz intézte, melynek ítélete ellen kérték, felszólítva azt, hogy a perújítási okok alapján idézze meg újból a feleket, hozzon újabb ítéletet és a fél kívánságára terjessze fel az ügyet a király elé.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Hajnik, I. m. 367—437.

3. AZ ÚJABBKORI PERJOG.

A polgári per.

A középkorban kifejlődött peres eljárás nem sokat változott a Mohács utáni századokban s különösen a megyében a XIX. századig fennmaradt. A per a XVI—XVII. század óta írásbelivé vált, tulajdonképpen a két fél ügyvédjeinek vitájává, amelybe csak néha szólt bele a bíró valamilyen közbevetett ítélettel. Kisebb jelentőségű perekben ritkán szóbeli sommás eljárás volt.

A per a keresetlevél (*libellus actionalis*) benyújtásával kezdődött, amely azt tartalmazta, hogy ki, mit, ki előtt, milyen jogon és kitől követel. Ebben a követelés jogalapját törvényekre való hivatkozással kellett közölni. Minél több és minél régebbi törvénycikkre hivatkozott valaki, annál jobban megalapozta keresetét. Még XIX. századi keresetekben is gyakran találkoztunk Szent István és Szent László törvényeire való utalásokkal.

Az idézés leginkább a keresetlevél párjával történt és a szolgabíró megbízás (*commissio*) alapján eszközölve mindig „*cum insinuatione*”, vagyis úgy, hogy alperes meg nem jelenése esetében is ítéletet hoznak. A megtörtént idézésről a felperes külön levéllel kapott bizonyítséglevelet (*testimoniales*), amely az idézés szabályszerűsége mellett tanuskodott, hogy az alperes ne hivatkozassék az idézés hibáira és ne kérhesse ezen az alapon a per lezállítását.

Törvények intézkedtek arról, hogy a kúriai bíróságoknál és a megyénél a pereket mely sorrendben kell elővenni, aminek különben csak a szóbeli pereknél volt nagyobb jelentősége. Változatlanul megmaradt, sőt tovább fejlődött a felek cselekvő szerepe és a bíró tétlensége, ami egészen az ítélethozatalig tartott. A felek egymás közt világosítják meg a perkérdést, az alperes megjelenvén, kifogásokat tehet, a felek pro és contra bizonyítékokkal iparkodnak tisztázni az ügyet és csak ezután mond a bíró ítéletet. Ha az alperes nem jelent meg, makacsság miatt ítéltek el. A megyénél az idézés napján napnyugtáig vártak rá. Ha nem jött, a petitum erejéig és még a perköltésgekben is elmarasztalták. A per újabb tárgyalását csak perújítással érhetette el.

Míg a per az ítéletre megérett, vagyis inkább, amíg befejezést nyert, évtizedek múlhattak el. Ennek oka a perhalasztások, még inkább a kifogások, de leginkább a perorvoslatok hosszú sora. Ezekben a kérdésekben érvényesülhettek leginkább a prókátorok.

A kifogások lehettek a per leszállítását eredményező anyagi jogiak (*meritoriae exceptiones*): calumnia, praescriptio és az ügy érdemével semmiféle kapcsolatban nem álló, formahiba miatt emelt kifogások, amelyek a felperes minden cselekményéhez kapcsolódhattak. Alkothatta kifogás tárgyát a bíróság, a keresetlevél, a kereset neme, az idézés. A keresetlevél bármely pontja ellen, ha az nem volt világosan és szabatosan kifejtve, felhozható volt kifogás, leggyakrabban azonban az idézésnél elkövetett formai hibák ellen szoktak kifogásokat érvényesíteni. A bizonyítás e kérdésben természetesen az alperesre hárult.

Ha az alperes nem tudott kifogást felhozni, vagy a bíróság a felhozottakat elutasította, a peres ügy lényegére adott feleletet (*litis contestatio*). Ezzel megindult a harc a két ügyvéd között replikák formájában, amelyet csak időnként szakított meg a bíróság egy-egy közbevetett ítélete. A felek válaszaikat írásba foglalva nyújtották be s ezek a periratok a pertárba kerültek és a per jegyzőkönyvét alkották. A replikákkal az alperes végnélkülivé tehetné volna a pert, ezért csak négy érdemre vonatkozó válaszra korlátozták.

Ha az alperes beismerő vallomást tett, ügyvédje ezt is beírta a jegyzőkönyvbe, amire a bíróság nyomban meg is hozhatta az ítéletet, mert a beismerő vallomás többet ért, mint bárminő tanu és nem volt utólag megváltoztatható.

Alperes tagadása esetében a bizonyítás terhét a felperes viselte, akinek bizonyítékaival mindig készen kell állni. A tanuk szereplése a perben az *inquisitio* útján történt, amely lehetett *collateralis* és *communis*, aszerint, hogy egyik vagy mindkét fél kérésére folytatta le a szolgabíró és egy esküdt. A tanuk vallomásáról szóló „*de eo utrum*“ bizonyító levelet a szolgabíró állította ki.

A per megkezdése előtti *inquisitio* még nem jelentett bizonyítékot, hanem a tanuk vallomása még hitelesítésre (*authenticatio*) szorult, ami abból állott, hogy

ugyanazokat a tanukat a bíróság előtt is kihallgatták. Ez alkalommal az ellenfél is tehetett fel kérdéseket a tanuknak. Rendesen azonban csak ugyanazokra a kérdésekre tettek a tanuk vallomást, amire meg is eskették őket. A teljes bizonyításhoz két kifogástalan tanu egybehangzó vallomása volt szükséges. Egy tanu csak *semiplena probatio*-t nyújtott, amelyhez még oklevél vagy eskübizonyításra volt szükség. Ilyen félig bizonyított kereset ellenében perdöntő esküt ítélt meg a bíró, melynek szabályait törvény állapította meg. (1729 : 27. tc.)

Olyan rejtett ügy esetében, amelyben alperes cselekedetéről van szó és felperes bizonyítani nem tud, alperes tisztító esküt tehetett és a perköltségeket is felperes viselte. Itt még a XVII. században is előfordult a megyékben az eskütársi intézmény.

Ha egyik vagy mindkét fél kimerítette az összes bizonyítékokat, ítéletre bocsátotta a pert. A végrehajtásra mindig az első fokon eljáró bíróság illetékes. Az eljárás kiküldés alapján történt. Ha az nem megállapított jószágra vonatkozott, elsősorban az ingókból kellett kielégítést nyernie.

A perorvoslatok közül leggyakrabban használtak voltak a perletétel, a visszavonás, az ellenállás (*oppositio*) és az új ítélet. A felperes minden ügyben letehetette a pert. A visszavonás (*revocatio vocis procuratoriae*) a pernek csupán meghatározott részére vonatkozhatott, de ugyanaz az ügyvéd tovább vihette a pert. Ezt ugyanabban az ügyben korlátozás nélküli számban lehetett használni, kivéve a nagyobb hatalmaskodást.

Az *oppositio* kardnak, vagy később botnak, buzogánynak felmutatása és az ellenállás kijelentése mellett történt. Kedvezőbb ítéletet ezzel nem lehetett nyerni, hanem csak a perújítással.¹⁹⁹

A büntető per.

A büntető eljárásban nem volt különbség nyomozás és vizsgálat között, amint a közigazgatás és az igazságszolgáltatás sem voltak egymástól elválasztva. Az „*inquisitio*“ általában a pert előkészítő cselekmény, bűnvizsgá-

¹⁹⁹ Frank i. m. III. r. Torday Lajos i. m. 34. s. köv.

lat volt. Hosszú időn át valamely bűncselekményről való tudomás nélkül is lefolytatták. Inkább az inquisitio generalis útján akart a bűncselekményekről a hatóság tudomást szerezni. Törvények meghagyták az alispánoknak, hogy tartsanak ilyen vizsgálatokat, lehetőleg negyedévenként. (1548 : 50., 1625 : 13., 1655 : 38. tc.) Ez abból állott, hogy az alispán egy-egy vidéket, járást bejárva faluról-falura ment és maga elé idézve a lakosságot, kikérdezte azt, hogy ki a környéken gyilkos, tolvaj, parázna, magzatát elvesztő, káromkodó, hamis esküvő, stb. Csak a falu szavahihető embereit hallgatták ki. A kihallgatás eredménye a nyombani letartóztatás, vagy a sedriára való beidőzés volt. A XVIII. század közepétől már csak tudomásra jutott bűncselekményt vizsgáltak ki, amit a szolgabíró egy esküdttel szokott végezni. Ez alapon történt azután a vádemelés.

A tanúk kihallgatása és a vallomások authenticatioja a per folyamán ugyanúgy ment végbe, mint a polgári perekben. A gyanúsítottat is kihallgatták a hivatalos inquisitívával kapcsolatban, de ha nemes volt, jogában állott a vallomástételt megtagadni. A nemtelenek elleni eljárás rendszerint letartóztatással kezdődött s csak ezután jött a kihallgatás (*benevolum examen*), amelyet megyei tisztviselő végezhetett. A vádlottat nem eskették meg, de a tanukat igen. A felvett jegyzőkönyvet csak a vallató tisztviselő írta alá, a XIX. században mind gyakrabban a kihallgatott is. A tanúvallomásokat helyszíni szemle, boncolás vagy a sérülésről felvett látólelet (*visum repertum*) egészíthette ki.

Mindezt, a hivatalos inquisitio eredményét a szolgabíró az ügyésznek adta át.

Az inquisitio során leggyakrabban megtörtént a gyanúsított letartóztatása, ha az nemtelen volt, de a nemes is letartóztatható volt, ha bírói határozattal levelesítették (*proscriptio*), ami tulajdonképpen körözést jelentett. Ha a gyanúsított nem jelent meg a kitűzött terminuson, a törvényszék makacssági ítéletet hozott és ha lakóhelye ismeretlen volt, levelesítette. Ennek alapján bárki letartóztathatta és ha hollétéről tudomása volt, köteles volt jelentést tenni.

A per úgy kezdődött, hogy az ügyész kiállította a vádlevelet, elküldte az alispánnak, aki a vádlottat meg-

idéztette. A per írásban vagy ünnepélyesen folyt le, melyben a vádlott ügyvédre támaszkodhatott, míg a szóbeli vagy sommás eljárással, melyet a nemtelenek kisebb súlyú pereiben folytattak le, ügyvédi védelem nem volt.

A levata és a litis contestatio ugyanúgy volt, mint a polgári perben. Nagy súlyt helyeztek a vádlott beismerésére. Ez a „regina probationum“, amelyet „ezer“ tanúval egyenlő értékűnek tartottak s amelyet a bíróságon le nem lehetett rontani, vissza sem vonni, de minden kényszertől mentesen kellett történnie.

A kínvallatásra vonatkozólag magyar törvényt nem hoztak, de azt mégis alkalmazták a Carolina és a Praxis criminalis alapján, amelyek felsorolják a tortura fajait és szabályozzák, hogy mely esetben alkalmazandók azok. A megye kínvallatásnak a XVIII. századig intézményesen helyt adott a nemtelenek elleni perekben. Általában csak a főbenjáró büntéssel gyanúsítottakat vették tortura alá, még pedig nemcsak férfiakat, hanem nőket is. Ugyiszólván minden tagadó nemtelen alperesre elrendelték s azt a tiszti ügyész már a vád előterjesztésekor javasolta.

A kínvallatást a bíróság egyik kirendelt tagjának jelenlétében a vármegye hóhérja szokta foganatosítani. A leggyakrabban használt módszerek voltak: kezek, lábak összeszorítása (spanyol csizma), köröm alá szurkálás, tüzesvassal vagy gyertyával a test különböző részeinek megpörkölése, leborotvált fejre hideg víz csepegtetése, a tagok izületeinek széthúzása, stb. A kínzás hatása alatt tett vallomás csak akkor lehetett elmarasztalás alapja, ha a vádlott a kínzás után is fenntartotta azt, aminek ellenkezője igen ritkán fordult elő. Ilyen esetben újabb kínvallatásnak vetették alá. Torturát alkalmaztak az ítélet után is. Különösen szokásban volt a halálra ítéltet a kivégzés előtt torturának alávetni, hogy bűntársait megnevezze. Mária Terézia és II. József rendeletileg megtiltotta a kínvallatást, amit 1792-ben törvény is megerősített. (42. c.)

Büntetőperekben még a XVIII. század végén is előfordult a tisztító eskü, amelyet a félbizonyítékkal terhelt vádlott tett. A XVI. században és a XVII. elején az eskübizonyítás még coniuratorokkal történt.²⁰⁰

Az *asylum* kérdését a XVIII. században már nem

²⁰⁰ Meznerics Iván, i. m. 111. s. köv. 1.

egyházi, hanem állami rendelkezés körébe tartozónak tekintették. 1776-ban kiadott királyi rendelet szerint ilyen joggal csak azok a keresztény egyházak rendelkezhetnek, amelyekben szentségeket szolgáltatnak ki, vagy amelyekben oltári szentséget őriztek. 23 bűncselekményt, majdnem minden súlyosabbat kizártak az asylum előnyeiből. A XIX. században ezt az intézményt már elavultnak tekintették.²⁰¹

Befejezésül még a *boszorkánypererek* újkori intézményéről kell szólnunk. Már a középkorban hitték azt, hogy vannak az ördögökkel kapcsolatban álló egyének, akik különös varázsló hatalommal bírnak, amellyel embertársaiknak kárt okozhatnak. Fűvekből készített italokkal, kenőcsökkel, ráolvasással és igézéssel elérik ezek a varázslók azt, hogy tehenek teje elapad, emberek betegek lesznek, szerelmesek közt gyűlölség támad, a termés megsemmisül, vihar keletkezik, stb. E varázslók közé tartoztak a strigák is, olyan éjjel röpködő lények, akik az ördöggel paráználkodnak. Germán királyok már a VII–VIII. században tiltották ily tévhit következtében strigák büntetését s a mi Kálmán királyunk is tagadta létezésüket (I. 57.), a maleficusok ellen azonban intézkedéseket tett. A kártevő boszorkányokban való hit nem volt megrendíthető a későbbi századokban sem. Már a Szász Tükör a XIII. század elején a boszorkányok elégetéséről szól. Általánosan elterjedt hit fejlődött ki róluk. Az ördöggel szövetkezett boszorkányok erdőkben, akasztófáknál összejöveteleket tartottak e hit szerint. Ezekre, miután magukat varázskenyőccsel bekenték, seprűn, gereblyén, fekete macskán, kecskén repülve gyűltek össze. A gyűlésen a sátán elnökölt, akinek hűséget esküdtek, mire ez őket testükön jellel, stigmával látta el. A boszorkányok pedig alázatosságuk jeléül őt valamely undorító helyen megcsókolták. A gyűlésen tanította a sátán a boszorkányokat mesterségükre. Lakmározás, tánc egészítette ki a gyűlést, amelynek részleteire vonatkozólag csodálatos egyformasággal vallottak a kivallatás alá fogott gyanúsítottak. Nyugat-Európában már a XIV. században százával égették el a varázslásért beperelteteket, de a tulajdonképpeni nagy üldözés a XV. század végén és a XVI.-ban kezdődött, miután a „*Malleus maleficarum*” című munka (1486.) a

²⁰¹ U. o. 75.

boszorkánypererekben követendő eljárást részletesen szabályozta. Mindenütt fellángoltak a boszorkányégető máglyák Európaszerte, katolikus és protestáns vidékeken egyaránt és ezrével haltak tűzhalált kínzások közt kicsikart vallomások alapján az ördögök hívei.

Nálunk is több száz boszorkányperről tudunk, amely kártékony varázslás miatt folyt megyei és városi törvényszékek és pallós jogú úriszék előtt. Minthogy a vádlott vallomását nálunk nem tekintették a halálos ítélethez szükségesnek, a torturát nem alkalmazták oly kegyetlenül, mint külföldön. Döntő a tanúk előadása volt. Annak, aki boszorkányság hírében állott és községének tekintélyesebb elemei ellene vallottak, a sorsa el volt intézve. Ambár oly tömeges égetés, mint a külföldön, nálunk nem történt, több asszony egy időben végbement máglyahaláláról van tudomásunk. Szegeden 1728-ban egyszerre 13 boszorkány került máglyára. Ugyanebben az évben III. Károly Szeged városához intézett rendeletben lépett fel először a boszorkánypererek ellen. Majd Mária Terézia rendelte el, hogy ily perben az eljárás megindítása előtt, azután még az ítélet kihirdetése előtt is a királyhoz kell felterjesztést tenni (1756., 1758.), utóbb még azt is, hogy csak más büntettekkel kapcsolatban indítható meg ily vizsgálat. (1768.) A felvilágosodás idejében a pererek tényleg meg is szűntek.²⁰²

²⁰² Komáromy Andor, Magyarországi boszorkánypererek oklevéltára, Budapest, 1910.

VII. AZ UTOLSÓ SZÁZ ÉV ALKOTMÁNY TÖRTÉNETE

1. AZ 1848-AS ALKOTMÁNY.

A liberális ellenzék, főleg Kossuth Lajos agitációja következtében az 1840-es évek derekán a magyar politikai életben általános vélemény volt, hogy politikai és társadalmi reformok elkerülhetetlenek. Még a konzervatívok is a bécsi kormány vezetése alatt az alkotmány terén haladást, az úrbériség és az országgyűlés reformját, az ösiség megszüntetését tervezték.

A liberálisok nehezen tudtak egységes reformprogramban megállapodni. Kossuth és vele a liberálisok többsége a liberalizmus elvi követelése mellett a megyei autonómiát fenn akarta tartani, mivel benne az alkotmány fontos biztosítékát látta még parlament és felelős kormány mellett is. Tulajdonképpen valami nemesi demokráciára gondoltak olyasformán, hogy a nemesség őrizze meg vezető szerepét a reformok végrehajtása után is. Mások, a centralisták, köztük a legműveltebb politikusok, mint Szalay László, báró Eötvös József, Csenyery Antal, Trefort Ágoston úgy vélték, hogy a parlamentáris rendszer és a megyei alkotmány nem egyeztethető össze. A felelős kormánynak kell a teljes hatalommal rendelkezni. Ők már szakítottak a nemesség különleges szerepével. Felelős kormány, a szabad egyesülés, az erdélyi unió, a közteherviselés, a nem nemesek törvényhozási és helyhatósági jogokban való részesítése, a törvény előtti egyenlőség, az úrbériségnek örökváltság útján történő megszüntetése voltak az 1847 március 15.-én elfogadott ellenzéki programnak a pontjai. A *pragmatica sanctio*t elismerték, de arról semmit sem szóltak, hogy miként történjék az eddig a központból irányított közös ügyek intézése.²⁰³

A párizsi februári forradalom híre másként találta

²⁰³ Kosáry Domokos: Kossuth Lajos a reformkorban. Budapest, 1946, 346.

Magyarországot, mint a nagy forradalom. A lelkek elkészültek a nagy változásra. A forradalom nagy horderejét kitűnő politikai érzéssel Kossuth érezte meg a pozsonyi diétán, amely eddig a bécsi kormányzások és Széchenyi tervei szerint lassú, inkább gazdasági reformok politikáját volt hajlandó követni. 1848 március 3.-án Kossuth a kerületi ülésben heves támadást intézett Metternich rendszere ellen és a királyhoz intézendő feliratot olvasott fel, amely a közteherviselést, a jobbágyság felszabadítását, a független felelős minisztériumot és Ausztria részére is alkotmányt követelt. A kerületi gyűlés egyhangúlag elfogadta a javaslatot, másnap az alsótábla is, amely átküldte azt hozzájárulás végett a felsőtáblának. A felirat kívánságainak megvalósítása az egész eddigi kormányrendszert felborítással fenyegette s ezért ellenállással találkozott a főrendek részéről. A bécsi forradalom híre (márc. 13.), Metternich bukása ezt az ellenállást is megtörte és a főrendek ellenmondás nélkül magukévá tették Kossuth javaslatát, amelyet március 15.-én a két tábla küldöttsége vitt Bécsbe. Ez a küldöttség abban is megállapodott, hogy kérni fogják a királytól István főhercegnádornak rendkívüli hatalommal való felruházását. Attól tartottak ugyanis, hogy ha ki is neveznék a magyar felelős kormányt és ez kénytelen volna javaslatait királyi döntés végett Bécsbe küldeni, azok felől az évszázados és oly gyakran felpanaszolt szokás szerint a király idegen tanácsosok javaslata alapján döntene.

Az államkonferencia a független felelős magyar minisztérium kinevezését nem akarta elfogadni, de a nádornak arra való hivatkozással, hogy az osztrákok előző napon megkapták ezt az engedményt, végül is sikerült elérnie, hogy elvileg beleegyeztek magyar minisztérium létesítésébe. A nádor királyi kéziratban teljhatalmat kapott minisztereknek alkalmas egyének felterjesztésére és oly törvényjavaslatok előkészítésére, amelyek a magyar miniszterek hatáskörét az osztrák tartományok és Magyarország között fennálló szoros kapcsolat figyelembevételével megállapítják (márc. 17). Miután a királytól az államkonferencia tudta nélkül szóbeli felhatalmazást eszközölt ki Batthyány Lajos gróf kinevezésére, a nádor kinevezte az első magyar miniszterelnököt.²⁰⁴

²⁰⁴ Károlyi Árpád: Az 1848-iki pozsonyi törvénycikk az udvar előtt. Budapest, 1936.

Az országgyűlés, hogy a március 15.-én Pesten ki-tört radikális mozgalom ki ne ragadja kezéből a vezetést és hogy a parászság körében országszerte megnyilvánuló nyugtalanság lecsillapodjék, három hét alatt megvalósította a liberális programot, amihez Széchenyi évtizedeket tartott szükségesnek. Lázás sietséggel alkották meg az országgyűlésen a törvényeket, amelyeket egymás után küldtek Bécsbe, ahol az államkonferencia rövid tanácskozás után elfogadta azokat.

A király kinevezte az új minisztereket (ápr. 7) és szentesítette a törvényeket (ápr. 11). Ily módon forradalom nélkül egy csapásra megszűnt a rendi Magyarország és helyébe alkotmányos népképviseleti királyság lépett. Az új alkotmány a nemesi kiváltságok eltörlése után az állampolgárok egyenlőségén, a liberális demokrácián épült fel.

Az 1848 : 3. tc. szerint a király, távollétében a nádor és helytartó a végrehajtó hatalmat „a független magyar minisztérium által gyakorolja“ oly módon, hogy bármely rendeletük, parancsuk, határozatuk és kinevezésük csak úgy érvényes, ha azt a Budapesten székelő miniszterek egyike ellenjegyzí.

A magyar udvari kancellária, a helytartótanács és a magyar udvari kamara hatáskörét a felelős minisztérium veszi át, amely minden olyan ügyet, amelyet a kormányzások végső elhatározás kieszközlése céljából a királyhoz szoktak eljuttatni, a jövőben, ha a király távol van az országtól, a nádor elé terjeszt.

A minisztérium az elnökön kívül nyolc miniszterből áll: *a*) belügy, *b*) pénzügy, *c*) közmunka- és közlekedésügy, *d*) földművelésügy, ipar és kereskedelemügy, *e*) válás- és közoktatásügyi, *f*) igazságügy, *g*) honvédelmi és *h*) a király személye körül tartózkodó miniszter, aki Magyarországot és az örökös tartományokat közösen érdeklő ügyekben az országot képviseli. A minisztertanácsot az elnök hívja össze, de abban a király és a nádor is elnökölhet. A miniszterek az országgyűlés mindkét házában székkel bírnak és felszólalhatnak, szavazatuk azonban csak akkor van, ha a felsőháznak törvény szerint tagjai, vagy az alsótábla követőiül megválasztottak. Hivatalos irataikat az országgyűlés mindegyik táblájának a kivánságára a táblának vagy az általa kiküldött bizottságnak bemutatni tartoznak.

A miniszterek minden olyan tettért, vagy rendeletért, amely az ország függetlenségét, az alkotmány biztossítékait, a fennálló törvényeket, az egyéni szabadságot vagy a tulajdon szentségét sérti, továbbá hivatali sikasztásért, a törvények végrehajtásában és a közrend fenntartásában elkövetett mulasztásokért felelősségre vonhatók. A vád alá helyezést az alsótábla szótöbbséggel határozza el, a bíróság tagjait a felsőtáblából kell megválasztani.

Szólt még a törvény államtanács későbbi felállításáról, ami azonban nem jött létre.

Az országgyűlést újjá alakította a 4. tc. Evente Pesten, lehetőleg a téli hónapokban tartandó. Időtartama három év. A király az országgyűlést elnapolhatja, feloszlathatja, de ebben az esetben gondoskodnia kell arról, hogy három hónapon belül újból összeüljön. A feloszlatás nem történhetik meg a zárszámadás és a jövő évi költségvetés elfogadása előtt.

A főrendi tábla elnökét és másodelnökét a király nevezi ki, míg a képviselőház a maga elnökségét titkos szavazással választja meg. Mindkét tábla maga alkotja meg tárgyalásának szabályait. Az országgyűlés alsóházának tagjait népképviselet alapján választják. Választójoga van minden, legalább 20 éves finemű állampolgárnak, aki sem atyai, sem gyámi, sem gazdai hatalom alatt nem áll és *a*) a szabad királyi városokban, vagy rendezett tanácsú községekben 300 forint értékű házat, vagy földet, egyéb községekben egynegyed úrbéri telket bír, *b*) akiknek mint kézművesek-, kereskedők-, gyárosoknak saját műhelyük, kereskedési telepük vagy gyáruk van és ha kézművesek, legalább egy segéddel dolgoznak, *c*) akik földbirtokukból vagy tőkéjükkel eredő, évi 100 forint biztos jövedelmet mutatnak ki, *d*) jövedelmükre való tekintet nélkül a diplomások, a községi jegyzők és a tanítók, *e*) az eddig városi polgárok, ha a fenti feltételeknek nem is felelnek meg, *f*) végül mindazok, akik eddig a követválasztásnál szavazati joggal rendelkeznek, mert a törvény senkit eddig élvezett jogaitól megfosztani nem akart.

Képviselővé választható volt, aki 24. életévét betöltötte és választójoggal bírt. A törvény a képviselők számát 377-ben állapította meg és meghatározta, hogy az

egyres törvényhatóságok területén hány képviselő választható meg. A választó kerületek beosztását a megyékre, illetőleg a városokra bízta a népesség figyelembevételével. Fenti számban Horvátország 18, Fiume 1 és a határvidék 15 képviselője is bennfoglaltatik. Mindezekon kívül Erdélyt 69 képviselő küldésére jogosították fel. A választók jegyzékének készítését és a választás módját is szabályozta a törvény. (5. tc.)

A magyarság régi vágyának teljesülését jelentette az a törvénycikk (7.), amely „a magyar koronához tartozó Erdélynek“ Magyarországgal való egyesülését kimondta, feltéve az erdélyi országgyűlésnek hasonló határozatát, ami be is következett. (1848 május 30).

A politikai reformot fontosságban talán még felülmulta az a változás, amelyet az utolsó rendi országgyűlés törvényei társadalmi téren hoztak. Az ősiséget eltörölték és az ősiségi pereket felfüggesztették. (15. tc.) Ezzel a nemesi birtok különleges helyzete megszűnt. Kimondták, hogy az ország minden lakosa a közterheket különbség nélkül egyenlően és aránylagosan viseli (8. tc.), ami a nemesi adómentesség féltve őrzött kiváltóságának végét jelentette.

A legfontosabb azonban az úrbéri viszony eltörlése volt, amely a márciusi napokig még a radikális irányzatúaknak sem tartozott programjába. Most a társadalmi forradalom veszélyének megakadályozására Kossuth indítványára és érdeméből gyorsan megvalósult. Ő tudta azt, hogy ha az udvar szabadítja fel a jobbágy-ságot, azt összekötheti a monarchia állami egységének kijelentésével és akkor „Magyarországnak örökre vége van s a nép vele tart“. Az úrbéri viszonyból eredő összes tartozásokat: a robotot, kilencedet és a pénzbeli fizetéseket megszüntették, állami kártalanítást ígérve a földesuraknak veszteségeikért. A törvényhozás „a földesurak kármentesítését a nemzeti közbecsület védpaizsa alá“ helyezte. Az úrbéri tartozásoknak megfelelő tőkeérték kifizetéséről való intézkedést a legközelebbi országgyűlés feladatává tették. Az úriszéki bíraskodást eltörölték. (9. tc.) A papi tizedről az egyházi rend kárpótlás nélkül lemondott. (13. tc.) Ezekkel a törvényekkel a parasztság milliói egyenlő jogú állampolgárokka és földjüknek szabad birtokosaivá lettek.

2. A FORRADALOM.

Alighogy elfogadták Bécsben az országgyűlés kérte engedményeket, megkezdődött az aknamunka az új magyar kormány ellen. Az államkonferencia és az udvar a politikai kényszer nyomása alatt hozott elhatározásokat nem tekintette véglegeseknek és nem volt hajlandó a legfontosabb államügyek eddig Bécsben történő központi irányításáról véglegesen lemondani. A közismerten magyarellenes báró Jellacsics Józsefet V. Ferdinánddal horvát bánná neveztették ki és bizalmasan azt tették feladatává, hogy a hadügy további, központi, bécsi intézését követelje, ami a magyar hadügyminisztert hatáskörétől megfosztva feleslegessé tette volna. A horvát bán megtagadta a magyar kormánynak az engedelmeséget, mert mint hirdette, a magyarok márciusi forradalma felforgatta a magyar-horvát viszony eddigi alapját. Utasította a horvát törvényhatóságokat, hogy a nádor és a magyar kormány intézkedéseit semmibe se vegyék. A magyar független felelős kormányról szóló törvény szerinte megszüntette Magyar- és Horvátország kapcsolatát. Majd parasztlázadás ürügye alatt hadsereget szervezett, amiben őt a bécsi hadügyminiszter támogatta.

Miután Batthyány megismételt kísérletei a bánnal való kibékülés irányában az udvar kétszínű magatartása miatt nem jártak sikerrel és a Délvidéken a szerbek is Belgrádból támogatást kapva felkeltek, az ország védelmére hadi erőről kellett gondoskodni, aminek felállítását az első magyar népképviselői országgyűlés elfogadta. Az erre vonatkozó törvényt azonban a király a „kamarrilla“ (az udvari körök) felbízgatására nem szentesítette. Hasonlóképp nem számíthatott szentesítésre az a törvény sem, amely a hadsereg céljaira megszavazott költségek fedezése végett államjegyek kibocsátására hatalmazta fel a pénzügyminisztert, Kossuth Lajost. A kormány a kényszerítő szükség hatása alatt mégis mindkét törvényt végrehajtotta. Jellacsics ugyanis átlépte a Drávát és a főváros felé vonult. Az ellentétek még egyszer megkísérleendő kiegyenlítésére az uralkodó István nádor javaslatára királyi biztost nevezett ki a magyar érzésű gróf Lamberg Ferenc altábornagy személyében, akit azonban a radikálisoktól feltűzött tömeg a pest-budai hajóhídon meggyilkolt (szep. 28).

Erre V. Ferdinánd, aki gyengeelméjűségében engedelmes eszköze volt a bécsi kamarillának, miután a nádor véglegesen elhagyta az országot, a gyűlölt Jellacsicsot teljhatalmú megbízottjává nevezte ki, alája rendelve minden katonai és polgári hatóságot, az országgyűlést feloszlatta, annak minden nem szentesített határozatát törvénytelennek és érvénytelennek nyilvánította és az országot hadi törvények alá vetette. A képviselőház Kossuth indítványára visszautasította a királyi rendelkezéseket, továbbra is együtt maradt és miután a Batthyány-kormány az udvarral fennforgó ellentétek miatt már korábban lemondott, a kormányzat vezetését tizenkét tagú honvédelmi bizottmányra ruházta, melynek elnöke, Kossuth Lajos intézett el tulajdonképpen minden fontosabb ügyet. Ezzel megindult a küzdelem a magyar nemzet és az örökös tartományokra, valamint a fellázadt magyarországi nemzetiségekre támaszkodó dinasztia között.

Az udvar célja most már az ország fegyveres leigázása, az áprilisi törvények és Magyarország önállóságának megszüntetése lett. A gyenge és gyakorlatlan magyar hadsereg, amelyet Kossuth erélye és propagandája a semmiből varázsolt elő, kénytelen volt visszavonulni, miután Jellacsicsot kiűzte az országhól. 1848 novemberében Windischgrätz Alfréd herceg, tábornagy, a prágai és a bécsi forradalom leverője, mint teljhatalmú főparancsnok nyomult be az országba, kiáltványokkal fordulván a nemzethez. Az egyikben Kossuthot és támogatóit hazaárulóknak nyilvánította, a másikban biztosította a parasztságot, hogy az áprilisi törvények úrbéri engedményeit nem fogja visszavonni. Az országgyűlés e nyilatkozatokat törvényteleneknek bélyegezte. A feldunai magyar hadsereg, a magyar haderő magvának vezetősége (Csányi László polgári megbízott és Görgey Arthur tábornok) kijelentette, hogy „az esküszegő árulás dacára” a király és a nemzet közti törvényesség helyreállításáért harcol. A tiszteket is a kormány a király nevében nevezte ki.

Az összbiradalmi tervek megvalósítása és a dinasztia megerősítése érdekében a császári udvar szűkségesnek tartotta V. Ferdinánd eltávolítását, aki a magyar alkotmány megtartására koronázása alkalmából esküt tett. V. Ferdinánd 1848 december 2-án Olmützben, ahová az udvar az októberi bécsi forradalom elől menekült, le-

mondott és miután öccse, Ferenc Károly szintén lemondott a trónra való igényéről, ennek fia, I. Ferenc József lépett trónra az örökösödés rendje szerint. Népeihez intézett kiáltványban hangoztatta, hogy el van határozva „az összbiradalmat csonkítatlanul fenntartani és a biradalom minden országait és néptörzsökeit egy nagy státustestben egyesíteni”. A magyar országgyűlés arra az álláspontra helyezkedett, hogy a magyar királyi trón csak a király halála által ürülhet meg, mikor is az új király hitlevelet kiadni és magát megkoronáztatni köteles. Az országgyűlés tehát a király lemondását, amely tudta és beleegyezése nélkül történt, nem ismerte el és utasította a polgári és a katonai hatóságokat, hogy Ferenc József bitorolt hatalmának ne engedelmeskedjenek.

Az osztrák túlerő elől a honvédelmi bizottmány és az országgyűlés Debrecenbe menekült (1849 jan. 1) és miután Windischgrätz elfoglalta a fővárost, majd a kápolnai csatában (febr. 26) a magyar hadsereg felett aratott győzelméről értesítette az udvart, Schwarzenberg Félix herceg, Ferenc József miniszterelnöke érkezettnek látta az időt az abszolutizmus és az összbiradalom megvalósítására. Tanácsára az uralkodó 1849 március 4-én császári kiáltvány kíséretében oktroyált biradalmi alkotmányt bocsátott ki.

Ez alkotmány szerint az ausztriai császárság egységes, oszthatatlan és Magyarországot is magában foglalja. Azok a magyarországi rendelkezések, amelyek a biradalmi alkotmánnyal nincsenek összhangban, elvesztik erejüket. Minden nemzetiség és nyelv egyenjogúsága intézményesen biztosítandó. A szerb vajdaságban olyan intézmények állíttatnak fel, amelyek alkalmasak egyházi ügyeik és nemzetiségük tekintetében régebbi szabadságleveleik és a legújabb idők császári nyilatkozatai értelmében biztosítékot nyújtani. Horvátország és Szlavónia Fiúméval együtt a biradalmon belül Magyarországtól teljesen független fog maradni. Dalmácia követei útján fog tárgyalni ez országok tartománygyűlésével az egyesítés ügyében. Erdély Magyarországtól teljesen független és az országban lakó nemzetiségek egyenjogúsága alapján szervezendő meg. A szász nemzet jogai fenntartatnak. A határőrvidék, mint a biradalmi hadsereg kiegészítő része továbbra is fennmarad. (71—75. §.) Ez alkotmány

szerint Magyarország önállósága megszűnt, jelentékeny részeit leszakították.

A felelet Kossuth és a magyar országgyűlés részéről nem maradt el. Miután Görgey vezetése alatt a magyar honvédsereg 1849 tavaszán több győzelem után Windischgrätzet az ország fővárosának, majd csaknem az egész országnak kiűritésére kényszerítette, Kossuth Indítványára a képviselőház 1849 április 14.-én a debreceni református nagytemplomban lelkes tömeg jelenlétében egyhangúlag kimondotta: 1. Magyarország Erdélyvel és a mellékországokkal egyetemben szabad, független és önálló ország, amelynek területe feloszthatatlan és sérthetetlen. 2. A Habsburg-Lotharingiai házat, amely „a magyar nemzet elleni árulása, hitszegése és fegyverfogása által”, továbbá az ország területének a feldarabolásával a *pragmatica sanctio*t és minden kapcsolatot, amely közte és Magyarország közt fennállott, szétszakított, trónvesztettnek, az ország területéről száműzöttnek és minden polgári jogtól megfosztottnak jelentette ki. 3. Magyarország, mint önálló és független állam minden országgal békét és barátságot akar tartani, különösen azokkal a népekkel, amelyek vele egy fejedelem alatt állottak. 4. Addig, amíg az ország kormányrendszerét a nemzetgyűlés megállapítja, az országot „kormányzó elnök” fogja a maga mellé veendő miniszterekkel felelőség mellett kormányozni. 5. Háromtagú bizottságot küldöttek ki a függetlenségi nyilatkozat megfogalmazására. Egyszermind Kossuth Lajost kormányzó-elnökké választották meg, ő pedig Szemere Bertalant bízta meg kormányalakítással. Miután a felsőház is ugyanilyen határozatokat hozott, szintén két tagot küldött a nyilatkozatot elkészítő bizottságba.

Április 19.-én hagyta helyben az országgyűlés egyhangúlag a függetlenségi nyilatkozatot, amelyet ország-szerre kihirdettek. Ezzel fel akarták világosítani a külföldet és a nemzet alsóbb osztályait, hogy mi okozta a trónvesztés kimondását, előadták a dinasztia elkövette jogsértések és törvényszegések sorozatát összefoglalva a régiakat, részletesebben szólva a kétszínű, hitszegő eljárásról, amelyet Jellacsics felbízta és támogatása, a szerbek fellázítása, az orosz cári sereg segítségének igénybevétele, a márciusi birodalmi alkotmány kihirdetése által elkövetett.

Szemere kormánya bemutatkozása alkalmából magát forradalminak, köztársaságinak és demokratának vallotta és hangoztatta, hogy minden törekvésnek ellene lesz, amely a monarchiára visszavezethető és amely a „tulajdonjog rovására” akar érvényesülni.²⁰⁵

3. AZ ABSZOLUTIZMUS.

A szabadságharc a világosi fegyverletétellel az osztrák és az orosz haderővel szemben elbukott (1849 aug. 12). Báró Haynau Gyula teljhatalmú osztrák főparancsnok lett Magyarországon élet és halál ura. Az elvi alap, amelyet a Schwarzenberg-kormány Magyarországgal szemben magáénak vallott és amely Ferenc József intézkedéseinek is 1867-ig alapul szolgált, a „*Verwirkungstheorie*”, volt. A magyarok a „lázas” és a függetlenségi nyilatkozat révén az alkotmányra és az ország történeti jogaira való igényt eljátszották, Magyarországon csak a győztes joga érvényesülhet. Haynau vérengző katonai diktatúráját 1851-ben Albrecht főherceg kormányzósága váltotta fel.

Az oktroyált alkotmányt Ferenc József 1851 december 31.-én visszavonta és Schwarzenberg halála után (1852) nem is nevezett ki miniszterelnököt, hanem maga elnökkölt a minisztertanácsban, amelynek tagjai egyedül neki voltak felelősek. Mellette csak kinevezett tagokból álló birodalmi tanács (*Reichsrat*) működött, amely csak az elébe terjesztett javaslatokról nyilváníthatta véleményét anélkül, hogy ezt figyelembe kellett volna venni, kezdeményező joga pedig egyáltalában nem volt. Az abszolutisztikus kormányzat lelke a forradalmi liberálisból reakcióssá vált Bach Sándor belügyminiszter volt, aki a túlnyomóan idegenekből: németekből, csehekől és lengyelekből álló, túltengő bürokráciára, zsandárookra és rendőrségre alapította Magyarország minden népét egyformán elnyomó, germanizáló rendszerét.

Erdély, a Vajdaság és a temesi bánóság leszakítása után Magyarországot öt kerületre osztották s ezek élére

²⁰⁵ Az összeütközés előzményeiről *Károlyi Árpád*, Batthyány Lajos főbenjáró pere, Budapest, 1932, 112. — A forradalomról, *Horváth Mihály*, Magyarország függetlenségi harcának története. 2 kiad., 1.—3. Pest, 1871—1872. — A márciusi alkotmány és a későbbi alkotmányrendeletek: *Edmund Bernatzik*, Die österreichischen Verfassungsgesetze, Wien, 1911.

1850-ben főispánokat neveztek ki. A hétszemélyes táblát Bécsbe helyezték át, mint az osztrák legfelső bíróság egyik tanácsát, amely németül bíraskodott. A német lett a hivatalok nyelve, az egyetemen, főiskolákon és a középiskolák felső osztályaiban németül folyt az oktatás.

1848 nagy szociális reformjait az abszolút kormány nem vonta vissza, sőt azok végrehajtásáról gondoskodott. 1852 november 29.-én kiadott császári rendelet az ösiség eltörlésével összefüggő ügyekről részletesen és szakszerűen intézkedett, sok tekintetben útját egyengetve az osztrák polgári törvénykönyvnek. Más császári rendelet (1853 márc. 2) az úrbéri kapcsolatból eredő viszonyokat rendezte, szabályozta a birtokviszonyokat (legelőelkülönözés, erdő, tagosítás stb.) intézkedett az e kérdésekben ítélező törvényszékekről és eljárásuk módjáról. Általában lelkiismeretes munka eredménye volt a pátens, melynek célja, hogy az úrbéri kapcsolat és minden ezzel összefüggő járandóság és teher szűnjék meg, de ügyelt arra is, hogy az úrbér fogalma túlságos kiterjesztést ne nyerjen és hogy az átmenet a robot munkától a bérmunkára minél kisebb gazdasági megrázkódtatással járjon. Az úrbéri ügyekben ítélező törvényszékeket 1855 végén fel is állították.

Az 1859. osztrák-francia-olasz háború, amelyben a dinasztia elvesztette Lombardiát, kimutatta az abszolutizmus gyengeségét. A hadsereget, az abszolutizmus legfőbb oszlopát, újjá kellett szervezni, amire a császár a teljesen leromlott állampénzügyi viszonyok között alattvalóitól nem kapott hitelt, a kibocsátott államkölcsönt nem jegyezték. A császár elküldte Bachot és hogy az állam hitelét emelje, megígérte, hogy a birodalom költségvetését oly tanács elé fogja terjeszteni, amelyben az összes tartományok képviselve lesznek.

A birodalmi tanácsot az eddigi tagokon kívül 38 rendkívüli taggal meg is erősítette („*verstärkter Reichsrat*“ 1860 márc. 5.) köztük hat magyarral, a konzervatívok vezetőivel. Ennek a testületnek a véleménye alapján, főleg a magyarokkal folytatott tárgyalás után adta ki Ferenc József „mint az állam állandó és visszavonhatatlan alaptörvényét“, az *októberi diplomát* (1860 okt. 20.), kötelezte magát, hogy törvényeket csak a tartománygyűlések, illetőleg a birodalmi gyűlés (Reichsrat) közreműködésével fog hozni. A diploma a legfontosabb

kérdések, mint közös birodalmi ügyek tárgyalására tanácsot akart létesíteni, melynek az eddig kinevezettekön kívül száz olyan tagja lett volna, kiket az egyes országok, köztük Magyarország, gyűlései választottak, illetőleg kinevezésre ajánlottak volna.

Ferenc József a diploma kibocsátásával egyidejűleg magyar udvari kancellárt nevezett ki és a rendi Magyarország alkotmányos intézményeit, amint azok 1848 előtt fennállottak, újból életbe léptette, a jogegyenlőséget biztosító törvényeket az 1848-ban szentesítettek közül újból elismerte, azokra vonatkozólag pedig, amelyek a diplomával ellentétben állottak, fenntartotta magának a megszüntetés jogát. A Vajdaságot és a temesi Bánságot újból egyesítette Magyarországgal. A királyi kúriát visszaállította, élére országbíróvá nevezve ki. A megyei szervezetet újból felállította, főispánokat nevezett ki. A politikai és a bírói hatóságok nyelvét megint a magyart tette, a városi és a községi autonómiákra bízva, hogy az országban használt nyelvek közül melyikkel élnek. Szilárd elhatározását fejezte ki, hogy a különböző nyelvek és nemzetiségek kérdésében minden kényszerrel, nyomással, ellentetek felkeltésével és kiélezésével határozottan szembe fog szállni.

Magyarország és Horvát-Szlavónország viszonyának rendezését a két országgyűlésre bízta. Dalmáciának Horvát-Szlavónországgal való egyesítését e két ország megegyezésétől tette függővé. A társországokban horvát lett a hivatalos nyelv. Miután Dalmáciából, ahol akkor még az olasz elem volt a túlnyomó, a közhangulat a csatlakozás ellen nyilvánult meg, a tartományt „provisorikusan“ Ausztriához csatolták. Az újonnan létesített dalmát tartománygyűlés azután a Horvát-Szlavónországgal létesítendő egyesülés ellen hozott határozatot és a provisorium 1918-ig fennmaradt, anélkül azonban, hogy Magyarország és Horvát-Szlavónország Dalmáciára emelt ígényeiről lemondott volna. Ezért 1868 után minden magyar és horvát hivatalos kiadványban mindig „a horvát-szlavón-dalmát királyság“ szerepelt, mint a szentkorona tartozéka.

A birodalmi tanács, amelyet az októberi diploma létre akart hozni, sohasem ült össze. Tervbevett intézkedéseit már 1861 február 26.-án újabb császári rendelet, az ú. n. *februári pátens* lényegesen megváltoztatta. Míg

a diplomában államszövetségnek tervezték a monarchiát, a pátensben inkább centralizált az állam jelentékeny hatáskörű központi parlamenttel. Míg a diploma egykamarás birodalmi tanácsot akart szervezni, a pátens két házból álló központi parlamentet létesített: „urak házat“ és 343 tagból álló képviselőházat, akik közül 85-öt Magyarország, 26-ot Erdély, 9-et Horvát-Szlavónország gyűléseinek kellett választani, amely célból a magyar országgyűlést össze is hívták. Ez azonban megtagadta a képviselők megválasztását és több feliratot fogadott el, amelyben az 1848-as törvények elismerését, az országgyűlésnek az erdélyi és a horvát-szlavón képviselőkkel való kiegészítését, V. Ferdinánd lemondásának utólagos, törvényes jóváhagyását, Ferenc József megkoronázását kívánta és tiltakozott a birodalmi gyűlésnek (*Reichsrat*) minden Magyarországot érintő ügyben folytatandó törvényhozása ellen. Ferenc József kijelentette, hogy csak a magyar-horvát viszony megegyezés alapján végbemenő rendezése és egyéb feltételek teljesítése után fogja magát királlyá megkoronáztatni és a Deák Ferenc megfogalmazta „jogfolytonosság“ elvi alapján álló, ellenzéki szellemű országgyűlést feloszlatta.²⁰⁶

Az abszolutizmus folytatódott az ú. n. „provisorium“ éveiben. Az uralkodó a megyékbe kiküldött biztosok útján katonai erő felhasználásával gondoskodott az adófizetés megtagadásában megnyilvánuló passzív ellenállás letöréséről. A rendőr- és zsandáruralom újból érvényesült. Schmerling Antal kormánya, a megújított abszolutizmus irányítója összehívta az erdélyi országgyűlést (1863), amelynek magyar és székely tagjai nem jelentek meg, és miután ez a csonka gyűlés néhány szász és román képviselőt kiküldött a birodalmi tanácsba, az uralkodó ezt teljesnek nyilvánította és Magyarország költségvetését is tárgyalhatta vele.

A magyar ellenállás, de még inkább a németországi hegemonia miatt egyre jobban kiélesedő osztrák-porosz viszony Ferenc Józsefet végre arra a belátásra bírta, hogy a magyar kérdés rendezése nélkül a monarchia külpolitikailag is gyenge marad. Az utat a megegyezésre Deák Ferencnek a Pesti Naplóban megjelent „húsvéti cikke“ (1865 ápr. 16) egyengette. Ebben Deák, az országgyűlési többség vezére és a nemzeti közvélemény irányítója azt

²⁰⁶ Bernatzik, i. m.

fejtegette, hogy a magyar országgyűlés kész azokra a törvénymódosításokra, amelyeket a birodalom biztonsága megkíván és elvárja a fejedelemtől, hogy jobb belátásra térve, az alkotmányellenes rendelkezéseket visszavonja.

Ferenc József a Magyarországgal folytatandó tárgyalások érdekében felfüggesztette az osztrák alaptörvényeket és az erdélyi országgyűlést új választójog alapján összehívta, hogy az unio ügyében határozatot hozzon, majd a magyart is, hogy az összes országok közös ügyei kezelésének a módjáról tanácskozzék. Az erdélyi országgyűlés el is határozta az egyesülést (1865 dec. 6), az erdélyi képviselők távoztak a pesti országgyűlésre és Erdély megszűnt jogilag különálló lenni.

A magyar országgyűlést megnyitó trónbeszéd kiinduló pontja a *pragmatica sanctio* volt, amelyből Deák is a közös ügyeket levezette. Ferenc József az 1848 áprilisi törvények formális érvényességét elismerte és csak felülvizsgálásukat kívánta, a Deák-követelte jogfolytonosság álláspontjára helyezkedett, mintha az egységes állam 1848 óta nem is létezett volna. Hosszas tárgyalások indultak meg. Az országgyűlés 67 tagú bizottságot küldött ki az Ausztriával közös ügyek intézésének tanulmányozására. Ennek 15 tagú albizottsága gróf Andrássy Gyula elnöklete alatt készítette elő a javaslatokat. A tárgyalások közben kitört az osztrák-porosz háború, melynek eredményeképpen Ausztria kiszorult Németországból és a dinasztia elvesztette utolsó olaszországi birtokait. Mindennek hatása a háború után az uralkodó nagyobb engedékenységében mutatkozott.

4. A DUALIZMUS KORA.

(1867—1918)

A kiegyezés.

Miután a 67-es bizottság főleg Andrássy gondolatai alapján megtalálta a közös ügyeknek az uralkodó részéről is helyeselt elintézési módját, királyi leirat helyreállította a magyar alkotmányt és az 1848. törvényeket, a magyar és az erdélyi kancelláriát pedig megszüntette, Erdélynek Magyarországgal való egyesítését elrendelte, gróf Andrássy Gyulát megbízta a kormányalakítással, majd a kormányt kinevezte. Az új kormány a „kiegyezési“

törvényjavaslatokat az országgyűlés elé terjesztette, mely azt elfogadta s azok szentesítése után Ferenc József magát megkoronáztatta (1867 jún. 8) és kiadta a hitlevelet. Az 1867 : 1. tc. jóváhagyta V. Ferdinánd lemondását.

Deák, miként Kossuth 1848-ban, a magyar alkotmány biztosításához szükségesnek látta Ausztria alkotmányosságát, Ferenc József alkotmányos Reichsratot hívott össze, mely a miniszteri felelősségre és a parlamentarizmusra vonatkozó törvényeket alkotott és 15 tagú bizottságot küldött ki a már elfogadott magyar közösügyi törvényeknek a magyar országgyűlés bizottságával folytatandó tárgyalására. Miután a megegyezés létrejött, illetőleg Ausztria is hozzájárult a magyar törvényekben már szabályozott közös intézményekhez, azokra vonatkozólag szintén törvényt alkotott. (1867 dec. 21).

A Ferenc József koronázását követő félszázad alkotmánya a liberális parlamentarizmus elvein, az 1848. évi törvényeken alapult, amelyeket csak csekély részben módosítottak. A nádornak királyi helytartói jogkörét felüggesztették és a nádorválasztást mindaddig elhalasztották, amíg a nádori méltóság hatáskörét a felelős kormányával össze nem egyeztetik. (1867 : 7. tc.) A nádori méltóság nem is töltetett be többé, mert ez az intézmény a parlamentarizmus korában feleslegesnek bizonyult. Egy törvénycikk szerint (8.) a minisztereket a miniszterelnök előterjesztésére a király nevezi ki, míg az 1848 : 3. tc. csak a javaslatba hozottak megerősítéséről szól. Az 1848 : 4. tc. értelmében a király nem rekesztheti be az ülészakot és oszlathatja fel az országgyűlést, amíg az előző évi zárszámadást és a jövő évi költségvetést el nem fogadták. A király jogát ebben a vonatkozásban kiterjesztették azzal, hogy ilyen feloszlítás esetében az országgyűlést még abban az évben és oly időben kell összehívni, hogy mind a zárszámadás, mind a költségvetés az év vége előtt letárgyalható legyen.

Az „osztrák-magyar monarchia“, amint ezután Ausztria és Magyarország államkapcsolatát nevezték az 1867 : 12. tc. szerint, a két állam teljes egyenlősége (paritás) alapján nyert megszervezést. A dualisztikus kapcsolat lényege, hogy a két állam különálló és egymástól független, külön törvényhozással, kormányzattal és közigazgatással bírt. Viszonyuk reális únió, mert nemcsak uralkodójuk közös, hanem mivel a *pragmatica sanctio* értel-

mében egymással „felbonthatatlanul és elválaszthatatlanul“ össze vannak kapcsolva, közös és kölcsönös védelemre vannak utalva. E közös védelemből következett a külügy, a hadügy és az ezek költségeinek fedezését szolgáló pénzügy közössége. A hadügyi téren a hadsereg vezérletének, vezénylésének és belső szervezetének vonatkozásai a király jogkörébe, míg az újoncok megajánlásának és a szolgálati idő meghatározásának a joga az országgyűlés hatáskörébe tartozott. Nem mondták ki közös ügynek az udvartartás költségeit. Ezt a két országgyűlés külön szavazta meg egyenlő arányban.

A közös kiadások fedezésének arányát, a *quotát* tíz évre szóló egyezményekkel a két állam országgyűléseinek e célra megválasztott bizottságai állapították meg. Ha ezek nem tudtak megegyezni, a kérdést az uralkodó dönti el, amint az meg is történt. A „*quotát*“ 1867-ben Magyarország részére 30%-ban határozták meg s ez a dualizmus utolsó idejében 37%-ra emelkedett.

A közös ügyek intézésére a két állam kormánya mellett felelős közös minisztériumokat állítottak fel: közös külügy-, hadügy- és pénzügyminisztériumot. A közös pénzügyminiszter hatáskörébe tartozott Bosznia és Hercegovina kormányzata is az 1878. évi megszállás után, amely tartományok hovatartozására vonatkozólag a monarchia két állama nem tudott megegyezni egymással.

A közös ügyek tárgyalására Magyarország „sem teljes birodalmi tanácsot, sem bármi módon nevezhető közös parlamentet nem tart célszerűnek“ (28. §.). A közös miniszterek a két parlament részéről kiküldött két bizottságnak, az osztrák és a magyar „delegációnak“ voltak felelősek. Ezek évente a két fővárosban felváltva ültek össze, állapították meg a közös költségvetést, hoztak határozatokat a közös miniszterek javaslatára. Egymással csak írásban érintkeztek és csak akkor ültek össze közösen szavazás céljából, ha háromszori üzenetváltás után sem tudtak egyforma határozatot hozni. Határozataik szentesítésük után törvény erejével bírtak. E delegációk 60—60 tagból állottak.

Magyarország 1848-cal ellentétben, hajlandónak nyilatkozott 1867-ben az osztrák államadósság kamatainak fedezéséhez hozzájárulni, amire vonatkozólag azután külön megállapodás jött létre. Egyéb, a *pragmatica sanctio*-ból nem folyó közösségek is keletkeztek a kiegyezés

révén. Magyarország Ausztriával kereskedelmi és vám-szövetséget kötött, azaz a két állam közös vámterületet alkotott, amely a külföldi államokkal kereskedelmi szerződésekben közösen állapodott meg. A vámközösségből folyt az érmerendszer és a pénzláb, továbbá a jegybank közössége. Ez ügyek közössége mindig tíz évre kötött szerződéssel nyert elintézését hosszas és válságos tárgyalások után.

Magyarország és Horvát-Szlavónország viszonya.

Az 1861-ben összehívott horvát országgyűlés épüget tiltakozott a februári pátens ellen, mint a magyar, és elhatározta, hogy a magyar országgyűléssel csak akkor lép tárgyalásba a két ország közti kapcsolatokról, ha az a hármas királyság teljes függetlenségét — Dalmáciát és Fiúmét is beleértve — és teljes egyenrangúságát elismeri. Törvényt hoztak a horvát közigazgatásnak és az igazságszolgáltatásnak a magyartól való teljes elválasztásáról. (1861 : 42. tc.) Egyhangúlag elutasították azonban a bécsi birodalmi tanácsba küldendő képviselők választását. Az erre vonatkozó feliratban (1861 szept. 24.) a hármas királyság és Magyarország viszonyát personalis uniónak jelezték és panaszt emeltek Dalmácia visszacsatolásának elmulasztása miatt. Ferenc József leirata a függetlenségről szóló törvényt szentesítette és „horvát-szlavón királyi udvari kancelláriát“ létesített. Fiúme 1848-tól 1868-ig Horvátországhoz tartozott.

A magyar-horvát kiegyezés céljából a horvát országgyűlést 1865-ben újból összehívták és az 12 tagú bizottságot választott e feladatra, hogy a magyar országgyűlési bizottsággal tárgyaljon. A tárgyalás eredménytelen volt Magyarországnak Fiúméra emelt igénye miatt. Az osztrák-magyar kiegyezés végleges elkészítése előtt 1867-ben a horvát-szlavón országgyűlést újból összehívták (máj. 1), minthogy azonban a függetlenség álláspontján megmaradt, megint feloszlatták. A végleges kiegyezés, valamint a koronázás a horvát országgyűlés közreműködése nélkül ment végbe. A horvát országgyűlést, amely a teljes függetlenség álláspontján a magyarral tárgyalásba sem akart bocsátkozni, feloszlatták. Az Andrássy-kormány erre új választójogot oktroyált Horvátországban és egy újonnan kinevezett bán a magyar kormány-

nak kedvező többséget hozott létre az országgyűlésre. A nemzeti ellenzék összezsugorodott csoportja a választójog törvénytelenességét hangoztatva elhagyta az országgyűlést és azóta a horvát „jogpárt“ nem ismerte el a kiegyezést, melyet 1868-ban kiküldött magyar és horvát „regnicolaris deputatio“ tárgyalt meg, a két országgyűlés elfogadott és a király szentesített.

Az 1868 : 30. tc. szabályozta Magyarország és Horvátország viszonyát a dualizmus korszakában. Magyarország lemondott az alsó-szlavón megyékről. Horvát-Szlavónország elválaszthatatlanul össze van kapcsolva Magyarországgal, „egy és ugyanazon állami közösséget alkotnak“. Ebből kifolyólag Magyarország és a társországok királyát ugyanazon koronával koronázzák meg közös országgyűlésen és az közös koronázási hitlevelet állít ki, amely horvát nyelven is kiadandó. Az állami közösségből kifolyólag közös országgyűlésen intézendők mindazok az ügyek, amelyek Magyarország és Ausztria között közssek. Horvátország utólag elismerte az osztrák-magyar kiegyezési törvényeket azzal a kikötéssel, hogy a jövőben hasonló alaptörvények csak az ő hozzájárulásával köthetők.

Közösen érdeklik Magyar- és „Horvát-Szlavón-Dalmátországot“ az udvartartás költségei, az újoncmegajánlás és a honvédelmet érintő kérdések. A hármas királyságra lakossága számarányában eső újoncjutalékot a horvát ezredekbe fogják sorozni. Közös továbbá a pénzügy, az adórendszer, az államadósság, az ércpénz- és bankjegyügy, a kereskedelem-, közlekedés- és iparügy. A közös ügyek költségeinek fedezésére Horvátország összes bevételeinek 55%-át a közös kincstárba szolgáltatotta be, a többi beligazgatására fordította.

E tárgyakban a közös országgyűlést illette meg a törvényhozás joga. Ebben Horvát-Szlavónország lakosai számarányához mérten 29 taggal képviseltette magát, Fiúme városát ide nem értve. A horvát határőrvidék visszacsatolása után (1882) ez a szám 40-re emelkedett. Ehhez járult még a főrendiházba küldött 2, illetőleg 3 képviselő. Ezeket saját, egykamaras országgyűlésük kebeléből választották és ugyanazokkal a jogokkal bírtak, mint a magyarországi képviselők, a közös ügyek tárgyalásánál horvát nyelven is felszólalhattak.

A magyar szentkorona összes országait illető közös

ügyekben a végrehajtó hatalmat a társországokban is a magyar kormány gyakorolta saját közegei által (posta, vasút stb.). A társországok érdekeinek képviselőjére tárcanélküli külön horvát-szlavon-dalmát miniszter nevezte-tett ki, aki szavazati joggal bírt a minisztertanácsban és a közös országgyűlésnek volt felelős. Mind a központi hivatalok horvát-szlavon osztályainak tisztviselőit, mind a társországok területén működő közegeket lehetőleg horvát-szlavon „honfiakból“ kellett kinevezni.

Az összes többi vonatkozásban mind a törvényhozás, mind a végrehajtás körében — a törvény értelmében — a társországokat „teljes önkormányzati jog“ illette meg. Az autonom kormány élén a bán állott, akit a magyar miniszterelnök javaslatára és ellenjegyzése mellett a király nevezett ki arra alkalmas *nem katonai* személyek közül. Belügyekben a társországok saját zászlajukat és címerüket használhatták. Hivatalos nyelv a horvát volt.

Fiúme kérdésében a tárgyalások nem vezettek eredményre. A kikötővárosnak, amely „a magyar koronához csatolt külön testet képez“ (66. §.) autonomiáját és kormányzati viszonyait Magyarország és a társországok országgyűléseinek bizottságai később fogják megállapítani. Ilyen küldöttségek tárgyalásai később sem jártak sikerrel. A magyar és a horvát-szlavon országgyűlés határozata értelmében Fiúméba a király kormányzót nevezett ki, aki a fiúmei képviselőtestület közreműködésével statutumot dolgozott ki a belső közigazgatásra vonatkozó autonomiáról. A magyar törvények Fiúméra nézve is kötelezők voltak. A várost az országgyűlésen egy képviselő, a főrendi házban pedig kormányzója képviselte. A törvénykezést magyar kir. törvényszék intézte.

A magyar-horvát kiegyezés a horvát közvélemény szemében sohasem volt népszerű, azt csak mesterséges módon, erőszakos eszközökkel létrehozott „unionista“ országgyűlési többség útján lehetett fenntartani a teljes önállóságot követelő horvát nemzeti ellenzékkel szemben.

A dualisztikus korszak közjogi nehézségei.

Az 1867 után lefolyt félszázados liberális alkotmányos korszaknak két nagy nehézséggel kellett megküzdeni: a közjogi helyzet népszerűtlenségével és a nemzeti-ségi problémával.

A kiegyezést ismételt megnyilatkozásaiban támadta a száműzetésből Kossuth Lajos és a Deák megalapozta dualizmust, „a törvényesített jogtalanságot“ sikerült neki a tömegek szemében népszerűtlenné tenni. A közjogi ellenzék az országgyűlésen eleinte gyenge volt, de az 1849-es események emlékének elhomályosultával egyre jobban erősödött. Programjában a demokráciát hangoztatta ugyan, de emellett Kossuth régi elveihez ragaszkodva, a közigazgatás államosításával szemben foglalt állást és a megyei autonómiát védte, melyben pedig a régi birtokos nemesség, a gentry érvényesült. Minthogy Ferenc József hosszú uralmának utolsó napjáig makacsul ragaszkodott a nehezen létrejött kiegyezéshez, a közjogi ellenzék nem juthatott kormányra. Egészséges parlamenti váltógazdaságról nem lehetett szó.

Az országban lakó nem magyar népek nem voltak megelégedve a közjogi kiegyezéssel, akárcsak a szlávok Ausztriában. A kiegyezést létrehozói Magyarországon a magyarság, Ausztriában a németiség szupremáciájára építették. A nemzetiségek, 1848—49-ben a bécsi udvar szövetségesei, akiket az abszolutizmus nem elégitett ki, sőt centralizáló törekvéseivel maga ellen ingerelt, a kiegyezéstől nemzeti igényeik figyelembevételét, az államterület nyelvi szétdarabolását, autonómiát, valami föderatív megoldást vártak. Mikor reményeikben csalatkoztak, irreddenta törekvések erősödtek meg a nemzetiségi tömegeket vezetőikben.

Ilyen körülmények között a kiegyezés alapján álló 67-es párt, hogy az országot újabb válságokba ne vigye, a hatalmat minden eszközzel iparkodott megtartani. A központi kormányzat és a közigazgatás minden eszköze a párturalom szolgálatába került. A legfőbb eszköz parlamenti többség megtartására a választójog és a választókerületek beosztása volt. 1848 után egész a korszak végéig e tekintetben alig ment végbe valami változás. A közjogi helyzethez való merev ragaszkodás és a nemzetiségi kérdés a választójog reformját az uralkodó párt szemében lehetetlenné tette, holott ezt különösen az 1890-es évek óta nemcsak a nemzetiségek, hanem a gyáripar keletkezésével kapcsolatban a munkásság szervezkedése és politikai érvényesülésre irányuló sürgető követeléseai állandóan napirenden tartották.

Ami 1848-ban liberális választójognak tekinthető, az

a XX. század elején már ugyancsak elavult. Hetven éven át alig történt jogkiterjesztés. Az 1874 : 33. tc. az 1848-ban megállapított vagyoni és jövedelmi cenzust adóalapra változtatta át, de óvakodott a választójog kiterjesztésétől. Az adóhátralékosok elvesztették választójogukat s ily módon, jöllehet, a köztisztviselők 500 és a magántisztviselők 700 forint évi jövedelem után választójogot kaptak, a választók száma az 1870. évi 890.000-ról (a lakosság 6.7%-a) 1881-ben 821.000-re (a lakosság 6%-a) csökkent. 1899-ben az adóhátralékosok választójogi korlátozását megszüntették, ami 1900-ban 13.5%-kal emelte a választók számát. A parlament nélkül kormányzó Fejérváry-kormányának 1905. évi tervezete az általános választójog alapjára áttérve, választójogot akart adni minden írni-olvasni tudó 24 éves férfi állampolgárnak. Ennek a javaslatnak legnagyobb része volt a közjogi vívmányok érdekében kifejlődött „nemzeti ellenállás“ megszüntetésében és abban, hogy az ebben az időben többségre jutott közjogi ellenzék programját felfüggesztve, 67-es alapon vette át a kormányzást, hogy az általános választójog megvalósulását megakadályozza. A koalíció részéről tervezett választójogi javaslat nem lett törvény, a Tisza István-féle választótörvény pedig (1913.) a háború miatt nem léphetett életbe.²⁰⁷

A kiegyezés utáni félszázadban túlnyomóan közjogi kérdések foglalkoztatták a magyar parlamentet. Különösen a közös hadsereg ügyében, amelyet hagyományai, német nyelve és tisztikarának politikai felfogása miatt méltán tartott a közvélemény a centralizált Ausztria eszménye megőrzőjének, mertült fel legelőbb a dualizmus továbbfejlesztésének kívánsága. Mellette a honvédség (Ausztriában a Landwehr), amely a magyar, illetőleg az osztrák honvédelmi miniszter kormányzata alatt állott, másodrendű szerepet játszott. Már 1889-ben a véderőtörvénnyel kapcsolatban hangoztatták a nemzeti követelések jelszavát s ettől kezdve a dualizmus megszüntéig csaknem állandóan ezek körül folyt a harc, lehetetlenné téve minden komoly reformprogram keletkezését és megvalósítását, amire pedig az egészségtelen földbirtok- és társadalmi viszonyok mellett nagy szükség lett volna. Az 1902-ben beterjesztett véderőtörvényjavaslat miatt hosszabb obstrukciók bénították meg a képviselőház munkáját.

²⁰⁷ Molnár Kálmán, Magyar Közjog, III. kiad. 433.

Nem csekély nehézséget okoztak az 1867-es tíz éves szerződéssel megállapított közös ügyek: a vámterület és a korszak végén a jegybank kérdése, továbbá a kvóta megállapítása. Már az első tíz éves időszak lejártakor a legnagyobb hevességgel indult meg a küzdelem a gazdasági önállóságért, amely a közvélemény jelentős része szerint Magyarországot megillette. A kiegyezésnek ez az első megújítása harmadfélévig tartó alkudozásaival politikai izgalmat okozott a monarchiában. A nehézségek pedig egy-egy tíz éves időszak lejártá után egyre fokozódtak. Mindkét fél egy-egy kínos hosszadalmassággal folytatott tárgyalás után úgy érezte, hogy az eredmények csak a másiknak váltak hasznára. A gazdasági közösséget mindamelllett sikerült a monarchia felbomlásáig fenntartani, habár különösen a közös vámterület és osztrák-magyar jegybank kérdésében igen heves küzdelmek folytak le a magyar országgyűlésen.

5. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KÖZJOGI KÖVETKEZMÉNYEI.

A forradalom.

A vereség, amely a Németországgal szövetkezett osztrák-magyar monarchiát érte, az osztrák császárság felbomlásával és az osztrák-magyar kapcsolat megszüntével járt. Magyarország teljesen önálló és minden tekintetben szuverén állammá lett. A függetlenség megszerzésével egyidejűleg veszett el az ország területének nagyobb része és omlott össze a régi közjogi rend.

Az októberi forradalom megszakította a jogfolytonosságot. (1918. okt. 31.) Radikális polgáriakból és szociáldemokratákból álló Nemzeti Tanács ragadta magához a hatalmat. IV. Károly nyilatkozatban lemondott az államügyek intézésében való részvételről (nov. 13.), a régi Magyarország utolsó országgyűlésének képviselőháza kimondotta feloszlását (nov. 16.), amire a főrendiház is beszüntette működését. Ugyanekkor az Országház előtt tartott tömeggyűlés kikiáltotta a *népköztársaságot*.

A népköztársaság nem tudott megküzdeni sem a belső bomlás okozta nehézségekkel, sem az ország feldarabolására irányuló nemzetiségi törekvésekkel. A nemzetiségekkel megkezdett tárgyalások nem vezettek eredményre. Az

önrendelkezés elvére támaszkodva, a határon túl élő néptársaik országaival akartak egyesülni, amelyek csapatai az entente elnéző támogatásával egyre szűkebb határok közé szorították Magyarországot, a nemzetiségek népi határain túl is előnyomulva színmagyar területre.

A népköztársaság 1919. márc. 21-én átadta a hatalmat a proletárdiktatúrának. A kicsiny magyar kommunista állam, amely az orosz mintát követve, a tanácsrendszeren épült fel, az európai kapitalista államok reá nehezedő nyomásával és a parasztság ellenzésével szemben nem tudta fenntartani magát. Miután hadserege, amelyet a felvidéki győzelmes előnyomulás után Párizs nyomására visszarendeltek, felbomlott, a kormányzótanács a katona és munkástanács ülésén 1919 aug. 1. lemondott. A románok bevonultak Budapestre és megszállták a megmaradt ország nagy részét.

A világháborúban szenvedett vereség következménye a Trianonban megkötött béke volt, amellyel az ország területe 325.000 km²-ről 93.000 km²-re zsugorodott össze.

A király nélküli királyság.
(1920—1944.)

A román hadsereg győzelme ellenforradalmi kormányt segített nyeregbe, mely miután a győztes nagyhatalmak külön diplomáciai képviselőt küldtek Budapestre, hogy a béke megkötésére alkalmas kormánynak egyengetse útját, általános titkos választójog alapján megválasztott nemzetgyűlést hívott össze. Az 1920 : 1. tc., miután megállapította, hogy az állami főhatalom gyakorlása az eddigi módon lehetetlenné vált, ideiglenes közjogi helyzetet teremtett mindaddig, amíg lehetségessé válik a régi formákhoz való visszatérés. A végleges rendezésig elhatározták kormányzó választását „az államfői teendők ideiglenes ellátására“. Ez annyit jelentett, hogy a királyság államformájára való visszatérés mellett mindaddig, amíg király lép trónra, királyhelyettest választanak, amint az a magyar történetben máskor is megtörtént. Erre a méltóságra az ellenforradalmi hadsereg fővezérét, Horthy Miklós volt cs. és kir. altengernagyot választották meg.

A kormányzót felruházták a királyi hatalommal, de bizonyos jogokat kizártak annak köréből. 1. Az ország-

gyűléssel szemben jogai eredetileg korlátozottak voltak. Az országgyűlést ugyan elnapolhatta, berekeszthette, de ez utóbbi esetben köteles volt arról gondoskodni, hogy az három hónapon belül újból összeüljön. Az elnapolás legfeljebb 30 napra szólhatott. A törvényhozásban nem ismerték el a királlyal egyenrangú tényezőnek. Nem illette meg a szentesítés, hanem csak a törvények kihirdetésének joga, amit 60 napon belül kellett gyakorolnia. Az elfogadott törvényjavaslatot újabb megfontolás végett visszaküldhette az országgyűlésnek s ha ez azt fenntartotta, a kormányzónak 15 napon belül ki kellett azt hirdetni. Alkotmány vagy törvénysértés esetében az országgyűlés felelősségre vonhatta. 2. Nemességet nem adományozhatott, de ennek pótlására „vitézi“ rendet alapított, amelynek tagjai, akiknek egy része „vitézi telket“ is kapott, hivatva volt uralmának megbízható támaszául szolgálni. 3. Nem gyakorolhatta a királyt megillető kegyúri jogot. 4. Csak az országgyűlés hozzájárulásával üzenhetett háborút és köthetett békét. A honvédséget az ország határain kívül csak az országgyűlés hozzájárulásával alkalmazhatta. Veszély esetében megtehetette ezt az országgyűlés mielőbbi, utólagos jóváhagyásának kikérése mellett. 5. Udvartartása nem volt, de kabineti és katonai irodát szerveztek mellé.

Miután IV. Károly visszatérési kísérletei meghiúsultak és törvényt kellett hozni a Habsburg-Lotharingiai család trónvesztéséről (1921 : 47. tc.) s a királyi trón továbbra is üresen maradt, az ideiglenesnek tervezett kormányzói méltóság állandósulni látszott, sőt hatalmi jogkörét is megnövelték. A királyéval azonos jogokat kapott az országgyűlés feloszlata és elnapolása körül. Az elfogadott törvényjavaslattal szemben kétszeri visszaküldési jogot adtak neki, megszüntették a felelősségrevonás lehetőségét és még utódajánlási jogot is biztosítottak neki. (1927 : 17., 1933 : 23., 1937 : 19. tc.) Mikor a kormányzóhelyettesi intézményt létesítették (1942 : 2. tc.) s azt a kormányzó fiával töltötték be, nyilvánvalóvá vált új dinasztia alapításának a szándéka.

Az alkotmány másik főszervében, az országgyűlésben is a régi intézményekhez való visszatérés történt a kormányzóság idejében. Új életre keltették a felsőház intézményét (1926 : 22. tc.), melynek haladást fékező, konzervatív szerepet szántak. Tagjai a Habsburg-Lotharingiai családnak az ország területén lakó férfitagjai, az

örökös főrendi családok, törvényhatóságok választottjai, különféle értelmiségi szervezetek és kulturális intézmények kiküldöttjei és a kormányzó által kinevezettek voltak. Jogköre a törvényhozásban csekély eltéréssel ugyan az volt, mint a képviselőházé.

A képviselőház az 1920. évi nemzetgyűléshez viszonyítva, szűkített választójog alapján ült össze 1927-ben. A választójogi törvény (1925 : 26. tc.) szerint a választás csak részben volt titkos, csupán a lajstromokkal szavazó törvényhatósági jogú városokban. A választójog demokratikusnak látszó berendezését szinte megsemmisítette a mesterkéltnél választási eljárás, főleg az ajánlási rendszer, amely a visszaéléseknek kitérte a kapukat. E rendszer folytán a képviselőház nem jelentette a nemzet igazi képviselőjét. 1938-ban bevezették a titkosságot az összes választókerületekben és kötelezővé tették a választást. (19. tc.)²⁰⁸

A nemzeti szociálista Németországgal és a fasiszta Olaszországgal való politikai, majd hadi együttműködés, az előre nem látó, nemzetgyilkos politika magával hozta ugyan a Trianonban elvesztett területek egy részének időleges, de nemzetközileg el nem ismert visszacsatolását, ennek ára azonban az állampolgárok egyenlőségének megszűntése, vallás és faj szerinti megkülönböztetése és az 1944 március 19-én bekövetkezett német megszállással kapcsolatban az ország szuverenitásának megszűnése volt. A német szövetséghől elkésve kilépni akaró kormánynak kikényszerített lemondása és fogságba jutása után Magyarország állampolgárai teljesen ki voltak szolgáltatva a németek és nyilas csatlósai önkényének, mindaddig, amíg az orosz fegyverek győzelme ettől meg nem szabadította.

Ezzel új korszak kezdődött hazánk alkotmánytörténetében, a mai közjog, amelynek tárgyalása nem tartozik e könyv keretébe.

²⁰⁸ A kormányzáság koráról, *Egyed István*, A mi alkotmányunk, Budapest, 1943. *Csekey István*, Magyarország alkotmánya, Budapest, 1943 és *Molnár Kálmán*, A két világháború közötti provizórium közjogi mérlege, Pécs 1945.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ*

- Aba-nemzettség 38
 Aba Sámuel, magyar király 23, 94
 Abaúj megye 128
 Acclamatio (helyeslés) 82, 90, 270
 Acsády Ignác 296
 Acta 267
 Actio prima, secunda, ultima 408
 Actor (felperes) 388, 389
 Actus maioris potentiae,
 I. nagyobb hatalmaskodás
 Actus minoris potentiae,
 I. kisebb hatalmaskodás
 Adminisztrátori intézmény 271
 Admonitio 341, 375, 378
 Adomány, I. Donatio
 Adománylevél clausulái 347
 Adomány-rendszer 27
 Adoptio 352
 Adoptio bilateralis 353
 Adoptio filialis 329, 352
 Adoptio fraternalis 353
 Adoptio partialis 353
 Adoptio singularis 353
 Adoptio unilateralis 353
 Adoptio universalis 353
 Adómegszavazás joga 114
 Adómentesség (nemesi) 30, 195
 Aequalis portio 360
 Aestimatio communis 338
 Aestimatio condigna 339
 Aestimatio perennalis 338
 Affinitas 335
 Agiles 330
 Agnati 334
 Ajándékok 61, 72, 208, 222
 Ajtony, marosvári hadnagy 19
 Albán (vicebanus) 56, 151, 287
 Albert, osztrák herceg 78
 Albert I., magyar király 42, 78,
 84, 92, 94, 106, 149
 Alispán (vicecomes) 56, 126, 127,
 128—130, 131, 132, 133, 136,
 154, 171, 173, 206, 207, 215, 216,
 263, 269, 270, 271—272, 294,
 315, 362, 412
 Alispán ítélőszéke (forum vice-
 comitis) 316
 Alfegyző (vicenotarius) 272
 Alkancellár (vicecancellarius) 98,
 103, 104
 Alkirálybíró 143, 317
 Allatura, I. Hozomány
 Alnádor 56, 169, 170, 171, 260,
 261, 315
 Alországbíró 56, 169, 260, 261, 315
 Alsótabla tagjai 257, 261
 Alsóausztriai kamara 245, 262
 Alsómagyarországi bányavárosok
 75, 245, 273
 Alsószlavónia 286—287
 Alszék (particularis sedria) 317
 Alszolgabíró (viceiudlium) 131,
 270, 272
 Alvajda 56, 135, 136, 172, 173
 Alzsellérek (subinquinini) 217, 222
 Ampringen Gáspár 196
 András I., magyar király 77, 81,
 120, 168
 András II., magyar király, 26, 27,
 28, 34, 35, 67, 77, 78, 90, 145,
 146, 157, 346, 358, 359
 András III., magyar király, 38, 39,
 70, 82, 91, 98, 99, 111, 145, 359
 Andrássy Gyula gróf 429
 Andreanum, I. Diploma
 Andreanum
 Anglia 22, 27, 32, 33, 35, 80, 99,
 114, 115, 116, 118, 119, 382
 Anjouk 99, 103, 110, 115, 153, 158,
 164, 169, 382, 383, 392, 394, 397
 Anjou II. Károly, nápolyi
 király 82
 Anna, II. Ulászló leánya 86,
 189, 228
 Anonymus, III. Béla jegyzője 13,
 59, 98, 108
 Anyaági családi rendszer 6
 Anyaváros 74, 408
 Apafi Mihály I. 323
 Apaffy-család 135

* Összeállítását Schilling Endre kedves tanítványomnak köszönöm.

Apajogú család 7
Apellatio 407
Apor László erdélyi vajda 83, 92
Apostoli királyság 298, 299
Approbatæ constitutiones 323
Aragónia 32, 33
Aragóniai János 166 •
Aranybulla (első) 27—33, 34, 37, 49, 51, 59, 66, 67, 98, 105, 107, 110, 156, 157, 168, 184, 186, 358, 359, 366
Aranybulla (második) 34—35, 37, 51, 105, 106, 109, 152, 177, 178, 321
Arbitrium 407
Area certaminis 397
Armalista 201—202, 206, 329
Aquinói Szent Tamás 14
Articuli novellares, 323
Artikuláris helyek 307
Assecuratio 375
Assensus fratrum 337, 374
Assessores 388
Asylumjog 57, 381, 413—414
Asztalnokmester 108
Auctio 378
Aurelianus, római császár 17
Authenticatio 410, 412
Avatkozó 389
Atyafiszolga 200
Atyai hatalom 336
Ausztria 149, 195, 196, 204, 363
Ausztria mint császárság 199

Allamkancellária, l. Udvari és államkancellária
Allamkonferencia 199, 241, 300, 417, 418, 421
Allamtanács (Staatsrat) 239—240, 210, 241, 248, 300, 302, 419
Allandó hadsereg 210, 268
Allatadó 70
Almos, árpádházi herceg 81
Almos, magyar vezér 8, 13, 79
Alorcás személyek, l. Personae larvatae
Arendás jobbágyságok 209
Árpád, fejedelem 12, 13, 14
Árumegállítási jog 73, 99
Arva megye 126
Arva vára 126

Babics András 276
Bach Sándor 425, 426
Bajor jog 186
Bajorország 167
Bajvívás 396—397
Banderium (banerium) 153, 154, 155, 160
Baráth Tibor 296
Barcaság 141, 145
Barones ex officio (Barones veri) 326
Barones solo nomine 326
Barta István 183
Bartonek Emma 77, 86, 90
Baskiria 9
Batthyány-család 201, 271
Batthyány Lajos gróf 417, 421
Bazin, város 256
Bács 42, 112, 113
Bánffy-család 135
Bán 56, 135, 150, 151, 172, 173, 180, 251, 252, 286, 287, 326, 387, 434
Báni tábla 287, 288, 314, 315, 391
Bánság, l. Temesi Bánság
Bányászat 158, 293
Bárók 37, 38, 39, 42, 43, 99, 109, 110, 112, 115, 117, 119, 153, 201, 257, 326, 370, 400
Bártfa 74
Báthory Gábor 278, 280
Báthory István nádor 189—190, 227
Báthory István fejedelem 278, 323
Báthory Kristóf 178
Becstelenség, l. Infamia
Beidtel Ignatz 242
Beiktatás, l. Statutio
Belitzay János 65
Belső-Szolnok megye 134
Bencések 162, 182
Benigna resolutio 265
Bereg megye 170
Bernatzik Edmund 425
Besenyők 15, 50, 64, 136
Beszterce 141, 145, 200
Besztercebányai püspökség 299
Bethlen-család 135
Bethlen Gábor 195, 279, 280, 305, 322
Bevándorolt népek 64—71
Bevett felekezetek 305, 310
Bécs 95, 194, 197, 211, 234, 243

Bécsi béke (1606) 195, 253, 305, 309
Békebíróság, l. iudicium pacis
Béla I., magyar király 77, 81, 120
Béla II., magyar király 81
Béla III., magyar király 58, 102, 108, 156, 158
Béla IV., magyar király 35, 36, 37, 38, 64, 67, 71, 77, 103, 126, 144, 149, 152, 162, 178
Bidermann Herm. Ign. 249
Billogosok, l. Királybírák
Biró Vencel 286
Bírságvégrehajtó ((exactor) 56
Bocska István 33, 195, 197, 203, 205, 229, 255, 290, 305
Bocsoros nemesek 202—203
Bojárrok, boérok 70
Bona acquisita 337
Bona avitica 337
Bona donationalia 337
Bona extradonationalia 337
Bona fides 340
Bonfini, Mátyás udvari történetírója 17
Bonifác VIII. pápa 82, 83
Bonifác, IX. pápa 165
Borsa-nemzettség 38
Borsod megye 128
Bosznia-Hercegovina 431
Boszniai káptalan 182, 319
Boszniai püspökség 162
Boszorkányperek 414—415
Bónis György 144, 186, 318, 386
Bölcs Leó, görög császár 13, 18
Böszörmények 66
Bracton, angol középkori jogkönyv 192
Brassó 145, 147
Bruckner Győző 69
Buda 36, 73, 74, 94, 190, 194, 228, 240, 244, 250, 275
Budai káptalan 182, 401
Bullások 165
Burzenfeld 145
Büntető per 411—415
Bűncselekmények nemei 380—381
Büntetések nemei 379
Büntetőjogi felelősség 379
Büntetőtörvénykönyveink 386
Caducitas 328, 350, 358
Callimachus Fülöp 95
Calumnia, l. Patvarkodás
Capitula ruralia 145
Carlyle R. W. 31
Carmen Miserabile 36
Carolina resolutio 308
Cassa domestica 259, 273
Casus criminalis, l. Nyilvános bűncselekmények
Casus nocet domino-elve 223
Causa 393
Causae ex radicalitate iuris 315.
Causae mixti fori 175
Cautio expeditoria 377
Cegléd 208
Celatores iuris regii 171, 340
Censualisták 209
Census 294
Centralisták 416
Céhrendszer 73, 276—277
Charizma 21, 89
Chirografált oklevél 404
Cillei Borbála, Zsigmond felesége 78, 87
Cirkálás 317
Ciszterciák 162
Citatio 392
Civitas Christiana 80
Civitas Dei 21
Clausula iurium declarativa 347—348
Cluny 25, 163
Coacquisita coniugum 372
Coacquisitrix 372
Codicillus 362
Cognati 334
Cognatio 334
Collaterales, l. Oldalági rokonok
Collecta, l. Rendkívüli adó
Collecta exercitialis 157
Coloni 48
Comes, l. ispán
Comes parochialis 127
Comes terrestris 68
Comissariatatus 284
Comitatus 120, 122, 123
Commassatio 345
Commendatorok 297, 318
Communio iuris 335
Communio sanguinis 335
Communis iustitia 180

Compendium, szász jogkönyv 323
 Competentia 368
 Compilatae constitutiones 323
 Compositio 379
 Compossessoratus, i. Közbirtokosság
 Concertatio 267
 Concursus 292
 Concursus regnicolares 267
 Condignum pretium 339
 Condominium 343
 Congregatio generalis 141, 151, 173
 Congregatio proclamata 399
 Congregatio sollemnis et publica 109
 Coniuratores, i. Eskütársak
 Connert János 144
 Consensus fidelium 96
 Consensus facit nuptias 334
 Consensus regius 352, 374, 377
 Conservator 104
 Consilium civitatis, i. Városi tanács
 Consilium in regnis Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae regium 288
 Consilium regium locumtenentiale Hungaricum, i. Helytartótanács
 Consortes litis 389
 Constitutio Carolina 386, 413
 Contradictio 355
 Contrados 371
 Contributio 273, 292, 293, 327
 Corpus Juris Hungarici 106, 185—186, 191, 321—322, 386
 Corpus mysticum Christi 118
 Corvin János 106
 Creditiva 259
 Crimen laesae maiestatis 382
 Családi osztatlanság 342
 Csanád megye 217
 Csanádi püspökség 162
 Csatlakozott törzsek helyzete 9
 Csák Máté 69
 Csák-nemzetség 38
 Csáky-család 270
 Csehország 80, 91, 117, 119, 121, 149, 157, 203, 204, 228, 363
 Csekey István 232, 440
 Cselekvőképesség 331—332
 Csernovics Arzén ipeki patriárka 311
 Csigla-mező 136
 Csik megye 134
 Csizmadia Sándor 276
 Csöbörádó 156
 Cuius regio, eius religio-elve 304, 305
 Dákó-román continuitas 17—18
 Dalmácia 97, 107, 117, 149, 150, 151, 182, 255, 423, 427, 432
 Damnum casu fortuito eveniens 343
 Darabontok 141, 144, 279, 290
 Deák Ferenc 428, 429, 430
 Debrecen 74
 Decretum maius 187, 190
 Deér József 12, 23, 27, 94, 151, 156
 Deés vára 36
 De genere 48
 Defectus seminis 349—350, 372
 Degré Alajos 375, 385
 Dei gratia rex 21, 22, 89
 Delegációk 431
 Delictum publicum 315
 Dentu-moger 9
 Deperdita 210
 Depositio causae, i. Perletétel
 Derékszék (generalis sedria) 317
 Descensus joga 28, 30, 157
 Dékánátusok 145, 175
 Diarium, i. Országgyűlési napló
 Dica 126, 293, 295—296
 Dies fatales 355
 Diploma Andreanum 145—146, 187
 Diploma indigenatus 330
 Diploma Leopoldinum 283—284
 Directorium (királyi) 261
 Divisio, i. Osztály
 Doboka megye 134
 Domanovszky Sándor 75
 Domonkosok 162, 188
 Donatio 329, 347
 Donatio mixta 346
 Donatio perfecta 347
 Donatio pura 346
 Donációs perek 347
 Dos, i. Hitbér
 Dos contractualis 370
 Dotalitium, i. Hitbér

Döntőbírák 185
 Drági-család 135
 Drávántúli (szlavóniai) nemesesség 50
 Dubica megye 150
 Duellum 393, 396
 Dukász Mihály görög császár 93
 Dullók 143
 Duszokok (dusnici exequiales) 58
 Dzsingisz kán törvénykönyve 25
 Ecclesia sua 161
 Eckhart Ferenc 3, 27, 36, 42, 91, 100, 160, 183, 184, 193, 232, 239, 303, 366
 Educillatio, i. Kocsmatartás joga
 Egri érsekség 299
 Egri püspökség 128, 162, 304
 Egyed István 440
 Egyenesági rokonság 335
 Egyház 25, 34, 35, 36, 38, 39, 47, 51, 57, 58, 76, 82, 88, 114, 118, 155, 157, 160—167, 177, 197, 296—312, 334, 365, 369, 377, 380, 397, 414
 Egyházi jog 186, 335, 387
 Egyházi nemes (predialista) 52, 327
 Egyházmegyék alapításának joga 303
 Egyházpoltikai törvények 311
 Egytelkes nemes (nobilis unius sessionis), i. Kuralista
 Eigenkirche 160—161
 Elévülés 340
 Elkeresztelések 311
 Ellenállási jog 31—33, 34, 38, 197, 326, 364
 Ellenmondás, i. Contradictio
 Elűzés, i. Repulsio
 Ember Győző 234, 251
 Emenda capitis, i. Fejváltság
 Emanda lingua, i. Nyelvváltság
 Empticia 338, 376
 Endes Miklós 286
 Eördög-család 135
 Eperjes város 74, 313, 315
 Erdei gyümölcszedés joga 219
 Erdély 16, 134—149, 187, 193, 194, 195, 196, 198, 210, 227, 254, 255, 277—286, 306, 308, 317, 322, 370, 420, 423, 425, 429
 Erdélyi fejedelem 140, 141, 201, 277, 278—281, 305
 Erdélyi három nemzet 140, 149, 173, 277, 279, 283
 Erdélyi hiteles helyek 180, 319
 Erdélyi megyék 113, 134, 136, 282
 Erdélyi nagyfejedelemség 284
 Erdélyi püspökség 145, 148, 162, 173, 308, 319
 Erdélyi szászok 135, 144—148, 180, 279, 282, 285—286, 305, 323, 423
 Erdélyi szászok jogkönyve 323
 Erdélyi uniók 148—149
 Erdélyi vajda, i. Vajda
 Erdélyi udvari kancellária 284, 318, 429
 Erdődy-család 200
 Erdődy-hitbizomány 364
 Erdőispán 123
 Erzsébet, i. Albert özvegye 84, 92, 93, 94, 230
 Eskü 397, 399—402
 Esküdték (electi iurati nobiles) 132, 215, 294, 374, 410, 412
 Eskütársak 400—401, 411, 413
 Esperes (archipresbiter, archidiaconus) 162, 180, 308
 Estei Hippolyt 166
 Esterházy-család 271
 Esterházy-hitbizomány 364
 Esterházy Pál 201
 Esztergom 71
 Esztergomi érsek 34, 35, 59, 78, 90, 95, 128, 145, 162, 164, 166, 201, 260, 300, 301, 313, 327, 401
 Esztergomi káptalan 31, 318
 Etelköz 10
 Evictio 377
 Evictor, i. Szavatos
 Evocatio brevis, cum insinuatione 392
 Examen benevolum 412
 Exceptiones meritoriae 410
 Executores iustitiae 179
 Exemtusok 206
 Exercitus generalis, i. nemesi hadfelkelés
 Expeditor, i. Szavatos
 Explanatio Leopoldina 307
 Extraordinarii iudices 273
 Extrema necessitate urgente 337

Élelmiszeradó 293
Étekfordómester 108

Faizás 218
Falconum 217
Falicai, magyar fejedelem 19, 81
Familiaritas 52—56, 128, 129, 135, 153, 188, 200, 289
Fassio necessaria, perennalis, rationabilis, simplex 373, 374
Favores possessorii 339
Febronius 299
Februári pátens 427—428, 432
Fehér megye 134, 137
Fehérvári törvénytörvények 29, 34, 37, 106, 109, 111
Fejedelemszónya 78
Fejérpataky László 4
Fejér vármegye 64
Fejváltás 326, 384
Fekete hadsereg 155, 160
Fekete Nagy Antal 51, 68
Fellner—Kretschmayr. 234
Felső tábla 257, 261
Felszálló örökség 361
Ferdinánd I. magyar király 86, 194, 227, 228, 229, 230, 236, 237, 242, 243, 244, 246, 247, 251, 255, 293, 296, 304
Ferdinánd II. magyar király 229, 230, 252, 297, 363
Ferdinánd II. hitlevele 230
Ferdinánd II. végrendelete 230, 363
Ferdinánd III. magyar király 230, 322, 363
Ferdinánd IV. magyar király 230
Ferdinánd V. magyar király 199, 241, 302, 421, 422, 428, 430
Ferenc magyar király 198, 199, 213, 233, 240, 241, 254, 276.
Ferenc József, magyar király 233, 299, 302, 303, 423, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 432, 435
Ferenc Károly főherceg 423
Ferencsek 162
Fideicommissum, I. Hitbizomány
Fidelitas 27, 115, 116
Finn—ugor ősnép 5, 6
Fiscalitas 328, 338, 360
Fiscus 312, 313, 328, 338, 341, 348, 349, 351, 366, 367, 372, 384, 389

Fiúme 198, 255, 287, 420, 423, 432, 434
Fiúmei kormányzó 261, 434
Fiúsítás 329, 331, 353—354
Fiúszék (filialis sedria) 138, 143, 317
Flandrensis 144
Fliedner Róbert 96
Fogadott bírák intézménye 208
Fogaras 70
Fogyasztási adó 295
Forum liberum (vámmentes vásár) 71
Forum superrevisorium 327
Földbér (terragium, census) 156
Földesúr bírói hatásköre, I. Földesúr joghatósága
Földesúr elővásárlási joga 214, 220
Földesúr joghatósága 224—227
Földesúri jogok 219—220
Földesúri városok 275—276
Földönlakók 139, 140
Födöszerő (perceptor generalis) 273
Főajtónállómester (ianitorum regalium magister) 259
Főasztalnokmester 58
Főemberszolga 200
Főesperes (archidiaconus) 175
Főispán (comes supremus principalis) 56, 99, 102, 127—128, 129, 130, 131, 155, 170, 173, 261, 269, 270—271, 272, 273, 282, 287, 315, 318, 387, 426, 427
Főjegyző 272—273
Főkamarásmester 58
Főkancellár (summus cancellarius) 101, 103, 104, 169, 284
Főkapitányság 243, 289, 290
Főkegyúri jog 165, 172
Főkincstartó (summus thesaurarius) 107
Főkirálybíró 318
Főlovázmester 58, 108, 258
Főpapok, I. Praelatus
Főpapok végrendekezési joga 298
Főpohárnokmester 58
Főszolgabíró (supremus iudicum) 270, 272, 317
Főudvarmester 235
Fővajdaság 290

Fraknoi Vilmos 167, 193, 232
Franciaország 22, 35, 47, 66, 114, 115, 162, 203, 382
Frangepán-család 200
Frank comes 121
Frank grófság 121
Frank Ignác 325
Frankok 156, 167
Frank örgrófság 123
Fratres carnales 335
Fratres condivisionales 335, 353
Fratres germani 335
Fratres uterini 335
Fráter György 281, 395
Freisingi Ottó püspök 25, 26, 47, 48, 97, 152
Frigyes osztrák herceg 67
Frigyes III., német-római császár 43, 78, 86, 92, 93, 230
Fronius Mátyás 323
Fundus instructus 337
Fuvartartozás 223
Fügedli Erich 124
Függetlenségi nyilatkozat 424—425
Fülöp III., spanyol király 229
Füstpéz (fumarii) 157, 203, 206, 221

Garai László nádor 106
Gardézi 333
Gazdasági igazgatóság (Commerz—Directorium, Hofcommerzien—Rat) 238—239
Gábor Gyula 79, 126, 318
Geheime Konferenz 235—236
Gentilis bíboros, pápai legátus 83, 92
Gentry 203, 435
Gerendás Ernő 277
Gerébek 50, 145
Gergely VII., pápa 22, 24, 32, 46, 82, 163
Gergely IX. pápa 34, 36
Germán jog 335, 387
Géza fejedelem 19, 162
Géza I. magyar király 77, 81, 93
Géza II. magyar király 27, 81, 97, 144, 164
Gizella királyné 94
Glebae adstrictus 63
Görgey Arthur 422, 424
Görögkeletiek 311—312

Gradualis promotio 302, 303
Graf 121
Grassalkovich-család 201
Gratianus 369
Gravamina, I. Sérelmek
Gravamina particularia, praeferentialia 262
Gráci kamara 288
Gregoriánus mozgalom 25, 161, 163
Grófi cím 200—201
Gubacszedés joga 219
Gubernator 78—79
Gut—Keled nemzetség 38, 48
Gubernium 284, 318, 319
Gyalogszékelyek 140—141, 279
Gyalokay Jenő 293
Gyámság 336
Gyepű, gyepűelve, gyepűkapuk 15
Győr 73
Győr megye 170
Győrffy György 144
Győri káptalan 327
Győri püspökség 128, 162, 327
Gyula méltóság 10, 13, 15
Gyulafehérvár 134, 281, 282, 284
Gyulafehérvári káptalan 148, 180, 319
Gyulafehérvári püspökség, I. Erdélyi püspökség

Habsburgi Mária királyné 86, 227, 228, 245
Habsburgok 86, 189, 194, 193, 197, 200, 227—232, 244, 254, 255
Habsburgok trónöröklési joga 196, 364
Had (nagycsalád) 6
Hadi törvénytár 290
Hadnagy (maior exercitus) 123
Hadrián I. pápa 186
Haereditaria 376
Hajadoni jog 367, 377
Hajdúk 203, 207, 279, 290
Hajnik Imre 4, 128, 172
Hamis eskü 380
Harmácvám (tricesima) 159, 172, 293
Határispán (marchio, comes confinium) 123

Határőrvidék 198, 251—253, 286, 420, 423
 Havasalföld 144
 Haynau Gyula báró 425
 Hármaskönyv 33, 63, 119, 120, 167, 191—193, 297, 321, 322, 323, 325, 331, 332, 336, 337, 338, 341, 349, 350, 370, 377, 382, 386
 Háromszék megye 134, 282
 Házadó, l. Füstpénz
 Házasság 333—334
 Händel Béla 376
 Hebdomadarius (hetes) 122
 Hegedüs Géza 381
 Helyhatósági szabályrendelet, l. Statutum
 Helytartó 250
 Helytartói szék 312
 Helytartóság és tanácsa 243—244
 Helytartótanács 209, 211, 215, 225, 246, 249—251, 254, 268, 272, 276, 300, 301, 302, 418
 Henrik II. német-római császár 102, 161
 Henrik III. német-római császár 23, 24, 94
 Henrik IV. német-római császár 23, 32, 81
 Herceg (dux) 77
 Hercegi cím 201
 Hétszemélyes tábla (iudicium septemvirale) 254, 288, 312, 314—315, 426
 Hincmar rheimsi érsek 90
 Hittér 175, 315, 327, 328, 334, 338, 339, 341, 350, 355, 356, 369—371, 373
 Hittbizomány 362—365
 Hiteles hely 132, 133, 172, 180—181, 182, 183, 249, 318—320, 332, 341, 354, 362, 373, 375, 376, 377, 378, 382, 388, 392, 398, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408
 Hiteles pecsét 180, 373, 402
 Hock Carl Freiherr von 239
 Hollandia 306
 Holtzmann W. 167
 Holub József 79, 124, 126, 130, 172, 332, 354
 Homo regius de curia specialiter delegatus 178
 Homo regius, l. Királyi ember
 Honfűsítés, l. Indigenatus solemnis
 Honorációrok 203
 Honorius III. pápa 28, 35
 Hont—Pázmán nemzetség 48
 Honterus János 323
 Hontheim Miklós trieri püspök 299
 Honvédelmi bizottmány 422, 423
 Horka (karchas) 13, 15
 Horthy Miklós 438
 Horvát igazságszolgáltatás 288
 Horvát ítélőtábla 288
 Horvát jogpárt 433
 Horvát-Szlavónország 104, 149, 150—151, 182, 187, 210, 227, 251, 254, 261, 286—288, 312, 370, 420, 421, 423, 427, 432—434
 Horvát-szlavón bán, l. Bán
 Horvát-szlavón-dalmát miniszter 434
 Horvát-szlavón udvari kancellária 432
 Horvát tanács 250
 Horvát tartománygyűlés 151, 287, 288
 Horváth Mihály 425
 Hozomány 328, 371—372, 373, 377
 Hóman Bálint 16, 160
 Huber—Dopsch 252
 Humillima repraesentatio 265
 Hunyad megye 70, 134
 Hunyadi-család 200
 Hunyadi János 70, 78, 79, 101, 106, 111, 118, 135, 155, 165, 166, 346
 Huszárezredek 289—290
 Húsvéti cikk 428
 Hübéri felfogás 30, 32
 Hütlenség, l. Nota infidelitatis
 Ibn-Rusza arab író 10
 Idézés 391—393
 Idoneitas 80, 89
 Ifjabb király (rex iunior) 77
 Igazbecsű, l. Aestimatio condigna
 Igazi bárók, l. Barones ex officio
 Illyrizmus 255
 Imperfectae aetatis 331

Impuberes 331
 Imre herceg, Szent István fia 21, 47, 80
 Imre magyar király 26
 In causam coactus, incattus (alperes) 388—389
 Incze III. pápa 89, 164
 Indigenatus solemnis 330
 Infamia 331, 384—385
 Inquisitio, l. tudományvétel
 Inquisitio collateralis 410
 Inquisitio communis 398, 410
 Inquisitio generalis 412
 Inquisitio simplex 397
 Inscriptio 352, 378
 Institutio morum, l. Szent István
 Intellemei
 Instructio 259
 Insurrectio, l. Nemesi hadfelkelés
 Introductio 354—356
 Investitura 24, 163
 Iparzabadság 277
 Írország 80
 Ispán 30, 45, 49, 57, 120, 121, 122—123, 124, 125, 127, 128, 136, 168, 174
 Ispotályosok, l. Johanniták
 Istenítéletek 395—396
 István I. magyar király, l. Szent István
 István II. magyar király 81
 István III. magyar király 81, 164
 István IV. magyar király 81
 István V. magyar király 37, 38, 68, 77, 82
 István főherceg-nádor 254, 417, 421
 Istványi Géza 132, 172
 Ítéletvégrehajtás 406
 Itélőmester (protonotarius) 56, 104, 169—170, 171, 190, 261, 283, 287, 313—314, 315, 332, 362
 Itélőmesterek bíraskodása 313—314
 Iudex civitatis 72
 Iudex delegatus 387
 Iudex ordinarius 387
 Iudex suspectus 388
 Iudicia brevia 313
 Iudicium (birsagium) 393, 406
 Iudicium generale 141
 Iudicium pacis 407
 Iura in re aliena 337
 Iuramentum ad caput in causam attracti 400
 Iuramentum purgationis 399
 Iuramentum super terram 400
 Iurassor 270, 272, 273
 Iurati assessores 171
 Iuratus 391
 Iuris-perek 315
 Iurisdictio, ius 27, 387
 Ius capillare, l. Hajadoni jog
 Ius coronae, l. Korona joga
 Ius gladii, l. Pallósjog
 Ius patronatus regium 166
 Ius pignoratitium 377
 Ius regium 76, 139, 246, 340, 350, 351, 357, 358
 Ius singulare 187
 Ius operativum 356
 Ius spoli 164
 Ius stapulae (Stapelrecht) 73
 Ius statuendi 72
 Ius viduale, l. Özvegyi jog
 Iustitiarius 32
 Ius Valachicum (oláh szokásjog) 70
 Iustitia denegata 407
 Iványi Béla 75, 187
 Izmaeliták 66
 Izöröklés, l. Maioratus
 Jagellók 40, 44, 78, 101, 109, 112, 113, 114, 160, 191, 382
 Janits Iván 136
 János XXII. pápa 89
 János Zsigmond 140, 228, 277, 278, 305
 Járások (districtus, reambulatio) 126, 272
 Jászok 65, 66, 172
 Jegyajándék 175, 315, 328, 371
 Jegypénz 333
 Jegyző 56, 131—132
 Jellacsics József báró 421, 422, 424
 Jenő törzs 12
 Jeruzsálemi királyság 30, 33
 Jezsuiták 305
 Jobbágy birtokszerzési joga 214
 Jobbágy költözködése 215—216
 Jobbágy nősülési engedélye 206, 212

Jobbágy perleési joga 212, 225—226
Jobbágy terhei 60—61
Jobbágy végrendelkezési joga 226
Jobbágy gyermekek gyámja 226
Jobbágyok tartozásai 221—223
Jobbágság 59—64, 131, 154, 184, 193, 197, 198, 199, 200, 201, 204—214, 238, 256, 285, 372, 396
Jobbágytelek 206, 211, 212, 214—217, 294
Jogi személyek 328
Johanniták (ispotályosok) 31, 162, 182, 326
Jozefinizmus 300
József I. magyar király 196, 198, 231, 232, 236, 314
József II. magyar király 211, 212, 223, 225, 246, 250, 251, 269, 270, 276, 300, 302, 309, 391, 413
József főherceg-nádor 250, 254, 292
Juhász Lajos 296
Julián magyar szerzetes 9

Kaán-nemzetség 38
Kabarak 9, 11, 12, 137
Kabineti kormányzás 199
Kadlec Karel 71, 193
Kalim 333
Kalocsai érsek 128, 162, 301
Kalocsai káptalan 31
Kamara haszna, l. *Lucrum camerae*
Kamaraispánok 159
Kamarások 58
Kancellár (cancellarius) 67, 102, 103, 116, 169
Kancellár (erdélyi) 281
Kancellária 99, 102—104, 116, 119, 134, 176, 183, 187, 247, 402, 403
Kancelláriai jegyző, l. *Notarius Cancellariarum titularum (secretarii)* 102, 104, 235
Kerajnok, krajnik 70
Karácsonyi János 31
Karlócai béke 311
Karlócai érsekség 312
Karolingok 88, 96, 104, 160
Karpát József 267
Kassa 73, 74, 246
Kassai püspökség 299
Kaunitz gróf 238, 239
Kazárok 10
Kádi 207
Kálmán magyar király 23, 24, 25, 46, 66, 67, 81, 97, 120, 150, 151, 152, 157, 161, 162, 163, 168, 177, 288, 358, 414
Kálmán király törvényei 186, 380
Kanonisták 57
Kápolna 173
Kápolnai unió 148
Kápolnaispán (magister, comes capellae) 108
Káptalan 145, 162, 164, 177, 178, 179, 181, 257, 261, 263, 300, 318, 328, 362
Káptalani iskola 131
Káptalani javadalmak betöltése 300—303
Károly (Róbert) I., magyar király 39, 40, 53, 68, 82, 83, 91, 92, 133, 146, 157, 158, 159, 170, 353, 403
Károly (Kis) II. magyar király 84
Károly III. magyar király 197, 201, 231, 233, 286, 288, 291, 299, 307, 415
Károly IV., magyar király 437, 439
Károly II. spanyol király 230
Károly V. német-római császár 230, 386
Károlyi Árpád 417, 425
Károlyvárosi generalatus 252
Kázmér IV. lengyel király 95
Kecskefő 208
Kehida 124
Kelemen V. pápa 83
Kelemen XIII. pápa 299
Kelt jobbágyfiúk 49
Kélták 88
Kenézek 50, 70, 71, 252
Keresetlevél, l. *Libellus actionalis*
Kern Fritz 33, 90, 184
Kerületi tábla 314, 315, 327, 391
Kerületi ülések (sessiones circulares) 263
Kerzi törzs 12
Kér törzs 12
Kérészy Zoltán 247, 267

Kézai Simon udvari pap 14
Khasz-városok 207
Kilenced 61, 63, 69, 214, 221, 420
Kincstálás 158
Kincstartó (thesaurarius regius) 41, 102, 245
Kincstári jogügyi igazgató, l. *Királyi jogügyi igazg.*
Kinnamos János bizánci krónikás 81
Kinvallatás 413
Király (magyar) 76
Király János 75
Királyavatás 88—93
Királybírók (iudices regii) 105, 123, 143, 146, 147, 167—168
Királyi apátok 164
Királyi beleegyezés, l. *Consensus regius*
Királyi egyházak (ecclesiae regales) 180
Királyi ember (homo regius) 132, 172, 178, 354, 355, 382, 392, 398
Királyi jog, l. *Ius regium*
Királyi jogügyek igazgatója 246, 285, 313, 328
Királyi kincstár adója, l. *Tributum fisci regalis*
Királyi kincstári hivatal (regius thesaurarius) 285
Királyi kúria 151, 167, 172, 173, 175, 176, 179, 189, 314, 356, 393, 396, 408
Királyi levéltár őre 108
Királyi öröklési jog 246
Királyi prépostok 164
Királyi tanács 38, 39, 41, 44, 82, 96—102, 103, 104, 110, 113, 114, 117, 118, 127, 154, 242, 359
Királyi tábla (tabula regia iudicialis) 169, 211, 261, 288, 312—313, 314, 315, 318, 391
Királyi tetevényjog, l. *placetum regium*
Királyné, magyar 77, 95, 99, 101
Királynői collecta 157
Királytűkrök 21, 186
Királyválasztás, 82—85, 90
Kis Pipin, frank király 89
Kisebb hatalmaskodás 385
Kiszseben 74
Kitonich János 322
Klebensberg Kunó gróf 3
Knausz Nándor 101
Kniezsa J. 16, 136
Kocsmatartás joga 219
Koharyak 271
Kollányi Ferenc 167
Kollár Adám 299
Kollonich Lipót primás 298, 386
Kolozs megye 134
Kolozsmonostori konvent 180, 319
Kolozsvár 36, 145, 172, 282
Komárom 74
Komárom megye 170
Komáromy Andor 415
Komitatsboden 144
Konferenzzrat 240
Konrád III., német római császár 25
Konstanzi zsinat 165, 167
Kontraktualista jobbágyok 209
Konventek 162, 164, 177, 178, 179, 180, 181, 257, 318, 328, 362
Korbáviai püspökség 162
Kormányzói hatalom 77—79
Korona joga 36, 115
Korona visszaháramlási joga 357, 358, 359, 360
Koronaeszme Csehországban 117, 119
Koronaeszme Magyarországon 114—120, 254—256
Koronaőrök 86, 88, 94—95, 261
Koronapénz 294
Koronavám (vectigal sacrae coronae) 159
Koronázás 88—93
Koronázási eskü 91
Koronázási jelvények 89, 94, 95
Koronázási ordók 90
Koronázási szertartás 95
Konstantin Biborbanszületett 9, 11, 12, 18, 19
Kormányzó hatásköre 438—439
Kormányzóhelyettes 439
Kosáry Domokos 416
Kossuth Lajos 199, 213, 416, 417, 420, 421, 422, 424, 430, 435
Kovachich József 43
Kovachich Márton 39, 40, 42, 53, 322
Königsboden 144

Közbécső, l. *Aestimatio communis*
 Közbirtokosság 343
 Közjegyző (*manus publica*) 177, 182—183, 319—320
 Közlegelő 217—218
 Közlött nemesség, l. *Nobilitas participata*
 Köznemesség 46—52, 100, 101, 110, 111, 112, 119, 120, 124, 125, 130, 135, 140, 152, 153, 154, 155, 160, 200, 201—203, 214, 227, 257, 285, 327, 364
 Községi bíró 64, 175, 207, 226, 294
 Községi esküdtek 226
 Községi jegyző 226—227
 Közszerzemény 372—373, 377
 Közszekelyek (*communes*) 139, 140, 142
 Közteherviselés 420
 Körös megye 150, 286
 Közszeg 74, 315
 Községi-nemzettség 38
 Kral, Kralj 22
 Krassó vármegye 70
 Krassó-Szörény megye 198
 Kring Miklós 66
 Kumorovitz L. Bernát 104
 Kúnok 50, 65—66, 107, 109, 152, 172
 Kuriális bíróság 169, 170
 Kuriális jobbágyság 206
 Kurialista 202
 Kurializálás 213
 Küküllő megye 134
 Külső-Szolnok megye 134
 Kündü méltóság 10
 Kürt-Gyarmat 9, 11
 Lackfi-család 135
 Laki Thuz János 74
 Lajos I. magyar király, l. Nagy Lajos
 Lajos II. magyar király 85, 86, 101, 113, 149, 166, 189
 Lamberg Ferenc gróf 421
 László I. magyar király, l. Szent László
 László II. magyar király 81
 László IV. magyar király 38, 98, 109
 László V. magyar király 43, 78, 84, 92, 95, 113
 László Gyula 12
 Leánynegyed 175, 338, 341, 350, 355, 356, 365—367
 Leányváros 74, 408
 Lebediás 13
 Legitimae aetatis 331
 Legitimitas 80, 89
 Legitimitas per rescriptum principis 330
 Lehota 69
 Lengyel jog 367
 Lengyelország 27, 70, 77, 80, 87, 91, 104, 121, 149, 198, 204, 206, 227, 264
 Leszálló örökség 360—361
 Levédia 10
 Leváltárnok (megyei) 273
 Leviratus 368
 Libellus actionalis 409
 Liber (szabadok) 46
 Liber baro (Freiherr) 201
 Libertas hospitum 60
 Libri regii 188, 249, 319, 403
 Ligeti Lajos 12
 Lignatio, l. Faizás
 Linzi béke (1645) 195, 306, 309
 Lipót I. magyar király 196, 230, 231, 235, 283, 284, 295, 298, 306, 307, 311, 386, 391
 Lipót II. magyar király 198, 240
 Liptó vára 126
 Liptói jobbágyfiúk 50
 Liptó megye 126, 405
 Litigium 393
 Litis contestatio 410, 413
 Litis pendentia 393
 Litterae affirmatoriae 399
 Litterae armales 329
 Litterae procuratoriae 390
 Litterae repulsionales 408
 Litterae testimoniales 409
 Lítván jog 367
 Loca credibilia (*testimonialia*), l. Hiteles helyek
 Lovagi becsületbíróság 170, 385, 390, 397
 Lovászmester 108
 Lovászok 58
 Lófők (primipili) 139, 140, 142, 144, 279
 Lócse 68, 73

Lucrum camerae 28, 133, 157—158, 159
 Lugosi püspökség (gör. szertartású) 299
 Luther 189
 Macellatio 220
 Macsói bán 151, 170
 Magdeburgi jog 68, 74
 Magna Charta 30, 33
 Magszakadés, l. Defectus seminis
 Magnates 200
 Magyar törzs 11
 Magyar kamara 244—247, 285, 293, 294, 346, 347
 Magyar kancellária 236, 237, 301, 330, 362
 Magyar királyi cím 149
 Magyar tanács (*consilium Hungaricum*) 242—243, 256
 Magyar udvari kamara 246, 418
 Magyar udvari kancellária 202, 247—249, 251, 300, 302, 418, 427, 429
 Magyarország önröndelkezési joga 195, 196, 253, 249
 Magyaróvári harmincad hivatal 244
 Magyarság kételyvárosa 11
 Mafor villae 72
 Matoratus 363, 364, 365
 Majorsági bírtok 210, 213
 Majorsági gazdálkodás 204—205, 208
 Makkai László 286
 Makkoltatás 219
 Makkai Ferenc 124
 Mala fidei possessio 339
 Malleus utroque officii c. munka 414
 Malomtartás joga 220
 Mandatum 179
 Mandatum evocatorium 392
 Mandatum inquisitionis 398
 Mandatum pronoforium 388
 Mandatum requisitorium 403
 Mandatum statutorium 354
 Marczali Henrik 85
 Markó Árpád 293
 Marósványhely 204
 Martell Károly Anjou-herceg 82
 Marturina, l. Nyestbörádó
 Matthäus Parisiensis 32
 Mayer Theodor 247
 Mágnások 200, 326
 Mályusz Elemér 31, 37, 44, 64, 66, 113, 124, 126, 136, 144, 156
 Máramaros vármegye 70
 Mária magyar királynő 83, 100, 111
 Mária Anna Habsburg főhercegnő 231
 Mária Terézia 197, 198, 201, 210, 225, 231, 233, 246, 250, 252, 256, 270, 276, 284, 285, 286, 287, 288, 299, 300, 301, 302, 308, 321, 324, 391, 413, 415
 Márton V. pápa 165
 Másodalispán (*subyicecomes*) 129, 270, 271—272
 Mátyás I. magyar király 40, 43, 44, 84, 86, 87, 88, 93, 94, 101, 102, 104, 106, 112, 113, 114, 128, 132, 135, 139, 143, 147, 155, 159, 160, 166, 169, 172, 173, 187, 188, 190, 392, 397, 405
 Mátyás II. magyar király 229, 237
 Meggyes 141
 Meggyesi únió 148
 Megye 37, 43, 56, 113, 120—126, 134—136, 156, 172, 180, 182, 187, 196, 198, 205, 206, 207, 211, 218, 220, 222, 224, 225, 249, 251, 256, 268—273, 275, 287, 293, 294, 318, 328
 Megye hadügyi igazgatása 134
 Megye hatásköre 132—134
 Megye közönsége (*universitas, communitas*) 126, 127, 129, 130, 133
 Megye pecsétje 133
 Megye pénzügyi igazgatása 133
 Megye székhelye 126
 Megyei adó 205—206, 212
 Megyei árvaszék 133
 Megyei bíráskodás 173—174
 Megyei ellenállás 269
 Megyei hatóság 131, 132, 133, 134, 171
 Megyei jegyző 269, 272—273
 Megyei követek 214, 257, 261, 263
 Megyei oklevélkiállítás 133
 Megyei önkormányzat 129, 130, 132, 135, 268
 Megyei robot 205—206, 212,

Megyei statutumok 268
 Megyei szék (sedria) 129, 131, 132, 133, 173, 174, 269, 271, 272, 273, 313, 314, 315, 317, 408, 412, 415
 Megyei tiszt ügyész 212, 216, 220, 223, 315, 412
 Megyei tisztviselő kar 269
 Megyeri törzs 11
 Megyék fegyelmi hatósága 132
 Melich János 16, 23
 Memorialis 402
 Merovingok 88, 96, 104
 Metternich Kelemen herceg 238, 241, 417
 Meznerics Iván 273, 318
 Mezővárosok 62, 63, 64, 75, 256, 276
 Michnay és Lichner 75
 Milesek 45, 48, 122, 152
 Milkói püspökség 162
 Miklós V. pápa 166
 Miksa, III. Frigyes fia, magyar trónkövetelő 86
 Miksa I. magyar király 229, 233, 242, 305
 Miniszteri felelősség 99, 419, 430
 Miniszterkonferencia 236, 243
 Minisztertanács 418
 Miskolczy Gyula 241, 288
 Mixta negotia 234
 Modor, város 256
 Mogyoródi csata 24
 Moldva 143
 Molnár Erik 12
 Molnár Kálmán 440
 Moravcsik Gyula 13
 Moson megye 136, 170, 217
 Mosóczy Zakariás, püspök 320
 Murarik Antal 59, 366
 Georg Müller 148
 Nagy Károly német-római császár 22
 Nagy Konstantin 89
 Nagy Lajos magyar király 39, 40, 61, 67, 68, 72, 83, 94, 110, 149, 153, 170, 171, 178, 180, 187, 346, 359, 360, 405
 Nagy Sándor 89
 Nagybírák 169, 170, 178, 179, 180, 257, 341, 354, 362, 382, 383, 387, 388, 392, 398
 Nagyszebeni érsekség 312
 Nagykörös 208
 Nagyobb hatalmaskodás 383
 Nagyszombat 73, 315
 Nagyváradi béke 228
 Naturalis dominus 76
 Naulum, I. Révszedés
 Nádasdy-család 200
 Nádasdy-hitbizomány 364
 Nádlás 218—219
 Nádor (comes palatii) 29, 31, 32, 35, 42, 56, 58, 64, 65, 78, 90, 98, 104—107, 113, 120, 125, 128, 131, 154, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 243, 250, 253—254, 260, 264, 265, 271, 296, 300, 301, 305, 312, 313, 315, 326, 336, 338, 399, 418, 430
 Nádor adományozási joga 346
 Nádor felülvizsgálati hatásköre 105
 Nádori cikkelyek 78, 106—107
 Nádori közgyűlés 116, 170—172, 388, 401
 Nádori szék 312
 Nápolyi László 165
 Necessitate ultima urgente 342
 Nemesérc monopólium 158—159
 Nemesi hadfelkelés (exercitus generalis) 152, 153, 155, 289, 291, 292, 327
 Nemesi kapitányok 154
 Nemesi kiváltságok 326, 418
 Nemesi libertas 49, 119
 Nemesi rend (status) 51, 171
 Nemesi rend joga 50
 Nemesi vármegye, I. Megye
 Nemesség eredete 119
 Nemesség megszerzése 328
 Nemzetgyűlés 108—109
 Nemzetségek 6, 7, 8
 Nemzeti igazságszolgáltatás 65, 167
 Német jog 60, 70, 339
 Németh Gyula 10, 11, 12, 137, 144
 Németország 27, 32, 46, 47, 71, 73, 118, 144, 153, 157, 209, 332, 440
 Népfelség gondolata 14

Népköztársaság 437
 Nikolsburgi béke (1622) 195, 305
 Nobile officium 270
 Nobiles, I. Köznemes
 Nobilitas generationalis 330
 Nobilitas participata 330
 Nominatio 297
 Nota infidelitatis 350, 370, 372, 382—383
 Notarius 103, 104, 178
 Nova divisio, I. Uj osztály
 Nova donatio 341, 351—352
 Novum iudicium, I. Perújítás
 Novum Tripartitum 324
 Nösnerland 145
 Nuncium, I. Uzenetváltás
 Nyelvváltás 385
 Nyestböradó (marturina) 50, 156
 Nyék-törzs 11, 12
 Nyílföldek 138
 Nyilvános bűncelekmények 381—382
 Nyitrai püspökség 128, 162
 Nyolcvanadvám 158, 159
 Nyugati gótok 88
 Octavalis törvényszék 190, 313, 327, 393
 Officialis 53, 66, 126, 128, 174
 Oklevelek 102, 103, 129, 131, 132, 161, 176, 177, 179, 181, 185
 Oklevelek érvénytelenítése 405
 Oklevélbizonyítás 402—406
 Oklevélhamisító büntetése 380, 405
 Októberi diploma 426—427
 Olaszország 66, 153, 332, 363, 440
 Oláh jog 70
 Oláhok 69
 Oldalági öröklés 361
 Oldalági rokonok (collaterales) 335
 Oligarchia 38, 39, 53, 55
 Onogur 9, 10
 Onus probandi 339
 Oppidum, I. Mezőváros
 Oppositio 411
 Optio 378
 Ordo iudiciarius 391
 Organikus államszemlélet 118—119, 255
 Orosz J. 267
 Oroszország 199, 206, 238, 424
 Ország rendes bírái 169, 312
 Országbíró (iudex curiae) 56, 98, 107, 108, 132, 168, 169, 170, 173, 250, 254, 260, 312, 315, 326, 427
 Országgyűlés 38, 39, 40, 41, 43, 100, 101, 106, 108—114, 118, 154, 165, 187, 191, 196, 197, 198, 200, 203, 205, 211, 212, 213, 242, 243, 254, 256, 267, 275, 281—283, 416, 419
 Országgyűlés határozatainak megváltoztatása 266
 Országgyűlés hatásköre 114
 Országgyűlés helye 113, 282, 258
 Országgyűlés házszabályai 263
 Országgyűlés megnyitásának módja 260—261
 Országgyűlés összehívásának ideje 113
 Országgyűlés összehívásának joga 113
 Országgyűlés rendjének fenntartása 259—260
 Országgyűlés tagjainak elszállásolása 258
 Országgyűlés tagjainak személyes biztonsága 259
 Országgyűlés tartama 258
 Országgyűlés tárgyalási módja 114
 Országgyűlési ifjúság 260
 Országgyűlési képviselők 419—420
 Országgyűlési költségek 212, 221, 259
 Országgyűlési követek 133, 258
 Országgyűlési meghívó (litterae regales) 113, 257—258
 Országgyűlési megjelenési jog 110—112
 Országgyűlési napló 267
 Országgyűlési tanácskozás nyelve 267
 Országos kincstárnok (thesaurarii regni) 41
 Országos méltóságok 99, 103, 104, 127, 253—254
 Országos Törvénytár 322
 Országpecsét 100

Országgyűlés (consilium regni) 100, 166
Osztály 344—345, 355, 364
Osztályigazítás 345
Osztályos atyafiak 335
Osztály jog 341
Osztály polgári törvénykönyv 426
Ottokár stájer rimes krónikája 82
Ottó bajor herceg, magyar király 83, 92
Ottó III. német-római császár 22
Ököradó 156
Ökörsütés 140, 142, 143
Örökbecsű, l. Aestimatio perennalis
Örökbefogadás, l. Adoptio
Öröklött nemesség, l. Nobilitas generationalis
Örökös főispánság 128, 270—271,
Örökös jobbágyság (mera et perpetua rusticitas) 63
Örökös királyok hitlevele 232—233
Örökvallás 373—374
Örökvalló oklevél 375—377
Örökváltság 214, 416
Ósi alkotmány 199, 212, 213
Özvegyi jog 315, 368—369, 377
Ósi jószág 337, 361, 366, 376
Ósiség 139, 346, 353, 359—360, 363, 365, 416, 420, 426
Özvegyi jog 368—369
Paiss Dezső 16
Pallásjog 174, 317
Pannonhalmi főapát 175, 327
Pannonhalmi főapátság 162
Papp László 320
Paraszti önkormányzat 64, 207—208
Parasztkapitány 207
Parasztság, l. Jobbágyság
Paraszt vármegye 207
Parlamentum publicum 109
Parochia 122
Partium 277, 282, 283
Patrimonium 21, 346
Patváristák 390
Patvarkodás 385
Pauler Gyula 34
Pauly Carolus 227
Plahler Carolus 227
Pálffy-család 201, 270
Pálffy Pál gróf 235, 363
Pálinkaégetés joga 219
Pátens 402
Pázmány Péter 229, 297, 298, 305
Pecséhasználat 117
Per capita — örökölni 361
Per rescriptum pontificis 334
Per subsequens matrimonium 334
Peregyszég 407
Perenkívüli eljárás 131, 132
Peres adomány 347
Perényi-család 128
Perfectae aetatis 331
Perfolyam 408
Perhalasztás 394
Perletétel 407
Perorvoslat 407—408
Personae larvatae 375, 384
Pertárnok (megyei) 273
Perújítás 407, 409, 411
Pestmegye 128, 131, 217, 272
Pécsi püspökség 128, 150, 162, 286
Pénzgazdaság 56, 59, 71
Pénzverőkamara 56, 127, 133, 158
Péter magyar király 23, 80
Pfalzgraf 32, 104
Piaszok, lengyel uralkodócsalád 77
Pignus contractuale, conventionale, iudiciale, legale 377
Placetum regium 165
Planum tabulare 324
Plebeius 46
Pleidell Ambrus 51, 75
Poenale 377
Pohárnokmester 108
Pohárnokok 58
Polgári per 409—411
Polgármester 274, 275
Polgárság, l. Városi polgárság
Polizei-hofstelle, l. Rendőrminisztérium
Pontificale Romanum 90
Poroszló 176—177, 178, 388, 391, 406
Poroszország 238
Porta 294—295

Postulatum 261, 282
Pozsega megye 150, 286
Pozsony 73, 86, 95, 121, 196, 227, 240, 243, 246, 250, 258, 259, 275, 313
Pozsony megye 136, 170, 216
Pozsonyi harmincad hivatal 244
Pozsonyi jog 74
Pozsareváci béke 198, 252
Pozsonyi kamara, l. Magyar kamara
Praefectio, l. Fűsttés
Praelatus 326
Praemonitio 374, 378
Praescriptio 340—341
Praesentia palatinalis 169
Praesentia regia 169
Praesentia specialis 169
Praesentatio 165—166, 297
Pragmatica sanctio 231—232, 284, 288, 416, 427, 429, 431
Praxis criminalis 322, 386, 413
Prága 95, 243
Predialista, l. egyházi nemes
Predium 52
Premontreiek 162, 182
Primae Nonae 193, 326
Primás, l. Esztergomi érsek
Primogenitura 81—82, 363, 364—365
Primorok 139, 140, 142, 144, 279
Principes (előkelők) 47
Pristaldus, l. Poroszló
Privilegium 187, 402, 403
Privilegium fori 47
Pro remedio animae 57, 362
Probatio semiplena 411
Probi viri 126, 185
Proclamatio trineforensis 392
Procurator 390
Proditor fraterni sanguinis, l. Vértagadás
Prohibita 408
Propositio 261
Propria in persona 170
Proscriptio 171, 379, 412
Protestantizmus 304—311
Protestatio 341
Protonotarius, l. Itélőmester
Provincia 122
Provisio 297
Provisorium 428

Próbák eltiltása 396
Puberes 331
Publicus malefactor 171, 382
Pugil 396
Pusztaszer 108
Püspöki szék betöltése 297, 300—303
Quadrupartitum 324
Quarta puellaris, l. Leánynegyed
Quinque casus 383
Quota 431
Rabszolgák 56—59
Rachfahl Félix 41
Rábaköz 64
Rákóczi Ferenc II. 197
Rákóczi Ferenc II. hadserege 290—291
Rákóczi György I. 195, 279, 306, 322
Rákóczi György II. 196, 277, 306, 322
Rákos mezeje 83, 85, 113
Rákosi határozat (1505) 85, 86, 189, 227, 228
Reacquisitio bonorum 340
Rectificatio divisionis, l. Osztályigazítás
Regalis ecclesia 161
Regálék 28, 107, 157, 158, 159, 220, 244, 279, 344
Regálisták 283
Regina probationum 413
Registrator 104, 188
Regulatio 213
Reichsrat 425, 426, 428
Relatio 179
Relatio evocatoria 392
Relatio inquisitoria 398
Relatio statutaria 355
Rendi alkotmány 40—44, 195, 196, 197, 198, 199
Rendi dualizmus 41, 233
Rendi társadalom 46—52
Rendkívüli adó (collecta, sub tempore emergens) 28, 30, 61, 73, 155, 157, 158, 159, 160, 221
Rendőrminisztérium (Polizei-hofstelle) 199, 240—241, 263
Renuncium 264
Repulsio 407

Requisitio 171, 399
 Requisitorok 318, 319
 Res immobiles 337
 Res mobiles 337
 Res paraphernales, l. Jegyaján-
 dék
 Reservatio 164, 165
 Residentia exercitus 76
 Retentio bonorum 340
 Revisio aetatis 332
 Revisio oculata 398
 Revocatio vocis procuratoriae,
 l. Ügyvédszó visszavonása
 Rex iunior, l. ifjabb király
 Révész Imre 311
 Révilleték 158
 Révszedés joga (földesúri) 220
 Ritus explorandae veritatis 395
 R. Kiss István 51
 Robot 61, 63, 69, 122, 203, 204,
 214, 222—223, 420
 Rogerius váradi kanonok 36, 124
 Rohonc 74, 245
 Rokonság 334—336
 Román nyelv keletkezése 17
 Románia 206
 Rovásírás 137
 Rovó 294
 Rozsnyói püspökség 299
 Római jog 192, 335, 336, 339, 341,
 352, 363, 365, 377, 384
 Rudolf, magyar király 229, 242,
 246, 256, 258
 Rutének 69
 Sachsenspiegel 30, 68, 192, 414
 Salamon, magyar király 23, 24,
 77, 81, 90
 Saul, zsidó király 88
 Savoyai Jenő herceg 237
 Sándor III. pápa 164, 177
 Sándor Lipót nádor 254
 Schiller Bódog 100
 Schmerling Antal 428
 Schönbornok 271
 Schramm P. E. 90
 Schuler v. Libloy, Friedrich 324
 Schönemann K. 75
 Schwab Mária 214
 Schwarzenberg Félix herceg 423,
 425
 Sedes dominialis, l. Uriszék
 Sedes valedictoria 270
 Sedria, l. Megyei szék
 Segesvár 140, 145
 Segesvári unió 148
 Selmechánya 74
 Selyk 141
 Seneshal 32, 33
 Senioratus 80—81, 364, 365
 Seniorok 45
 Sententia 406
 Sententia capitalis 383
 Sententiae maiores 385, 406
 Sententiae minores 385, 406
 Septem sedes Siculorum 138
 Serviens regis 48, 130
 Servitor 200
 Sessio mixta 265
 Sessio regnicolaris 264
 Sérelmek (gravamina) 262, 283
 Siculitas 138—139
 Sigillum authenticum, l. Hiteles
 pecsét
 Sigillum maius 402
 Sikil 137
 Sixtus V. pápa 297
 Sói bán 151
 Sókamara 56, 127, 159, 293
 Soltész (Schultheiss, locator) 69
 Sopron 73, 74, 121, 306
 Spalatoí Tamás 26, 150
 Spanyolország 229, 230, 231, 363
 Staatskonferenz, l. Allamkonfe-
 rencia
 Stadtbuch 72
 Status et ordines 257
 Statutio 354—356, 377
 Statutio pura, vulnerata 356
 Statutum 187
 Strigák 414
 Subimpignoratio 378
 Subsidium, l. Rendkívüli adó
 Successio vidualis 369
 Succubitus duelli 397
 Supplementum ad vestigia comi-
 tiorum 322
 Supremus et perpetuus comes 271
 Supremus iudicium, l. Főszolga-
 bíró
 Sylloge decretorum 322
 Systematica Commissio 324

Szabad ispánság 174
 Szabirok 10
 Szabad királyi városok 74, 256,
 257, 273, 275, 276, 287
 Szabad költözés joga 61, 205,
 206, 209, 212
 Szabad parasztok 45, 59
 Szabadok dénárjai (denarii libe-
 rorum) 28, 30, 46, 156—157
 Szabadosok 206
 Szabolcs megye 170
 Szabó István 64, 200
 Szamojedok 5
 Szamosújvári püspökség (gör.
 szertartású) 299
 Szaracénok 34, 66
 Szatmári béke 197, 307
 Szatmári káptalan 319
 Szatmárnémetii püspökség 299
 Szavatos 389
 Szavárdok 9
 Szálláskapitányok 65
 Száraz váмок 110
 Szász kerületek 141, 147
 Szász szervezet 146—147
 Szász városok 145
 Szászok, l. Erdélyi szászok, Sze-
 pesi szászok
 Szászok aranyszabadságlevele
 145—146
 Szászok nemzeti egyesülése 147
 Szászrügen 145
 Szásztükör, l. Sachsenspiegel
 Szászváros 145
 Száznagy (centurio) 123
 Szeben 145, 146, 284, 285
 Szebeni gróf 147, 286
 Szebeni hét-szék 135, 141
 Szebeni hét szék pecsétje 147
 Szebeni ispán 145, 146
 Szebeni prépost 175
 Szegedi János, jezsuita tanár 192,
 321, 324
 Szegődményesek 213
 Szekfü Gyula 56, 200, 293, 311
 Szemere Bertalan 424
 Személynök (personalis praesen-
 tiae regiae in iudicis locum-
 tenens) 75, 104, 169, 254, 260,
 261, 312, 313, 315
 Személynöki városok 75, 254
 Szent Agoston 21
 Szent István 19, 21, 22, 23, 29,
 37, 46, 47, 57, 79, 80, 82, 90, 91,
 92, 93, 94, 95, 97, 102, 104, 108,
 120, 121, 123, 134, 150, 152,
 161, 162, 167, 176, 184, 298,
 356, 357, 358, 368, 379
 Szent István Intelmei 21, 22, 97,
 185—186
 Szent István legátusi felhatalma-
 zása 161, 298, 299
 Szent István törvényei 185—186,
 380, 409
 Szent király szabadjai
 (iobbagiones sancti regis) 49
 Szent László 23, 24, 46, 57, 66,
 67, 77, 97, 105, 107, 120, 150,
 162, 167, 168, 178
 Szent László törvényei 186, 380,
 392, 409
 Szent Pál 118
 Szentgyörgy, város 256
 Szentgyörgyi Péter, magyar főúr
 189
 Szentiványi Márton jezsuita 321
 Szentkorona 91, 92, 93—94, 95,
 100, 273, 287
 Szentkorona országoi 149—151
 Szentkorona kancellárja 116
 Szentkorona kincstára 116
 Szentkorona pecsétje (sigillum
 sacrae coronae regni Hungariae
 116
 Szentkorona ügyésze (fiscus) 328
 Szentpétery Imre 104
 Ifj. Szentpétery Imre 75
 Szentszék 22, 24, 32, 34, 82, 83,
 103, 150, 159, 161, 164, 165, 182,
 189, 297, 298, 301, 303
 Szentszéki bíróság 175, 259, 308,—
 317, 370
 Szepes vára 36
 Szepesi ispán 68
 Szepesi kamara 246—247
 Szepesi lándzsások 50
 Szepesi prépost 175
 Szepesi püspökség 299
 Szepesi szászok 67—68
 Szepesi 13 város 68, 148
 Szerbek 251—252, 286, 311, 421,
 423, 424
 Szerbia 80
 Szerémi püspökség 162
 Szerémség 150, 286

Szerződések 373—375
Széchenyi István gróf 199, 213,
256, 417, 418
Székbíró 142, 143, 146, 147, 180
Székely alispán 141
Székely birtokjog 139, 140
Székely hadnagy 142, 180
Székely ispán (comes Siculorum)
56, 135, 141, 142, 147, 149, 326
Székely jog 139
Székely közgyűlések (congregatio
generalis) 141
Székely nemzetgyűlés 140, 141,
142
Székely Ottokár 52
Székely rendek 139
Székely székek 138, 142
Székely városok 143
Székelyek 133, 136—141, 282
Székelyek közigazgatása
141—144
Székesfehérvár, 71, 74, 90, 94, 95,
113, 227, 228
Székesfehérvári káptalan 182,
401, 404
Székesfehérvári kereszties kon-
vent 182
Székesfehérvári prépost 103
Székesfehérvári püspökség 299
Székesfehérvári törvénytörvények,
I. Fehérvári törvénytörvények
Székeskáptalan 162, 182
Székgyűlés 141, 142, 147
Széksértés 133, 315
Széktartó, I. Székbíró
Székülők 143
Szilágyi Erzsébet 87
Szilágyi Lőránd 97, 102
Szilágyi Mihály 87
Szilézia 68
Szilveszter II. pápa 22, 94, 298,
299
Szilveszter-bulla 298, 299
Szlavónia 135, 149—150, 151, 156,
173, 193, 210, 227, 228, 251, 261,
286, 322, 423
Szlavónia hercege 37
Szlavóniai megyék 113
Szláv jog 339, 342, 344
Szláv várendezzer hazánkban
120—121
Szlávok 16, 121, 157
Szlóvénok 16, 150

Szobi Mihály 189, 190
Szoika Kamill 175
Szokásjog 183—185, 320, 325
Szolgabíró (iudex servientium,
iudlium) 125, 126, 127, 129, 130
—131, 132, 133, 136, 171, 174,
213, 215, 216, 223, 272, 294,
296, 315, 316, 362, 374, 387, 391,
398, 406, 409, 410, 412
Szolgabíró széke 316
Szombathely 74
Szombathelyi püspökség 299
Szószóló (Vormünder) 274
Szörényi bán 151, 326
Tagányi Károly 16, 45, 124, 126,
136, 184, 334
Taksás nemzések 202
Taksások 209
Taksony, magyar fejedelem 19, 81
Talis 380
Tamás, spalatói főesperes 288
Tanubizonyítás 397
Tárján, törzs 11
Taxa 294
Táblabírák 203, 263, 270, 272,
273, 315, 316
Táblai ülnökök 273
Tárnoki jog 74
Tárnoki szék 74—75, 315
Tárnoki városok 74, 75, 254
Tárnokmester (magister taver-
nicorum) 58, 74, 98, 102, 107,
170, 250, 254, 260, 275, 312
Tárnokok 58
Társaskáptalan 162, 182
Telegdy Miklós, pécs püspök 320
Telek (mansio, fundus, sessio) 60
Teleki József gróf 185
Telekkatonaság 154, 155
Telonium, I. Vámszedés
Temes vm. 70, 198
Temesi Bánság 198, 210, 252—
253, 327, 425, 427
Templomosok 31, 162
Testvéri osztatlanság 342—343
Teutonicus 144
Teutsch Friedr. 148, 149
Thököly Imre 196, 306, 307
Thurzó-család 200
Tisztújító közgyűlés (sedes
restauratoria electoria) 269,
272

Titkos kabinet 240
Titkos kancellár (secretarius can-
cellarius) 103, 104, 108, 169
Titkos pecsét 103
Titkos tanács (Geheimrat) 235—
236, 261, 262
Tituli donationis 348—349
Tized 110, 123, 131, 133, 162, 175,
203, 208, 221, 222, 327, 420
Tiznagy (decurio) 123
Toldy Miklós 54
Tolna vm. 64, 113
Tomori Pál, főpap-hadvezér 54
Torda megye 134
Torday Lajos 318
Török 58
Torontál megye 198
Tóth Zoltán 23, 94
Tótok 69
Törvény 185—187, 320
Törvényjavaslat 261, 282
Törvénykezési szünet 259
Törvénytörvények, I. fehérvári
törvénytörvények
Törzs, törzsszövetség 8, 12, 18, 19
Transsumpta 403
Trencsén megye 128
Trienti zsinat 175, 334
Tripartitum, I. Hármaskönyv
Trónbetöltés 79—86
Traianus, római császár 17
Tricesima, I. harmincadvám
Tributum fisci regalis 159
Trónöröklési szerződések 84,
85—86
Tudományvetel 397—399
Turba Gustav 232
Turini béke, (1381), 115
Túróc megye 126, 405
Túróc vára 36, 126
Túróci jobbágyfták 50, 126
Tutela dativa, legitima, testa-
mentaria 336
Tűrelmi rendelet 309
Turingia 68
Türk 10
Türkök műveltségi hatása 10, 11
Tyrocinum, Szegedi János
munkájának címe 324
Uradalmi ügyészség 224
Udvarbíró (curialis comes) 107
Udvari ágensek 249
Udvari és államkancellária (Hof
und Staatskanzlei) 238, 249, 301
Udvari haditanács (Hofkriegsrat)
237—238, 247, 252, 262, 289, 291
Udvari kamara (Hofkammer) 236
—237, 238, 245, 247, 248, 262
Udvari kancellária (Hofkanzlei)
236, 243, 245, 265, 267
Udvari méltóságok 96, 97, 98, 99,
104—108, 109, 110, 127, 152, 168
Udvari azámvevőszék (Hofrechen-
kammer) 238
Udvari vitézek (aulae regiae
militis) 99, 170, 178
Udvarispán (comes curialis) 59,
123, 168
Udvarmester (curiae regiae
magister) 104, 108
Udvarnok-ispán 58
Udvarnokok 58, 105, 168
Ugorok őshazája 5—6
Ulászló I., magyar király 84, 87,
91, 95, 100
Ulászló I. koronázása alkalmá-
ból kiállított rendi nyilatkozat
92—93
Ulászló II., magyar király 44,
63, 85, 87, 88, 94, 112, 142, 143,
149, 160, 166, 189, 192, 220
Una et eadem libertas 119, 192
Univeritas Saxonum 148, 285—
286, 305
Unus sit populus 146
Urbarialis jegyzőkönyv 225
Urbar 60
Urbéri rendelet 220, 221, 222, 224
Urbura 158—159
Uj adomány, I. Nova donatio
Uj osztály 345
Urbéri rendelet 210—212, 220
Urbéri juttatások (beneficia)
217—219
Uriszék (sedes dominalis) 131,
174, 211, 214, 218, 224, 317,
401, 408, 420
Üzök 15
Ügyvédek 389—391
Ügyvédi rendtartás 391
Ügyvéd szó visszavonása 407, 411
Ügyvédvállás 390
Üzenetváltás 264, 267

Vadászati jog 219—220
Vajda 56, 62, 102, 134—135, 141,
149, 172—173, 180, 277, 326, 384
387
Vajdai közgyűlés 136, 172—173
Valkó megye 150
Vallónok 66, 68, 71
Vandalok 80
Varasd megye 150, 286
Varga Endre 391
Váci püspökség 162, 304
Váczy Péter 22, 51, 107, 167, 172
Vágvidéki székek 50, 64
Választójog 419, 435—436, 440
Várjobbágyok (iobbagiones
castrī) 49, 59, 122, 124, 135, 152
Választói feltételek 86—88, 91,
195, 280—281
Vámilleték 158
Vámszedés joga (földesúri) 220
Várad püspökség 128, 162,
304, 319
Várad i registrum 177, 395
Várday Pál esztergomi érsek 243
Vármegye, l. Megye
Várnagy (castellanus) 123, 128,
158, 174, 175
Várnép (populus castrī,
castrenses) 122
Városbíró (iudex, villicus) 275,
387
Városi belső tanács 274
Városi jegyző 72, 275
Városi jog 74, 275, 337, 380
Városi jogcsaládok 74
Városi kapitány 275
Városi nagytanács 273—274
Városi önkormányzat 72
Városi polgárság 71—75, 200,
201, 203—204, 256, 396, 401
Városi tanács (magistratus) 72,
180, 204, 207, 274—275
Városi ügyész 275
Városok 43, 44, 71, 107, 113, 118,
156, 187, 193, 249, 251, 261,
263, 264, 273—277, 294, 295, 305,
328, 332
Városok képvisellete országgyű-
lésen 113, 257, 258
Városok terhei 72—73, 155
Vásárhelyek 71
Vásárpénz 158
Velence 97, 115, 117, 151, 159, 189

Vencel magyar király 83
Vencel II. cseh király 83
Venditio temporalis 377
Verőce megye 150, 286
Verwirkungstheorie 196, 425
Vestigia comitorum 322
Veszprémi püspökség 128, 162
Végrendelet 362
Vérdíj (homagium) 45—46, 167,
326, 327, 332, 333, 369, 370,
379, 381, 383, 384, 385, 401,
405
Vérelegytés 14
Vérgyökér 139
Vérségi hagyomány 79
Vérségi jog (Árpádoké) 21
Vérszerződés 13, 98, 150
Vértagadás 352, 384,
Vicarius in spiritualibus
generalis 175
Vicebán, l. Albán
Violentiae 315
Visum repertum 412
Vitési rend 439
Virozil Anton v. 249
Visegrád 36, 92, 94, 121
Vlachok 251
Vogul—osztják nép 5, 6
Volja 69
Votum curiatum 264
Vránai perjel 326
Vulneratio et cruentatio 316
Wass-család 135
Wellmann Imre 201
Werbőczy István 54, 119, 120,
166, 184, 188—191, 201, 227,
255, 256, 297, 299, 320, 339,
346, 366, 369
Wesselényi-féle összeesküvés
196, 306
Windischgrätz Alfréd herceg 422,
424
Wormsi konkordátum 163
Zabola 139
Zágráb 71, 314
Zágráb megye 150, 286
Zágrábi érsekség 299
Zágrábi püspökség 150, 162, 286,
327
Zálogjog 377—378
Zápolyai János 85, 86, 189, 190,
227, 228, 296, 304

Zenggi püspökség 162
Zichy István gróf 12
Zipser Willkür 68
Zólyom vára 36, 126
Zólyomi várispánság 125
Zrinyi-család 200
Zsámboki János, udvari orvos 320
Zsellérek (inquinini) 217, 218,
219, 222
Zsidók 34, 67, 193, 368
Zsidók aranybullája 67
Zsigmond, magyar király 40, 62,
67, 68, 72, 74, 78, 84, 85, 87,
94, 99, 100, 110, 111, 113, 115,
116, 133, 134, 143, 147, 149, 154,
155, 158, 159, 165, 173, 185, 188,
194, 382, 383, 405, 407
Zsilinszky Mihály 311
Zsinati törvényszék 168
Zsirai Miklós 12
Zsolt, Árpád fia 19, 81
Zsupán 121, 122, 150
Zvoimir, horvát király 150

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
ELŐSZÓ	3
I. ŐSKOR.	
ŐSTORTÉNET	5
A MAGYAR TÖRZSSZÖVETSEGE	10
A HONFOGLALASKORI MAGYAR ÁLLAM ..	12
II. KÖZÉPKOR (1000—1526).	
1. AZ ALKOTMÁNY FEJLŐDÉSE.	
A keresztény királyság	21
Az aranybulla	27
Az ellenállási jog	31
A nemesi jogok újabb biztosításai. Kísérlet a régi királyi hatalom helyreállítására	34
A rendi alkotmány kialakulása	40
2. TARSADALMI VISZONYOK.	
A királyság első százada	44
A rendi társadalom kialakulása. A köznemesség keletkezése	46
Hűbéri elemek középkori társadalmunkban	52
A nem szabadok osztálya, a rabzolgák	56
A jobbágyság	59
A bevándorolt népek társadalma	64
Városi polgárság	71
3. AZ ALKOTMÁNY KÖZPONTI SZERVEI.	
A király	76
A királyi hatalom megosztása	76
A királyi helyettesítése. A kormányzói hatalom	77
A királyi trón betöltése	79
Választói feltételek	86
A királyavátás és koronázás	88
A szentkorona és a koronázási jelvények. A korona őrzése	93
A koronázási szertartás	95
A királyi tanács	96
A királyi kancellária	102
Az udvar méltóságai	104

	Oldal
Az országgyűlés	108
A szentkorona-eszme	114

4. A KORMÁNYZÁS VIDÉKI INTÉZMÉNYEI.

A királyi vármegye	120
A nemesi vármegye	124
A nemesi megye tisztviselői. A főispán	127
Az alispán	128
A szolgabíró	130
A jegyző	131
Az esküdtek	132
A megye hatásköre	132

5. ERDÉLY

A székelyek	136
A székelyek közigazgatása	141
A szászok	144
Az erdélyi uniók	148

6. A SZENTKORONA EGYÉB ORSZAGAI

7. A HADÜGY

8. A PÉNZÜGY

9. AZ EGYHAZ

10. AZ IGAZSÁGSZOLGALTATÁSI SZERVEZET

11. A KÖZHITELESSÉGI SZERVEZET

12. A JOGFORRASOK.

Szokás, törvény, privilégium	183
Werbőcezi Hármaskönyve	188

III. ÚJKOR (1526—1847).

1. AZ ALKOTMÁNYFEJLŐDÉS

2. A TARSADALOM.

Nemesség, polgárság	199
A parasztság	204

3. AZ ÜRBÉRI VISZONYOK.

A jobbágyság és telke	214
Az úrbéri juttatások	217
A földesúri jogok	219
A jobbágyság tartozásai	221
A földesúr joghatósága	224

	Oldal
4. A KIRALYSÁG.	
A trónbetöltés	227
Az örökös királyok hitlevele	232
5. A KORMÁNYZÁS	
<i>A bécsi központi kormányservek.</i>	
A titkos tanács (Geheimrat)	235
Az udvari kancellária (Hofkanzlei)	236
Az udvari kamara (Hofkammer)	236
Az udvari haditanács (Hofkriegsrat)	237
A XVIII—XIX. századi kormányservek	238
<i>A magyar kormányservek.</i>	
A magyar tanács	242
A helytartóság és tanácsa	243
A magyar kamara	244
A magyar udvari kancellária	247
A helytartótanács	249
A határőrvidék és a Bánság szervezete	251
Az országos méltóságok	253
A szentkorona-eszme	254
6. A RENDI INTÉZMÉNYEK.	
Az országgyűlés	256
A vármegye	268
A városok	273
7. ERDÉLY	
A fejedelem ..	278
Az országgyűlés	281
Erdély a Habsburgok alatt	283
8. HORVÁT-SZLAVÓNORSZÁG	
9. A HADÜGY	
10. A PÉNZÜGY	
11. AZ EGYHAZ	
A püspöki székek és a káptalani javadalmak betöltése	300
A protestantizmus és a vallásszabadság	304
12. A BÍRÓSÁGI SZERVEZET	
13. A KÖZHITELESSÉGI SZERVEZET	
14. A JOGFORRASOK	

	Oldal
IV. MAGANJOG.	
325	
1. SZEMÉLYI JOG	
A nemesség megszerzésének módjai	328
A jogi cselekvőképesség	331
2. CSALADI JOG.	
A házasság	333
A rokonság	334
Az atyai hatalom	336
A gyámság	336
3. VAGYONJOG.	
A dolgok felosztása	336
A dolgok értéke	338
A birtok	339
Az elévülés, elbirtoklás (praescriptio)	340
A tulajdonjog	342
Az osztály	344
A királyi adomány	346
Az adomány címei (Tituli donationis)	348
A bevezetés	354
4. ÖRÖKLÉSI JOG.	
Királyi és nemzeti öröklés	356
A törvényes öröklés	360
A végrendelet	362
A hitbizomány	362
5. A NŐNEM KÜLÖN JOGAI	
1. A leánynegyed (quarta puellaris)	365
2. A hajadoni jog (ius capillare)	367
3. Az özvegyi jog (ius viduale)	368
4. A hitbér (dos, dotatitium)	369
5. A jegyajándék (res paraphernales)	371
6. A hozomány (allatura)	371
7. A közszerzemény (coacquisita coniugum)	372
6. KÖTELMI JOG.	
Szerződések	373
Az örökvalló oklevél	375
A zálog	375
V. BÜNTETŐJOG.	
379	

VI. PERJOG.

1. A BÍRÓSÁGI SZEMÉLYEK.

A bíró és társai	387
A perben szereplő személyek	388
A perbeli képviselők, ügyvédek	389

2. A PERES ELJÁRÁS.

Az idézés	391
A per tárgyalása. Perhalasztás	393
A bizonyítás	394
a) Az istenítéletek	395
b) A bajvívás	396
c) Az eskü és a tanubizonyítás	397
d) Az oklevélbizonyítás	402
Az ítélet végrehajtása	405
A peregyesség	407
A perorvoslatok	407

3. AZ ÚJABBKORI PERJOG.

A polgári per	409
A büntető per	411

VII. AZ UTOLSÓ SZÁZ ÉV ALKOTMÁNY-
TÖRTÉNETE.

1. AZ 1848-AS ALKOTMÁNY	416
2. A FORRADALOM	421
3. AZ ABSZOLUTIZMUS	425
4. A DUALIZMUS KORA (1867—1918)	

A kiegyezés	429
Magyarország és Horvát-Szlavónország viszonya	429
A dualisztikus korszak közjogi nehézségei	434

5. AZ ELSŐ VILÁGHABORÚ KÖZJOGI
KÖVETKEZMÉNYEI

A forradalom	437
A királyné nélküli királyság (1920—1944)	438
Név. és tárgymutató	440

Huséde is
NKE EKK KTK Kari Könyvtár

00073258

K2s

201701

Allam-és jogtudományok
E13

